

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

N.G.MƏMMƏDOV

TOPONİMİKA
dərslik

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi Metodik Şurası Coğrafiya bölməsinin 30.05.2007-ci il tarixli 8 nömrəli iclas protokolu ilə dərslik kimi tövsiyə edilmişdir.

BAKİ - 2007

Elmi redaktorlar:

* 91
M 51

coğrafiya elmləri doktoru,
professor Ş.Y.GÖYÇAYLI
filologiya elmləri doktoru,
professor F.K.XALIQOV

Rəsmi rəyçilər:

filologiya elmləri doktoru,
professor S.M.MOLLAZADƏ
coğrafiya elmləri namizədi,
dosent E.B.NURİYEV

N.G.Məmmədov. Toponimika (dərslük). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 408 səh.

Oxuculara təqdim olunan bu dərslük mövcud proqrama uyğun olaraq yazılmışdır. Azərbaycan dilində ilk dəfə çap olunan dərslük toponimikanın meydana gəlməsi, formalaşması, predmeti, məqsədi, vəzifələrindən və yaranması qanunauyğunluqlarından bəhs olunur. Dərslükdə, həmçinin Azərbaycan toponimiyasının tədqiqat tarixindən, digər elmlərlə əlaqəsindən toponimik mənbələrdən və nominasiyasından danışılır. Kitabda ilk dəfə olaraq xalq coğrafiya terminlərinin mənşəyinə görə təsnifatı, toponimik arealları və paleotoponimlərin mənşəyi öz əksini tapmışdır.

Dərslükdən Bakı Dövlət Universiteti və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin coğrafiya, tarix və filologiya fakültələrinin, Sumqayıt, Gəncə və Naxçıvan Dövlət Universitetlərinin coğrafiya və filologiya fakültələrinin, həmçinin özəl ali məktəblərin müvafiq fakültələrində bakalavr, magistr pilləsində təhsil alan tələbələr, aspirant və mütəxəssislər, habelə geniş oxucu kütləsi istifadə edə bilərlər.

M $\frac{4602000000 - 026}{M - 658(07) - 056}$ - 056 - 2007

Bakı Dövlət Universiteti
ELMI KİTABXANA

© Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007

MÜƏLLİFDƏN

*Yer kürəsi elə bir kitabdır ki,
bəşər tarixi orada coğrafi
adlarla yazılmışdır*

akademik N.İ. NADEJDİN

Coğrafi adlar nə zaman və necə əmələ gəlmişdir, onların lüğəvi mənası nədir? Yaşadığımız həyatda bu sualları tez-tez eşidirik. İxtisasından asılı olmayaraq hər kəs öz doğma kəndinin, şəhərinin, ölkəsinin adının yaranması tarixini, mənşəyini və mənasını öyrənmək istəyir.

Biz coğrafi xəritələr və atlaslarda, müxtəlif mənbələrdə, gündəlik mətbuat səhifələrində, habelə televiziya və radio verilişlərində hər gün yüzlərlə coğrafi obyekt adlarına rast gəlir və eşidirik. Həmin obyekt adları müəyyən hadisələrlə əlaqədar yaranmış, formalaşmış və dildə özünə möhkəm yer tutmuşdur. Onlar uzun müddətdir ki, məxsus olduqları xalqların dillərində yaşayır.

Ata və babalarımız məskən saldıqları ərazilərə və onların yaxınlığında yerləşən coğrafi obyektlərə müxtəlif adlar verməklə coğrafi adlar (toponimlər) yaratmışlar.

Coğrafi adlar bütün tarixi dövrlərdə və müxtəlif dillərdə meydana gəlir. Azərbaycanın coğrafi adlarının bəziləri qədim dövrlərdən mövcud olduğundan, hələ eramızdan əvvəlki antik mənbələrdə həmin toponimlərə rast gəlirik. Hətta eramızdan əvvəl VIII əsrdə bizim regiona hərbi yürüşlərdən bəhs edən müəlliflər zəbt olunmuş ərazilər, şəhər və kəndlər haqqında bəzi maraqlı məlumatlar vermişlər.

Toponimlər digər dil vahidlərindən fərqli olaraq siyasi

və ictimai xarakter daşıyır. Belə ki, hər hansı bir yazılı mənbənin deyə bilmədiyi məlumatı məhz coğrafi adların köməyi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür.

İbtidai icma dövründə xüsusi adlar çox az olmuşdur. Bunlar get-gedə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq artmış və zənginləşmişdir. Göründüyü kimi, bəşər tarixinin ən qədim dövrlərindən müxtəlif ictimai-iqtisadi hadisələr, xüsusilə gündəlik tələbatla bağlı yaranmış coğrafi adlar qəbilə, tayfa və dil ittifaqlarının genişləndiyi, dövlətlərin meydana gəldiyi, elm və mədəniyyətin inkişaf etdiyi zamanda sayca artmağa başlamışdır.

Təxmini aparılmış toponimik hesablamalara görə, Azərbaycandakı toponimlərin sayı – makro, mezo və mikro coğrafi adlar kəmiyyətcə 25–30 milyondur (N.M.). Əlbəttə, bu fikir müəllifin subyektiv fikridir. Bəlkə də bu rəqəm az və ya çox ola bilər. Hələlik Azərbaycanın toponimik fonu toplanılmamışdır. Bu problem əlbəttə, gələcəyin işidir. Sual oluna bilər ki, planetimizdəki milyardlarla sayı olan bu qədər coğrafi ad müasir cəmiyyətin nəyinə lazımdır? Bu haqda məşhur rus toponimisti V.A.Nikonov obrazlı şəkildə belə yazır: «Bir anlığa təsəvvür edək ki, planetimizdəki bütün coğrafi adlar – şəhər, kənd, çay, okean, dəniz, dağ, ölkə, küçə və s. adları yox olmuşdur. O saat bütün rabitə işləri dayanar. Ünvansızlıq üzündən yanğınsöndürən və təcili yardım maşınları axtarış yollarında ora-bura şütüeyər. Bütün nəqliyyat dayanar: heç kim haradan mindiyini, hara getdiyini və harada düşdüyünü bilməz; yüklər Marsel limanı (Fransanın Aralıq dənizi sahilində şəhər) əvəzinə Qonoluluya (Sakit okeandakı Havay adalarında) aparılır. Dünya təsərrüfatı dağılır, bəşəriyyət ibtidai vəziyyətə qayıdır. Yalnız xırdaca bir şeyə görə. Bütün bunlara səbəb, ilk baxışda kiçik, mənasız görünən coğrafi adlardır» (273, s.8).

Bizim fikrimizcə, V.A.Nikonovun dediyi əlbəttə, baş verə bilməz. Çünki coğrafi adlar müasir cəmiyyətin həyatı ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. «Bu adlarsız müasir cəmiyyəti təsəvvür etmək olmaz. Toponimik adları dəyişmək, köhnəsini yenisi ilə əvəz etmək olar, lakin onlarsız yaşamaq mümkün deyildir».

Son tədqiqatlardan məlum olur ki, toponimika üç elmin: coğrafiyanın, tarixin və dilçiliyin qovuşmasında yaranan müstəqil elm sahəsidir. Əhalinin bu və ya digər ərazidə məskunlaşması haqda təsəvvür yaradır və landşaft komponentlərindən məlumat verir. Elə bu səbəbdən də Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin tədqiqindən məlum olur ki, bəzi coğrafi adlar xalq, etnik qrup, qəbilə, tayfa, nəsil adını, bir qismi baş vermiş tarixi hadisələri əks etdirməsinə görə, bəziləri kənd, şəhər, qala, mədəniyyət mərkəzlərinin, bir hissəsi dağ, çay, təpə, göl adını daşmasına, bir qrupu görkəmli dövlət xadimlərinin, alimlərin, yazıçıların, şairlərin, xalq qəhrəmanlarının xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə yaranmışdır.

İndi heç kəsə sirr deyildir ki, qədim xalqların məskunlaşdığı əraziləri, onların yayıldığı coğrafi sahələri məhz toponimlərin köməyi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Bəzən də ən uzaq keçmişdə baş vermiş hər hansı bir tarixi hadisənin yeri müəyyənləşdirilərkən coğrafi adlardan sirli açar kimi istifadə edilir. Fridrix Engels «Frank dialekti» adlı əsərində coğrafi adların verdiyi məlumatlar əsasında eramızın birinci minilliyində yaşamış German tayfalarının yayıldığı ərazinin xəritəsini çəkmişdir (84, s.42-43).

Coğrafi adların öyrənilməsinin elmi, praktiki, tədris və siyasi-ictimai dövlət əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan tarixinin və xalqının mədəniyyətinin öyrənilməsində toponimika elminin nə dərəcədə əhəmiyyətli ol-

masını izah etməyə ehtiyac yoxdur. Həmçinin xalqımızın tarixi, etnogenezi, dil tarixi, dialektologiya, etnoqrafiya, Azərbaycanın tarixi coğrafiyası, diyarşünaslığı və başqa məsələlər ilə bağlı olan digər problemlərin həllində toponimlərdən etibarlı mənbə kimi istifadə etmək mümkündür.

Coğrafi adlar yazılı abidələri – kitabələri hələ də tapılmayan qədim qəbilə və tayfalarımızın dillərinə aid olub, onların tarixini öyrənməkdə müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Unutmaq olmaz ki, dilimizin türk dilləri qrupuna aid olmasına baxmayaraq, xalqımızın uzun sürən təşəkkülü prosesində türk etnik elementləri ilə yanaşı, Manna, Midiya, Atropatena və Qafqaz Albaniyası etnik elementləri də müəyyən rol oynamışdır. Buna görə də maddi və mənəvi köklərimiz olan bu etnik elementlərin hamısını nəzərə almaq lazımdır.

Coğrafi adlar Azərbaycan dilinin bir sıra qədim və arxaik elementlərini yazılı mənbələrdən daha çox və daha mükəmməl mühafizə edən abidələrdir. Toponimlər əsrlər, hətta min illər boyu mövcud olur. Bu dövr ərzində onların bəziləri müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. (Məsələn, ilk orta əsrlərdə – Gəncə, 1803-cü ildə – Yelizavetpol, 1918-ci ildə – Gəncə, 1935-ci ildə – Kirovabad, 1992-ci ildə - Gəncə), bəzən isə onlar həmin adı yaradan xalqdan və dildən daha çox uzunömürlü olur. Coğrafi adların uzunömürlülüüyü haqqında Azərbaycan alimi, şair və maarifçisi A.A.Bakıxanov (1794-1847) «Gülustani-İrəm» adlı əsərində yazır: «Nəinki əsrlər, hətta min illər belə bu ölkənin (Azərbaycanın – N.M.) bir çox yerlərinin və tayfalarının ilk adlarını məhv edə bilməmişdir (16, s.21).

Antik mənbələrə görə, Qafqaz dağ adının 3000 ilə yaxın, Təbriz şəhər adının 2800 il, Araz çay adının 2700 il, Şəki, Naxçıvan, Beyləqan, Kür çayı adının 2500 ildən artıq yaşı vardır. Xalqımızın uzaq keçmişindən tutmuş bu günə-

dək peşəsi, məşğuliyəti, dini baxışları, sənətkarlığı, məişəti, adət-ənənəsi və s. Azərbaycan toponimiyasında öz əksini tapmışdır.

Coğrafi adların öyrənilməsinin siyasi-ictimai əhəmiyyəti də vardır. Dünya ölkələri içərisində bəzən irticaçı dairələr digər xalqların ərazilərini işğal etmək məqsədilə toponimlərdən geniş istifadə edirlər. İmperialist ölkələrin qəsbkarlar qonşu ölkədəki bu və ya digər ölkə, ərazi və vilayət adlarının onların ana dilində olduğunu bəhanə edərək təcavüzkarlıq məqsədi ilə həmin ölkələrin torpaqlarına soxulurlar. Məsələn, Almaniya Fransa əyalətlərindən olan Elzas və Lotaringiyanı zəbt etmək məqsədilə bu vilayət adlarının alman dilində olmasını əsas tutmuşlar. 1967-ci ildə İsrail dövləti Sina yarımadası və ona yaxın olan bir çox böyük ərazilərin adlarının yəhudi dilində olmasının Bibliyada xatırlandığını bəhanə gətirərək ərəb ölkələri torpaqlarını işğal etmək niyyətində olmuşlar. Onlar Fələstin, Livan və Suriyanın doğma torpaqlarını zəbt etmişlər. Yaxın zamanlarda baş vermiş İraq-İran münaqişələri də İran körfəzinin adı üzərində başlamışdı. İraqlılar körfəzin adındakı «İran» sözünə etiraz edirlər. Həmçinin Çin Xalq Respublikasının 1972-ci illərdə keçmiş SSRİ-nin Çinlə sərhəd zonalarında vaxtı ilə çinlilərin yaşamasını və bu ərazi toponimlərinin çin dilində olması tələbini irəli sürməsi və s. bunlara misal göstərilə bilər. Lakin sərhəd zonasındakı ərazilərin toponimlərinin 99 faizinin dil mənsubluğu etibarilə türk və rus dillərində olması çinlilərin bu tələbinin əsassız olduğunu sübut etdi.

1920-ci ildə Azərbaycan ərazisinin 27 min kvadrat kilometr sahəsi Zəngəzur və Göyçə mahallarının keçmiş Sovetlər ölkəsinin təkidi ilə zorla vətənimizdən qoparılaraq hüquqi cəhətdən heç bir əsas olmadan Ermənistanla verildi.

1988-ci ilin fevralında işğalçı Ermənistan Respublika-

sının təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağ və onun ətraf rayonlarının Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdərə, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı və Zəngilan əraziləri zəbt olundu. Qarabağ və adları çəkilən inzibati rayonların ərazisindən 1.000.000 insan öz yurdlarından qovularaq qaçqın vəziyyətinə düşmüş və Azərbaycan ərazisinin təqribən 20 faizə qədəri zəbt olunmuşdur. Bütün bu misallar bir daha göstərir ki, coğrafi adlar ictimai-siyasi dövlət əhəmiyyət daşıyır və dövlətlər arasında bəzi münaqişələrin sülh yolu ilə həll olunmasına köməklik göstərir. Göründüyü kimi, hər hansı bir coğrafi obyektin konkret ünvanı olan toponimlərin çox böyük ictimai-siyasi əhəmiyyəti vardır. Elə buna görə də bütün dünyada coğrafi adların tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Ayrı-ayrı dövlətlərdə toponimləri tədqiq etmək üçün xüsusi komitələr, şöbələr, ali məktəblərdə isə kafedralar təşkil edilmişdir.

Toponimlərin öyrənilməsinin tədrisdə də əhəmiyyəti böyükdür. Təlim prosesində coğrafi adların mənasının və yaranması tarixinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Orta məktəblərdə coğrafiya, tarix və dil-ədəbiyyat müəllimləri şagirdlərə bəzi coğrafi obyekt adlarının mənşəyi haqqında məlumat verməlidirlər. Təlim prosesində toponimlərin mənası və mənşəyinin öyrədilməsi tədris prosesinin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir.

Toponimikanın ölkəmizdəki mütəxəssislərindən akademik Budaq Budaqov, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Afad Qurbanov, professor Səyyarə Mollazadə, professor Lalə Quliyeva, professor Tofiq Əhmədov, professor Məsud Məmmədov, professor Qiyasəddin Qeybullayev, rus toponimistlərindən akademik N.İ.Nadejdin, professor V.A.Hiçkeviç, professor E.M.Murzayev, V.A.Nikonov, professor B.A.Serebrennikov, professor O.F.Molçanova, professor

A.K.Matveyev və başqalarının bu sahə ilə bağlı əsas ideyalarının mahiyyəti açıqlanır və irəli sürdükləri nəzəri fikirlərdən danışılır.

Otuz ildən artıqdır ki, ali məktəbdə toponimika fəninəndən mühazirə oxuyan müəllif bu illər ərzində topladığı təcrübəni ümumiləşdirərək bu dərsliyi yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Dərslük müəllifin hazırladığı fənn proqramına müvafiq şəkildə yazılmışdır. Müəllif dərsliyin əlyazma variantında ona faydalı məsləhətlər vermiş coğrafiyaşünaslardan: akademik Budaq Budaqova, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Şahvələd Xəlilova, professor Şövqi Göyçaylıya, professor Cabir Məmmədova, dosent E.B.Nuriyevə, dosent H.B.Soltanovaya, tarixçilərdən, professor Kamal Əliyevə, tarix elmləri doktoru Anar İsgəndərova, toponimist dilçilərdən AMEA-nın müxbir üzvü, professor Afad Qurbanova, professor Fikrət Xalqova, professor Vilayət Əliyevə, professor Səyyarə Mollazadəyə və professor Qara Məşədiyevə minnətdarlığını bildirir.

İş müəyyən qüsurlardan və çatışmazlıqlardan da xali deyildir. Bunlar barədə fikirlərinizi Bakı Dövlət Universitetinin Coğrafiya fakültəsinə (Bakı, Zahid Xəlilov küçəsi, 23) göndərməyiniz xahiş olunur.

I FƏSİL

TOPONİMİKANIN PREDMETİ, MƏQSƏDİ, VƏZİFƏLƏRİ, YARANMASI QANUNAUYGUNLUQLARI VƏ MƏNBƏLƏRİ

Çox qədim zamanlardan başlayaraq insanlar məskən saldıqları ərazilərə və onların yaxınlığındakı ayrı-ayrı obyektlərə müxtəlif adlar vermişlər. Nəticədə coğrafi adlar meydana gəlmişdir. Yerlə bağlı olub xüsusi ad daşıyan obyektlərə coğrafi obyekt deyilir. Hər növ materik, okean, dəniz, körfəz, ada, yarımada kənd, şəhər, qəsəbə, zirvə, dağ, yayla, düz, dərə, göl, arx, kanal və s. coğrafi obyekt adlanır. Coğrafi obyektlər iki qrupa bölünür: təbii və süni.

Təbii coğrafi obyektlər. Bu obyektlər yer kürəsində baş verən endogen (daxili) və ekzogen (xarici) hadisələr nəticəsində yaranır. Təbii coğrafi obyektlər çox nəhəng, böyük – (makro) orta - mezo və kiçik – (mikro) ola bilər. Nəhəng obyektlərə insan qüvvəsi təsir edə bilmədiyi halda, əksinə kiçik obyektlərə təsir edərək onları dəyişdirə, hətta yox edə bilər. Makro təbii coğrafi obyektlərə Sakit okean, Hind okeanı, Avrasiya materiki, Ərəbistan yarımadası, Böyük Qafqaz dağ sistemi; mezo coğrafi obyektlərə Madaqaskar adası, Çukot yarımadası, Talış dağları; mikro coğrafi obyektlərə isə Siciliya adası, Kanin yarımadası, Abşeron yarımadası və s. misal göstərilə bilər.

Süni coğrafi obyektlər isə insan iradəsi, zəkası ilə yaradılan coğrafi obyektlərdir. Planetimizdə belə obyektlərin ilk nümunələri kəndlər, şəhərlər, qəsəbələr, su anbarları, magistral yollar, neft boru kəmərləri, kanallar, arxlar və s. olmuşdur. Bunlara Moskva şəhəri, Şirvan kanalı, Mingəçevir su

anbarı, Gövurarx və s. aiddir.

Makro obyekt adları: Bakı-Tiflis-Ceyhan neft boru kəməri, Volqa-Don kanalı, Bakı şəhəri, Xanbulançay su anbarı və s.; **mezo**: Disneylend əyləncə parkı, Şirvan milli parkı, İçəri şəhər tarixi memarlıq kompleksi və s. **Mikro**: H.Ə.Əliyev adına Bakı hava limanı, Hollivud kinostudiyası (ABS), Şəhidlər xiyabanı və s.

Yuxarıda qeyd olunan coğrafi obyektlərə insanlar ad verdikdən sonra toponimlər və ya coğrafi adlar yaranır. Hər hansı bir istənilən ərazidə çoxlu coğrafi obyekt olduğu halda, əksinə, coğrafi ad isə azlıq da təşkil edə bilər. Yəni adsız coğrafi obyektin olması mümkündür. Məsələn, Ayda, Marsda və yaxud digər planetlərdə belə vəziyyətə rast gəlinir.

Hər bir coğrafi ad xüsusi addan (Atlantik, Bakı, Himalay, Xəzər, Kür və s.) və coğrafi adın növünü və ya tipini bildirən nomenklatur termindən (okean şəhər, dağ, dəniz, çay və s.) ibarətdir. Bu iki hissənin birləşməsindən toponim yaranır: Atlantik okeanı, Bakı şəhəri, Himalay dağ sistemi, Xəzər dənizi, Kür çayı və s.

Dünyada elə bir coğrafi obyekt növü yoxdur ki, insanlar onu bu və ya digər adla adlandırmamış olsun. Hər bir yerin müəyyən adı, hər bir adın özünəməxsus mənası, yaranma tarixi vardır.

Coğrafi adların tədqiqi və mənşəyi ilə məşğul olan toponimik araşdırmalar göstərir ki, onların yaranma, tarixi insan cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. İlk qədim coğrafi adları (paleotoponimləri) ibtidai insanlar yaratmışlar. Bəlkə də həmin coğrafi adlar insanların dedikləri ilk sözləri əks etdirir. }

V.A. Juçkeviç yazır: «Ən qədim dillərdə xüsusi adlar çox az olmuşdur. Bu qədim xüsusiyyəti qoruyub özündə saxlayan Avstraliya, Afrika və Amerika aborigenlərinin dillə-

rində xüsusi adlar indi də azdır. Həmin dillərdə xüsusi adların rolunu ümumi isimlər və təyini söz birləşmələri yerinə yetirmişdir» (218, s.11).

Hər bir coğrafi ad müxtəlif əsrlərin, min illərin yadigarlarıdır. Elə buna görə də rumın akademiki İorqu İordan yazır: «Yer adlarında insanın kollektivi həyatının tarixi, ictimai, iqtisadi, siyasi və psixoloji anları əks olunur» (277, s.58-59).

Göründüyü kimi, bəşər tarixinin ən qədim dövrlərindən müxtəlif ictimai-iqtisadi hadisələrlə, xüsusilə gündəlik tələbatla bağlı olaraq yaranmış coğrafi adlar qəbilə, tayfa və dil ittifaqlarının genişləndiyi, dövlətlərin meydana gəldiyi, çay və göllərin, meşə və dağların, bir sözlə, bütün coğrafi obyektlərin ünvanlarıdır. Toponimsiz ölkə, dövlət, xalq, tayfa yoxdur. Biz xəritələrdə, bu və ya digər ölkəni, şəhəri axtararkən heç də onların yerləşdiyi coğrafi paralellərə və meridianlara deyil, adlarına baxırıq.

Hər bir xalqın mənşəyinin və onun formalaşmasında müxtəlif etnik komponentlərin iştirakı probleminin həllinin «xalqın ictimai həyatının və həmin xalqın dili ilə sıx sürətdə bağlı olan» (269, s.405) toponimikanın digər elmlərlə yanaşı öyrənilməsinin çox böyük rolu vardır.

Qədim xalqların məskunlaşdığı əraziləri, onların yayıldığı sahələri məhz toponimlərin köməyi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Əhalinin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar A.A.Bakıxanov qeyd etmişdir: «Əgər ölkənin qəbilələri, kəndləri, binaları və qədim qalaları (keçmişdən qalmış maddi mədəniyyət və tarixi abidələr) geniş bir surətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır» (16, s.29).

Yer adlarını öyrənməklə xalqımızın tarixi və ərazilərimizdə məskunlaşmış xalqlar, onların dilləri haqqında zəngin

bilik əldə etmək olar. Müxtəlif tarixi dövrlərdə və ayrı-ayrı dil materialları əsasında yaranan coğrafi adların öyrənilməsinin mühüm elmi və təcrübi əhəmiyyəti vardır. Bu haqda professor Tofiq Əhmədov yazır: «Coğrafi adlar hər hansı bir ərazidə tarixən mövcud olmuş və hazırda mövcud olan xalqların tarixi keçmişini, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını, ictimai və sosial vəziyyətini, adət və ənənəsini, eləcə də dillərinin aradan çıxmış, arxaikləşmiş, müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirən abidələr kimi yaşamaqdadır» (23, s.3).

Qədimdən mövcud olmuş şəhər, rayon, kənd və mədəniyyət abidələrinin coğrafi mövqeyini müəyyənləşdirməkdə toponimlər əvəzsiz mənbədir.

Tarixən yaranmış adların mənşəyi və mənası məsələsinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, ictimai iqtisadi formasiyaların bir-birini əvəz etməsi, onların dildən-dilə, nəsil-dən-nəslə keçməsi ilə əlaqədar bir qismi təhrifə uğramışdır. Bir qrupu ilkin variantından tanınmaz dərəcədə uzaqlaşmış, bir qismi isə gətirilmə adlar (miqrasion) olduğundan və ya qədimdə mövcud olmuş naməlum dil və ya dialekt sözləri ilə ifadə olunduğundan, bəziləri isə unudulmuş qədim sözlərdən ibarət olduğundan hazırda mənası və mənşəyi bilinmir.

Toponimlər digər dil vahidlərindən fərqli olaraq ictimai-siyasi xarakter daşıyır. Belə ki, hər hansı bir yazılı mənbənin deyə bilmədiyi məlumatları, məhz coğrafi adların köməyi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür.

Rus toponimisti A.K.Matveyev toponimlərin əhəmiyyəti haqqında yazır: «Bizim tariximizin, bizim həyatımızın güzgüsü bax, bu deməkdir – toponimika» (252, s.3).

Coğrafi adların mənşəyindən, mənasından, yaranma tarixindən, onun tərkibindəki terminlərin izahından və düzgün yazılışından (transkripsiyası və unifikasiyasından) bəhs edən elmə toponimika deyilir. Toponimika yer adlarını

öyrənir. Toponimika bu və ya digər regionun, ölkənin və ya rayonun kompleks şəkildə coğrafi adlarını öyrənən xüsusi elm sahəsidir. Onun mövzusu, əsas tədqiqat obyektı bu və ya digər ərazinin laqədaft komponentlərinə daxil olan bütün yerlərin (ocean, materik, dəniz, göl, körfəz, dağ, düzənlik, yayla, zirvə, şəhər, kənd, çay və başqa mikroobyektlərin adları) adlarını öyrənir.

Toponimikanın elmlər sistemində yeri haqqında XX əsrin 80-ci illərinə qədər vahid bir fikir yox idi. Belə ki, coğrafiyaçılar onu coğrafiya elminin bir qolu, bir sıra tarixçilər toponimikanı tarix elminin, dilçilər isə onomastikanın* yarımşöbəsi (toponomastika) hesab edirdilər. Son tədqiqatlardan aydın olur ki, toponimika üç elm sahəsinin – coğrafiya, tarix və dilçiliyin qovuşağında yaranan müstəqil elm sahəsidir.

Budaq Budaqov toponimikanın, coğrafiya, tarix və dilçilik elmləri ilə əlaqəsini aşağıdakı formada xarakterizə edir: «Coğrafi adlar əsasən üç ixtisas sahiblərinin – coğrafiyaşünasların, tarixçilərin və dilçilərin birgə əməyi sayəsində tədqiq edilir. Bir-neçə elmin sərhədlərində yaranmış toponimika, coğrafiyasız – məkansız, dilçilik elmindən kənar – lal, tarixsiz–köksüz olardı. Ona görə toponimləri tədqiq edən hər bir şəxs hər üç elmin əsaslarına dərinləndirilməlidir» (18, s.101-102).

Bu səbəbdən də coğrafi adları öyrənən hər bir şəxs coğrafiya, dilçilik və tarix elmlərini mükəmməl bilməklə peşəkar tədqiqatçı olmalıdır. Onu da qeyd etməliyik ki, toponimik tədqiqatda adları çəkilən bu elmlərin hər hansı birinin roluna üstünlük vermək də düzgün deyildir. Əlbəttə, istər-istəməz tədqiqatçı öz ixtisasına uyğun olaraq tədqiqatı istiqamətləndirməyə məcburdur. Elə buna görə də rus toponi-

* Onomastika – xüsusi adları öyrənən elmdir.

misti V.A.Nikonov yazır: «Toponimist coğrafiyaçı, dilçi və ya tarixçi yox, məhz toponimist olmalıdır» (273, s.183).

Xalq etimologiyasına görə, coğrafi adın mənasını izah edən tədqiqatçı öz yanlış mülahizəsi ilə oxucu kütləsinə qeyri-elmi məlumat verə bilər. Sumqayıt şəhər adını səhv olaraq – Sum adlı bir şəxsin adı ilə bağlanması (lakin bu coğrafi ad *s u k a i t* tayfa adının əks etdirir), Salyan oykoniminin Şah Abbas dövründə – *S a l y a n a* deməsinə görə belə adlandırılması (amma Salyan coğrafi adının *Sal* tayfasının adını daşması – Salyan–Sallar yaşayan ərazi deməkdir) qeyri-elmi izahlardır və s. Buna görə də hər bir coğrafi ad tədqiq olunmazdan əvvəl o təhrifdən təmizlənməli, onun tam və ilk yazılış forması aydınlaşdırılmalı, həmçinin dil mənsubiyyəti müəyyən edilməlidir. Yalnız bundan sonra adın bütöv və ya hansı hissələrindən (komponentlərindən) ibarət olduğunu taparaq, etimologiyasına cəhd edilməlidir.

Toponimlər adi söz deyil, onların hər birinin arxasında sirli bir məna durur. Toponimistin borcu isə həmin mənanı açmaq, coğrafi adın yaranması tarixini öyrənmək, mənşəyini və tərkibindəki terminləri izah etməkdir (99, s.7).

(Məhz buna görə toponimikanın **predmetini** üç növ obyekt adları təşkil edir: **oykonim** (yaşayış məntəqəsi adları: şəhər, qəsəbə, kənd, oba, binə, yurd, məhəllə və s.); **oronim** (müsbət və mənfi relyef formaları adları: dağ, qaya, zirvə, yarğan, yayla, təpə, dərə, çala, çuxur, çökək, qobu və s.); **hidronim** (su obyektli adları: okean, dəniz, göl, körfəz, boğaz, bərzəx, çay, bataqlıq, su anbarı, kanal, arx və s.).

Toponimikanın bir elm kimi son illərdə formalaşmasına baxmayaraq onun çoxlu sayda sahələri vardır:

OYKONİMİKA – yaşayış məntəqəsi adlarını öyrənən bölmə.

Sahələri: **Astionim** – şəhər adı, **komonim** – qəsəbə, kənd

adı, **urbanonim** – şəhər tipli meydan, bazar, sahil kənarı ərazi adı, **qodonim** – urbanonimin bir növü olan prospekt, küçə, döngə, keçid, bulvar, meydança və s. adı.

ORONİMİKA – müsbət və mənfi relyef quruluşlu obyekt adlarını tədqiq edən bölmə.

Sahələri: **Speleonim** – yeraltı yol, mağara, quyu, su axını adları.

Adonimika – səhra, düzənlik, tala, meşə zolaqlarının adlarını öyrənən bölmə.

Sahələri: **Priomonim** – meşə zolağı, cəngəllik, meşə adı.

HİDRONİMİKA – su obyekt adlarını öyrənən bölmə.

Sahələri: **Okeanonim** – okean adları, **pelaqonim** – dəniz adları, **limnonim** – göl adları, **patamonim** – çay adları, **helonim** – bataqlıq adları və s.

Toponimikanın *məqsədi* coğrafi adların növlərini, dil mənsubiyyətini, yaranma tarixini, düzgün yazılışını (unifikasiya və transkripsiyasını) tərkibindəki terminlərin izahını, mənası və mənşəyini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Toponimikanın əsas *vəzifələri* aşağıdakılardır:

- Ölkə, region və ya respublika ərazisindəki coğrafi adların kütləvi surətdə toplanılması;
- Yerli xalq coğrafiya terminlərinin qeydə alınması;
- Coğrafi adların növləri üzrə tədqiq edilməsi;
- Təhrifə məruz qalmış coğrafi adların və passiv fonda keçmiş toponimlərin aşkara çıxarılması;
- Toponimikanın yaranması qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi;
- Toponimiyanın coğrafi, tarixi və dilçilik aspektlərində tədqiqat üsullarından istifadə olunması;
- Coğrafi adların türkdilli areallarda və digər regionlarda dillər üzrə paralellərinin verilməsi;
- Toponimlərin sinxron və diaxron tədqiqlər üzrə öy-

- rənilməsi;
- Toponimik fond, fon, lay və spektrlərin müəyyənləşdirilməsi;
 - Toponimik arealların və stratiqrafiyanın öyrənilməsi;
 - Toponimiya üzrə rayonlaşdırılma prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi.)

TOPONİMİKANIN YARANMASI QANUNAUYĞUNLUQLARI

Toponimlərin coğrafi mahiyyətinin dərk edilməsinin dialektik mənasına əsasən yaranan coğrafi qanunauyğunluqlar bazasında zonallıq və regional mahiyyət müəyyən edilmişdir. Coğrafi adların sosial-coğrafi cəhətdən izahı əsasında onların sosial-məkan sistem konsepsiyası işlənmiş, xalq təfəkkürünün məkan – zaman ifadəsi olması əsaslandırılmışdır.

Azərbaycan ümumtürk toponimik leksikasında diqqəti hələ yazılı Azərbaycan dili olmadığı zaman yaranan toponimlər cəlb edir (9, s.8). Respublikamızın toponimik spektrində müxtəlif mənşəli xalq, etnik qrup, qəbilə və tayfaların dillərində coğrafi adlara rast gəlinir.

Toponimik tədqiqatlar göstərir ki, protoazərbaycan etnosu Azərbaycan ərazisində eramızdan əvvəl III–I minilliklərdə məskunlaşmışdır (99, s.14).

Uzun illər apardığımız toponimik tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, coğrafi adlarımızın yaranmasının əsasında aşağıdakı qanunauyğunluqlar durur:

1. Azərbaycan toponimlərinin bir qrupu etnonimlər əsasında yaranmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan tarixinə dair keçmiş yazılı, qədim tarixi abidələr və əsərlər etnonim-

lərin öyrənilməsi üçün ən etibarlı mənbədir. Qədim Azərbaycan etnonimləri haqqında məlumatlara bir çox mənbə, məxəz və tədqiqat əsərlərində rast gəlinir. Buna görə də onların araşdırılması zamanı daha çox qədim mənbələrə müraciət etməli oluruq. Çox təəssüflər olsun ki, xalqımızın qəbilə və tayfa adları bu vaxta qədər çox cüzi tədqiq edilmişdir (299, s.79).

Qədim Azərbaycan etnonimlərinin adlarını əks etdirən toponimlərin üç minillik tarixi vardır. Antik və orta əsr mənbələrində Qafqaz Albaniyası ərazisində sak, kəsp, alban, silv, hun, qarqar, maskut, uti, kəngər və başqa tayfalar qeyd olunmuşdur. Strabon (e.ə. I əsr – e. I əsri) Albaniyada 26 tayfanın yaşadığını qeyd etmişdir (288).

Azərbaycan ərazisində xalq, etnik qrup, tayfa və qəbilə adlarını əks etdirən etnotoponimlərə aşağıdakı coğrafi adları misal göstərmək mümkündür: Alpout kəndi (Bərdə rayonu), Boyat kəndi (Ağcabədi, Neftçala, Ucar və Şamaxı rayonları), Hunan düzü (Tovuz rayonu), Satır təpə (Masallı rayonu) və s.

2. Təbiət hadisələri ilə əlaqədar (ıldırımla, çovğunla, leysan yağışlarla və s.) yaranmış toponimlər: Selli dərə (Qobustan rayonu), Çovğun qaya (Lerik rayonu), İldırımli yoxuş Kəlbəcər rayonu), Yelli təpə (Ağsu rayonu), Selli dərə (Masallı rayonu) və s. Təbiət hadisələri ilə yaranmış toponimlərin əksəriyyəti orografik obyekt adlarıdır.

3. Bəzi coğrafi adların yaranmasında təyinedici cəhət və digər faktorlar əsas rol oynayır. Təyinedici əlamət kimi işlənən söz isə bu ümumiliyi konkretləşdirir, dəqiqləşdirir və fərqləndirir. Məsələn, Quzeykənd (Ağsu rayonu), Quzey yamac (Kəlbəcər rayonu), Qiblədağ (Abşeron rayonu), Güneyməhlə kəndi (Quba rayonu), Güneyqışlaq (Zəngilan rayonu) və s.

4. Bir qrup toponimlər obyektin ətraf aləmdəki hadisə və əşyalara oxşadılması yolu ilə yaranır. Belə coğrafi adlar müəyyən ərazinin, bu və ya digər obyektin zahirən əvvəlcədən insan təfəkküründə müəyyənləşən əşya və hadisəyə bənzədilməsinə görə yaranmışdır. Məsələn, Kotanqaya (Laçın rayonu), Çömçə dərəsi (Ağsu rayonu, Bico kəndi), Kotan dağ (Qazax rayonu və Naxçıvan MR, Naxçıvan rayonu), Yorğan dərəsi (Xocavənd rayonu, Muğanlı kəndi).

5. Toponimlərin bir qismi inamlar və rəvayətlər əsasında formalaşaraq meydana gəlmişdir. Bildiyimiz kimi, inamlar insan və təbiət hadisələrinin üzvi əlaqəsi əsasında meydana gəlir. Məsələn, Cinli Zeynallı kəndi (Goranboy rayonu), Cin dərəsi (Masallı rayonu), Cinlik kəndi (Ağdam rayonu), Ziyarət dağı (Xanlar rayonu), Cinli təpə (Qazax rayonu) və s.

6. Azərbaycan toponimlərindən bir qrupu, coğrafi adların formalaşması və yaranmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən ağ, qara, qırmızı, boz, göy, sarı və başqa toponimik terminlər əsasında yaranmışdır. Bu qrupa daxil olan onomastik vahidlər toponimiyamızda üstünlük təşkil edir: Ağbulaq kəndi (Cəlilabad, Laçın, Tovuz və s. rayonlar), Qaragüney kəndi (Kəlbəcər, İmişli və Sabirabad rayonları), Qırmızıkənd (Neftçala rayonu), Bozdağ (Lerik rayonu), Bozdüz (Əskəran rayonu), Göytəpə şəhəri, Göytəpə çayı (Cəlilabad rayonu), Göyqaya (Qubadlı, Gədəbəy, Kəlbəcər və Şuşa rayonları), Bozdağ (Lerik rayonu), Sarıqaya (Lerik, Kəlbəcər, Ordubad, Astara, Laçın rayonları), Sarıtorpaq təpəsi (Masallı rayonu, Ərkivan kəndi), Sarıqaya kəndi (Zərdab rayonu) və s.

7. Bir qrup toponim say bildirən sözlərin iştirakı sayəsində meydana gəlmişdir. Bir qayda olaraq say bildirən sözlər toponimlərin birinci hissələrini təşkil edirlər. Belə coğrafi

adların tərkibində yalqız, tək, yek, qoşa, ekiz, üç, dörd, beş, yeddi, doqquz, qırx sözlərinə rast gəlinir. Azərbaycan toponimiyasında aşağıdakı say bildirən toponimlər vardır: Yalqız təpə (Ağdam rayonu, Boyəhmədli kəndi); Təkdəm kəndi (Kəlbəcər və Masallı rayonları), Təktəpə dağı (Tovuz rayonu), Təkardıc təpəsi (Cəbrayıl rayonu, Şıxlar kəndi); Yekdar kəndi (Quba rayonu), Yektəpə (Lerik rayonu, Andurma kəndi); Qoşa Dizə kəndi (Naxçıvan və Ordubad rayonları), Qoşa qaya (Tovuz rayonu, Koxanəbi kəndi, Goranboy rayonu, Gürzalılar kəndi), Üçbarmaq təpə (Cəbrayıl rayonu, Tuluş kəndi); Dördçinar kəndi (Fizuli rayonu), Dördqardaş dağı (Laçın rayonu, Aybazar kəndi); Beştala kəndi (Neftçala rayonu), Beşbarmaq güneyi (Qubadlı rayonu, Əliqulu uşağı kəndi), Yeddişalban təpəsi (Laçın rayonu, Ağoğlan kəndi), Yeddibulaq dərəsi (Göyçay rayonu, Yalman kəndi). Doqquzdonlu təpə (Kəlbəcər rayonu, Pirilər kəndi), Doqquzdərə (Füzuli rayonu, Saraçlı kəndi); Qırxıncı kilometr köçəbəsi (Lerik rayonu), Qırxbulaq yaylası (Masallı rayonu), Qırxqız dağı (Əskəran rayonu, Cavadlar kəndi) və s.

8. Bir qrup obyekt adları Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bu və ya digər dərəcədə yaşayış məntəqəsi adlarına çevrilərək orooykonimlər əmələ gətirmişlər. Orooykonimlərin öyrənilməsi göstərir ki, oronim mənşəcə oykonimdən daha qədimdir. Deməli, müəyyən bir dağın adı ilə adlanmış kənd yarandıqda artıq həmin dağın adı çoxdan həmin kəndin ilk sakinləri arasında məlum idi. Məsələn, Qaraçuxur qəsəbəsi (Suraxanı rayonu), Qaraqaya kəndi (İsmayılı, Yardımlı və Naxçıvan rayonları), Dardərə kəndi (Daşkəsən rayonu), Qaraçala şəhər tipli qəsəbəsi (Salyan rayonu), Ağqaya kəndi (Kəlbəcər rayonu) və s.

9. Coğrafi obyektlərin bir qrupu yaşayış məntəqələrinin ərazisində yerləşdiyindən həmin kəndlərin adlarını əks

etdirməsinə görə meydana gəlmişdir. Bu qəbil coğrafi adların etimologiyasını vermək üçün yaşayış məntəqə adlarının mənşəyini araşdırmaq lazım gəlir. Belə coğrafi adlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: Alvadı təpəsi (Masallı rayonu, Alvadı kəndi), Seyidlər çökəyi (Kürdəmir rayonu, Seyidlər kəndi), Cəlair dağı (Cəlilabad rayonu, Cəlair kəndi), Ordubad düzü (Ordubad şəhəri), Naxçıvan düzü (Naxçıvan şəhəri) və s.

10. Antroponimik (şəxs adlarını daşıyan) toponimlər əsas etibarilə müsbət və mənfi relyef formalarından təsərrüfat məqsədilə istifadə edilməsi, hər hansı bir ərazidə ilk dəfə məskunlaşması (əsasən şəhər və kənd adlarının yaranmasında) və s. nəticəsində meydana gəlmişdir. İri relyef formaları maldarlıqla (yaylaq və qışlaqların yerləşməsinə görə), kiçik relyef formaları isə əsas etibarilə əkinçiliklə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Bu səbəbdən də kiçik relyef formaları keçmişdə pay torpaqları olmuş və sahiblərinin adları ilə adlandırılmışdır. Məsələn, Gülməmməd dərəsi (Masallı rayonu), Əhməd çalası (Qubadlı rayonu), Şirməmməd təpəsi (Lerik rayonu), Cəmil düzənliyi (Astara rayonu, Pensər kəndi), Eymuz kəndi (Ağdaş rayonu), Əmir kəndi (Gədəbəy rayonu).

Toponimik araşdırmalarda yuxarıda qeyd olunmuş bu qanunauyğunluqların nəzərə alınması tədqiqatçının doğru nəticələrə gəlməsini təmin edir, onun yanlış mülahizələr irəli sürməsinin qarşısını alır.

TOPONİMİK MƏNBƏLƏR. Tarixi qaynaqlardan aydın olur ki, Azərbaycan Zaqafqaziyanın ən qədim dövlətlərindən biridir. Tarix elmləri doktoru, professor Məmmədli Hüseynovun tədqiq etdiyi Azıx mağarasında tapılan **AZIX** adamı (azıxantrop) üzərində tədqiqatlar, burada (Azərbaycanda – N.M.) insanların məskunlaşmasının 350-400 min ildən artıq bir dövrü əhatə etdiyi qənaətinə gəlməyə

imkan verir. Nadir insan məskəni Azıx mağarasının ibtidai cəmiyyətin formalaşması və inkişafı, maddi və mənəvi mədəniyyəti, həmçinin ən qədim insanların yaratdıqları paleogeoloji problemlərin öyrənilməsi üçün müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bu faktlar bir daha sübut edir ki, Şərq dünyasının qocaman diyarlarından olan Azərbaycan əraziləri ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Bu qədimliklə yanaşı ərazilərimizdəki coğrafi adlar da uyğun olaraq qədimdir və antik mənbələrdə də həmin toponimlərə rast gəlirik. Tədqiqatlar göstərir ki, respublikamızın ərazisindəki coğrafi adların bəziləri çox qədim tarixə malik olmasına görə bu qəbildən olan toponimlərə eramızdan əvvəlki dövrə aid olan mənbələrdə rast gəlinir.

Bildiyimiz kimi, toponimik araşdırmalar müxtəlif mənbələrin tədqiqi ilə başlanır. Məzmununa görə çox müxtəlif səpkidə olan bu mənbələr üç qrupa bölünür:

1. Yazılı mənbələr. Şumer-Akkad, Assur və Urartu mixi yazılarında Azərbaycan ərazisində olan bir sıra coğrafi ad və etnonimlər qeyd olunmuşdur. Həmin etnonimlərdən lullu (lullubey), kuti, turukki, subir, kassi və s. göstərmək olar. Toponimlərdən Alateye, Uışdış, Qızılbunda, Qantau, İzurtu, Burullum, Zikirtu, Andia, Terna Azamerun, Şila və başqalarının adı çəkilir.

Qədim dövr coğrafiyaşünas, tarixçi və dilçiləri yuxarıda qeyd etdiyimiz paleotoponimlərin mənasına da maraq göstərmişlər. Eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdə yazılmış Urartu mixi kitabələrində Azərbaycan ərazisindəki iyirmiye qədər yer adı çəkilir. Q.M.Melikişviliyə görə, həmin adlar aşağıdakılardır: Alzıra, Puladı, Aqra, Ateza, Eriaxi, Ela, Ema, İrquma, Sıla, Nirua və s. (255, s.416-443).

Orxon-Yenisey abidələrində və eləcə də Yunan və Roma mənbələrində bəzi toponimlərin adlarına rast gəlirik.

Miletlu Hekateyin (e.ə. VI-V əsrlər), yunan tarixçisi Herodotun (e.ə. V əsr) əsərlərində Araz və Kür hidronimlərinin adları ilk dəfə olaraq çəkilir. Bu mənbələrdə Girkan, Kaspi yazılışında Xəzər dənizinin adına və müq, uti tayfa adlarına rast gəlirik. Böyük Plini (I əsr) Qafqaz Albaniyasının paytaxt şəhəri olan Kabalakanın (indiki Qəbələnin) adını çəkir.

Məşhur yunan coğrafiyaşünası Strabonun (e.ə. 64-63-cü illər, eramızın 24-23-cü illəri) «Coğrafiya» kitabında çoxlu adlara təsadüf edilir: Alazan (Kambisena), Kambiç, Kaspiana, Arpaksena (Araz çayı), Kür (Kor), Qazaka, Sakasena (indiki Şəki), Mateika, Kavkasos (Qafqaz dağı), Sandolan, Vera və s. Bu toponimlərdən bəziləri yunan dilindən transkripsiya edildiyindən onların yazılışlarında bəzi dəyişikliklərə rast gəlirik.

Məsələn, Araksena – Araz çayı, Kor – Kür, Kavkasos – Qafqaz, Sakasena – Şəki və s. Tarixçi Q.Ə.Qeybullayevə görə, Kambiç Albaniyada Qanıx (Alazan və Qabırrı (İori) çayları arasındakı vadinin adıdır (185, s.439-440).

Məşhur Roma coğrafiyaşünası Böyük Plini (e. I əsri) qədim Azərbaycanın bir çox yer adları haqqında maraqlı məlumatlar verir (178, s.297). Onun əsərində Araz, Kür, Alazan hidronimlərinin adı çəkilir. Qafqaz Albaniyası dövlətinin bir neçə yer adlarından danışaraq onlar haqqında maraqlı məlumatlar verir, Alban şəhəri Kabalakanın (Qəbələnin) adını çəkir.

Antik yunan coğrafiyaşünası, astronomu, geosentrik nəzəriyyənin banisi Klavdiy Ptolomey (eramızın 85-165-cü illəri) «Coğrafiya» (267, s.116) əsərində Qafqaz Albaniyası dövlətindəki çoxlu yer adlarından bəhs edir. O yazır: «Qafqaz Albaniyası ərazisində 29 şəhər və böyük yaşayış məntəqəsi vardır. Bu kitabda adları qeyd olunan toponimlər aşağıdakılardır: Camexiya (Kamexiya), Xabala (Qəbələ), Ab-

liana, Deqlana, Adiabla, Emboleya, Baruka, Qanqara, Qel-da, Baxkiya, İyna, Tabilaka, Xabota, Kür, Albana, Xadaxa, Soana, Niqa (indiki Şeki), Moznata, Kessiya, Tuina və s.».

Klavdiy Ptolomey Qafqazda sakan adlı tayfanın məskən saldığını qeyd edir. Maraqlıdır ki, bu tayfanın adı Sakandərə (Qax rayonunun Qaxingiloy kəndi) toponimində indiyədək qalmışdır.

Antik mənbələr Azərbaycan toponimiyası haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr söyləmələr də onların bir çoxu bu coğrafi adları öz sələflərinin əsərlərindən, yol qeydlərindən götürmüşlər. Ona görə də bəzən bu və ya digər toponim barəsindəki rəvayəti bizim toponimlərə aid etmişlər.

Alban tarixçisi Musa Kalankaytuklunun (VII əsr) «Alban tarixi» əsərində Dağlıq Qarabağın ərazisi «Artsax» adlanır (64, s.64). Digər bir fikrə görə bu oronim qədim türk dillərində «art» - bağlıq ərazi, aşırım (217, s.64) və eramızdan əvvəl VII əsrdə Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış qədim türk mənşəli «sak» tayfasının adından ibarət olmaqla «Sak yüksəkliyi», «Sak aşırımı» mənasını verir (185, s.101). Musa Kalankaytuklunun əsərində Tilaqat təpəsi, Çaylaq düzü, Tərtər vadisi və başqa toponimlərin də adı çəkilir.

Musa Kalankaytuklunun kitabında Utik (Uti ölkəsi), Qarqar düzənliyi, Lipinlər ölkəsi (Lnink), Kambeç, Kabala vilayəti və s. toponimlər qeyd olunmuşdur.

İlk orta əsr Bizans və gürcü mənbələrində də Azərbaycanın bəzi yer, vilayət, ölkə adlarına dair maraqlı məlumatlara rast gəlinir.

V-VIII əsr Zaqafqaziyaya dair yazılı qaynaqlarda çoxlu toponimlərə ayrı-ayrı yazılışlarda təsadüf olunur (bəzi coğrafi adların dəyişdirilərək yenisi ilə əvəz edilməsi).

Bir sıra qədim Azərbaycan toponimlərinə V-IX əsr gürcü mənbələrində də təsadüf olunur (256): Ereti, Qax,

Qurmux, Xunan, Şirvan, Gülüstan, Baqavan və s.

Ən qiymətli mənbələrdən biri də X əsrə aid müəllifi ononim «Hudud-əl-Aləm» əsəridir (296). Bu əsərdə dünyanın bir çox ölkələri ilə yanaşı Azərbaycanın paleotoponimlə-rindən bir hissəsinin – Azərbaycan, Kür, Aran, Beyləqan, Naxçıvan və başqalarının adları çəkilir. İsmayılı rayonunda Lahıc kəndi ərazisində dağ Niyaldağ adlanır. Bu oronimin mənası bilinmir. X əsrə aid farsdilli «Hüdüd əl-Aləm» adlı mənbədə Cənubi Azərbaycan ərazisində Xəzərin cənub qər-bində Niyaldağ oroniminə rast gəlinir. Bu məlumatı izah edən V.F.Minorski yazır ki, Niyaldağ İrandilli lahıclıqların - Xəzərin cənub qərbindən (indiki İranın Lahıcın ərazisindən) köçüb gələnlərin özləri ilə gətirdiyi addır (261, s.39).

Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi (X əsr) ilk dəfə olaraq Mil düzünün adını qeyd etmişdir (70, s.86).

IX-X əsrlərdə yaşamış ərəb coğrafiyaşünaslarının əsər-lərində də Azərbaycanın bir sıra toponimlərinə rast gəlinir. IX əsr müəllifi Əl-Məsudi Arranda (Şimali Azərbaycanda) Sanar və Barmak (indiki Beşbarmaq qayası) toponimlərini qeyd edir (126, s.495). Bu toponimlərin qədim türk dillərində senqir (Azərbaycan dilində məngər) burun (dağın burnu, qaya) (217, s.495) və parmaq «təpə» (186, s.76-78) sözləri ilə bağlı olması yazılmışdır. İbn-Xopdadbeh (IX əsr) Arranda «Şirvan qayası» və «Musa qayası» adlarını çəkir (126, s.18) ki, bu da indiki Beşbarmaq qayasının başqa adlarıdır. Əl-İstəxri (X əsr) ilk dəfə olaraq 930-cü ilə aid hadisələrdə Baku toponimini qeyd edir. Bu adın qədim türk dillərində bəku – təpə sözündən ibarət olduğu müəyyən olunmuşdur (213, s.85).

Əl Balazuri (X əsr) Azərbaycan, Gürcüstan və indiki Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanı gəzmiş, həmin əra-zidəki bütün makrotoponimləri toplamış və onlar barədə

söylənən rəvayətləri qeydə almışdır. Qəbələ, Bərdə, Tərtər, (Turtur), Şəki (Sakkan), Şamxor (Şəmkir), Şirvan, Şəbran, Qazax (Aisal-Kasal) və s.

XI-XII əsrlərə aid edilmiş «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Azərbaycanın bir çox qədim yer adlarının qeyd edilməsi (67, s.51-53) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada aşağıdakı coğrafi adların adı çəkilir: Alınca (Əlincə) qalası, Sallaxana qayası, Gəncə, Bayat, Bərdə, Ağca Qala, Ağ qaya, Oğuz elləri, Mardin qalası, Düzmürd qalası, Sancudan, Qaradağ, Sürməli və s.

XII əsr Alban tarixçisi Mxitar Qoşun ingilis dilində verilmiş əsərində «Qaq düzü» oroniminin adı çəkilmişdir. Bu oronim XI əsr gürcü mənbələrində (258, s.9) və XIII əsrə aid digər mənbədə də qeydə alınmışdır (297, s.205). Qaq sözünü qədim türk dillərində qaq – «səmən» sözü ilə bağlamaq olar. Ona görə ki, Qaq düzü indiki Qarayazı düzündə yerləşmişdi.

XIII əsr ərəb coğrafiyaşünası Yakut əl-Həməvinin (1179-1229) çox cildlik coğrafi adlar lüğətində qeydə alınan toponimlərin sayı minlərcədir (301, s.21-29). Bu mənbədə aşağıdakı toponimlərin adı çəkilir. Şirvan şəhəri, Bəcrəvan, Şəbran, Xizan, Bakı, Maskat, Samur, Qazax, Xunan, Ur, Xınalıq, Şəmkir (Şəmkir), Baylakan (Beyləqan), Bərdə, Qarqar, Varsan, Aran, Xəzər, Ərdəbil, Tərtər, Araz, Muğan, Naxçıvan, Xalxal və s. coğrafi adların yaranması bəzi toponimlərin tarixinə və mənşəyinə dair mülahizələr söylənir.

Həmdullah Qəzvininin (XIII-XIV əsr) «Nüzhət əl-Kulub» əsəri Azərbaycan coğrafi adlarının tədqiqi baxımından çox qiymətlidir. Müəllif bu kitabda Naxçıvan, Biləsuvar Azərbaycan və başqa toponimlərin ilk dəfə olaraq mənşəyi barədə mülahizələr irəli sürmüşdür (295, s.36-65).

Yuxarıda adları çəkilən XIII əsr mənbələrinə əsaslanaraq

raq Azərbaycanın ərazisindəki toponimlərin tədqiqat tarixini XIX əsrin II yarısı ilə bağlamaq qeyri elmidir. Fikrimizcə, adları çəkilən mənbələr sübut edir ki, ərazimizdəki coğrafi adların öyrənilmə tarixi XIII əsrə aiddir.

Azərbaycan ərazisində minlərlə toponimlərə aşağıdakı adları çəkilən mənbələrdə rast gəlinir. XIV əsr tarixçisi Rəşidəddinin əsərində Kinqit, Oyrat, Sukait, Xilizi, Uriat, Cəlair, Piləsuvar (Biləsuvar), Curiat (Corat) və s. adlardan bəhs olunur (285, s.77-78). Azərbaycan şairi Bədr Şirvaninin (XV əsr) əsərlərində bir neçə paleotoponim xatırlanır: Talıstan, Ucan, Salyan, Türyançay, Bərdə, Şamaxı, Qocalançay, Zərdab, Bərgüşad və s. (121, s.27).

Əbdürrəşid Bakuvinin (XV əsr) əsərində (142, s.201) aşağıdakı toponimlərin adı çəkilir: Aran, Kür, Araz, Şamxor (Şəmkir), Cəncə, Beyləqan, Muğan, Bərdə, Şəbran, Xəzran, Bakı, Şirvan və s.

Türk səyyahlarından Övliya Çələbi, Avropa səyyahlarından Marko Polo, Adam Olearinin əsərlərində adı çəkilən coğrafi adlar, Azərbaycanın səyyah və tarixçilərindən Hacı Zeynalabdin Şirvani, Əhməd bəy Cavanşir, Mirzə Adıgözəlov və başqalarının yol qeydlərində və əsərlərində, habelə XVII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda və İranda olmuş çar məmurlarından İ.Brixov, A.P.Volinski, P.Q.Bukov və digərlərinin əsərlərindəki toponimlər də maraq doğurur.

Fars, ərəb, türk, həmçinin Azərbaycan dillərində XIX əsrdən başlayaraq rus dilində yazılmış rəsmi sənədlərdə (fərmanlar, vəqfnamələr, məktublar, hökmlər, vəsiyyətnamə və digər akt materiallarında), məlumat kitabları, inzibati ərazi bölgüsü əsərləri, coğrafi lüğətlərdə və iri miqyaslı planşet xəritələrində mövcud olan yer adları qiymətli mənbələrdir.

2. Epiqrafik abidələr. Toponimik mənbə kimi epiqrafik abidələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın ərazisi

qədim və orta əsr daş kitabələri ilə zəngindir. Ən qədim kitabələrdən Urartu kitabələrini misal göstərmək olar.

XII əsrə aid olan qədim Xotavəng məbədi müasir Kəlbəcər inzibati rayonunun ərazisində tapılmış və toponimik mənbə kimi çox qiymətlidir. Bu tarixi abidədə Katex qalası, Alahe kəndi, Handaberd qalası, Arpa kəndi, Alue şəhəri, Almaca, Navnaxbyur bulağı, Koturçay örişü, Hakara (Həkərə) qalası, Manan dərəsi və digər toponimlərin adı çəkilir (47, s.71-72).

Sonrakı əsrlərdə Azərbaycanın toponimiyası əsasən daş kitabələrdə öz əksini tapmışdır. Bu kitabələri tədqiq edən mütəxəssislər Azərbaycanın orta əsrlər toponimiyasına dair öz əsaslandırılmış fikirlərini söyləmişlər.

Kitabələrdə hörmətli şəxslərin adları çəkilmiş və eyni zamanda bu adlar yaşayış məntəqəsinə də verilmişdir. Məsələn, Pir Vahid, Pirşahı, Pir Əbdülqasım və s. Həmin yaşayış məntəqələrində qorunan daş kitabələrdən aydın olur ki, adları qeyd olunan Pirşahı, Pir Vahid və Pir Əbdülqasım XVII əsrdə yaşamışlar. Təbiidir ki, bu coğrafi adların meydana gəlməsi də həmin dövrlə bağlıdır. Daş kitabələrə əsasən bir çox toponimlərin yaranması tarixini müəyyənləşdirmək olar. Məsələn, İsmayılı rayonunun Talıstan kəndində mövcud olan Cavanşir qalasının divarındakı daş kitabədən bu qalanın VII əsrdə tikilməsi aydınlaşır. Sınıqqala (Bakının İçərişəhəri) üzərindəki daş kitabəyə əsaslanaraq bu qalanın 1078-ci ildə tikilməsi tarixi, memarın adı ilə Məhəmməd məscidi adlanması müəyyənləşdirilmişdir. Naxçıvandakı Möminə xatun məqbərəsinin kufi xətlə yazılmış kitabəsində onun 1186-1187-ci illərdə bina olunması məlum olur. Bakıda mövcud olan Qız qalasının xarici divarındakı bir kitabədən məlum olur ki, qala divarları XII əsrdə tikilmişdir.

☞ Bakı ərazisindəki Mərdəkan qalasındakı daş kitabəyə

əsaslanaraq qalanın 1232-ci ildə memar Əbdülməcid ibn-Məsud tərəfindən tikilməsi aydın olur. Səbail şəhər xarabalığı abidəsindən tapılmış daş kitabələrdə çoxlu yazılar mövcuddur. Kitabələrin birində bu abidənin memar Zeynəddin ibn Əbu Rəşid Şirvani tərəfindən 1234-cü ildə tikilməsi qeyd olunur. Pirsaatçay xanəqahındakı (Salyan rayonu) daş kitabəyə görə, 1236-cı ildə tikilmişdir. Xacındərbətli türbəsinin (Ağdam rayonu) giriş qapısının üstündəki kitabədə 1314-cü ildə tikildiyi qeyd olunur. Əlincəçay xanəqahındakı kitabədə onun 1496-cı ildə tikilməsi, memarının isə Cəmaləddin olması göstərilir və s.)

3. Xalq yaradıcılığı (folklor) nümunələri. Şifahi xalq ədəbiyyatımızda epik-lerik janrlı çoxlu qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarımız vardır. Yaxın və Orta Şərq xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatında dastanlar geniş yayılmışdır.

Dastanların yarından çoxu əvvəlki dövrlərdə ayrı-ayrı qəbilə və tayfalarla əlaqədar hadisələri, əhvalatları, bu və ya digər dərəcədə əks etdirən ən qədim nümunələri insanların mifik varlıqlarla mübarizəsinə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan dastanları, əsasən şifahi xalq yaradıcılığının məhsuludur. Bu dastanlar şerlə nəsrin növbələşməsi prinsipinə əsaslanır. Dastanlarda baş verən hadisələr, əhvalatlar nəsrə, qəhrəmanların müraciətləri, həyəcan və iztirabları isə nəzmlə başa çatır. Səməd Vurğun haqlı olaraq deyir: «El aşıqları incə Azərbaycan dilində xalqımızın mərdliklərini tərənnüm edən ölməz dastanlar qoşurdular» (11, s.40).

Azərbaycan ərazilərində hələ orta əsrlərdə yaranmış dastanlarda on minlərlə coğrafi adlar: dağlar, yaylalar, dərələr, düzənliklər, çaylar, göllər, meşələr, qalalar və digər obyekt adlarının adı çəkilir. Bu toponimlər bir mənəbə kimi çox qiymətlidir.

Azərbaycan dastanlarının ilk şifahi nümunəsi «Qara

Məlik» dastanıdır. Sonralar bir sıra türkdilli ərazilərdə məskunlaşan xalqlar üçün müştərək olan «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Əsli və Kərəm», «Tahir və Zöhrə», «Aşıq Qərib» və s. çoxlu dastanlar meydana gəlmişdir.

Tədqiqatçıların apardığı araşdırmalara görə, Azərbaycan dastanları janr etibarilə üç qrupa bölünür: **1. Qəhrəmanlıq dastanları:** «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi» və s. Qəhrəmanlıq dastanlarında xalqımızın yadelli işğalçılara və yerli zülmkarlara qarşı apardıqları mübarizəsi tərənnüm edilir; **2. Məhəbbət dastanları:** «Leyli və Məcnun», «Xosrov və Şirin», «Əsli və Kərəm», «Tahir və Zöhrə», «Valeh və Zərnigar» və s.; **3. Ailə-məişət dastanları:** «Alixan və Pəri», «Aşıq Qərib», «Novruz» və Qəndab» və s. Bundan əlavə, dini təbliğ edən dastanlar da vardır.

Adları çəkilən bu dastanlarda xalqın qəhrəmanlığı, fədakar əməyi, saf məhəbbəti tərənnüm olunur. Azərbaycan toponimiyasının tədqiqində coğrafi adların mənası və mənşəyinin izahında dastanlarda qeyd alınan adlar əvəzəedilməz mənbə kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Yuxarıda adları qeyd olunan mənbələr bir daha sübut edir ki, Azərbaycan toponimiyası nəinki Zaqafqaziyada, hətta keçmiş Sovetlər məkanında da ən qədimdir. Tarixən etnik müxtəlifliyi ilə seçilən Azərbaycanın antik, erkən, orta əsrlər tarixinin və digər məsələlərinin tədqiqi, xüsusilə qədim dövrlərdən müasir zəmanəmizə qədərki etnogenezi və yazıyaqədərki dilinin tədqiqi üçün toponimlər yeganə mənbədir. Coğrafi adlar hər hansı bir ərazidə tarixən mövcud olmuş və hazırda mövcud olan xalqların tarixi keçmişini, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını, ictimai və sosial vəziyyətini, adət və ənənəsini əks etdirən abidələr kimi yaşamaqdadır.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN TOPONİMİYASININ TƏDQIQAT TARİXİ

Hər bir elm sahəsinin tədqiqi tarixinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Azərbaycan toponimiyasının tədqiqat tarixini öyrənmək günün vacib məsələlərindən biridir.

Azərbaycanın qədim coğrafi adlarının bəzilərinə aid mülahizə və fikirlərə yunan, Roma, Bizans və ərəb müəlliflərinin əsərlərində rast gəlirik. Belə məlumatlar toponimlərin mənşəyi və ya mənasının tam izahı olmasa da, onların etimoloji baxımdan öyrənilməsi cəhd kimi qiymətləndirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, toponimika müstəqil bir elm sahəsi kimi son dövrlərdə formalaşmağa başlamışdır. Lakin onun əsası çox qədim dövrlərdən qoyulmuşdur. Bunu dünyanın paleotoponimlərinin mənşəyinin öyrənilməsindən görmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycanın qədim toponimləri haqqında məlumat verən antik dövr müəlliflərinin əsərlərində adı çəkilən coğrafi adlar bunu sübut edir.

Coğrafi adlar təkcə coğrafi obyektlərin ünvanı deyil, həm də qədim dillərin, o dillərdə danışan xalqların canlı şahidləridir. Xetlər, assurlar, urartular, xurritlər, karilər, qədim misirlilər və digər xalqların müəyyən qismi tarix səhnəsindən çıxsalar da həmin xalqların dillərinə aid olan coğrafi adlar bu gün də mövcuddur.

Azərbaycanın coğrafi adlarının bəzilərinə Strabonun əsərlərində rast gəlinir (288, s.474). O, ilk dəfə olaraq Azərbaycan–Atropatena və Albaniya haqqında təsviri məlumat

verir və Qafqaz, Kür, Sakasena və Kaspi paleotoponimlərinin adını çəkir. Strabon Kür hidroniminin əvvəllər Kor adlandığını qeyd edir. Müəllif bu coğrafi adların mənşəyi haqqında heç bir məlumat verməmişdir. Digər bir mənbədə Strabon Şəki oykoniminin yaranması tarixinə və mənşəyinə toxunaraq qeyd edir ki, coğrafi ad «Sak» etnonimi ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Saklar saldıqları yaşayış məntəqəsini öz adları ilə əlaqədar olaraq Sakasena adlandırmışlar (288, s.484).

Strabonun məlumatına görə, həmin Uti vilayətində saklar eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdə Sakasen şəhərini bina etmişlər. Antik coğrafiyaşünas qeyd edir ki, bu şəhər Kür çayının sol sahilində yerləşir. Görünür ki, həmin şəhər indiki Şəki şəhəridir.

Müəllif yazır ki, Qafqaz Albaniyası dövlətinin, Uti vilayətində Ayniani adlı şəhəri olmuşdur. Bu fakt Azərbaycanda etnotoponimlərin yaranma tarixinin çox qədimliyinə işarədir. Şəhərin ərəb mənbələrində Ağdam yaxınlığında mövcud olmuş Yunan şəhəri olması göstərilir. Q.L.Boroşil isə «Ayniyan» şəhərinin indiki Ağdamın qədim adı olmasını zənn edir (197, s.42).

Kiçik Midiya adətən Atropat Midiyası, yaxud Atropatena adlanır. Ölkəyə Makedoniyalı İsgəndərin yürüşləri zamanı müstəqillik qazandırmış sərkərdə Atropatenin adının verilməsində müəllif tərəfindən xüsusi qeyd edilmişdir.

Strabonun «Coğrafiya» kitabında Kaspiana vilayəti (Qafqaz Albaniyasının vilayətlərindən biri) Kaspi dənizi və Qafqaz dağı adlarının mənşəyinə dair irəli sürdüyü mülahizələr də diqqətəlayiqdir. Kaspiana vilayəti Kaspi tayfa adını əks etdirir. Kaspi dənizi də Kaspi tayfa adı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Əlbəttə, adları çəkilən toponimlərin mənşəyi haqqında irəli sürülən bu mülahizələr çox mühüm əhə-

miyyətə malikdir.

Azərbaycanın bəzi paleotoponim və etnonimlərinin mənşəyinin öyrənilməsinə aid bir sıra faktlara antik dövr müəlliflərinin əsərlərində rast gəlirik.

Strabonla eyni əsrdə yaşamış Roma ensiklopedisti **Pli-ni Sekund** (eramızın 23-79-cu illəri) yazır ki, Albaniyanın paytaxtı Kabalaka (indiki Qəbələ) şəhəridir. Bu ərəzidən Albana, Kas və Kambiç çayları axır (225, s.180).

Paleotoponimlərin bir çoxuna yunan coğrafiyaşünası Klavdi Ptolomeyin (eramızın 85-165-ci illəri) əsərində rast gəlinir. Müəllif Qafqaz Albaniyasının təsvirini vermişdir. O, bu vilayətin tərkibində olan 29 şəhərin adını çəkir: Albana, Qelda, Xavalaka (Kabalaka), Qetara, Şamexeya (Şamaxı), Xotaba, Niqa (Nuxa) və Moseqa və s. Adlarının qeydə alındığı toponimlərin heç birinin mənasına toxunulmur (225, s.1).

IV əsr müəllifi **Yuli Solin** Alban toponiminin etimologiyasını izah etməyə cəhd göstərmişdir. Solinə görə, albanların saçı guya anadangəlmə ağ olduğundan ölkəyə də Ağlar ölkəsi adı verilmişdir. Əlbəttə bu fikir xalq (yalançı) yalançı etimologiyadır. Xalq etimologiyası istənilən coğrafi ad haqqında söylənilə bilər. Lakin bu fikirlərin heç bir elmi əsası yoxdur.

Tarixi qaynaqların öyrənilməsi göstərir ki, erkən, orta və orta əsr müəlliflərinin, xüsusilə ərəb və fars coğrafiyaşünas və tarixçilərinin, habelə səyyahların əsərlərində minlərlə Azərbaycan toponiminin adı çəkilir və onların mənşəyinə, transkripsiyasına dair bəzi məlumatlara rast gəlirik. Əgər qədim antik müəlliflərin əsərlərində coğrafi adların öyrənilməsi məqsədsiz olmuşsa, sonrakı dövr müəllifləri onlardan fərqli olaraq toponimlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş və bu işə məqsədli yanaşmışlar. Antik müəlliflərdən fərqli olaraq erkən orta və orta əsr müəllifləri öyrəndikləri

hər hansı bir regionun təbii şəraiti, əhalisinin təsərrüfatı, ərazisinin torpağı, bitki örtüyü, və heyvanlar aləmi və digər landşaft komponentləri ilə bərabər həm də ərazinin, o cümlədən Azərbaycanın yaşayış məntəqəsi adları, qala və digər tarixi memarlıq abidələri adları haqqında qiymətli məlumatlar vermişlər.

Doğrudur, son illərdə Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsi tarixini XIX əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur Azərbaycan səyyahı və coğrafiyaşünası Hacı Zeynalabdin Şirvaninin (1780-1838) «Bustanis – Səyyaha» (Səyahət bostanı) əsəri ilə başlayırlar. Belə müəlliflərdən R.M.Yuzbaşov (131, s.52-52), Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov (127, s.15-24) və başqalarını göstərmək olar. Əlbəttə yuxarıda adları çəkilən müəlliflərlə qətiyyənlə razılaşımaq olmaz. Bəs Strabonun, Klavdi Ptolomeyin, Yuli Solinin, habelə erkən və orta əsr müəlliflərinin apardıqları araşdırmalar və adların mənşəyi və mənası izah edilən coğrafi adlar haqqında irəli sürülən mülahizələri kimin adı ilə bağlayaq?

Bizə elə gəlir ki, Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi tarixini yuxarıda adları çəkilən antik müəlliflərin adı ilə bağlamaq elmi cəhətdən düzgün olar.

VII əsrdə yaşamış Alban tarixçisi Musa Kalankaytuklunun Azərbaycan toponimiyasına aid qiymətli məlumatlarına rast gəlirik (220). Bu kitabda Albaniya ərazisində bir çox toponimlərin adı çəkilmiş və həmin adların bəzilərinin mənşəyinə dair xalq etimologiyası əsasında maraqlı məlumatlara təsadüf edirik: Gəncə, Tərtər vadisi, Şamxor (Şəmkir), Daraqoç, Daranaq, Çaylaq vadisi, Tərtər, Tavuş (To-vuz) və s.

Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi tarixinin öyrənilməsi üçün X əsrdə çap olunmuş ən qiymətli əsər anonim müəllifli «Hüdud əl-Aləm» kitabıdır. Bu əsərdə Azərbaycan

ərazisində mövcud olan minlərlə toponimdən bəhs olunsa da, heç birinin etimologiyasından danışılmır (296). Əsərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində Xəzərin qərbində Niyaldağ oroniminin adı qeyd olunur. Niyaldağ oroniminin mənşəyi haqqında məlumat verən V.F.Minorski yazır ki, Niyaldağ İrandilli lahıcların Xəzərin cənub qərbindən (müasir İranın Lahıcan vilayətindən) köçüb gələrək özləri ilə gətirdiyi addır (261, s.39). Hazırda İran İslam Respublikasının Lahıcan ostanında bir dağ Niyaldağ adlanır.

Araşdırmalardan məlum olur ki, IX əsrdən başlayaraq bir çox ərəb müəlliflərinin əsərlərində Azərbaycan makrotoponimləri öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdən bəzilərinə həmin dövrün tarixi hadisələri haqqında da maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Məsələn, Azərbaycan ərazisinə digər xalqların hücumları, ərəb-xəzər müharibələri haqqında geniş məlumatlar verilmişdir (57, s.17-18). Bu əsərləri təfəssilatı ilə oxuduqda belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, ərəblər Azərbaycana gələndə burada türkdilli əhali çoxluq təşkil etməklə yanaşı əhalinin də əsasını təşkil edirdi. IX əsr ərəb müəllifi İbn Xordadbeh qeyd edirdi: «Arran (o dövrdə Azərbaycan Arran adlanırdı – N.M.), Cürzan, Əs-susəcan vilayətləri xəzərlərin ölkəsindədir» (230, s.18). **Əl-Məsudi** (X əsr) yazır ki, alanlardan qərbdə cabni, civaldan, bacanak (peçenek), carukluğ adlı dörd türk tayfası yaşayırdı (230, s.60) və s.

Ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərində Azərbaycanın bəzi oronimlərinin mənşəyinə də toxunulur. IX əsr müəllifi **Əl-Məsudi** Arranda (Şimali Azərbaycanda – N.M.) Sanar və Barmak (indiki Beşbarmaq qayası) coğrafi adlarını qeyd edir (126, s.61). Bu oronimlərin qədim türk dillərində senqir (Azərbaycan dilində səngər), burun (dağın burnu, qaya) (217, s.495) və «barmak» – təpə (284, s.1160) terminləri ilə bağlı olması göstərilir» (186, s.76-78).

İbn Xordadbeh Arranda «Şirvan qayası» və «Musa qayası» adlarını çəkir (126, s.18) ki, bu da indiki Beşbarmaq qayasının digər adlarıdır. **Əl İstəhri** ilk dəfə olaraq 930-cü ilə aid baş vermiş hadisələrdə Bakı toponimini qeyd edir (126, s.23). Bu adın qədim türk dillərində böku «təpə» sözündən ibarət olduğu müəyyən olunmuşdur (213, s.85).

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsi sayılan XI-XII əsrlərə aid edilən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları Azərbaycanın coğrafi adlarının tədqiqi baxımından çox qiymətlidir (67, s.51-53).

Azərbaycan xalqının mədəni, ictimai-siyasi həyatında xüsusi yer tutan, xalqımızın ulu keçmişindən bəhs edən bu dastanlar uzaq əsrləri özündə əks etdirən ən qiymətli abidələrdəndir. Bir sıra paleotoponimlərin adının çəkilməsi baxımından bu əsər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu epopeyada adı çəkilən toponimlərə Ağca qala, Ağ qala, Qazılıq dağı (Qafqaz dağı), Alınca qalası (Əlincə qalası), Düzürd qalası, Sallaxana qayası, Bayat, Bərdə, Qaradağ, Dərəşam, Mərdin qalası və sair yüzlərlə toponimləri misal göstərmək olar.

Dastanlarda qeyd olunan oronimlərdən biri də Əlincə dağ adıdır. Tarixi faktlara istinad edərək Əlincə dağ adının eramızın ilk əsrlərindən mövcud olmasını qeyd etmək olar. Dağ adının Alancik yazılışına da rast gəlinir. Bizcə, Əlincə dağ adı türk tayfalarından olan Əlciin tayfasının bu ərazidə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

XII əsrin ortalarına aid qayaüstü yazılarda, Dağlıq Qarabağda Koturcat abidəsində Yazı Aran (indi Dağlıq Qarabağdakı Ərən düzü xarabalığının adı) və Aran Daş (Qayalıq yerdə Aran kəndi) toponimlərinin adları qeyd olunmuşdur (47, s.71-72).

Azərbaycanın ensiklopedik şairi Nizami Gəncəlinin «Xosrov və Şirin» poemasında da çoxlu toponimlərə rast

gəlinir. Bu poemada «Əl-hərək» dağının adı çəkilir (184, s.75) (indiki Kəpəz dağı). Sonra **Kırakos Qandzaketsu** (XIV əsr). Hərək dağı və Xunan düzü toponimlərini qeyd edir (221, s.116). Xunan (yerli əhalinin tələffüzündə Xunam) düzü isə hazırda Tovuz rayonu ərazisində, Kür çayının sağ sahilindədir. Düz oradakı indi Torpaqqala adlanan qədim Xunan qalasının (V əsr) adını əks etdirir. Bəzi tədqiqatçılar Xunan qala və Xunan düzü adını qədim türk mənşəli Hun (Xun) etnoniminin adı ilə bağlayırlar (257, s.31).

Azərbaycan toponimiyasının tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdən biri də ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı XII-XIII əsrlərdə yaşamış **Yaqut Həməvinin** yazdığı «Mudjam əl-Buldan» (Ölkələrin əlifba üzrə siyahısı) əsəridir (301, s.21-29).

Ziya Bünyadov bu dəyərli əsərdən danışarkən yazır: «Yaqutun məlumatlarının dəyəri ondan ibarətdir ki, bu məlumatlar fəth olunan müsəlman torpaqlarının simasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişən monqol istilasının ərəfəsində ölkələrin və yaşayış məntəqələrinin vəziyyətindən bəhs edir. Yaqut məhz özünü olduğu yerlər haqqında ətraflı məlumat verir. Yaqut Azərbaycanda ilk dəfə 1213 və 1220-ci illərdə olmuş, Təbriz, Marağa, Urmiyə, Uçan, Əhər, Mərənd, Varavi, Xoy, Sərab, Ərdəbil, Uşnu və Miyanəni gəzmişdir» (301, s.5). Bu əsərdə coğrafi adlar ərəb əlifba sırası ilə verilmiş, hər bir toponimin yaranma tarixi, etimologiyası göstərilmişdir. Yaqut Həməvi vətənimizin adı barədə yazır: «Azərbaycanın sərhədi şərqdən Bərdə şəhərindən başlayaraq qərbdə Ərzincana qədər uzanır. Şimal hissəsi isə Deyləm, Gilan və Tarom vilayətlərinə qədər ərazilərlə sərhədlənir. Bu ölkə geniş əraziləri tutur. Məşhur şəhərlərindən olan Təbriz ən böyük şəhər olmaqla Azərbaycanın paytaxtıdır». Azərbaycan haqqında İbn-əl-Mükəffa (məşhur ərəb nasiri və tər-

cüməçisi – N.M.) deyir ki, Azərbaycan öz adını Azərbaz İbn İran ibn əl-Əsvad İbn Sam ibn Hunun adından götürmüşdür. Başqalarının dediklərinə görə, bu ad Azərbaz ibn Bayvarasfin adı ilə bağlıdır. Digərləri söyləyir ki, Azər pəhləvi dilində «od», bayqan isə «qoruqçu» və ya «od qoruyucusu» deməkdir. Beləliklə də bu toponim «od məbədi» yaxud «od keşikçisi» anlayışını bildirir (301, s.9).

Arran. Geniş bir vilayətdir, çoxlu şəhərləri var, Gənzə – xalq onu Gəncə adlandırır, Bərdə, Şəmkür (Şəmkir) və Beyləqan onların sırasındadır (301, s.10). Siyahkuh – Xəzər dənizindəki adalardan biridir. Mənası – Qara dağ deməkdir. Ada çox böyük ərazini tutur, çeşmələr, cəngəlliklər, bağlar olsa da, lakin əhali tərəfindən məskunlaşmamışdır. Adada çoxlu vəhşi heyvanlar vardır (301, s.17). Kazadj – Qəzəc qalası. Azərbaycanda qala və dairənin adıdır. Babək əl-Xürrəminin mövqelərindən biridir. Bu adın tərcüməsi «sığı-nacaq» deməkdir (301, s.30).

Yuxarıda adları çəkilən və mənşəyi izah edilən toponimlərdən əlavə aşağıdakı toponimlərin yerləşdiyi coğrafi mövqeyi, sərhədləri, əhalisinin məşğuliyyəti, təsərrüfatı və s. haqqında məlumat verilən coğrafi adlar haqqında məlumat verilmişdir: Ərdəbil şəhəri, Bəcrəvan kəndi, Bakı şəhəri, Xəzər dənizi, Bəzz qalası, Bərdə şəhəri, Beyləqan şəhəri, Tərtər çayı, Gəncə şəhəri, Ar-Rass (Araz) çayı, Şabran şəhəri, Şatart qalası, Şirvan şəhəri, Şamaxı şəhəri, Şamkur (Şəmkir), Kabala (Qəbələ), Muğan düzü, Naxçıvan (Naxçıvan) şəhəri və s.

Yaqut əl-Həməvinin bu əsəri Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tanınmış ədəbiyyatşünas İ.Y.Kraçkovski bu barədə belə yazır: «Yaqut əl-Həməvinin bu çoxcildlik əsərini ərəb ədəbiyyatında altı əsrdə toplanmış məlumatların xəzinəsidir»

(223, s.330-331).

XIII əsr müəllifi Yaqut əl-Həməvi məşhur «Nüzhət əl-qulub» (Coğrafi lüğət – əlifba sırası ilə) əsərində Azərbaycanın bir çox kənd, şəhər, qala, dağ, çay, göl, dairə, əyalət və başqa ərazilərinin adlarını çəkərək onların coğrafi mövqeyi, salınması tarixi və digər məlumatları verməklə yanaşı, bəzi adların mənşəyi və mənasını müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Məsələn, Naxçıvan şəhərdir, dördüncü iqlimə aiddir. Şəhər Bəhram Cübin tərəfindən yaradılmışdır. Bura çox gözəl yerdir. Elə buna görə də bu şəhərə Dünyanın gözəlliyi, naxışı, Nəqşi cahan deyirlər (295, s.36-65).

Onun izahını verdiyi coğrafi adlardan biri də Biləsuvar kənd adıdır (indiki Biləsuvar şəhəri). Biləsuvar yaşayış məntəqəsi suvar / savar adlı qədim türk tayfa birləşməsinin adını əks etdirir. Biləsuvar bu veyhid əmirilərindən biri olan Pələ Suvar tərəfindən salınmışdır. Mənası Əzəmətli atlı deməkdir (295, s.53). Əsərdə Marağa, Ərdəbil, Ordubad şəhərlərinin, Muğan düzü, Bəcrəvan şəhər, Həməşərə şəhər, Mahmudabad şəhər, Beyləqan, Bərdə, Şirvan, Qəbələ dağı, Kür çayı, Araz çayı, Xəzər dənizi və sair toponimlərin adı çəkilir.

Zəkəriyyə əl-Qəzvini (XIII əsr) Azərbaycan ərazisində iki dağ adını qeyd edir. Şirvan əyalətində «Baykar» və Qarabağda «Murovdağ» (169, s.55). Araşdırmalar göstərir ki, müəllifin Baykar kimi yazdığı adı Şamaxı rayonundakı Buğur (Qələybuğur, yaxud Qaley Buğurd) dağının adıdır. Bu dağın və onun ad ilə adlanmış qədim qalanın adı ilə türk dillərində «bukur» – qozbel (bir hurgüclü «bığır» dəvə növünün adında olduğu kimi) sözündəndir. Murov isə farsca mirab «su bölən» (su ayrıcı mənasında) kimi izah oluna bilər. Həqiqətən də Gəncəçay, Kürəkçay və Gorançay mənbələrini bu dağdan götürür. Zəkəriyyə əl-Qəzvini qeyd edir ki, Gəncənin yaxınlığında Xəzək adlı qala var və Gəncənin içərisin-

dən Daruran çayı (indiki Gəncəçay) axır. Mudan türkmənlərin məskunlaşdığı ərazidir və s.

Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, XIII əsrin başlanğıcında Azərbaycan məmləkəti monqolların işğalına məruz qaldı. Monqolların yürüşlərində şəxsən iştirak edən monqol tarixçisi Rəşidəddinin araşdırmalarından məlum olur ki (286, s.77-78), həmin dövrdə Azərbaycan ərazisinə çoxlu tayfa adları: sukait, kinqit, cüryat, tanqit, çirkin, karkın, kanqlı, karkın, cəlair, oryat, xartakan, kurqan, tatar, onqut, dolan köçürülmüşdür. Qeyd olunan bu tayfaların adlarını əks etdirən yaşayış məntəqələri yaranmışdır: Sumqayıt şəhəri, Künqüt kəndi, Corat qəsəbəsi, Tanqit kəndi, Quzey Çirkin kəndi, Kariqlı kəndi, Tanqlı kəndi, Tapxun kəndi, Cəlair kəndi, Böyük Oryat kəndi, Xarxatan kəndi, Kurkun kəndi, Tatar kəndi, Ünkütlü kəndi, Dolanlar kəndi, Köhünlü kəndi.

Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi üçün ən əhəmiyyətli əsərlərdən biri də XV əsrdə yaşamış məşhur coğrafiyaşünas alim **Abd ər-Rəşid əl Bakuvinin** əsəridir (142, s.201). Bu kitab respublika coğrafi obyekt adlarının tədqiqi üçün ən qiymətli əsərdir. Kitabın dörd və beşinci bölmələrində (iqlimləri) Azərbaycan ərazisindəki bir çox yaşayış məntəqələri, dağ, çay adları haqqında coğrafi təsvirlər, həmin şəhərin hansı dərəcə enlik və uzunluqda yerləşməsi, ərazinin səth quruluşu, təbiət aləmi, iqlimi, faydalı qazıntıları, əhalisinin milli və etnik tərkibi, peşəsi və başqa faktlara dair qısa və konkret məlumatlar verilir. Belə toponimlərə Azərbaycan, Bakuya (Bakı), Bərdə, Baylakan (Beyləqan), Cənzə (Gəncə), Şirvan, Şaburan (Şabran), Mukan (Muğan), Nakğəruvan (Naxçıvan) və s. misal göstərmək olar (142, s.33-83). Azərbaycan əhalisi sıx olan böyük bir ölkədir, Kuhistan Aran və Ermənistan arasında yerləşir. Çoxlu şəhərləri, kəndləri, dağ-

ları və çayları vardır. Ərdəbil yaxınlığındakı Savalan dağı dünyanın ən böyük dağlarından biridir. Bu məmləkətin zəngin faydalı qazıntıları: mis, dəmir filizi, duzlar, qiymətli daş-qaş, müxtəlif mineralları vardır (142, s.61-62).

Bu əsərdə Bakı haqqında aşağıdakı məlumatlarla rastlaşırıq: «Şəhər Xəzər dənizi sahilində salınmışdır. Onun qala divarlarını dənizin suları yuyur. Bakı şəhərinin xüsusiyyəti odur ki, burada gecə və gündüz güclü külək əsir. Şəhərin bir fərsəxliyində (bir fərsəx – 6-8 kilometr məsafəyə bərabərdir – N.M.) yer var ki, orada sönməyən od çıxır (görünür ki, müəllif indiki Suraxanı rayonundakı Atəşgah məqbərəsini nəzərdə tutur – N.M.). Bu şəhər mənim atam imam, alim Saleh ibn Nurinin vətənidir, hansı ki 77 il ömür sürmüşdür (142, s.91). Gənzə (Gəncə) – Aranın şəhərlərindəndir. Şəhərdən 1 mənzil aralı Hərək dağı (Kəpəz dağı) yerləşir. Buradan görkəmli şəxslərdən sair və müdrik insan Abu Mühəmməd an-Nizami (Nizami Gəncəvi) çıxmışdır».

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan şairlərinin əsərlərində, dastanlarda və digər mənbələrdə ərazimizdəki çoxlu yer adlarına rast gəlirik. Bu baxımdan Azərbaycan şairi **Bədr Şirvaninin** əsərlərində Zərdab, Salyan, Bərguşad, Talıstan, Türyançay, Köndələnçay və digər paleotoponimlərin adı çəkilir (121, s.27). Doğrudur, adları çəkilən coğrafi adların etimologiyasına toxunulmasa da, həmin toponimlərin yerləşdiyi ərazinin fiziki-coğrafi təsviri, əhalisi, iqlimi, təsərrüfat sahələri və digər xüsusiyyətlərinə dair maraqlı məlumatlar verilir.

XVIII-XIX əsrin məşhur Azərbaycan səyyahı **Hacı Zeynalabdin Şirvaninin** (1780-1838) əsərləri də respublikamızın yer adlarının tədqiqində xüsusi yer tutur. H.Z.Şirvani təkcə səyyah və coğrafiyaşünas olmamış, o həm də filosof, tarixçi, etnoqraf və ədib olmuşdur. O, ömrünün qırx ilini

Avropa, Asiya və Afrikanın bu və ya digər ölkələrində səhayətdə olmuş, olduğu ərazilərdə gördüyü xalqlar haqqında zəngin material toplamışdır. Həmin materiallar əsasında «Bustanus səyyah» (səyahət bostanı), «Riyaruz səyyahə» (Səyahət baxçaları), «Kəşkül maarif» (Mərifətlərin kəşfi) və başqa əsərlərini yazmışdır. Doğrudur, H.Z.Şirvani heç də qarşısına bilavasitə ayrı-ayrı toponimləri izah etməyi məqsəd qoymamış, lakin məqsədindən asılı olaraq yeri gəldikcə bəzi toponimlərin mənşəyi də onu maraqlandırmışdır. Onun «Bustanus səyyahə» kitabında ölkəmizin çoxlu şəhər, kənd və digər tarixi ərazilərinin adlarından bəhs olunur: Azərbaycan, Bakı, Şirvan, Şəki, Bərdə, Beyləqan, Şamaxı, Gəncə, Lənkəran, Salyan, Muğan, Aran və s.

H.Z.Şirvani Azərbaycan haqqında aşağıdakı məlumatları verir: «Azərbaycan Şimal tərəfdən Muğan və Şirvan vilayətləri və Elbrus dağları ilə, Cənubdan İraqi-Əcəm və Kürdüstan, Şərqdən Gilan, Talış, Deyləm şəhərləri, Qərbdən isə Ermənistan və Gürcüstan torpağı ilə sərhədlənir... Keçmiş zamanda o yerə Azərbaycan deyirdilər. Azər sözü fars dilində – od (atəş), beykan - məkan (yer) deməkdir, yəni atəşgah, atəşgədə (odun olduğu yer). Çünki orada indiyə qədər bir neçə atəşgədə olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan adlanmışdır. Lakin sonralar ərəblər onu ərəbləşdirərək Azərbaycan demişlər» (65, s.65).

Bakı şəhəri barədə yazır: «Badkubə məşhur limandır. Şamaxının üç mənzilliyindədir... Bakıya iqliminə görə Badkubə deyilir, ona görə ki, çox vaxt o torpaqdan (Bakı ərazisindən – N.M.) külək əskik olmur. Bəzən elə külək əsir ki, oranın heyvanat və binalarına böyük zərər dəyir... (65, s.53-54). H.Z.Şirvani qeyd edir ki, Aran türk dilində isti yer deməkdir, çünki o, ölkə ətrafına nisbətən isti olduğundan türklər (azərbaycanlılar – N.M.) oranı Aran adlandırmışlar (65, s.63).

O, Muğan toponiminin mənşəyini belə izah edir: Muğan məşhur vilayətdir. Qədim şəhərləri və böyük nahiyələri vardır. Deyirlər ki, oranı Muğan adlı bir adam bina etmişdir. Bəziləri isə bu fikirdədir ki, Gəncə, Qarabağ, Bərdə, Muğana aiddir (65, s.42).

H.Z.Şirvaninin əsərlərində dünyanın bir çox bölgələri Azərbaycan, İran, Əfqanıstan, Hindistan, Pakistan, Banqla-deş, Hind okeanı, Şri-Lanka, Şərqi Türküstan, Turan, Ərəb ölkələri, Afrikanın şimalı, Türkiyə, Balkan yarımadasına və Aralıq dənizinə səyahətləri zamanı zəngin toponimik materiallar toplanmışdır. Onun məlumatları bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. Çünki biz H.Z.Şirvaninin əsərlərindəki məlumatlar əsasında coğrafi adlar haqqındakı izahatlarla XVIII əsrdə dünyanın bir çox regionunda yayılmış fikirləri öyrənə bilirik.

Azərbaycanın bir çox yer-yurd adlarının öyrənilməsində alimi, şair və maarifçi **Abbasqulu Ağa Bakıxanovun** (1794-1848) böyük xidmətləri vardır. Onun çap etdirdiyi «Gülüstani-İrəm» əsərində (16, s.21) çoxlu yer-yurd adlarının mənşəyi izah olunur. H.Z.Şirvanidən fərqli olaraq A.A.Bakıxanov toponimlərin mənşəyinin izahında tarixi mənbələrə, dil faktlarına daha elmi əsaslanır və etimologiyasını düzgün verir. Elə bu səbəbdən də A.A.Bakıxanovun araşdırmalarının əksəriyyəti öz elmi əhəmiyyətini indi də itirməmişdir. O, hətta tarixi əsər yazarkən coğrafi adlardan bir mənbə kimi istifadə etmişdir. Buna görə də bu əsərdə çoxlu toponimlərin məna və mənşəyini tarixi qaynaqlar əsasında izah etmişdir.

A.A.Bakıxanovun bu xidmətləri barədə akademik Heydər Hüseynov 1958-ci ildə yazır: «Bakıxanov Azərbaycanın yaşayış məntəqələrinin qədim adlarının mənşəyini öyrənməyə çox diqqət sərf etmişdir».

A.A.Bakıxanovun kitabının məziyyətlərindən biri odur ki, antik müəlliflərdən olan Böyük Plininin, Klavdi Ptolomeyin əsərlərində xatırlanan qədim Alban və Aran ərazisindəki paleotoponimləri XIX əsrdə mövcud toponimlərlə lokalizə etmişdir.

O, özünün məşhur tarixi əsəri olan «Gülüstani-İrəm»də Babək – xürrəmilər hərəkatından danışarkən Azərbaycan paleotoponiminə toxunaraq onun Azər-Babəkən sözü ilə əlaqədar yaranmasını qeyd edir (16, s.61).

Əlbəttə, bu fikirlə heç vaxt razılaşmaq olmaz. Çünki Azərbaycan ölkə adı kimi bir çox tarixi mənbələrdə Xürrəmilər hərəkatına qədər mövcud idi (Xürrəmilər hərəkatı isə ərəb işğalına qarşı IX əsrin I yarısında baş vermişdir).

Ptolomeyin xəritəsində qeyd olunan «Alban çayı»nı o, müasir Samur çayı ilə eyniləşdirir. Böyük Plini və Ptolomeyin əsərlərində göstərilən Kabalaka (Qəbələ şəhər xarabalıqları) indi də həmin ad altında (Qəbələ) mövcuddur.

Ptolomeyin qeyd etdiyi Kamaxı və ya Ksemaxı Şamaxı olmalıdır. Quba qəzasında Alnan adlı kənd vardır. Yəqin o, Alban adından qalmışdır. Nuxa şəhərini öz coğrafi mövqeyinə görə qədim zamanlarda Şirvan şəhərlərindən sayılan Nixiya və ya Naqiya saymaq mümkündür; Qafqaz və ya Qafqas, bəlkə də Kaspi xalq adı ilə Qaf dağı adının birləşməsi nəticəsində yaranmışdır (16, s.21-25).

Qədim dövrlərdə qaspi adlı tayfa dəniz kənarında və Kürün sağ sahilində sakin idi. Rumlular arasında bu dəniz həmin tayfanın adı ilə adlanmışdır. Sahilində olan bu vilayətlərə nisbətən, bu dəniz müsəlmanlar arasında da Bəhr Xəzər, Bəhri Cürcan, Bəhri Gilan və Bəhri Şirvan adı ilə tanınır (16, s.21-22).

Bakı ölkəsində Zıx, Dağıstanda isə Miyatlu kəndlərinin əhalisi Zıx və Miyat tayfalarının adlarını əks etdirir.

Bakıdakı Məşqətə (Maştağa – N.M.) «s» hərfi «ş» hərfinə tətbiq edilmişdir. Kəndin əhalisi də həmin tayfadan (Massaget tayfasından – N.M.) olmalıdır (16, s.28). O, Şamxor (indiki Şəmkir – N.M.) şəhərinin adını şəxs adı ilə bağlayır. Şəmkir ibn Ziyad (X əsr) Gəncə yaxınlığında Şəmkir şəhərini öz adına bina etdirmişdir (16, s.64).

Azərbaycan coğrafi adlarının tədqiqində böyük mütəfəkkir və yazıçı **M.F.Axundovun** (1812-1878) da özünəməxsus yeri vardır. O, Cənubi Qafqaz regionunun coğrafi adlarının transkripsiya məsələlərinin üzərində çalışanlardan biri olmuşdür. Bu barədə Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin 1862-ci ilə aid materiallarında qeyd olunur: «Polkovnik Semyonov şöbənin keçmiş üzvləri Axverdiyev və Axundovun iştirakı ilə tərtib etdiyi kəndlər və digər adların tədqiqi kataloqunun təsdiqi üçün şöbəyə təqdim etdi. Lakin çox təəssüflər olsun ki, M.F.Axundovun toponimlər üzrə araşdırdığı işlərin materialları bu günəçən əldə olunmamışdır (131, s.53-54).

M.F.Axundov 1851-ci ildə Coğrafiya Cəmiyyətinin, 1864-cü ildə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının üzvü seçilmişdir.

İrəvan quberniyasının Y.Haqverdiyev, O.Semyonov və M.F.Axundov tərəfindən toplanmış və İ.L.Kaytmazov tərəfindən redaktə olunmuş yer adlarının İrəvan qəzasına aid hissəsi sonralar N.N.Çernoyarski tərəfindən çap edilmişdir. Quberniyanın digər qəzalarına aid yer adlarının siyahısının taleyi isə hələlik məlum deyildir (127, s.21-22).

İrəvan qəzası toponimərinin əksəriyyətinin Azərbaycan dilində olması aşkar edildi: Aqbaş, Ağçaqışlaq, Ələkli, Cəfərabad, Qaraqoyunlu, Əfsar və s. (286, s.72-76).

1900-cü ilin əvvəllərindən başlayaraq toponimlərin tədqiqinə maraq xeyli artır. Buna səbəb, bizə elə gəlir ki, XIX

əsrin 60-80-cı illərindən Sankt-Peterburqda A.P.Semyonovun redaktəsi altında çap olunmuş 5 cildlik «Rus İmperiyasının coğrafi-statistik lüğəti» və Y.Eqlinin Almaniyanın Leypsiq şəhərində 1891-ci ildə nəşr etdirdiyi «Coğrafi adlar» kitabı olmuşdur. Sonuncu əsərdə dünyanın 42117 coğrafi adı öz əksini tapmışdır. Hər iki əsərdə cüzi də olsa Azərbaycanın bəzi toponimlərinin adı çəkilir.

1904-cü ildə Strasburq şəhərində alman dilçi alimi **Henri Hübşmanın** «Ermənistanın qədim coğrafi adlar»ı və 1909-cu ildə isə Tiflis şəhərində rus tədqiqatçısı **K.F.Qanın** «Qafqaz coğrafi adların şərhli təcrübəsi adlı əsərləri nəşr olunur. Hər iki əsərdə Azərbaycanın yer adlarına və ərazimizdəki yerli xalq coğrafi terminlərə xüsusi yer verilmişdir. Bu əsərlərlə yanaşı çap olunan əsərlərə məşhur alman tarixçisi və filoloqu **İohans Markvartın** 1901-ci ildə Berlində nəşr edilmiş **Moisey Xorenlinin** «Coğrafiya»sında «Aran şəhər» əsərini də əlavə etmək mümkündür. Bu əsərlərdə Beyləqan, Xalxal, Xunan, Ağhun, Şəki, Qəbələ, Naxçıvan, Şirvan, Muğan, Aran və digər paleoykonimlər barəsindəki fikir və mülahizələri maraqlıdır. Əslində H.Hübşman da əsasən adını çəkdiyimiz Ermənistan coğrafiyasındakı yer adlarının mənşəyini açmağa və onların dəqiq yerini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərmişdir (110, s.52-53).

Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan toponimlərinin tədqiqinə həsr olunmuş ilk toponimik əsər K.F.Qanın nəşr etdirdiyi «Qafqaz coğrafi adlarının şərhli təcrübəsi» kitabıdır. 164 səhifədən ibarət olan bu əsərdə müəllif Qafqazın toponimiyasına dair qiymətli materiallar verməklə yanaşı, həm də bu əsərin çap edilməsinə çox böyük ehtiyacın olmasını qeyd edir. Kitabda Qafqazın toponimiyasında iştirak edən və coğrafi adların formalaşmasında xüsusi rol oynayan müxtəlif dillərdə olan külli miqdarda xalq coğrafiya terminlərinin

dən bəhs olunur. Əsərdə verilən 1991 toponimin xeyli hissəsi Azərbaycan toponimləridir. Məsələn, təkcə «A» hərfi bölməsində Ağdam, Ağdaş, Afşar, Ağcaqala, Albaniya, Altıboyun, Altıburun, Araz, Arıqlı və başqa coğrafi adlar barəsində izahatlara rast gəlinir. Həmin izahatlardan bir neçəsinə dair: **Afşar** – eyni adlı tatar (yəni Azərbaycan – N.M.) qəbiləsinə məxsus kənd; **Ağdaş** – ağ «beliy», daş «kamen» sözlərindən ibarət olub tatar (Azərbaycan) dilindədir; **Bail** – Xəzər dənizinə soxulmuş burun – çıxıntıdır və s. məlumatları verməsi maraqlıdır.

Bütün bu maraqlı izahatlarla yanaşı, kitabda bəzi qüsururlara da rast gəlinir. Həmin nöqsanlar müəllifin coğrafi adın mənşəyini həmin xalqın dilində yox, digər dillərdə axtarması, xalq coğrafiya terminlərinin həmin xalqın dilində verilməməsi və s. ibarətdir. Məsələn, Kür çay adı fars və erməni dillərinə aid olunur (hansı ki, bu toponim Qafqaz dillərində su anlayışını bildirir). Amma Qanıq çayı kimi «Kür» toponimi də Azərbaycan dilinə məxsus coğrafi addır. Nuxa oykoniminin etimologiyasını izah edərkən qeyd edir ki, o avar sözü olub, «yol» mənasındadır. Vartaşen (indiki Oğuz) isə guya erməni dilində olub, vard «gül» və şen «şenlik» sözlərindən yaranmışdır. Lakin erməni dilçisi akademik Acaryan yazır ki, şen – Azərbaycan mənşəli söz olub şənlənmək sözündəndir. Həmçinin Xətəinin, Füzulinin və digər klassiklərin əsərlərində «gül» sözünün sinonimi kimi geniş işlənən «vərd» ərəb (əslində isə Hind – İran) dilinə məxsus sözdür.

İndiki Qəbələ rayonu ərazisindən axan Dəmiraparan çayı haqqında yazır: Dəmiroturan çayı (K.F.Qan bu çay adını belə transkripsiya ilə qeyd edir) – mənşəbdə bu çayın suyu qırmızı rəngdə olur, çox güman ki, dəmir filizi yatağı üzərindən keçdiyindən ona Dəmiroturan çayı deyirlər. Onu da qeyd edək ki, K.Qanın əsərində bəzi toponimlərin yanlış

izah edilməsinə səbəb Qafqazdakı üç müxtəlif dil ailəsinə məxsus 40-dan artıq dil materialları əsasında coğrafi adları daha dəqiq izah etməsi onun imkanından xaric idi.

Onu da qeyd etməliyə ki, Qafqaz çoxmillətli bir ərazi olduğundan buranın toponimlərinin izahını vermək də bir o qədər çətinidir. Elə buna görə də K.F.Qan əsərin girişində yazır: «Əgər mənim bu ilk təcrübəm bizim gözəl Qafqazı se-vən və bu sevgini onun təbiətini və tarixini tədqiq etməkdə göstərən hər kəsdə maraq oyadıbsa və bununla da toxunu-lan məsələni daha əsaslı, hərtərəfli və geniş tədqiqinə təkan veribsə, özümü xoşbəxt sayardım» (181, s.6).

Yuxarıda qeyd olunan nöqsanların və çatışmazlıqların olmasına baxmayaraq, qeyd edə bilərik ki, K.F.Qanın əsərində bəzi coğrafi adların yaranma tarixləri və etimologiyası zəif işıqlandırılmışdırsa da, bu məlumatların tədqiqində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

1920-ci ildə Almaniyanın Leysiq şəhərində çap olunan «İslam Ensiklopediyası»nda Azərbaycanın bəzi toponimlə-rinin yaranması tarixi və mənşəyinə dair maraqlı məlumat-ları (əlbəttə, bu məlumatlar əsasən xalq etimologiyasına əsaslanır) verilməsidir: Aran, Şəki, Qazax, Quba və s.

Rusiyanın Azərbaycanı 1920-ci ildə zəbt etməsinə bax-mayaraq yer adlarının tədqiqinə mane ola bilmədi. 1921-ci ildə görkəmli tədqiqatçı Məhəmməd Həsən Vəlili «Bahar-lı»nın (1892-1937) «Azərbaycan» əsəri çapdan çıxdı (174). Kitabda respublikamızın Dağıstanın Dərbənd zonası da da-xil olmaqla fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi məsələlərinə dair məlumatlar verilməklə yanaşı, onun toponimik xüsu-siyyətləri, əhalinin etnoqrafik və etnogenez məsələləri problemlərinə xüsusi diqqət yetirilmiş, bu məsələlər barədə ət-raflı izahatlar verilmişdir. O, qeydə aldığı coğrafi adların, xüsusilə etnotoponimlərin tərkibində iştirak edən xalq, etnik

qrup, qəbilə və tayfaların şərhini vermiş və onların əksəriyyətinin türk mənşəli etnoslardan ibarət olduğunu sübut etmişdir. M.H.Vəlili çap etdirdiyi bu əsərdə Quba-Dərbənd, Şəki-Zaqatala, Muğan, Lənkəran, Abşeron zonalarının etnotoponimlərini tədqiq etmiş, elmi fikirlər irəli sürmüşdür. Müəllif «Azərbaycan» əsərində çoxlu etnotoponimlərin mənşəyindən: Azərbaycan, Kür, Araz, Bərdə, Muğan, Qarabağ, Ləkit və s. bəhs edir. M.H.Vəliyevin əsərindən aydın olur ki, Azərbaycan toponimikası düzgün istiqamətdə inkişaf etməkdədir və xalqın təşəkkülü və etnogenez problemlərinin həllində etnonimlər ən etibarlı mənbədir.

Müəllifin ikinci əsəri (175) bu baxımdan daha qiymətlidir. Demografik problemlərə həsr olunan bu əsər Azərbaycan toponimiyasının tədqiqində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Kitabda birinci dəfə olaraq Azərbaycanın antik dövr etnik tərkibi, ərazimizdə mövcud olmuş ayrı-ayrı etnosların təşəkkül tarixi, xalqımızın formalaşması və təşəkkülündə iştirak etmiş türkdilli etnos, terminlər barədə ətraflı məlumatlarla rastlaşırıq. Əsərin müsbət cəhətlərindən biri də Azərbaycan tayfa, nəsil və tirələrinin adlarını çəkməklə, hazırda onların formalaşması əsasında müasir toponim yaradıcılığının mənzərəsinin təsvir edilməsidir. Həmin xalq, tayfa, etnik qrup və nəsil adları aşağıdakılardır: xəzər, bolqar, xalac, kəngər, hun, saber (savır, türkmən, cəlair, cağatay, bəydilli, təklə, qaramanlı, əhmədli, şamlı, şahsevən, bayat, bucaq, əfşar, baharlı, padar, xəlilli, bucaq, lək) və s. Adları qeyd olunan etnik qruplar və nəsil adlarını Azərbaycan ərazilərində əks etdirən minlərlə yaşayış məntəqələri mövcuddur.

M.H.Vəlilinin Azərbaycan ölkə adının mənşəyi haqqında verdiyi məlumatlar istər coğrafiyaçı, istərsə də dilçi və tarixçilər üçün daha maraqlıdır. Bu ölkə adının qədim dövrlərdən müasir dövrümüzdə qədər aşağıdakı yazılışları olmuş-

dur: – Qədim fars dilində Adər – badakan, Adər-abadkan, Adər – padəkan, Adər – baycan, Azər – baykan, Azər – badjan, Azərbaycan – pəhləvi dilində: Aton – padəgan; qədim yunan dilində: Atro – paten; gürcü dilində – Adar – badağan; erməni dilində Ater – patekan, Atra-patakan. Bütün bu yazılışları nəzərdən keçirərək belə qərara gəlirik ki, coğrafi adın kokünü – əsas komponentini aşağıdakı sözlər təşkil edir: adər, adar, azər, aton, ater, atra. Adları çəkilən bu topokomponentlərin mənası «od» deməkdir. Azərbaycan coğrafi adının ikinci topokomponentinə gəldikdə isə (badakan, badkan, abadkan, padəkan, baykan, patakan, paykan və s.) əski fars dilindəki abadkan və ya bədkan formasında olub «abadlıq» deməkdir. Nəticədə isə, bu ölkə adı – Azərbaycan «od ilə abad olmuş yurd, ölkə» mənasındadır.

Ərazilərimizdə faydalı qazıntıların (yanar qazın hələ qədim dövrlərdən olması) zənginliyi, Xəzər dənizinin qərb sahililə Urmiya gölünün qərb sahilləri, Dərbəndlə İran Azərbaycanı arasında olan ölkəmiz hələ çox qədim zamanlardan və indi də, daimi yeraltı qazların məkanı olmuşdur. Bu faktlardan məlum olur ki, Azərbaycan adını odlardan almışdır. Bəzi tədqiqatçılar bu toponimi atəşpərəst məbədi adı ilə əlaqədar yaranmasını qeyd edirlər (güya bu məbəd Azərbaycan olub Təbriz şəhərində idi). Bir qrup müəlliflər Azərbaycan ölkə adını – «Azərbaykan» - od tanrısının məbədi kimi izah edirlər. Bu toponimin Makedoniyalı İsgəndərin dövründə yaşamış sərkərdə Atropatın adı ilə əlaqədar yaranmasını qeyd edənlər də vardır və s.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycan Respublikasında toponimika bir elm sahəsi kimi inkişaf etməyə başladı. Ümumiyyətlə, 1950-ci illərdən sonra keçmiş SSRİ-də sisteməlik toponimik tədqiqatların başlanğıcı dövrüdür. Sovetlər İttifaqının ayrı-ayrı şəhərlərində Moskvada, Le-

ninqradda (indiki Sankt-Peterburq), Kiyevdə, Almaatada, Orconikidzedə (indiki Vladiqafqazda), Tbilisidə və s. hər il dəfələrlə toponimik elmi konfranslar çağırılır, toponimikaya dair qlobal problemlər həll olunurdu. Görkəmli rus toponimisti, **E.M.Murzayev** bu vəziyyəti xarakterizə edərək yazırdı: «Böyük Vətən müharibəsindən sonra SSRİ-də coğrafi adların sistem şəklində tədqiqi başlanır. Ölkəmizdə toponimik tədqiqatların, necə deyərlər, sıçrayış dövrü 1950-60-cı illərə təsadüf edir. Bunun nəticəsində də toponimika elm və tədris sahəsində özünə məxsus yer tutdu» (269, s.405).

Bu dövrdən başlayaraq coğrafi adların tədqiqi üç istiqamətdə (coğrafiya dilçilik və tarix) aparılır. Çünki toponimika üç sahənin sintezindən yaranan yeni bir elm sahəsidir. Hər bir adın coğrafi baxımdan ünvan xarakteri daşması, hansı dövrdə yaranmasında tarixi qaynaqlara müraciət olunması və ən nəhayət, toponimin hansı dildə, mənasının izahı, nəticədə də etimologiyasının verilməsi toponimika elminin tədqiqatının yekunudur.

Azərbaycan toponimikasının transkripsiya – düzgün yazılışı məsələsi bu elmin ən vacib və qlobal problemlərindən biridir. Bu cəhətdən II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə **H.M.Mamayevin** (1897-1963) apardığı araşdırmalar diqqətəlayiqdir. Onun əsərlərinin qiyməti ondadır ki, həmin əsərlərdə ən az toxunulan və lazım bilinən Azərbaycan toponimlərinin düzgün yazışınının vacib bir məsələ kimi qarşıya qoyulması və onun əsas prinsiplərinin həll olunmasıdır. H.M.Mamayevin bu sahədə 1947-49-cu illərdə qələmə aldığı əsərləri çox qiymətlidir (228, s.349-355). Müəllifin üçüncü əsəri isə 1950-ci ildə çapdan çıxan «Azərbaycan SSR rayonları, şəhərləri, şəhər tipli yaşayış məntəqələri, kənd sovetləri və başqa yaşayış məntəqələrinin adlarının düzgün yazılışı» kitabıdır (230, s.321-322).

H.M.Mamayev bu əsərlərində (229) həyəcan təbili çalaraq bildirir ki, coğrafi obyekt adlarının təhrifə məruz qalmasının və hazırda səhv variantda işlədilməsinin əsas səbəblərindən biri ayrı-ayrı xalqların milli dillərində transkripsiyasının olmamasıdır. Transkripsiyanın düzgün olmasına o zaman inanmaq mümkündür ki, toponimin mənsub olduğu dildə mənası aydın olsun. O, transkripsiya işi üzərində 10 ilə qədər çalışmış, nəticədə Azərbaycan coğrafi adlarının rus dilində düzgün yazılışının bir sıra prinsiplial qanunauyğunluqlarını müəyyən etmişdir. Məsələn, hidronimlərdə «çay» termininin rus dilindəki xəritə və atlaslar da saxlanılmasının vacibliyi, habelə «kənd» komponentinin toponimlərdə mütləq əks etdirilməsi məsələlərinin irəli sürülməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu bir daha milli coğrafi adlarımızın digər xalqların dillərindəki ədəbiyyatlarda saxlanılmasının ən vacib problemlərindən biridir. Adları çəkilən əsərlərdə çoxlu tat, talış və digər xalqların dillərindəki xalq coğrafiya terminlərinin mənacə izahının verilməsi də ən dəyərli cəhətdir. O, bir yerin, ərazinin və ya şəhərin iki ünvanı olmasını haqlı olaraq düzgün hesab etmir. Dənizkənarı qəsəbə – поселок Приморск, Qırmızı Qəsəbə – Красная Слобода, Qum adası – остров Песчаный və s. Rus transkripsiyası ilə verilən adların sonuna bəzən «ы» artırılmasını qeyri-qanuni olmasını bildirir: Mərdəkan – Мардаканы, Ucar – Уджары, Şüvalan – Шивеляны və s.

Əsərlərdə bəzi coğrafi adlar və terminlərin tərcümə olunması onun nöqsan cəhətidir. Məsələn, Alagöz dağı – rus dilində «голубоглазый», - Selab, «селевая вода» kimi tərcümə edilməsi səhvdir.

Kiçik nöqsanların olmasına baxmayaraq, coğrafi adların transkripsiya məsələlərinin həllində H.M.Mamayevin bu əsərləri Azərbaycanın transkripsiya və unifikasiya məsələlə-

rinin nizama salınması işində çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onu da qeyd etməyi özümüzdə borc bilirik ki, Azərbaycan toponimiyasında bəzi coğrafi adlarımızın həm Azərbaycan, həm də rus dilində yazılışı məsələsi indiyə kimi həll olunmamış qalmaqdadır.

Toponimiyamızın coğrafi, tarixi və linqvistik səpkidə sistemli və ardıcıl tədqiqinə XX əsrin 50-ci illərinin sonlarından başlanmışdır.

Azərbaycan toponimikasının inkişafı və formalaşmasında, toponimik tədqiqatların təşkili və istiqamətləndirilməsində, istər Azərbaycanda, istərsə də, dünyanın bir çox ölkələrində (Dağıstanda, Qazaxıstanda, Özbəkistan və digər ölkələrdə) toponimist kadrların hazırlanmasında misilsiz xidməti olan, dünya şöhrətli alimlərimizdən biri də akademik **Budaq Budaqovdur**. O, hələ 50 il bundan əvvəl Azərbaycanın coğrafi terminləri ilə maraqlanmış və onların toponim yaradıcılığında yeri və rolundan çox ətraflı bəhs etmiş, öz qiymətli məsləhət və təkliflərini vermişdir.

Hələ 1959-cu ildə yazdığı məqaləsində (17, s.149-153) müəllif coğrafi terminlərin məna çalarlarının dəqiq müəyyənləşdirilməsinin və onların toponim yaradıcılığında rolunun aydınlaşdırılmasının vacibliyini qeyd etmişdir. Bu məqalənin yenidən formalaşmağa başlayan Azərbaycan toponimikasının düzgün istiqamətləndirilməsində mühüm rolu oldu. Digər məqaləsində B.Ə.Budaqov Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsi üçün ən ümdə şərt olaraq ədəbiyyatın, çöl materiallarının toplanması və yerli xalq coğrafiya terminlərinin qeydə alınması zərurətini göstərmişdir (166, s.65).

Onun bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə ilk dəfə Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş birinci və ikinci toponimik elmi konfranslar təşkil edilmiş (253) və həmin materiallar çap olunmuşdur. B.Ə.Buda-

qovun bir məqaləsi toponimlərin tədqiq edilməsi prinsiplərinə (163, s.3-5) və toponimik stratigrafiyanın öyrənilməsinin relyef bildiren coğrafi adların tədqiq edilməsi üçün vacibliyi məsələsinə həsr edilmişdir.

Başqa bir əsərində (167, s.10) B.Ə.Budaqov toponimlərin yaranmasında təbii şəraitin təyinedici rolu və yeri məsələsini irəli sürmüşdür. Müəllif göstərir ki, landşaft tipləri, fiziki-coğrafi şərait, təbii şəraitin rəng çalarları və relyef formaları coğrafi adların, xüsusilə oronimlərin yaranmasında əsas yer tutur. Onun bu fikri etnonimlər istisna olmaqla oronimlərin əsas hissəsinin yaranma yolları ilə təsdiq olunur.

B.Ə.Budaqov palçıq vulkanlarının tədqiqi ilə əlaqədar olaraq Abşeron yarımadasında bir sıra vulkan mənşəli dağların və dərələrin adlarını öyrənmiş və mənalarını izah etmişdir (165).

B.Ə.Budaqovun toponimlərin fiziki-coğrafi əsasına dair başqa məqaləsində deyilir: «Relfeyin ümumi quruluşu onun tarixi inkişafının endogen və ekzogen relyef əmələgətirmə prosesləri nəticəsində ayrı-ayrı zaman və məkanla formalaşması konfigurasiyasında toponimlər yaranır. Onlara Şişqaya, Yatıqdərə, Yasamal, Təngidərə, Çuxuryurd, Dəlikli-dəğ, Qarayar, Gendərə, Yastıqaya dağı və b. misal göstərmək olar» (168, s.10).

Məqalədə habelə fitotoponimlərin və landşaft tiplərinin yaratdığı toponimlərin əmələgəlmə qanunauyğunluqları da verilmişdir. Azərbaycan toponimiyasının fiziki-coğrafi adlar hissəsinin tədqiqi B.Ə.Budaqovun digər monoqrafiyasında (20) əsas yer tutur. Əsərdə Azərbaycan toponimlərinin növləri (oronimlər, hidronimlər, fitonimlər, zoonimlər və mikrotoponimlər) haqqında məlumat verildikdən sonra onların paralelləri məsələsinə xeyli yer ayrılmışdır (20, s.84-

204). Bu kitabda Azərbaycan toponimiyasında ilk dəfə, coğrafi adlar türk xalqlarının yaşadığı ölkələrdəki adlarla müqayisə olunmuşdur.

B.Ə.Budaqovun Q.Ə.Qeybullayevlə birlikdə indi Ermənistan adlanan ölkədə (qədim İrəvan əyalətində) Azərbaycan mənşəli toponimlər haqqında yazılmış əsərində də külli miqdarda toponim araşdırılmışdır. Onların bəziləri Azərbaycan ərazisindəki toponimlərlə mənə etibarilə eynidir (19).

2002-ci ildə akademik B.Budaqovun, Q.Qeybullayevlə müştərək yazdıqları «Gürcüstan Respublikası ərazisindəki türk mənşəli coğrafi adların izahlı lüğəti» çapdan çıxmışdır (19). Əsərdə hələ qədim zamanlardan Gürcü və Azərbaycan xalqlarının dostluq əlaqələrindən, Gürcüstan ərazisindəki qədim türk mənşəli tayfaların məskunlaşma tarixindən və türk mənşəli toponimlərin elmi izahından, çoxlu etnotoponimlərin mənşəyindən, bəzi coğrafi adların dəyişdirilməsindən, toponimlərin paralellərindən ətraflı danışılır.

1960 və 1970-ci illərdə Azərbaycan toponimiyası üzrə regional tədqiqatlar aparılmış və respublikamızın ərazisi zonalər üzrə tədqiq edilməyə başlanılmışdır. 1960-cı ildə Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti yanında Toponimika bölməsi təsis edildi. 1967-ci ildə isə Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyəti nəzdində Toponimika Komissiyası yaradılmışdır. Bu komissiyanın Azərbaycan Respublikasındakı coğrafi adların dəyişdirilməsində və yeni yaradılmış yaşayış məntəqələri və digər mədəniyyət mərkəzləri, habelə başqa obyektlərin adlandırılmasında çox mühüm rolu olmuşdur.

Hazırda Azərbaycanda coğrafi adların mənə və mənşəyinə, transkripsiya və unifikasiya məsələlərinə dair elmi tədqiqat işləri 1973-cü ildə Azərbaycan SSR EA Coğrafiya İnstitutunda yaradılmış Coğrafi adlar (toponimika) şöbə-

sində aparılır.

1989-cu ildə isə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda onomastika şöbəsi yaradılmışdır. Həmin il Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun Elmi-İctimai Toponimiya Şurası da təşkil edilmişdir. 2002-ci ildə isə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsində «Onomastika» mərkəzi təşkil olunmuşdur.

Ömrünün 30 ilinə qədərini Azərbaycan toponimikasının dirçəlişi və formalaşmasına həsr etmiş, bu sahədə xeyli işlər görmüş coğrafiyaşünas alimlərimizdən biri də **Rəmzi Yüzbaşovdur**. Müəllifin əsasən Azərbaycan xalq coğrafiya terminlərinə dair 1956-1960-cı illər arasında çoxlu məqalələri çapdan çıxmışdır (132, s.55-60).

1962-ci ildə R.M.Yüzbaşov «Azərbaycan coğrafiya terminlərinin tədqiqi təcrübəsi» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1966-cı ildə həmin əsər çap olunur (131). Kitab üç böyük hissədən ibarətdir: birinci bölmədə xalq coğrafiya terminləri, ikinci bölmədə toponimik terminlər, üçüncü də isə Azərbaycan elmi coğrafiya terminləri tədqiq olunur. «Toponimik terminlər» fəslində müəllif Azərbaycan toponimiyası yaradıcılığında xüsusi rol oynayan oronimləri, fitonimləri, zoonimləri, etnonimləri, antroponimləri müəyyənləşdirir.

Rəmzi Yüzbaşovun 1969-cü ildə çap etdirdiyi məqalələrindən biri (138, s.86-93) çox böyük mübahisəyə səbəb oldu. Dağlıq Qarabağda məskunlaşan nankor ermənilər sübut etməyə çalışırdı ki, Qarabağdakı toponimlərin təqribən 80-90% erməni mənşəlidir. Lakin Rəmzi müəllim apardığı araşdırmalara əsaslanaraq ermənilərə sübut etdi ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti toponimlərinin 82%-i Azərbaycan, 6%-i hibrid, 12%-i isə erməni dilindədir (erməni mənşəli adların əksəriyyəti də kalka toponimləridir).

R.M.Yüzbaşovun K.H.Əliyev və Ş.M.Sədiyevlə birlikdə nəşr etdirdikləri kitabda (136) Azərbaycanın qədim toponimləri ilə yanaşı, bəzi müasir coğrafi adların mənşəyindən, toponimlərin yaranma qanunlarından danışarkən Yağartəpə, Rumbahar dağı, 'Dərələyəz sıra dağları, Baba Zənan dağı və başqa yer adlarından bəhs edilir. Müəlliflər haqlı olaraq göstərir ki, Laçın rayonundakı Yağartəpə dağı adı «Yəhertəpə» dağı adından təhrifdir, başqa sözlə, dağ zahiri görünüşünə görə, yəni uzaqdan at yəhərinə oxşadığına görə belə adlandırılmışdır (136, s.50-51, 53-57).

R.M.Yüzbaşov Azərbaycan toponimlərinin ana dilində və rus dilində düzgün yazılış qaydalarını müxtəlif jurnal və mətbuat səhifələrində təklif etmişdir. Lakin çox təəssüflər olsun ki, toponimikanın ən vacib məsələlərindən olan bu məsələ hələ də öz həllini tapa bilməmişdir. Elə buna görə də bəzi coğrafi adlar rus dilli xəritə və ədəbiyyatlarda müasir dövrümüzdə də səhv yazılır. Bunun da başlıca səbəblərindən biri hazırki dövrdə də coğrafi adlarımızın dillər üzrə dəqiq transkripsiyasının və düzgün təsnifatının olmamasıdır. Bu baxımdan respublikamız dünyada ən mürəkkəb toponimik regionlardan biridir. Bu haqda Budaq Budaqov və Q.Voroşil yazırlar ki, Azərbaycan toponimiyasının dillər üzrə təxmini təsnifatı göstərir ki, burada ən azı 20 dilə aid toponimlər var (110, s.60).

E.M.Mehrəliyev toponimiya ilə bilavasitə məşğul olmasa da, toponimikanın bəzi məsələlərinə maraqlı göstərmişdir. Hələ 1958-ci ildə coğrafi adların tədqiqinə dair bəzi məsələlər barədə onun bir məqaləsi çap edilmişdir (79, s.115-125). Həmin dövrdən başlayaraq bu günə qədər «ağ» və «qara» terminlərinin coğrafi adlardakı semantik çalarları, coğrafi terminlərdən düzələn toponimlər coğrafi araşdırmalar və digər məsələlərə öz münasibətini bildirmişdir (259,

s.38-41).

E.Mehrəliyevin «rus dilində Azərbaycan mənşəli çay adlarının yazılışında «çay» coğrafi termininin saxlanması ehtiyac yoxdur» tezi ilə qəti olaraq razılaşmaq olmaz, çünki onun əvəzinə eyni mənalı «reka» termini işlədilə bilər. Milli dilimizin müxtəlif fiziki-coğrafi landşaft xüsusiyyətlərini əks etdirən çay, kənd, oba, binə, dağ, dərə, çökək, çuxür və başqa terminləri coğrafi adların tərkibində saxlanılmaqla digər dillərə transkripsiya olunmalıdır (80, s.10-11).

Nəbi Nəbiyevin tədqiqatları da Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsində əhəmiyyətlidir. Onun toponimiyaya dair bir neçə kitabı nəşr olunmuşdur (113; 114; 115). Müəllifin birinci kitabında Azərbaycan, Abşeron, Bakı, Bankə, Qazax, Zərdab, Zəngilan, Lənkəran, Muğan, Xəzər və başqa toponimiyaların mənşəyi izah edilir (114). İkinci kitabda da (115) adları qeyd olunmuş toponimlərlə yanaşı Qax, Qafqaz, Quba, Ələt, Salyan, Sumqayıt və digər coğrafi adların mənşəyi izah olunmuşdur. Müəllifin üçüncü kitabı isə keçmiş SSRİ-nin və dünyanın bir çox toponimləri haqda əlifba sırası ilə tərtib edilmiş lüğətdir. Burada hər bir toponim haqda qısa məlumat verilir və onun mənşəyi barəsində mülahizələr söylənilsə də, müəllif bu fikirlərdən izahı daha elmi olanın üzərində dayanır (113).

M.Nəbiyevin Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsində çox mühüm xidmətləri olmuşdur. O, istər toponimist kadrların hazırlanmasında, istərsə də toponimik konfranslar və digər məclislərin təşkili məsələlərində çox fəal iştirak etmişdir.

Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi ilə **Ə.M.Dəmirçizadə** də ardıcıl məşğul olmuşdur. Hələ 1945-ci ildə dərc olunmuş ilk məqaləsi Azərbaycan oykoniminin mənşəyinə həsr edilmişdir. Müəllifin 1968-ci ildə çap edilmiş kitabında

Azərbaycan Respublikasının bir çox paleotoponimlərinin mənşəyinin izahı verilmişdir: Azərbaycan, Aran, Xəzər, Qaspi, Qafqaz, Alban və s. Bundan başqa, o bu qəbildən olan bir sıra digər yaşayış məntəqəsi adlarının, paleohidronimlərin və digər oronimləri tarixi-filoloji aspektdə tədqiq etmişdir. Doğrudur, Ə.M.Dəmirçizadənin bu və ya digər toponimlər haqqında irəli sürdüyü elmi fikir və mülahizələri bəzi mübahisələr doğursa da, bunlar Azərbaycan dilçiliyində toponimikanın inkişafında mühüm rol oynamışdır (21, s.29).

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq respublikamızın tanınmış tarixçiləri Azərbaycan tarixinin bir sıra global problemlərinin öyrənilməsi ilə yanaşı, ərazimizdəki paleotoponimlərimizin mənşəyi ilə maraqlanmış, onların bəzilərinin tədqiqinə səy göstərmişlər. Onlar bu problemlə bağlı bəzi qədim toponimlərin mənşəyini izah etmişlər.

Belə tədqiqatçılardan S.B.Aşurbəylinin araşdırmalarını da misal göstərmək, olar. O, hələ 1958-ci ildə mənşəyi ən çətin izah olunan Bakı paleoykoniminin mənşəyinə bir neçə dəfə toxunmuş və hər dəfə də yeni tarixi faktlara əsaslanaraq daha elmi izahı verməyə çalışmışdır (153, s.735-746). 1964-cü ildə nəşr etdirdiyi digər kitabında bəzi yer adlarının tədqiqinə daha mühüm yer vermiş və tarixi faktları dəqiqləşdirmişdir (152, s.16-46). Müəllif tədqiqatları sayəsində yeni faktlara əsaslanaraq Bakı coğrafi adının 3000 illik tarixə malik olması və onun mənşəyi haqqında daha dəqiq və elmi fikirlər irəli sürmüşdür (10, s.16-18).

S.Aşurbəylinin əsərlərindən biri Abşeronun toponimiyasına həsr olunmuşdur (155, s.54-67). O, bu əsərində Abşeron yarımadasında məskunlaşan xalqların azərbaycanlıların etnogenezi ilə əlaqəsi məsələsini araşdırmışdır. Müəllif bu araşdıramalar nəticəsində sübut edir ki, Bakı oykonimi

«baq», «baqa» etnonimi ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Görkəmli tarixçi alim S.Aşurbəyli «Bakı» toponiminin mənşəyi ilə əlaqədar olaraq bir daha qeyd edir ki, Azərbaycanın ən qədim paleotoponimi olmaqla Bakı baqi qəbilə adını əks etdirir (151). O, bu kitabında Abşeron və Şirvanın bir sıra digər qədim coğrafi adlarının: Xaçmaz, Biçenek (Biçənək), Maštağa, Kabalaka (Qəbələ), Muğan, Ərəbli və başqalarının təhlilini vermiş, etimologiyasını izah etmişdir.]

Akademik Ziya Bünyadovun tədqiqatları da toponimiyanın öyrənilməsi cəhətdən çox qiymətlidir. O, istər öz araşdırmalarında, istərsə də tərcümə etdiyi ərəb və digər dillərdə yazılı qaynaqlara daxil etdiyi mənbələrdə adı çəkilən bir çox toponimlərin (hazırda mövcud olmayan coğrafi adların) lokalizəsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir (170). Məsələn, Şəki (171, s.869-879), Mingəçevir (173, s.179-182), Bəzz və başqa toponimlərə xüsusi məqalələr həsr etmişdir (172, s.89-93).

Adı çəkilən əsərlərinin hər birindəki toponimlərin izahının verilməsində Z.Bünyadov peşəkar toponimist kimi çalışmış, onların coğrafi yerləşməsini, hansı əsrdə yaranması tarixini və dil mənsubiyyətini izah etmişdir.

Azərbaycan paleotonimiyasının tədqiqatçılarından biri də **Y.B.Yüsifovdur**. Onun əsas araşdırmaları qədim tariximizlə – Elam dili (eramızdan əvvəl III minillik), Elam tarixi, Alban tarixi, Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələləri olsa da, o, paleotoponimlərimizin tədqiqi ilə daha əhatəli məşğul olmuş və bəzi qədim coğrafi adların mənşəyi haqqında öz mülahizələrini bildirmişdir. Alban, Arran, Pandznak (bizcə, peceneq tayfası adıdır – N.M.), Törnavaq (törnavaq xəzər tayfası adıdır), Tinkriyan, Kanqark (qədim türk tayfası adı olan kəngər), Quba, Xaçmaz və başqa adların etimologiyasını izah etməyə çalışmışdır.

Alban tarixi, xüsusilə Azərbaycanda erkən türk etno-

nimləri Y.Yusifovun əsas tədqiqat obyektı olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, o 1961-ci ildə toponimiyaya aid ilk məqaləsini çap etdirdi (298, s.23-31). Bu yazıda müəllif Alban//Alpan yaşayış məntəqəsinin «hal» etnonimindən düzəldiyini qeyd edir. Aran oykoniminin isə Xınalıq, Lak və digər Dağıstan dillərində «isti yer», «düz yer» mənalarında olmasını göstərir. Doğrudur, bu fikirlə razılaşmaq bir qədər çətinidir. Çünki Aran kimi həm qədim, həm də böyük bir ölkənin adının lak və xınalıq dilində olması az inandırıcıdır. Bizcə, bu yaşayış məntəqəsi orada qədim dövrlərdən məskən salan xalqların dillərində ola bilər. Bu toponim haqqında S.Aşurbəyli və M.Seyidovun dediklərinə görə, Aran qədim türk dillərində «heyvan ağılı», «tövlə» mənasındadır. Bu fikirlə də razılaşmaq çətinidir. Antik mənbələrdə bu diyar əhalisi sıx olan bir ərazi kimi təsvir olunur. Bizcə, coğrafi adın izahını lüğətə əsaslanaraq vermək tədqiqatçını yanlış izahat verməyə sövq edə bilər.

Y.B.Yusifovun yer adlarının yaranmasına dair (130, s.14-15), Quba və Xaçmaz toponimləri (128, s.16) və coğrafi adların (129, s.8-10) mənbə kimi əhəmiyyətindən bəhs edən məqalələri çapdan çıxmışdır.

O, həm də S.K.Kərimovla müştərək toponimikaya dair əsər yazmışdır. Xarakterik xüsusiyyətinə görə dərslikdən fərqli olaraq bu əsərdə toponimikanın tədqiqat prinsipləri, əsas bölmələri, toponimik lüğət, toponimik təlimat və s. barədə izahatlara rast gəlinir (127).

Azərbaycan toponimikasının inkişafında xüsusi rol oynayan tarixçilərdən biri də **Ə.Ə.Hüseynzadə** olmuşdur. Orta əsr tarixinin tədqiqatçısı olduğundan onun tədqiqat obyektləri də əsasən orta əsr dövrlərində yaranmış coğrafi adlardır. Müəllif bir tarixçi kimi tədqiq etdiyi paleotoponimə dair mövcud olan məlumatları, fikir və mülahizələri xro-

noloji ardıcılıqla verir. Tədqiqatçı alim öyrəndiyi toponimin əsasını təşkil edən etnonimlərin yaranmasını və mənşəyini tarixi faktlarla izah edir.

Onun Azərbaycan ərazisində mövcud olan bir çox etnotoponimlərin mənşəyinə dair məqalələri çap olunmuşdur (192; 206; 216). Ə.Hüseynzadə əsasən «Советская тюркология» jurnalında məqalələrini çap etdirirdi. Çünki bu məcmuə keçmiş sovetlər ölkəsində yeganə jurnal idi. Onun bu məcmuədə Bakı, Quba, Bayat, Quşçu, Biləcər, Abşeron, Corat, Saray, Sumqayıt, Duvanı, Zuqulba, Biçənək, Subanı, Sabunçu, Şəki, Biləsuvar və başqa toponimlərə aid ayrı-ayrılıqda çap etdirdiyi məqalələr xüsusilə çox qiymətlidir. Zəngin tarixi qaynaqlara əsaslanan bu məqalələrin hər birində etnotoponimin etimologiyası izah olunur yayılma arealı və hansı əsrdə yaranması göstərilir (207; 208; 209; 210; 211; 212; 213; 214; 215). Respublikamızın toponimiyasının tədqiqində Ə.Hüseynzadənin apardığı araşdırmalar toponimik etimologiyanın klassik nümunələri hesab etmək olar.

Azərbaycan toponimiyasının, xüsusilə etnooykonimlərin tədqiqində **Q.Ə.Qeybullayevin** əməyi daha çox olmuşdur. Onun əsas tədqiqat obyektinin etnotoponimlər təşkil etsə də, toponimikanın nəzəri məsələləri etnogenezlə əlaqədar bir çox problemlərin həllində xidmətləri böyükdür. Q.Qeybullayevin toponimik maraq dairəsi geniş və çoxsahəlidir.

Paleotoponimlərin hərtərəfli tədqiq etməkdə onun əsas məqsədi indiyə qədər mübahisəli olan etnogenez problemlərinin toponimik materiallar əsasında həllindən ibarət olmuşdur (69; 187; 193).

Azərbaycan xalqının formalaşması tarixinin tədqiqi baxımından müəllifin 1986-cı ildə çap edilmiş bu əsəri çox dəyərli və qiymətlidir.

Q.Ə.Qeybullayevin 40-dan artıq məqaləsi çapdan çıxmışdır (183; 184; 185; 186; 188; 189; 190; 191; 192). Azərbaycan yaşayış məntəqəsi adlarınınin tədqiqində onun zəhməti əvəzsizdir. O, oykonimlərinin təbəqələr üzrə qədim dövrlərdən tutmuş müasir dövrümüzdə qədər etimoloji tədqiqini verir: qədim türk (Azərbaycan), Qafqaz, İran, ərəb, monqol və s.

Müəllifin qıpcaq mənşəli toponimləri İran, ərəb, monqol və iber-Qafqaz dilləri üzrə toponimik təbəqələrə ayırması diqqətəlayiqdir.

Onun məqalələrindən biri də Azərbaycan toponimiya-sında mövcud olan ərəb təbəqəsidir (68). Məqalədə «ərəb» etnonimi ilə yaranmış toponimləri ərəb təbəqəsinə daxil etmək düzgün deyildir. Çünki, həmin dövrlərdə Azərbaycana köçüb gəlmiş ərəblərin məskunlaşdıqları ərazilər azərbaycanlılar tərəfindən ərəblər, ərəb ocağı, ərəb uşağı, ərəb sarvan, ərəb şalbaş, ərəb Baloğlan və başqa formalarda adlandırılırdı. Bu toponimlərin ərəbdilli toponimlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Onların ərazimizdə qeydə alınması VIII əsrdə azərbaycanlıların və Azərbaycan dilinin mövcudluğunu olmasını sübut edir. Digər variantda belə oykonimlər yarana bilməzdi. Ərəb mənşəli toponimik təbəqəyə Zeyvə, Meysəri, Qərəh, Amsar, Dər və başqalarını misal göstərmək olar.

Türk mənşəli oykonimləri tədqiqi sahəsində Q.Qeybullayevin əməyi daha çox təqdirəlayiqdir. Müəllif oykonimlərin yaranma tarixini, onları əks etdirən yazılı mənbələri dəqiqləşdirmişdir. Buraya Qutqaşen (Oğuz), Qəbələ, Tovuz, Kəlbəcər, Zaqatala, Küngüt, Corat, Sumqayıt, Zunud, Oriyat, Qarğalıq, Danaçı, Tangit, Çirkin, Qarğalıq, Ulaşlı, Duvanni, Qalaqayın və s. misal göstərmək olar.

Uzun illərdir ki, **A.M.Qurbanov** Azərbaycan onomastikasına dair gərgin elmi işlər aparır. Ümumi dilçilik və Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif problemlərinə həsr edilmiş elmi-

tədqiqat işləri, çoxlu dərslərlərin müəllifi kimi tanınan Afad Qurbanov hazırda Azərbaycan onomastikasının qlobal problemləri ilə məşğuldur. Onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə bir neçə onomastik konfransla keçirilmişdir. Müəllifin Azərbaycan toponimikasının inkişafına təkan verən çoxlu əsərləri çapdan çıxmışdır (74; 75).

A.Qurbanovun yazdığı əsərlər içərisində «Azərbaycan dilinin onomalogiyası kitabı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (72). Bu kitab bütövlükdə onomalogiyanın ümumi nəzəri məsələlərindən və onomastikanın ayrı-ayrı bölmələrindən bəhs edən qiymətli tədqiqat əsəridir. O, bu kitabda Azərbaycan toponimiyasının toponimik mənzərəsini oxucuya elmi əsaslarla çatdırır. Müəllif respublikamızda Azərbaycan toponimiyasının tədqiqat tarixindən, toponimlərin növlərindən, linqvistik xüsusiyyətlərindən, onların yayılma areallarından geniş bəhs edir. Əsərdə A.Qurbanov çox haqlı olaraq qeyd edir ki, Azərbaycan toponimiyasının areallarından danışarkən təkcə Şimali Azərbaycan ərazisini əsas götürmək kifayət deyil, bu arealları bir çox türk dünyası ölkələrində axtarmaq lazımdır (Cənubi Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Qərbi Azərbaycan – N.M.) Dağıstan, (Orta Asiya, Qazaxistan, Türkiyə) (76).

Azərbaycan coğrafi adlarının etimologiyasına dair çoxlu elmi fikir və mülahizələrinin müəllifidir. Belə coğrafi adlara Muğan düzü, Beyləqan şəhəri, Düyərli kəndi, Şamaxı şəhəri, Biçənək aşırımı, Güzdək qəsəbəsi, Salyan şəhəri və başqalarını misal göstərmək olar. Onun araşdırmaları iki istiqamətdə aparılmışdır: toponimikanın ümumi-nəzəri məsələləri və toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri (73; 77).

A.Qurbanov ilk dəfə olaraq Azərbaycan coğrafi adlarının növlərini və qruplarını müəyyənləşdirərkən aşağıdakı terminologiyadan istifadə etmişdir: antrotoponim, etnoto-

ponim, hidrotoponim, kosmotoponim, memuar-xatirə toponim, xoronim və s. O, onomastik konfransların təşəbbüskarları olmaqla yanaşı, bir sıra monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti, metodik göstərişlər və proqramlar nəşr etdirmişdir.

A.Qurbanovun rəhbərliyi ilə 1980-cı ildən ADPU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrası nəzdində «Onomastik elmi laboratoriya» fəaliyyət göstərir. Adı çəkilən laboratoriyada A.Qurbanovun rəhbərliyi altında uzun illərdir ki, çoxsaylı coğrafi adlar toplanır və tədqiq olunur. Onun rəhbərlik etdiyi mərkəzdə Azərbaycan toponimiyasına dair namizədlik dissertasiyaları müdafiə olunmuş və monoqrafiyalar nəşr edilmişdir. Gələcək toponimist tədqiqatçılar üçün toponimikanın elmi-nəzəri məsələlərini işləyən, cildlərlə əsərlər yazan A.Qurbanov əsil elm fədaisidir.

Azərbaycan dilçi toponimistlərindən biri də **A.A.Axundovdur**. Onun xidmətlərini qeyd etməmək olmaz. Bu sahədə onun 1956-cı ildə Kür toponimi haqda həsr etdiyi məqaləsini, bir neçə paleotoponimin etimologiyasını verməsini və çap etdirdiyi kitablarını xatırlamaq kifayətdir (4, s.17; 5, s.51-56). Onu respublikamızın bir sıra paleotoponimlərinin araşdırılması və toponimik etimologiyanın əsas prinsipləri kimi məsələlər maraqlandırmış və həmin problemlərin hər birinə dair ayrı-ayrı məqalələr çap etdirmişdir (8). Bu əsərlər tədqiqatçının toponimik araşdırmalarını istiqamətləndirmiş və toponimikanın əsas qanunauyğunluqları sahəsindəki tədqiqatlarını davam etdirmişdir (149, s.53-58).

A.Axundovun çap etdirdiyi məqalə və kitablar təkcə Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi üçün yox, həmçinin toponimikanın tərəqqisi yolunda xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Onun tədqiqat obyektini həm də Azərbaycan toponimikasının fundamental məsələləridir, və son illərdə çap etdirdiyi əsərləri buna parlaq misaldır (6; 7, s.24-25). A.Axundov

məqalə və kitablarında Azərbaycan toponimiyasının stratiqrafik mənzərəsini göstərməklə, Azərbaycan dilinə aid toponimlərin tarixindən, coğrafi yayılma arealından, Azərbaycan dili sözlərin və sözdüzəldici şəkilçilərin toponim yaradıcılığındakı rolundan ətraflı söhbət açır. Bu sahədə «Torpağın köksündə tarixin izləri» kitabı xüsusilə qeyd olunmalıdır. Əsər respublikamızın yer adlarının dilçilik və tarixi baxımdan tədqiqinə həsr edilmiş, burada toponimik areallar, qədim və orta əsrlər Azərbaycan toponimləri, keçmiş sovetlər dövründə meydana gəlmiş yer adlarının etimoloji təhlilinə geniş yer verilmişdir.

Azərbaycan toponimikasının inkişafında **S.M.Mollazadənin** də mühüm xidmətləri olmuşdur. O, Azərbaycan toponimiyası üzrə ilk qadın elmləri doktoru olmaqla, bilavasitə toponimik tədqiqatlarla ardıcıl məşğul olan dilçilərimizdən biridir. S.M.Mollazadənin ilk toponimik əsəri 1973-cü ildə çapdan çıxmışdır (111). Bu əsərdə o, Azərbaycan ərazisindəki coğrafi adlar əsasında Azərbaycan dilinin tarixini müqayisəli surətdə tədqiq edərək onların yaranması qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmışdır. İkinci kitabında isə toponimlərin necə yaranması məsələlərini araşdırır (111). Başqa bir məqaləsində Səyyarə Mollazadə dilimizin yazılı abidələri ilə Azərbaycan toponimlərini müqayisəli tədqiq edir (109). Müəllifin respublikamızın şimal rayonlarının toponimiyasına həsr etdiyi monoqrafiyasında ərazi üzrə coğrafi adlar növlərə görə təsnif edilir, tarixi, coğrafi və dil materilləri əsasında öyrənilir (266). Onun tədqiqat obyektini respublikamızın Quba, Xaçmaz, Zaqatala, Qax, Oğuz, Qəbələ, Şəki və Balakən inzibati rayonların ərazisindən topladığı toponimik materiallar təşkil edir. S.M.Mollazadə yuxarıda adları qeyd olunan əsərlərində zona toponimlərinin dilçilik baxımından təhlilinə, struktur tiplərinə, şəkilçilərin toponim

yaradıcılığındakı roluna və dil mənsubiyyətinə xüsusi diqqət yetirmişdir... Nəticədə də İlisu, Qız qayası, Qaşqaçay, Sincan, Keşqutan, Qurdulçay, Ortən, Cağanqaya, Slikov talası, Qurcana, Türyançay, Qaşqaçay, Muraña, Lam, Kiş, Qoşun dağı və başqa coğrafi adlarının etimoloji təhlilini verməyə müvəffəq olmuşdur.

S.M.Mollazadənin 1985-ci ildə digər bir əsəri çapdan çıxdı (110). Kitabda Azərbaycan toponimiyasının qədim və orta əsr mənbələrindən və coğrafi adların tədqiqi tarixindən bəhs olunur. Məlumdur ki, xalqın tarixini, onun təşəkkül tarixini və inkişafını öyrənməkdə, qədim dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdə coğrafi adlar zəngin material verir. Əsərdə müəllif qədim dövrlərdən tutmuş müasir dövrümüzdə qədər Azərbaycan toponimiyasını təhlil etmiş və onlara öz münasibətini bildirmişdir.

Azərbaycan toponimikasının ən vacib məsələlərindən biri də coğrafi adların dil mənsubiyyətinə görə tədqiq edilməsidir. Bu baxımdan **Lalə Quliyevanın** xidmətləri böyükdür. Respublikamızın ilk dilçi toponimist alimlərindən olan L.Q.Quliyeva Azərbaycan ərazisindəki rusdillə coğrafi adların tədqiqində mühüm işlər görmüşdür. Onun istər məqalələri və istərsə də çap etdirdiyi monoqrafiyaları (203) özünün tədqiqat metodları və araşdırmaları baxımdan yüksək elmi səviyyəsinə görə fərqlənir.

Azərbaycanın ayrı-ayrı zonalarında mövcud olan rusdillə yaşayış məntəqəsi adlarının və mikrotoponimlərin linqvistik təhlilinə, onların yaranma və formalaşma yollarına həsr olunmuş yazıları təqdirəlayiqdir (202, s.44-45; 204; 205, s.82).

L.Q.Quliyevanın «Azərbaycanda rus toponimiyası» adlı kitabında respublikamızın ərazisində mövcud olan rus mənşəli kəndlərin Rusiyanın hansı quberniya, qəza və digər

vilayətlərindən gəlmə tarixi, səbəbləri göstərilməklə yüzlərlə rusdilli oykonim, oronim və hidronimdən bəhs edilir. Müəllif yeri gəldikcə həmin toponimlərin etimologiyasını açır: s. Boqoslovka, s. Novoastraxanka, s. Novoqolovka, Kamenaya qora, Rodnikovaya skala, Malaya qora, Krutaya qora, Bolşaya ravnina və s. (203).

L.Quliyevanın tədqiqat metodları elmi səviyyəsinə görə fərqlənən qiymətli araşdırmalardır.

Coğrafi adlarımızın tədqiqində dilçi toponimist **M.Ə.Məmmədovun** da xidmətləri böyükdür. Onun tədqiqat obyektini Azərbaycanın SSR-in Lənkəran ovalığı toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili olmuşdur. Müəllifin Azərbaycanın cənub-şərq zonasının toponimlərinə dair çap etdirdiyi məqalələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir (231; 236; 237). M.Məmmədov uzun müddətdir ki, toponimiya ilə məşğul olur, onun çoxlu məqalə, tezis və kitabları nəşr edilmişdir. Müəllifin elmi fəaliyyətində 1984-cü ildə çap etdirdiyi monoqrafiyasının çox böyük rolu olmuşdur (232). Əsərdə dil mənsubiyyətinə görə çox mürəkkəb və mənşəyi çətin izah olunan zonalardan olan Lənkəran təbii ərazisinin (Astara, Lənkəran, Lerik, Yardımlı və Masallı inzibati rayonları) toponimlərinin tarixi-dilçilik təhlili verilir. Əsərdə region üzrə etnotoponimlər, coğrafi adların yaranması və formalaşmasında iştirak edən toponimlərin inkişaf yolları tədqiq olunur və bəzi coğrafi adların etimologiyası izah olunur. M.Ə.Məmmədovun çap etdirdiyi bir neçə məqaləsində də bəzi coğrafi adların mənşəyinə toxunulmuşdur (233; 234; 235).

Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsində **T.M.Əhmədovun** mühüm rolu olmuşdur. Onun Azərbaycanın şimal zonasının mikrotoponimlərini tədqiqinə həsr etdiyi məqaləsində (22) bir neçə oronimdən bəhs olunur: Kələsəng –

Böyük daş, Sərsəng – Başdaş, İridaş, Kələdərə – Böyük dərə, Kələhəngər – Böyük mağara deməkdir (22, s.30-31).

T.M.Əhmədovun digər əsərlərində bəzi coğrafi adların mənşəyinə toxunulmuşdur. Bu baxımdan «El-obamızı» adları (26), «Azərbaycan paleotoponimləri» kitabları və «Azərbaycan toponimlər sistemi» mühüm əhəmiyyət kəsb edir (23). Əsər respublikamızın bir sıra paleotoponimlərinin tədqiqinə və onlarda əsrlərlə – minilliklərlə qorunub saxlanılmış qədim türk (paleoazərbaycan) dilinin yazıyaqədərki və yazılı dövrlərinin bəzi arxaik fonetik, leksik və leksik-semantik elementlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir (24).

Müəllif «Azərbaycan paleotoponimiyası» kitabında qədim türk mənşəli adlar aterk, barmak, bum, kakat, rart, asnak, ordu, tavus, taş və sözlərin toponimiyada əks olunması haqqında A.Həsənov və Q.Qeybullayevin «Respublikamızın coğrafi adlarında qədim türk mənşəli sözlər» adlı məqaləsində (183) irəli sürülmüş fikirlərə tərəfdar çıxır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan paleotoponimiyası qədim türk (paleoazərbaycan) leksik-semantik elementləri ilə zəngindir. Belə leksik vahidlərin tərkibində mühafizə etdikləri arxaik mənə çalarlarını isə qədim türk abidələri və qohum türk dillərinin materialları əsasında müəyyənləşdirmək və bərpa etmək lazımdır.

Müəllifin digər məqaləsində (24) ağ, qara, sarı terminlərinin mənə çalarlığından bəhs olunur və bu terminlərlə bağlı yaranmış toponimlərdən danışılır. Ağsal dağı (Şərur rayonu), Qarasu kəndi (Sabirabad rayonu), Sarıqaya dərəsi (Qəbələ rayonu) və s.

T.M.Əhmədovun yaradıcılığının ən qiymətli əsəri ömrünün son dövründə çap etdirdiyi monoqrafiyasıdır (25). Bu kitabda ilk dəfə olaraq Azərbaycan toponimiyasının elminəzəri əsasları, coğrafi adların yaranma və təkamül yolları

araşdırılır, müxtəlif toponim nümunələrində qorunulan qədim dil faktları tədqiq olunur, Azərbaycan xalqının yerli avtoxton əhali olması sübut olunur.

[Dilçi alim **Q.L.Voroşilin** də coğrafi adlarımızın tədqiqində rolu olmuşdur. Tədqiqatçı – alimi ayrı-ayrı paleotoponimlərin dil əlaqələrinin, xüsusilə Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki dövrünün bir sıra problemlərinin araşdırılması ilə bağlı məsələlər maraqlandırmışdır. Q.L.Voroşil eyni zamanda toponimikanın müxtəlif elmi-nəzəri və təcrübi məsələlərinin işıqlandırılması sayəsində mühüm işlər görmüşdür. Azərbaycan dili tarixinin, onun başqa dillərlə əlaqəsi tarixinin öyrənilməsini D.L.Voroşilin həmişə düşündürmüşdür. O, bu vacib problemlərlə məşğul olduğundan onun doktorluq dissertasiyasında (199) və ayrı-ayrı elmi məqalələrində (197; 200; 201) Azərbaycanın qədim toponimlərinin, o cümlədən etnotoponimlərinin mənşəyi və etimologiyası ətraflı tədqiq olunmuşdur.

Q.L.Voroşilin V.Aslanovla birlikdə hazırladıqları monografiyanın ona aid olan birinci hissəsində Azərbaycanın antik mənbələrdə adı çəkilən Kür, Kiş, Qanıq, Qelavi, Türken (Türyançay), Şəki, Xanan (Xunan), Xalxal, Kəngərdağ, Muğan, Xəzəryurd, Xursan, Çul, Ağhun və başqa paleotoponimlərin mənşəyini müəyyənləşdirmiş və əksəriyyətinin hansı etnonimlə əlaqədar olaraq yaranmasını dəqiqləşdirmişdir (198).]

V.Əliyevin elmi tədqiqatları Azərbaycan dilçiliyi və türkologiya ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, o, Azərbaycan dili ilə özbək dilini müqayisəli şəkildə ilk dəfə olaraq linqvistik tədqiqata cəlb etmişdir. Bununla bağlı V.Əliyevi Azərbaycanın yer adlarının taleyi də maraqlandırmışdır. Onun Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəşr etdirdiyi konfransın materiallarındakı məqaləsi Azərbaycan toponimiyasında

çox zəif tədqiq olunmuş bir sahə ilə bağlıdır (33, s.145-146). Azərbaycanın toponimik mənzərəsinin rəngarəngliyi və çox-təbəqəliliyini qeyd edən müəllif haqlı olaraq Azərbaycanda monqol mənşəli toponimləri əmələ gəlməsinə üç qrupa bölür: 1) monqol etnonimlərinin iştirakı ilə yaranmış coğrafi adlar: Cığatay dağı, Sumqayıt şəhəri, Qartun kəndi və s.; 2) monqol mənşəli coğrafi terminlərin iştirakı ilə meydana gələn toponimlər: Qobu kəndi, Nohurdağ, Sarıqobu və s.; 3) monqol dilinə aid sözlərdən yaranmış coğrafi adlar İncə çayı, Cəlair kəndi, Biləcəri qəsəbəsi və s.

V.Əliyev başqa bir məqaləsində Zəngəzur, Goruş, Murğuz (Murquz), Xələc (Xalac) toponimlərinin zəngin tarixi, coğrafi və dilçilik mənbələrinə əsaslanaraq etimologiyasını vermişdir (36, s.38-45). Onun gərgin yaradıcılığı sayəsində iki kitabı nəşr olunmuşdur (35). Sonuncu kitabı (34) isə dərs vəsaiti kimi tələbələrin istifadəsinə verilmişdir. Üç fəsildən ibarət olan tədris vəsaitində Qərbi və Cənubi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli yaşayış məntəqələri, orografik və su obyektı adları ilk dəfə olaraq tək-cə dilçilik baxımından deyil, kompleks səpkidə araşdırılmışdır.

Q.İ.Məşədiyev onlarla məqaləsi Azərbaycan coğrafi adlarının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Onun «Goran, Goranboy, Gorus» adlı məqaləsi toponimika sahəsi ilə bağlı ilk əsəridir. O, burada Görənboy toponimini dilçilik cəhətdən araşdıraraq onun etimologiyasını izah etməyə müvəffəq olmuşdur (106).

Q.İ.Məşədiyevin məqalələrindən biri Azərbaycanın bəzi paleotoponimlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur (104). Müəllif respublikamızın qərb zonasının bəzi qədim coğrafi adlarının mənşəyinə toxunur və onların etimoloji izahını verir. O, Qafqaza dair SMOMPK məcmuəsi materiallarına əsaslanaraq Qafqazdakı bəzi oronimlər haqqında elmi müla-

hizələrini irəli sürür (107, s.160-162). Bu yazıda Tufandağ, Şahdağ, Cəlairdağ, Abusər dağ, Babadağ, Əlidağ, Murquzdağ, Yumrudağ, Keçəltəpə, Keçəldağ, Yastıdağ, Bozqal, Qaradağ, Buğdadağ, Buğatəpə, Keçidağ, Keçili qayası, Qabağtəpə, Babadağ, Kələqova dağı və s. oronimlər adalma səbəblərinə görə qruplaşdırılır.

Q.İ.Məşədiyevin P.P.Zülfüqarovla müştərək yazdığı məqaləsi toponimik terminlərə həsr olunmuşdur (108, s.29-31). Bildiyimiz kimi, toponimik terminlərin hərtərəfli araşdırılması, coğrafi adların tarixi-tipoloji təhlili, onların elmi şəkildə ümumiləşdirilməsi, dilimizin, tariximizin və toponimikamızın bəzi problemlərinin açılmasına kömək edir. Müəlliflərin bu məqaləsində tayfa, çay, şen, domba və başqa coğrafi terminlərin türkdilli xalqlarda mənə çalarlığından bəhs olunur.

Q.İ.Məşədiyevin Gəncə toponiminin mənşəyi və Azərbaycan-Dağıstan ərazisindəki bəzi adların paralellərinə dair məqalələri ilə yanaşı bir monoqrafiyası da çapdan çıxmışdır (105; 254, s.113-115).

Ş.M.Sədiyevin məqalələrindən bir neçəsi toponimiyaya həsr edilmişdir. O, «Dil haqqında hekayələr» adlı kitabında çoxlu coğrafi adların adını çəkməklə onların bir neçəsinin etimologiyasını verməyə cəhd göstərmişdir. Doğrudur, müəllifin həmin izahatlarının əksəriyyəti xalq etimologiyasına əsaslanırsa da (məsələn, Masallı toponimi – məsəl çəkənlər, Qax şəhər adı – meyvə qurusu mənasında), Azərbaycanın tarixi ərazilərindən olan Qarabağ adının da izahını vermişdir (123). O, digər məqaləsində (124, s.15) də Qarabağ adının mənasına toxunaraq göstərir ki, bu coğrafi ad qara və baş sözlərindən yaranmışdır. Bu məqalədə, o, Tərtər paleotoponiminin mənşəyini də izah etmişdir.

Müəllifin 1973-cü ildə çapdan çıxan məqaləsi yaşayış

məntəqələri arası əlaqələrə həsr olunmuşdur (122, s.39-41). Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin bəzi qanunauyğunluqlarına dair elmi mülahizələri də vardır. Müəllif oykonimlərin meydana gəlməsindəki qanunauyğunluqlardan danışaraq, göstərir ki, müxtəlif tarixi səbəblər üzündən əhali bir ərazidən digər əraziyə köçüb və yeni yaşayış məntəqələri salır, nəticədə də təkrarlanan toponimlər yaranır. Azərbaycanlılarla digər xalqların biri-biri ilə qarışması nəticəsində yaranmış oykonimlər paralel işlənir və bunun nəticəsində coğrafi adların paralelliyi yaranır.

Ən məhsuldar coğrafiyaşünas-toponimistlərdən olan bu sətirlərin müəllifi **N.G.Məmmədovun** da respublikamızın coğrafi adlarının öyrənilməsində xidmətləri böyükdür. Ömrünün 40 ilə yaxınını Azərbaycan toponimikasının inkişafına həsr etmiş N.Məmmədov 100-dən artıq əsərin (78; 82; 84; 85; 90; 91; 92; 98; 100; 101; 102; 103; 238; 239; 240; 249; 250), və o cümlədən üç monoqrafiyanın müəllifidir. O, 1969-cu ildə respublikamızın ilk toponimist aspirantı olmuş, onun 1975-ci ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında (241) və çap olunmuş digər məqalələrində coğrafi adların etimologiyasından, dəyişdirilmə səbəblərindən, düzgün yazılış qaydaları və təhrif tiplərindən tarix və coğrafiya fənlərinin tədrisində toponimlərdən istifadənin əhəmiyyətindən, xəritələrin tərtibindəki rolundan ətraflı bəhs olunmuş, bir sıra paleotoponimlərin etimoloji təhlilini verilmişdir. Namizədlik müdafiəsi zamanı onun elmi rəhbəri akademik Həsən Əliyev demişdir: «Nadir Məmmədov Azərbaycan toponimiyası üzrə ilk cığır açmışdır. O, respublikamızda yeganə coğrafiyaşünas toponimist alimdir və Azərbaycan toponimikasının elmi bünövrəsini qoyan ilk pionerdir».

N.G.Məmmədov doktorluq dissertasiyasına dair üç monoqrafiya çap etdirmişdir. 12 çap vərəqi həcmində olan

birinci kitabında 80 mindən artıq oronimdən bəhs olunur (99). Müəllif Azərbaycan oronimlərini dil mənsubiyyətinə görə qruplaşdıraraq, Azərbaycandilli toponimlərin hələ eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdən mövcud olmasını elmi faktlarla təsdiq edir.

Kitabda oronimlərin yaranması və formalaşmasında iştirak edən xalq coğrafiya terminlərinin rolundan ətraflı danışılır. Oronimlər ad verilmə səbəblərinə görə də təsnif olunur. Əsərdə ilk dəfə olaraq etimologiyası izah olunan toponimlərdən Abdal dağı (Laçın rayonu), Avaz dağı (Tovuz rayonu), Avaran dağı (Xaçmaz rayonu), Alvandərə keçidi (Qəbələ rayonu), Baqqallı dağı (Tovuz rayonu), Bazar düzü (Baş Qafqaz silsiləsi), Bayan dağ (Şəmkir rayonu), Bərgüşad sıra dağları (Qubadlı və Zəngilan rayonları), Qanlı dağ (Kəlbəcər rayonu), Qaramandağ (Ağdam rayonu), Qaracallı dərəsi (Xanlar rayonu), Qıpçaq düzü (Qax rayonu), Dondar dağ (Qazax rayonu), Kələqova dağı (Quba rayonu), Kəngərli düzü (Ağdam rayonu), Kürikan dağı (Quba rayonu), Ming dağı (Laçın rayonu), Saracbudaq düzənliyi (Şərur rayonu), Təklə dərəsi (Masallı rayonu), Xəzər dağı (Füzuli rayonu), Çıraqqaya dağı (Dəvəçi rayonu), Cinli təpə (Qazax rayonu), Şindan dağı (Astara rayonu) və s. misal göstərmək olar.

Müəllifin ikinci monoqrafiyası da Azərbaycanın oronimlərinə həsr edilmişdir (94). 20 çap vərəqi həcmində olan bu kitabda 120 minə qədər oronimdən bəhs olunaraq respublikamızın bütün bölgələri əhatə olunmuşdur. Əsərdə Azərbaycan oronimiyasına dair antik, erkən və orta əsr mənbələrindən, oronimlərin yaranmasının linqvistik faktorları və tədqiq prinsiplərindən nominativ təsnifatından, türk dünyası ölkələrində paralellərindən ətraflı bəhs edilir. Əsərdə aşağıdakı oronimlərin mənşəyi izah olunur: Ağacəri dağı,

Alatlı düzü, Alaşar-Burovar sıra dağları, Alpout dərəsi, Baqqallı dağı, Bazaryurd düzü, Biçənək aşırımı, Qapanlı düzü, Qarapapaq çalası, Qılincyurd dağı, Qırxlar dağı, Qovdağ, Dilaqarda dağı, Əlincə dağı, İncədağ, Yaylaq-Oğuz, Kəngərli düzü, Küngüt dağı, Göran düzü, Görüş təpəsi, Muğan düzü, Müşkür düzü, Talış dağları, Tuvadağ, Tugdağ, Tuluslu dağ, Xələc dağı, Həmşərə təpəsi, Xunan düzü, Cululu dağı, Cerimbel dağı, Satırtəpə, Şahdağ, Şirvan düzü və s.

N.G.Məmmədovun üçüncü kitabı isə 37 çap vərəqi həcmində olmaqla respublikamızın kənd, şəhər, qəsəbə, çay, düzənlik, dağ, zirvə, yayla, təpə və s. adların mənşəyinə həsr olunmuşdur (97). Toponimistin bu kitabda 814 məqaləsi çap olunmuşdur. N.G.Məmmədov respublikamızda ilk coğrafiyaşünas elmlər doktoru olmaqla, onun coğrafi adların öyrənilməsinə həsr edilmiş ideyaları gələcəkdə də bu sahə ilə bağlı tədqiqatlar üçün mayak olacaqdır.

Ə.İ.Əliyevin 1975-ci ildə yazdığı «Azərbaycanın qərb rayonlarının toponimiyası» adlı dissertasiya Qazax, Gədəbəy, Tovuz və Şəmkir rayonlarının coğrafi adları dilçilik baxımından tədqiq olunur (144). Müəllifin tədqiqatlarından məlum olur ki, həmin zona türk mənşəli toponimlərlə zəngindir və həm də bu etnonimlər daha çox üstünlük təşkil edir. Öz qısa ömrünü Azərbaycan toponimiyasına həsr etmiş Ə.Əliyev onlarla məqalə yazmış (27; 28; 29; 30) və həmin əsərlərdə Azıx, Alpout, Arabacı, Ağ-Qaraqoyunlu, Dəmirçilər, Düyərli, Qurdulu, Dondar, Quşçu, Emir, Xunus, Dəlilər, Gərgər, Cəyir, Qoşqar və digər paleotoponimlərin etimoloji izahını elmi faktlarla vermişdir.

F.R.Xalıqovun da Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsində az xidmətləri olmamışdır. Onun tədqiqat obyektini Mil-Qarabağ düzü rayonlarının toponimiyası təşkil edir (294). Müəllif topladığı coğrafi adları dilçilik aspektində

təhlil edərək xeyli toponimin etimoloji təhlilini verə bilmişdir. F.R.Xalıqov respublikamızın arx və kəhriz adlarına həsr etdiyi məqaləsində (55, s.205-207) Azərbaycan toponimiyasında ən zəif öyrənilən bir sahəyə toxunmuşdur. Məqalədə kəhrizlərin hansı zonalarda olması və ondan istifadə edilməsindən ətraflı bəhs olunur. Onun bütün məqalələri Azərbaycan toponimiyasının tədqiqinə həsr olunmuşdur (56, s.104-106; 292; 293, s.35-36). Müəllifin oroqrafik obyekt adlarının hansı rayonun və ya kəndin ərazisində olmasının göstərməməsi təəssüf doğurur. Müəllifin son dövrlər «Elm» nəşriyyatında çap edilmiş «Folkloronomastikası – I və II (1998, 2000)» bu sahədə ən uğurlu işləridir.

Azərbaycanın Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyasının tədqiqində **Elxan Nuriyevin** də xidmətləri vardır və bu sahədə bir sıra məqalələr çap etdirmişdir (116, s.172-174; 117; 119). E.B.Nuriyevin məqalələrində tədqiq etdiyi Azərbaycanın şimal-şərq zonasının toponimiyasından ətraflı bəhs olunur (276, s.102-107). Ərazinin mikrotoponimiyası, fauna və flora aləmini əks etdirən coğrafi adlar, həmçinin yaşayış məntəqəsi adlarının mənşəyindən danışılır. Məqalələrinin birində o, zonanın oronimik fonuna toxunaraq onları etimoloji aspektdə təqdim etmişdir.

E.B.Nuriyev digər bir məqaləsində Oğuz və Qəbələ oykonimlərinin mənşəyinə toxunur (118). Müəllifin 1989-cu ildə tədqiq etdiyi zonanın oykonimiyasına dair monoqrafiyası çapdan çıxır. Həmin monoqrafiyada onlarlaoykonimin mənşəyi izah edilir (119).

Toponimiyamızın öyrənilməsində **A.Ş.Hacıyevin** də xidmətləri vardır. Respublikamızın şərq rayonları (İmişli, Saatlı və Sabirabad) toponimlərini linqvistik təhlil edən tədqiqatçı (180) 1983-cü ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Müəllif namizədlik dissertasiyasında bu bölgənin

bir neçə toponiminin Saatlı, Sabirabad, Araz, İmişli və başqalarının dil tərkibi, leksik-semantik xüsusiyyətini araşdıraraq etimologiyasını vermişdir. Müəllifin Azərbaycan toponimiyasına dair bir neçə məqaləsi (49) və bir monoqrafiyası (48) çapdan çıxmışdır.

N.Ə.Əsgərovun tədqiqatları Azərbaycanın hidronimiyasına həsr olunmuşdur. Onun namizədlik işi də hidronimlərin öyrənilməsi ilə bağlıdır (39). Respublikamızın ərazisində mövcud olan makro və mikro hidroqrafik obyekt adlarının linqvistik izahını verən müəllif bəzi hidronimlərin izahlı lüğətini, bir qrupunun etimoloji lüğətini tərtib etmişdir. N.Əskərovun araşdırmalarının nəticəsindən məlum olur ki, 1500-ə qədər çay, göl, bulaq və digər hidronimin semantikasi və etimologiyasını verməyə müvəffəq olmuşdur. O, zəngin tarixi mənbələrə əsaslanaraq Xəzər, Kaspi, Kür, Araz, Qabırrı, Tərtərçay, Qarqarçay, Mişarçay və başqa hidronimlərin mənşəyi və mənasını izah etmişdir. Azərbaycan hidronimiyasına dair N.Ə.Əskərovun çoxlu məqalələri və monoqrafiyaları çap edilmişdir (41; 42, s.101-103; 43, s.179-180).

Azərbaycan paleotoponimlərinin öyrənilməsində **C.H.Mirzəzadənin** də xidmətləri vardır. Onun tədqiqatlarının əsasını orta əsr ərəb coğrafi mənbələrindəki Azərbaycan toponimləri təşkil edir (262). C.H.Mirzəzadənin «Azərbaycan toponimik adları ərəb orta əsr coğrafi mənbələrində» adlı namizədlik dissertasiyasında Azərbaycan, Kür, Xəzər, Şəki, Şamaxı və digər paleotoponimlərlə yanaşı, Qafqaz oronimi də tədqiq olunur (265). Müəllifin ən böyük xidmətlərindən biri Qafqaz dağ adının tərkibindəki k a s (qas) komponentinin mənşəcə Azərbaycan dilində olmasını sübut etməsidir (264).

Coğrafiyaşünas alim **A.Z.İsmayılovanın** da toponimlərin öyrənilməsində böyük xidmətləri vardır (58, s.248-249;

59, s.23; 60, s.114-116). Tədqiqatçı region toponimlərini növlər üzrə qruplaşdıraraq onların yaranması tarixini, toponimik spektrini elmi faktlarla müəyyənləşdirərək qərara gəlir ki, Dağlıq Qarabağ bölgəsinin toponimlərinin 84 faizi Azərbaycan mənşəli, 9 faizi hibrid (Azərbaycan və erməni dillərində) və 7 faizi isə erməni dilindədir. Hibrid adlara – Məmməddzor kəndi, Kalka (hərfi tərcümə olunma) adlara isə Ağkənd erməni dilinə tərcümə olunaraq – Spitakşen, Qırmızı kənd – Qarmırquğ və s. misal göstərmək olar (62). Bu faktlar da ermənilərin bu bölgəyə son əsrlərdə köçüb gəlmə olmasına sübutdur. Onun digər məqaləsində (61, s.282-283) isə Qarabağın bəzi oronimlərinin mənşəyinə toxunulur. A.İsmayılova haqlı olaraq göstərir ki, Qarabağdakı dağ, zirvə, yayla və digər makrotoponimlərin hamısı azərbaycandır.

Onomastikanın müxtəlif məsələləri ilə məşğul olan **R.Y.Həbiblinin** də toponimikaya həsr olunmuş məqalə və tezisləri var (51, s.176-177; 52, s.230-233). 1998-ci ildə «Onomastik lüğətlərin elmi-nəzəri əsasları və tərtibi prinsipləri (Azərbaycan onomastikası materialları əsasında)» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edən tədqiqatçı öz araşdırmalarında tətbiqi toponimika məsələlərinə xüsusi yer ayırır.

Coğrafiyaçılar arasında ən məhsuldar, tədqiqatçılardan biri də **M.Ə.Abbasovadır**. 1967-ci ildən bu günə qədər o, Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə dair çoxlu məqalə və tezis çap etdirmişdir (2, s.12-13; 3, s.184-186; 141, s.55-57). O, «Azərbaycan SSR Kiçik Qafqazın bəzi dağ adları haqqında»kı məqaləsində Murovdağ və Şahdağ oronimlərinin mənşəyinə toxunur (140, s.3; 238, s.137-141).

Hazırda M.Abbasova Abşeron ərazisinin toponimiyasının tədqiqi ilə məşğuldur. Tədqiqatçı Abşeron regionun-

dan topladığı makro, mezo və mikro coğrafi adları növlər üzrə qruplaşdırmış, onları dil mənsubiyyətinə görə təsnif etmiş, ərazi toponimiyasının xeyli hissəsinin etimologiyasını izah etmiş və bu toponimlərin digər ölkələrdə yayılma areallarını vermişdir (139, s.38-39).

M.Ə.Abbasova, N.Ş.Bəndəliyev və X.H.Məmmədov müştərək «Böyük Qafqaz təbii ərazisinin Cənub-Şərq hissəsinin toponimiyası» kitabını çap etdirmişlər (1). M.Abbasova bu məcmuədə Abşeron regionunun toponimiyasını tədqiq edir. O, Abşeron ərazisindəki toponimləri semantikasına, nominativ təsnifatına, transkripsiyasına görə tədqiq edərək xeyli coğrafi adın mənşəyini və mənasını izah etmişdir.

Yuxarıda adları çəkilən coğrafiyaşünas, dilçi və tarixçi toponimist tədqiqatçılardan başqa öz məqalələri və kitabları ilə Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsində xüsusi rol oynamış tədqiqatçılardan T.İ.Hacıyevin, E.İ.Əzizovun, V.F.Minorskinin, M.İ.Adilovun, Z.İ.Yampolskinin, Ə.Tanrıverdiyevin, H.Ə.Həsənovun, K.T.Ramazanovun, A.H.Həsənovun, M.M.Əskərovun, N.M.Vəlixanlının, N.C.Bəndəliyevin, X.H.Məmmədovun, Z.Ə.Xasıyevin, T.S.Səlimovun, A.Bağirovun, Ə.N.Əsədovun, İ.Y.Cəfərovun, A.BayRamovun, M.Ə.Zeynalovanın və baş-qalarının adlarını da qeyd etmək yerinə düşər.

III FƏSİL

TOPONİMİK TERMIN VƏ ANLAYIŞLARIN MAHIYYƏTİ

Ayrı-ayrı elm sahələrində olduğu kimi, toponimikanın da özünəməxsus termin və anlayışları vardır. Digər elmlərdən fərqli olaraq müstəqil elm kimi formalaşan toponimika üç elmin: coğrafiya, dilçilik və tarix elminin qovşağında yaranıldığından bu fənnə dair ədəbiyyatlarda zəngin termin və anlayışlara rast gəlirik. Respublikamızın toponimiyasında müxtəlif mənşəli toponimik terminlər və anlayışlar səyyah və alimlərin əsərlərində mövcuddur. Coğrafi adların tədqiqində yerli xalq dilində mövcud olan çoxlu terminlərə müraciət olunur. Elə buna görə də Azərbaycanın orta məktəblərində tədris zamanı coğrafiya, tarix və filologiya müəllimləri dərslərində çoxlu toponimik terminlərdən istifadə edirlər. Bu baxımdan dərsliklərdə toponimik termin və anlayışların mahiyyətinin açılmasına böyük ehtiyac vardır.

Hər hansı bir region, ölkə, respublika, inzibati rayon və başqa ərazinin toponimiyasında mövcud olan toponimik termin və anlayışlar mənşəyinə görə bir neçə qrupa bölünür: yaşayış məntəqəsinə, ərazinin təbii şəraitinə və relyef xüsusiyyətlərinə, hidroqrafik şəbəkəsinə, təbii sərvətlərinə, ölkənin tarixi keçmişinə, din və mövhumata, səma cisimlərinə dair və s.

Hər bir termin və anlayışın daha oxunaqlı və hansı dildə olmasını müəyyən etmək üçün yunan, ingilis, latın, ispan, fransız və digər dillərdə yazılışını verməklə nə cür səslənməsini də qeyd etmişik (aqronim – yunanca aqros «çöl, sahə, əkin yeri, tarla», onim «ad»). Adları qeyd olunmuş termin

və anlayışlar əlifba ardıcılığına riayət olunmaqla göstərilmişdir.

Bu fəsildə toponimika sahəsində işlədilən termin və anlayışların izahı ilə yanaşı, iqtisadiyyat, əhali coğrafiyası, diplomatiya, elm və texnika, həmçinin beynəlxalq miqyasda işlədilən bəzi sözlərin də açıqlamaları verilmişdir. Bölmədə 200-ə qədər termin və anlayışın müxtəlif mənə çalarlığı qeyd olunmaqla mənşəyinə dair izahatlarda öz əksini tapmışdır. Qeyd edilən fəslin yazılmasında xarici ədəbiyyatlardan, xüsusilə məşhur rus toponimisti, A.V.Superanskayanın «Словарь русской ономастической терминологии» (Москва, 1978), İnternet materiallarından, həmçinin respublikamızda çap olunmuş izahlı lüğətlərdən geniş istifadə olunmuş, son dövrlərdə yaranmış termin və anlayışlar da buraya daxil edilmişdir.

ABİONİM (yunanca bios «həyat», onom (a), onim (a) «ad») - Təbii və ya insan əli ilə yaradılan cansız obyekt adı. Buraya kosmonimlər, astrotoponimlər və başqaları daxildir.

ABORİGEN (latın mənşəli sözdür) - Hər hansı bir ölkənin qədim, yerli sakinləri. Bu toponimik termin avtohton termininə uyğun gəlir. İstənilən ölkənin xalqı aborigendir. Azərbaycan məmləkətində qədim türk mənşəli Azərbaycan dilli xalqlar, etnik qruplar aborigen xalqlardır.

ABREVIATUR (ispanca abreviatura, ingiliscə abbreviation – mürəkkəb ixtisarlı söz) – Bir neçə sözün müxtəlif komponentlərinin birləşməsindən yaranmış mürəkkəb ixtisarlara: BMT, YUNESKO, NATO, ATƏT, AL, AŞ, QAI və s.

ADONİM – düzənlik, səhra, tala, tarla, meşə zolaqlarının adı. Muğan düzü, Dəsti Kəbir səhrası, Heyvalı tala, Pambıq tarlası, Dəmir ağac meşəsi və s.

ADONİMİKA – səhra, düzən, tala, meşə və başqa obyekt adlarını öyrənən elm sahəsi: Qaraqum səhrası,

Salyan düzü, Fındıqlı tala, Hirkan meşəsi və s.

AQLOMERASIYA – latın mənşəli sözdür, birləşdir-mək, əlavə etmək mənalarını bildirir. Urbanizasiya ilə yana-şı, turizmdə də işlədilir (Bax: Urbanizasiya).

AQORONİM (yunanca aqora «meydan, xiyaban ba-zar», onim «ad») – Urbanimin növü. Şəhər meydançaları, ərazi, bağ, bazar, sahə adları. Azadlıq meydanı, Heydər bağı, Qanlı təpə, Nəsimi bazarı, Bayıl meydançası və s.

AQROONİM (yunanca aqros «çöl, sahə, əkin yeri, tarla», onim «ad») - Əkin sahəsi, çöl, təpəlik və s. toponim növləri: Çəltik sahəsi, Kulikovo çölü, Hunan çölü, Qobustan təpəliyi.

ALLOETNONİM – Hər hansı bir xalqa başqa xalq tər-əfindən verilmiş ad. Azərbaycanlıların gürcü xalqını gürcü, gürcülərin özlərini kartveli, talışların azərbaycanlılar tər-əfindən talış adlandırması buna misal göstərilə bilər.

ALLONİM (yunanca allos «başqa, qeyri, digər, onim «ad») – Bir coğrafi obyekt adının dəyişdirilərək, başqa bir adla adlandırılması: Göycə gölü – Sevan, Gəncə şəhəri – Ye-lizavetpol - Kirovabad, Zuvand kəndi – Lerik, Duvanlı qə-səbəsi – Qobustan və s.

ANTİK (latın mənşəli sözdür «qədim» deməkdir) - Qə-dim Roma, Qədim Yunan, Qədim Misir Antik müəlliflər, Antik dövr mədəniyyəti və başqa sivilizasiyaların mədəniy-yəti, incəsənəti, ictimai quruluşu və s. mənalarında işlədilir.

ANTONİM – Qoşa, lakin biri digərinin əksi olan mə-nanı bildiren coğrafi adlar. Buraya böyük-kiçik, aşağı-yu-xarı, ağ-qara və s. fərqləndirici əlamət bildiren sözlərlə baş-lanan coğrafi adlar daxildir. Böyük təpə – Kiçik təpə, Aşağı Qaramanlı kəndi – Yuxarı Qaramanlı kəndi, Ağşəhər – Qa-raşəhər, Ağcaqum səhrası – Qaraqum səhrası, Ağsu çayı – Qarasu çayı və s.

ANTROPONİM (yunanca antropos «şəxs, adam, insan», onim «ad») – şəxs adlarından düzələn coğrafi adlar. Bu qrupa aid olan toponimlər bir neçə sahəyə bölünür: **Şəxs adları:** Əli kəndi, Tahir qəsəbəsi, Şirməmməd çölu və s. **Familiya adları:** Səməd Vurqun küçəsi, Axundov küsəçi, Əzizbəyov küçəsi, Hacıyev prospekti və s. **Ləqəblər:** Qatır Məmməd qəsəbəsi, Çapıq Qadir küçəsi və s. **Təxəllüslər:** Müşfiq qəsəbəsi, Vurqun poeziya mərkəzi, Sabir mədəniyyət evi və s.

ANTROPONİMİKA – Toponimikanın bölmələrindən biri olub şəxs adlarını öyrənən elm sahəsi.

ANTROPONİMİST – Antroponimlərin toplanması və tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçı (şəxs).

ANTROPONİMİYA – Hər hansı bir ölkə, region, ərazi, inzibati rayon, kənd ərazisində mövcud olan şəxs adlarını əks etdirən adların toplusu. Nərimanov qəsəbəsi, Vaşinqton şəhəri, Sirməmməd əkin ərazisi, Cəbrayıl rayonu, Şükür təpəsi, Səxavət örüşü və s.

AREAL – Eyni tipli və eyni modelli toponimlərin yayıldığı ərazi. Daha doğrusu, iki, üç və daha çox inzibati rayonun ərazisində mövcud olan eyni adlı coğrafi ada rast gəlinməsi. Məsələn, Azərbaycanda Boyat adlı kəndə – Ağcabədi, Neftçala, Ucar, Şamaxı; Kürdlər adlı kəndə – Ağdam, Ağcabədi, Füzuli, Cəbrayıl, Cəlilabad; Alpout kəndinə – Qazax, Ucar, Laçın, Göyçay, Bərdə, Goranboy inzibati rayonlarında təsadüf olunur.

ARXAİK FORMANT – Müasir Azərbaycan toponimlərinin yaranmasında iştirak etməyən topoformantlar: barmak (təpə) – Barmak dağı, bük (dağ keçidi) – Bük dərəsi, oymaq (yaşayış yeri) – Yeddiyoymaq kəndi, tumb (dağ, yüksəklik) – Tumbatəpə, çat (qayalıq) – Catyal dağı, çınq (Sıldırım qaya) – Çınqdağ və s. terminlər bu qəbildəndir.

ASTIONİM (yunanca asta «şəhər», asteios «şəhərli», onim «ad») – Oykonimlərin növü. Xüsusi şəhər adları. Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Naxçıvan, Şəki, Naftalan, Əli Bayramlı və s.

ASTRONİM – Səma cisimlərini ulduzlar: planetlər, kometalar, asteroidlər (Günəş, Ay, Yer, Merkuri, Venera, Mars, Enka, Faya, Halleya və s.) adlarını əks etdirən toponimlər.

ASTRONİMİKA – Onomastikanın bölmələrindən biri olub astrotoponimləri öyrənən elm sahəsi. Astronomik obyektlərin adları ilə bağlı toponimləri öyrənir. Yeni Günəşli qəsəbəsi, Kosmos masası və s.

ASTROPONİMİYA – Astronomlərin (səma cisimlərinin) cəmi, toplusu.

AVTOETNONİM – Hər hansı bir xalqın, etnik qrupun, qəbilə və tayfanın öz-özünə verdiyi ad: oğuzlar, türklər, azərbaycanlılar, talışlar, ruslar və s.

BATİONİM (yunanca bati «dərnlük, içəri hissə», onim «ad») – Okean, dəniz, körfəz, göl və s. hidronimlərin dibindəki hündürlük, çala, çökək yargan və sair obyektlərin adları: Marian çökəkliyi Filippin çökəkliyi, Lənkəran çökəkliyi, Xəzərin şelf zonası Pirallahı bankəsi, Neft daşları şelfliyi və s.

BİONİM (yunanca bios «həyat», onim «ad») – Canlı orqanizmlərin xüsusi adları: antroponim, zoonim, fitonimlər və s. (Heydər bağı, Pələng meşəsi, Palıdlıq quzeyi və s.).

COĞRAFİ LANDŞAFT – Yerin coğrafi təbəqəsinin inkişafında təbii surətdə əmələ gələn və öz coğrafi quruluşuna görə digər sahələrdən keyfiyyətcə fərqlənən nisbətən yekrəng sahə – ərazi. Coğrafi landşaft – təbii landşaft komponentləri ərazinin relyefi, faydalı qazıntıları, iqlimi, bitkisi, heyvanlar aləmi və s. nəzərdə tutulur.

COĞRAFİ OBYEKT – Hər hansı coğrafi adı daşıyan

yer, ərazi, obyekt.

COĞRAFİ TƏBƏQƏ – Litosferin üst qatını Yer qabığını, hidrosferi və atmosferin alt qatını və bütünlüklə biosferi əhatə edən təbəqə.

DEMOQRAFİYA (yunanca demo – «xalq», qrafiya «öyrənirəm, yazıram») – Statistikada əhalinin sayını, təbii artımını, milli tərkibini, və onunun tərkibindəki dəyişiklikləri öyrənən sahə.

DEONİMİK ADYEKTİV – Şəkilçilərin köməyiylə xüsusi addan düzələn sifət. Şəki – şəkili, Tovuz – tovuzlu, Şamaxı – şamaxılı, Gəncə – gəncəli və s.

DEONİLƏŞMƏ (APELYATİVLƏŞMƏ) – Heç bir şəkilçi qəbul etmədən xüsusi adın ümumiləşməsi, apelyativləşməsi: Ay-ay, Badamlı-badamlı (su), Amper – amper (cərayan ölçən cihaz), Kəşmir – kəşmir (parça) və s.

DİAXRONİK TƏDQIQAT – Bir neçə əsr, vaxt və zaman ərzində (eramızdan əvvəl IX əsr – VII əsr dövründə Manna dövləti ərazisində; Ərəb işğalı VII əsrin II yarısı – IX əsrin ortaları) toponimik tədqiqatın tarixi - xronoloji istiqamətdə aparılması.

DİYARŞÜNASLIQ – Yerli əhalinin iştirakı ilə regionun, ölkənin hər hansı bir inzibati rayonun, kəndin təbiətinin, əhalisinin, təsərrüfatının, tarixinin, maddi mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi.

DRİMONİM (yunanca drimos «yol», onim «ad») – Müxtəlif növ meşə sahəsi, meşəlik, ağaclarıq sahəsinin adı: Palıdlıq meşəsi, Tuğay meşəsi, Dəmirağac meşəsi, Ardıc meşəsi, Nil meşəsi, Vələs meşəsi və s.

DROMONİM (yunanca dromos «yol», onim «ad») – Hər növ (yeraltı, yerüstü, hava, su, boru kəməri nəqliyyatı) yol adları: Nərimanov metrosu, Memar Əcəmi – Həzi Aslanov metrosu, Bakı–Astara şose yolu, Bakı–Moskva hava

yolu, Bakı–Rostov dəmir yolu, Bakı–Həştərxan dəniz yolu, Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft boru kəməri və s.

EKKLEZIONİM (yunanca ekklesia «yığıncaq, yığıncaq yeri, kilsə, onim «ad») - Mərəsimlərin, adət-ənənələrin həyata keçirildiyi yerlərin xüsusi adı, həmçinin məscid, kilsə, vaxtilə müqəddəs sayılan daş, bulaq, ağac adları: Göy məscid (Bakıda), Bibi Heybət məscidi (Bakıda), Nardaran məscidi (Bakının Nardaran qəsəbəsində), Isakov kilsəsi (Sankt-Peterburqda).

EKOLOGİYA (yunanca oikos «ev», «vətən», loqos anlayışından bəhs edən təlim) – Biologiya elminin orqanizmlərlə mühitin qarşılıqlı münasibətlərini öyrənən sahəsi.

EKSKURSİYA (ingiliscə ekskursion sözündəndir) – Muzey, sərgi və digər görkəmli yerlərə kollektiv şəkildə getmək, təhsil, elm, idman və ya əyləncə məqsədilə gəzinti, səyahət. Məqsədinə görə ekskursiyalar şəhər, şəhərətrafi, istehsalat, qala, çay sahili ərazilərinə, mədəni-maarif yerlərinə bölünür.

EKSKURSİYA OBYEKTİ (ingiliscə ekskursion obyekt) – Geniş maraq doğuran diqqətəlayiq yer. Belə obyektlərə (tarix və mədəniyyət abidələri, görkəmli şəxsiyyətlər üçün yaradılmış abidələr və s.) muzeylər, təbiət abidələri və s. aid edilir: Hişqədərə diyarşünaslıq muzeyi, Quba ölkəşünaslıq muzeyi, Azıx mağarası, Qobustan muzeyi və b.

EKZONİM (yunanca ekzo «kənar, xaric», onim «ad») – Müəyyən bir dilin yayıldığı ərazidə olmayan fonemlərin tərkibinə, ifadə şəklinə və yazılışına görə müasir forması yazılı mənbələrdəki ilkin formasına uyğun gəlməyən, lakin toponim ənənəsində qalan xüsusi ad: Məsələn, çin dilində Gunqua, ruslar Kılav – azərbaycanda Çin; fransızca Pari, azərbaycanca Paris – rusca Parij; Viyen – Vyana – Vena; Arra – Erras – Rass – Eraks – Araz və s.

ELİZİYA (latınca elizio «çıxarma, kənar etmə») – Dilçilikdə, ümumiyyətlə, sözdə saitın düşməsi hadisəsi. Çox zaman insan adları bildirən isimlərdə ikinci söz saitlə başladıqda, saitlə bitən birinci sözün son saiti düşür. Məsələn, Əli Ağ – Əlağa, Mirzə Əli – Mirzəli, Əli Əkbər – Ələkbər və s.

ELLİPSİS (yunanca ellipsis «ellepsis», «buraxılma») – Adlarda xüsusilə mürəkkəb adlarda müəyyən sözün, şəkilçinin və ya toponimlərdə, həmçinin coğrafi obyekt adında nomenin buraxılması

EMİQRANT (latın mənşəli sözdür, dilimizdə «mühaçir» kimi işlədilir) – Öz ölkəsini tərk edib digər ölkədə məskunlaşan şəxs.

EPIQRAF (yunanca epigraphə sözüdür) – Qədim Yunanıstanda kitabə, qəbir daşları üzərində yazı: bir əsərin və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin (fəsilələrinin) başında mövzunun xarakterini və inkişafını göstərən qısaca mətn: cümlə, zərb-məsəl, hikmətli söz və s.

EPIQRAFİKA – Qədim kitabələri tədqiq etməklə məşğul olan yardımçı tarix elminə yardımçı elm sahələrindən biri.

EPONİM (yunanca eponym/eponymos «ad alma») – Şəxs adından düzələn digər ad, xüsusilə tayfa, nəsil adı və s.

ETİMON (yunanca etimon «həqiqət») – Adın qədim və ilkin yazılış forması və mənası.

ETNOANTROPONİM – Xalq, tayfa və qəbilə adları əsasında yaranan şəxs adı ilə bağlı olan coğrafi adlar: Əfşar kəndi, Salyan şəhəri, Tovuz şəhəri, Qusar şəhəri, Muğan düzü, Qacar kəndi və s.

ETNOGENEZ (yunanca ethnos «xalq», genesis «mənşə», «yaranma») – Xalqın mənşəyi, etnogenezi: Azərbaycan, Qazax, Türkmən, Tatar, Özbək və sair xalqların mənşəyi.

ETNOHİDROORONİM – Etnonimdən törənən hid-

ronimik oronim: Tərtər çayı, İncəçay, Qarqar sıra dağları, Kəngərli düzü, Şından dağı.

ETNOHİDROYKONİM – Etnonimdən meydana gələn hidronim və oykonim.

ETNOQRAFİYA (yunanca etnos «xalq», qrafo – «yazıram») – Xalqların maddi-mənəvi mədəniyyətlərini tədqiq edən sahə, bir xalqın məişət, adət və ənənəsini öyrənən elm sahəsi.

ETNONİM (yunanca etnos «xalq», onim «ad») – Emonim tayfa, nəsil, tirə, soy, etnik qrup, xalq və ya millət adı

ETNONİMİKA (yunanca etnos «xalq», loqos «elm») – Tayfa, nəsil, tirə, soy, etnik qrup, xalq və ya millət adlarından bəhs edən elm sahəsi.

ETNONİMİYA – Tayfa, nəsil, tirə, soy, etnik qrup, xalq və ya millət adlarının toplusu, məcmuu.

ETNOOROHİDRONİM – Etnonimdən yaranmış oronim və hidronim.

ETNOORONİM – Etnonimdən yaranmış oroqrafik obyekt adları.

ETNOOYKOHİDRONİM – Etnonimdən törəyən oykonim və hidronim.

ETNOOROYKONİM – Etnonimdən törəyən oronim və oykonim.

ETNOOYKONİM – Etnonimdən yaranmış yaşayış məntəqəsi adları: Gəncə şəhəri, Boyat kəndi, Padar kəndi, Qaramanlı kəndi, Sumqayıt şəhəri və s.

ETNOOYKOORONİM – Etnonimdən əmələ gələn oykonim və oronim

EVAKUASIYA – (latın mənşəli sözdür, dilimizdə «köçürülmə» kimi də işlədilir) – Bədbəxt hadisələr (daşqın, zəlzələ, vulkan, sürüşmə və s.) baş vermiş ərazilərdə insanlar,

müəssisələr, təsisatlar, əmlak və avadanlığın təşkil olunmuş şəkildə çıxarılması.

ƏHALİNİN MİQRASIYASI (latınca miqrasiya, köçürmə) – Həm bir ölkə daxilində əhalinin yerdəyişməsi və ya köçürülməsi (daxili miqrasiya), həm də bir ölkədən (dövlətdən) digərinə xarici miqrasiyası və emiqrasiyası.

FAUNA (latınca heyvanlar aləmi deməkdir) – Bir ölkəyə və ya geoloji dövrə aid olan heyvanlar aləminin məcmusu.

FİLOLOGİYA (ingiliscə philologu sözündəndir) – Ədəbi və başqa mədəni-tarixi əsərlər və abidələr vasitəsilə müəyyən bir xalqın dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini öyrənən fənn.

FİTOCOĞRAFİYA (yunanca phuton və coğrafiya sözündəndir) – Bitkilərin yayılmasından bəhs edən elm sahəsi.

FİTONİM (yunanca fitos – «bitki», onim «ad») – İstənilən region və ya ərazidə mövcud olan bitki növünün adı.

FİTONİMİKA – Fitonimləri (bitkiləri) öyrənən elm sahəsi.

FİTONİMİYA – Bu və ya digər regionda, ölkə, ərazi və ya rayonda mövcud olan bitki növlərinin məcmusu, cəmi.

FİTOPALEONTOLOGİYA (yunanca phuton və rus mənşəli paleontologiya qazıntı halında tapılan daşa dönmüş heyvan və bitkilədən bəhs edən elm) – Botanikanın qazıntı halında tapılan qalıqlarını tədqiq edən şöbəsi.

FİTOPONİM – Müxtəlif bitki növü adlarını əks etdirən coğrafi adlar.

FLORA (latınca flora – bitki örtüyü) – Bir ölkənin və ya geoloji dövrün bitki aləmi, bütün bitki növünün məcmuu.

FONEM (ingiliscə phoneme sözündəndir) – Dilin səs sistemində ən kiçik vahid; məxrəc fərqlənməsi ilə müəyyənləşdirilən səs.

FONETİKA (yunanca fonetika sözündəndir) – Dilçiliyin dilin səs sistemini öyrənən şöbəsi.

FORMANT (latınca formans sözündən olub «əmələ gətirən» deməkdir) – Sözdüzəldici və sözdəyişdirici morfolərin ümumi adı.

GENEZ (yunanca genesis «törəmə», «mənsə» sözündəndir) – Əmələgəlmə, yaranma prosesi, mənsə, törəmə və mənbə mənasındadır.

HELONİM (yunanca elos «bataqlıq», onim «ad») – Hidronimin bir növü olub bataqlıq və bataqlıqlaşmış ərazilərin xüsusi adı.

HELONİMİYA – Helonimlərin bataqlıq və bataqlıqlaşmış ərazi adlarının cəmi, toplusu.

HEROQLİF (yunanca hiroqluphi «müqəddəs yazılar» deməkdir) – Heroqliflər bütöv bir anlayışı, ayrı-ayrı hecaları, yaxud danışq səslərini bildirir. Hazırda heroqlif dedikdə, şərti ideoqrafik yazı nəzərdə tutulur. Qədim misirlilər çinlilər heroqliflərdən istifadə etmişlər. Əlifba meydana çıxana qədər heroqlifika əsas yazı sistemi olmuşdur.

HƏRFİ TƏRCÜMƏ (ingiliscə literal translation – «hərfi tərcümə») – Əcnəbi dilin quruluşunu saxlarkən həmin dilə məxsus sözlərin qarşılığı kimi başqa dilin sözlərinin mexaniki işlənməsi. Məsələn, Qarabağ bölgəsində mövcud olan Qırmızı kənd kənd adını erməni işğalçıları erməni dilinə hərfi tərcümə edərək Qarmırgug (qarmır qırmızı – guğ kənd), Ağkənd coğrafi adını dəyişdirərək Spitakşen (Spitak ermənicə ağ, «şen» – kənd adlandırmışlar və s.

HİBRİD TOPONİM – Müxtəlif dillərə məxsus sözlərdən düzələn coğrafi ad. Məsələn, Qədim küçə kəndi - Qədim – Azərbaycanca şəxs adı, küçə – farsca məhəllə, kənd (Lerik rayonu) Siyaşor gölü – Siya talışca qara, şor Azərbaycanca (Abşeronda), Sığdaş kəndi - sığ – talışca daş (Masallı ray-

onu) və s.

HİDRO (yunan mənşəli sözdür, «su» mənasını bildirir)
– Su obyektı su mənşələri anlayışını bildirir.

HİDRONİM (yunanca hidro «su», onim «ad») - Yer kürəsində mövcud olan təbii və süni coğrafi obyekt adları: Sakit okean, Hind okeanı, Nil çayı, Ob çayı, Kür çayı, Sarqas dənizi, Xəzər gölü, Volqa-Don kanalı, Yuxarı Şirvan kanalı, Əhməd arxı və s.

HİDRONİMİKA – Toponimikanın obyekt növlərindən olan hidronimləri öyrənən bölməsi.

HİDRONİMİST – Hər hansı bir regionun, rayonun, ərazinin hidronimlərinin – təbii və süni su obyektı adlarının tədqiqatçısı.

HİDRONİMİYA – Yer kürəsində olan bütün su obyektı adlarının məcmusu.

HİDROORONİM – Hidronimlərdən törənən oronimlər.

HİDROOYKONİM – Hidronimlərdən yaranmış yaşayış məntəqəsi adları.

XALQ ETİMOLOGİYASI – Toponimin mənşəyi, mənası və yaranması tarixi haqda xalqın söylədiyi rəvayət, əfsanə.

XRAM (dini ayinlərin, mərasimlərin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan bina və ya ərazi) – Xramlar hələ antik dövrlərdən tikilmişdir. Məsələn, antik dövrlərin fərqli xramları. Etiqadına görə, xristian olanlar üçün kilsə, müsəlmanlar üçün məscid xram anlayışını bildirir.

XRİSTİANLIQ – Buddizm və islamla yanaşı, dünya dinlərindən biri. Amerika, Avropa, Avstraliya, Afrikada və Yaxın Şərqi bəzi ölkələrində yayılmışdır. Xristianlığa etiqaq edənlərin sayı 1,5 milyarda yaxındır. Xristian ehkamları və ibadətının əsasında Bibliya durur. Üç qola ayrılır: katoli-

sizm, pravoslavlıq və protestantlıq.

XORONİM (yunanca xora «ölkə» onim «ad») – Hər cür ərazinin – ölkə, vilayət, rayon, şəhər və s. inzibati və təbii xüsusi adı.

XRONONİM (yunanca xronos «zaman, dövr, vaxt», onim «ad») – Tarixi əhəmiyyətli konkret dövrün xüsusi adı.

İMİQRASIYA (latın dilində immiqraro – «köçüb gəlmək» mənasını daşıyır) – Bir dövlətin vətəndaşlarının müxtəlif səbəblər (siyasi, dini, etnik və s.) üzündən daimi və ya müvəqqəti müddətə başqa ölkə ərazisinə köçməsi. Dilimizdə mühacirət, mühacirlik mənasını daşıyır.

KALKA (fransızca kalquc sözündəndir) – Başqa dili təqlid və ya hərfən tərcümə etmə yolu ilə. Bax: Hərfi tərcümə.

KOMONİM (yunanca komon «qəsəbə, kənd», onim «ad») – Qəsəbə və kənd adı. Məsələn, Şağan qəsəbəsi (Abşeronda), Siyavar kəndi (Lənkəran rayonu), Mollakənd kəndi (Kürdəmir rayonu) və s.

KOMONİMİYA – Bu və ya digər ərazidə mövcud olan komonimlərin cəmi, toplusu.

KOSMONİM (yunanca kosmos «səma», «kainat», onim «ad») – Səma cisimlərinin adı: «Ulduz» metro stansiyası, «Günəşli» qəsəbəsi və s.

KOSMONİMİKA – Səma cisimləri adlarını öyrənən elm sahəsi.

KOSMONİMİYA – Səma cisimləri adlarının cəmi, toplusu (Ay, Günəş, Yer, Venera, Kometa, Asteroid və s.).

KTEMATONİM (yunanca ktematos «əşya», onim «ad») – Maddi və mədəni əşyaların (silah, calğı aləti, daşqaş və s.) xüsusi adı.

KTEMATONİMİKA – İdarə və təşkilat, mehmanxana, restoran, şadlıq evləri, qəzet, jurnal, bədii elmi əsər və s.

adlarını öyrənən sahə. Məsələn, «Bakı» mehmanxanası, «İnturist» mehmanxanası, «Badukubə» şadlıq evi, «Müəllim» qəzeti, «Cənub» restoranı və s.

QELONİM – Hidronimin növü. Bataqlıq adları: Gomuşavan bataqlığı, Lerik bataqlığı, Qərbi Sibir bataqlığı, Kolxida bataqlığı və s.

QELONİMİYA – Bu və ya digər ərazidə qeydə alınan bataqlıq adlarının toplusu.

QODONİM (yunanca qodos «prospekt, küçə, döngə, keçid, bulvar, sahil», onim – «ad») – Şəhərdaxili (urbanonimik) obyektlərin adları. Məsələn, Heydər Əliyev prospekti, Xaqani küçəsi, B.Sərdarov döngəsi, Xəzər sahili bulvarı və s.

QODONİMİYA – Şəhərdaxili (urbanonimik) obyekt adlarının toplusu, cəmi.

LİMNONİM (yunanca limno «göl», onim «ad») – Göl, gölməçə, axmaz, nohur, istil adı. Məsələn, Göygöl, Sarıgöl, Kür axmazı, Nohurgöl, Səmidxan istili və b.

LİMNONİMİYA – Göl, gölməçə, axmaz nohur, istil adlarının toplusu, cəmi.

LİTONİM (yunanca litus «sahil», onim «ad») – Sahil-boyu təbii obyektlərin (daş, qaya, körfəz, fiord, rif və s.) xüsusi adı. Bilgər qayalığı, Qızılağac körfəzi, Skandinaviya fiordları, Şərqi Avstraliya rifi və s.

MAKRO (yunanca markos sözü «böyük» deməkdir) – Böyük sahəyə malik olan ərazilər. Məsələn, Avrasiya materiki, Afrika materiki, Ərəbistan yarımadası, And dağları, Qobu yaylası, Qrenlandiya adası və s.

MAKROHİDRONİM – Geniş sahəni əhatə etməsinə və areala malik tanınmış iri su obyekt adları. Məsələn, Sakit okean, Atlantik okeanı, Hind okeanı, Sarqaş dənizi, Nil çayı, Xəzər gölü və s.

MAKROORONİM – Geniş işlənmə diapazonuna və areala malik, tanınmış böyük ərazi əhatə etməsinə görə fərqlənən hündür, silsilə dağ, dərə, çökək, yarımada, səhra, meşə, çöl və s. adı. Məsələn, Böyük Qafqaz silsiləsi, Kordilyer dağları, Himalay dağları, Mərkəzi Asiya yaylası, Saxara səhrası, Qazaxıstan çölü və s.

MAKROOYKONİM – Geniş əraziyə və işlənmə diapazonu və arealına malik tanınmış yaşayış məntəqəsi adı. Bura əsasən şəhər, kənd, qəsəbə adları daxildir. Məsələn, Mexiko şəhəri (Meksikada), Şanxay şəhəri (Çində), Moskva şəhəri (Rusiya Federasiyasında), İstanbul şəhəri (Türkiyədə) və s.

MAKROTOPONİM – Böyük əraziyə, sahəyə malik olan coğrafi adlar. Məsələn, Avstraliya materiki, Skandiina- viya yarımadası, Qrenlandiya adası, Pamir-Tyanşan dağlıq massivi və s.

MAKROTOPOSİSTEM – Bir sıra makro element sistemlərindən ibarət toponimik sistem: Azərbaycanın oyo- nimik sistemi oronimik sistemi, hidronimik sistemi. Azər- baycanın Aran zonasının, Lənkəran təbii regionunun, Şəki- Zaqatala zonasının toponimik sistemi və s.

MAKROTOPONİMİYA – Yer kürəsində mövcud olan, böyük ərazi tutmasına görə fərqlənən ən iri coğrafi obyekt adlarının cəmi, toplusu (Antarktika materiki, Hind okeanı, Okeaniya adaları və s.).

MARSİONİM (yunanca – Mars, onim «ad») – Astro- toponimin – səma cismlərinin bir növü. Mars planetində müxtəlif relyef quruluşlu hər hansı bir coğrafi obyektin xüsusi adı: məsələn, Mars düzənliyi, Mars dağlıq massivi, Mars çökəkliyi və s.

MARSİONİMİYA – Mars planetində mövcud olan makro, mezo və mikro toponimlərin toplusu.

MEMORİAL (latınca memorial sözündəndir) – Görkəmli şəxslərin, dövlət xadimlərinin, yazıçı və şairlərin xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə verilən adlar. Məsələn, Vaşinqton şəhəri, Rəsulzadə qəsəbəsi, Nərimanabad qəsəbəsi, Cəlilabad şəhəri və s.

METAFORİK TOPONİM – Bənzətmə yolu ilə yaradılmış coğrafi ad: Məsələn, Qazan dağ, Bağırsağ dərəsi, Gombul təpə, Dəvəboynu dağı, Əyriçay, Əyriburun dağ və s.

MİFOLOGİYA (yunanca mufhologia sözündəndir) – Allahlar, müxtəlif ruhlar, əsatirlər, miflər haqqında elm.

MİFONİM (yunanca mifos «əfsanə, rəvayət, mif, nağıl», onim – «ad») – Toponimikada bəzi coğrafi adların mənşəyinin izah olunmasında mifoslardan (div, şeytan, cin, əjdaha və s.) istifadə olunur.

MİFOTOPONİM – Əfsanəvi, mifik addan yaranmış toponim: Məsələn, Cin dərəsi, Əjdaha dağı, Şeytan təpəsi, Cinli dərə və s.

MİKRO – (yunanca mikros sözündən olub kiçik deməkdir) – Kiçik əraziyə malik olan coğrafi adlar: Neft daşları adası, Şükür duzu, Azadlıq meydanı və s.

MİKROTOPONİM – Hər hansı bir ölkə, region, inzibati rayon ərazisində mövcud olan kiçik obyekt adları: təpə, yargan, dərə, küçə, bağ, kənd xarabalığı, arx, düzən, tala və s.

NEKRONİM (yunanca nekron «qəbiristan», onim «ad») – Qəbiristanlıq adları. Qəbiristanlıq adlarını tədqiq etməklə bir çox xalqların tarixini, etnogenezini, hansı dinə sitayiş etmələrini müəyyən etmək mümkündür.

NOMEN (latınca nomen «ad») – Toponimiyada coğrafi obyekt növü, tipi göstəricisi.

NOMİNASIYA (latınca nomin – «ad») – Coğrafi obyektin nəyə görə, hansı səbəbdən ad almasını öyrənir: xalq, nəsil, şəxs, kənd, çay, dağ, yayla, düzənlik, təpə, dərə, pir və

s. adını daşıyır.

NOMİNATOR – Coğrafi obyektlər haqqında məlumat verən, obyektı adlandıran informator.

OKEANONİM – Okean, dəniz və onların hissələrinin adı. Atlantik okeanı, Karib dənizi, Meksika körfəzi, Florida boğazı və s.

ONİM (yunanca onoma (onima) «ad»). Ad, xüsusi ad (coğrafi obyektləri bir-birindən fərqləndirir).

ONOMASTİKA (yunanca onomastika, advermə sənəti, mədəniyyəti). Xüsusi adları öyrənən elm sahəsi.

ORONİM (yunanca oros «dağ», onima «ad»). Yer səthi relyefindəki hər cür müsbət və mənfi həmçinin okean səviyyəsində olan «düzənlik» obyekt adı: Pamir dağı, Ölüm dərəsi, Cıdır düzü, Kür-Araz ovalığı, Muğan düzənliyi və s.

ORONİMİKA – Toponimikanın predmetini təşkil edən oronimləri öyrənən bölməsi - elm sahəsi.

ORONİMİST – Oroqrafik obyekt adlarını tədqiq edən mütəxəssis.

ORONİMİYA – Yer kürəsində mövcud olan müsbət, mənfi və düzənlik relyef formaları adlarının toplusu.

OROQRAFİYA (yunanca oros sözündən olub dağ deməkdir) – Yer səthinin oroqrafik quruluşu.

OYKOHİDRONİM – Oykondən törənmiş hidronim: Tərtər çay, Alvardı çayı, Vəndam çayı və s.

OYKONİM (yunanca oykos «məskən, mənzil, yurd, yaşayış yeri, ev», onim «ad»). Hər cür yaşayış məntəqəsi adları: Lənkəran şəhəri, Qobu qəsəbəsi, Əlisoltanlı kəndi, Qələbin köçəbəsi, Çuxuryurd, Kələntərəba, Gəldikqışlaq və s.

OYKONİMİKA – Toponimikanın yaşayış məntəqəsi adlarını öyrənən sahəsi.

OYKONİMİST – Oykonimləri – yaşayış məntəqəsi adlarını tədqiq edən şəxs.

OYOKNİMİYA – İstənilən region, ölkə, inzibati rayon ərazisindəki yaşayış məntəqəsi adlarının məcmuu, toplusu.

OYKOORONİM – Oykonimdən yaranmış oronim: Səncərədi təpəsi, Gəncə düzənliyi, Çuxur Qəbələ dərəsi və s.

PALEOTOPONİM – (yunanca paleo – qədim deməkdir) – Qədim toponimlər: Misir ehramları, Bakı şəhəri, Kür çayı, Ural dağları, Gəncə şəhəri, Naxçıvan şəhəri, Araz çayı və s.

PATRONİM – Nəsil, tirə adları ilə bağlı olaraq yaranmış coğrafi adlar: Məmmədli kəndi, Soltanlı kəndi, Qəribli kəndi və s.

PELAQONİM (yunanca pelaqos «dəniz», onim «ad») – Dəniz və onun hissələrinin xüsusi adı: Xəzər dənizi, Qızılağac körfəzi, Baltik dənizi, Fin körfəzi və s.

PELAQONİMİYA – Yer kürəsində mövcud olan pelaqonimlərin toplusu.

POLİ (yunan mənşəli söz olub, çoxluq mənasındadır) – Çoxluq anlayışını bildirən sözdür (noliklinika, poliqrafiya, honineziya adaları və s.). Polineziya adaları.

POLİONİMİYA (yunanca polionimos «çox» adı olan) – Çoxadlılıq. Məsələn, Çin, Kitay, Xıtay, Çunqua və s. Venqriya – Macarıstan, Xəzər dənizi – Kaspi dənizi və s.

POLİSONİM (yunanca polis «şəhər», onim «ad») – şəhər adı. Pekin, Tehran, Ulanbator, Buenos Ayres və s.

POTAMONİM (yunanca potamos «çay», onim «ad») – Çay adı: Kür çayı, Nil çayı, Konqo çayı, Missisipi çayı və s.).

PSEVDONİM (yunanca pseudonimos ad daşıyan sözündəndir) – Şair, alim və yazıçıların götürdükləri təxəllüs: Vurgun, Müşviq, Gəncəvi və s.

REGİON (latın mənşəli sözdür, ölkə, vilayət mənasındadır) – Region anlayışı bir coğrafi zonada yerləşmiş ölkələr qrupuna deyilir. Məsələn, Altay regionu, Qafqaz regionu,

Latın Amerikasını regionu, Yaxın Şərq regionu və s.

RELİKT (latınca retiktus sözüdür) – Çox qədim dövrlərin qalıq olan bitkilər, hadisələr, orqanizmlər.

SELENONİM (yunanca seleno «Ay», onim «ad») – Astrotoponimin bir növü. Aydakı təbii obyektlərin xüsusi adı: Bur okeanı, Lomonosov krateri, Moskva, dənizi və s.

SELENONİMİKA – Selenonimləri tədqiq edən elm sahəsi.

SELENONİMİYA – Ay səthində olan astrotoponimlərin toplusu.

SEMANTİKA (yunanca semantikos məna, ifadə sözüdür) – Dilçilikdə söz, ifadə və onların ayrı-ayrı hissələrinin məna xüsusiyyətləri.

SƏS DÜŞÜMÜ (rusca eliziya, ingilis elisi on sözüdür) – Sözü kökünə artırılan şəkilçi və ya ikinci söz saitlə başladıqda birinci sözü axırındakı saitin hadisəsi.

SİNHRONİK TƏDQIQAT – Coğrafi adların müasir və konkret bir qısa dövr ərzində öyrənilməsi: 1920-1991-ci il ərzində 1991-2005-ci il dövründə Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi və s.

SİNONİM (yunanca suponyomos – biradlıq sözüdür) – Tərkibi etibarilə müxtəlif formalı, mənaca bərabərinə yaxın və ən yaxın məna daşıyan söz, ifadə: «ürək» - «qəlb», «qoçaq» - «cəsür» və s.

SİNTAKSİS (ingiliscə syntaks sözüdür) – Dilçiliyin söz birləşmələri, onların quruluşu, qayda və üsullarını, cümlədə söz və ya söz birləşmələrinin qayda və üsullarını, habelə müxtəlif cümlə, tiplərini və onların işlədilməsi şərtlərini öyrənən sahə.

SPELEONİM (yunanca osieən «mağara, zağa, kaha», onim «ad») – Yerin altında təbii şəkildə meydana gələn mağara, zağa, kaha, uçurum, quyu, yeraltı yol, yeraltı çay,

axın, şəlalə tipli obyektlərin adları.

TAKSONOMİYA (ingiliscə taxonomu sözündəndir) – Dil faktlarının və dillərin özlərinin elmi təsnifatının əsası kimi, bir dildə və ya müxtəlif dillərdə oxşar hadisələrin qarşılaşdırılması.

TEONİM (yunanca teos Allah, səcdəgah, onim – «ad») – Hər hansı panteondakı Allah, səcdə edilən əşya, səcdəgah, bir sözlə müqəddəs varlıqların adı: Afina, Apollon, Zevs və s.

TEONİMİKA – Onomastikanın teonimləri öyrənən sahəsi.

TEONİMİYA – Teonimlərin cəmi, toplusu.

TERMİN (latın mənşəli sözdür, hədd, sərhəd mənalarını bildirir) – Elm, texnika, incəsənət, təbiət, cəmiyyət haqqında dəqiq anlayışları ifadə edən sözə və ya söz birləşmələrinə deyilir.

TERMINOLOGİYA (ingiliscə terminologu sözündəndir) – Leksikanın xüsusi qatını əmələ gətirməklə, elmin, texnikanın, incəsənətin və s. müəyyən bir sahəsinə aid terminlərin toplusu). Coğrafiya terminləri lüğəti, Tarix terminləri, İncəsənət terminləri, Botanika terminləri və s.

TERROİM (latınca terra «yer, torpaq, quru», onim «ad») – Okeanonimlərin əksinə olaraq, qurudakı coğrafi obyekt adları.

TİPOLOGİYA (ingiliscə tupologu sözündəndir) – Dillərin mənşəyindən asılı olmayaraq onların tipoloji təsnifatının prinsiplərini tədqiq etmək və vasitələr işləyib hazırlayan bölmə.

TOPONİM (yunanca topos «yer», onim «ad») – Coğrafi ad, yer adı. Hər üç növ obyekt adları (oykonim, hidronim və oronim) buraya daxildir.

TOPONİMİKA – Onomastikanın bölmələrindən biri

olub, coğrafi adların meydana gəlməsini, düzgün yazılışını, formalaşmasını, yaranması tarixi və qanuna-uyğunluqlarını, mənşəyi, mənası və etimologiyasını öyrənən elm sahəsi.

TOPONİMİK AREAL – Eyni mənşəli, modelli coğrafi adların yayıldığı sahə. Azərbaycanda türk (Azərbaycan), Qafqaz, İran, ərəb, moңqol və s. arealları vardır.

TOPONİMİK FON – Hər hansı bir ölkə, region toponimiyasında bir dildə üstünlük təşkil edən coğrafi adlar. Azərbaycan Respublikasında azərbaycandilli toponimlər toponimik fon təşkil edir.

TOPONİMİK FOND – Bu və ya digər respublikanın, ölkənin və ya zonanın ərazisindəki coğrafi adların toplusu, məcmuu. Azərbaycanın ərazisindən coğrafi adlar toplanılmadığına görə toponimik fondumuz hələlik qeyri-məlumdur.

TOPONİMİK FORMANT – Dildə ayrılıqda heç bir mənə kəsb etməyən, lakin coğrafi adların yaranması və formalaşmasında iştirak sonluqlar topoformant adlanır: məsələn, lı, li, lu, lü, lar, lər, ci, çi, cu, cü, an, ən və s.

TOPONİMİK LANDŞAFT – Konkret bir ərazinin coğrafi ad mənzərəsi. Toponimik landşaft coğrafi landşaftın üzərində yaranır.

TOPONİMİK LÜĞƏT – Hər hansı bir region, ölkə və rayon toponimlərinin adının izahından, mənşəyindən bəhs olunan kitab.

TOPONİMİK PARALELLƏR – Eyni coğrafi ada müxtəlif regionlarda, ərazilərdə rast gəlinməsi.

TOPONİMİK PROQNOZ – Bir adın varlığı əsasında digər bir toponimin olmasını müəyyən etmək.

TOPONİMİK SPEKTR – Coğrafi adların dil cəhətdən təsnifinə deyilir. Respublikamızda 40-a qədər dildə toponimlər mövcuddur: məsələn, Azərbaycan, talış, fars, la-

hic, tat, kürd, ləzgi, avar, saxur, rus, ərəb, udin, xınalıq, kürd dilli coğrafi adlar.

TOPONİMİK STRATİQRAFIYA – Bir regionda, ölkədə və ərazidə bir neçə toponimik təbəqə mövcud olur. Həmin təbəqələrin məcmuyu toponimik stratiqrafiyanı təşkil edir. Stratiqrafiya adların yaşca tədqiqini müəyyənləşdirir.

TOPONİMİK TƏBƏQƏ (qat) – Hər hansı bir ölkədə, regionda müxtəlif xalqlar yaşayır, onlara məxsus toponimlər min illər ərzində qalır və nəticədə də toponimik təbəqələr yaranır. Məsələn, Qədim türk təbəqəsi, Qafqaz təbəqəsi, İran təbəqəsi və s.

TOPONİMİST – Coğrafi adların tədqiqatçısı.

TOPONİMİYA – Coğrafi adların cəmi, toplusu.

TRANSKRİPSİYA (ingiliscə transcripton sözündəndir) – Başqa xalqların dillərində olan toponimlərin dilçilikdə qəbul olunmuş variantda verilməsi.

TRANSTOPONİMİZASİYA – Hər növ toponimin digər növ toponimə keçməsi. Məsələn, oronimik oykonim, oykonimik hidronim, oykonimik oronim və s. Məsələn, Masallı şəhəri – Masallı qəsəbəsi, Vəndam şəhəri – Vəndam çayı, Siyaku kəndi – Siyaku dərəsi və s.

UNİFİKASİYA (latın mənşəli sözdür) – Coğrafi adların digər dillərdə xəritə və atlaslarda verilməsi.

URBANİZASİYA (latınca urbs «şəhər» deməkdir). Ölkənin və ya rayonun həyatında şəhərlərin əhəmiyyətinin güclənməsi, xüsusən ictimai-iqtisadi inkişaf əlaqədar şəhər əhalisinin artması prosesi.

URBANONİM (latınca urbanus «şəhərli», «şəhər sakinini», onim «ad») – Yaşayış məntəqəsi daxili, xüsusilə şəhərdaxili obyekt adı.

URBANONİMİKA – Toponimikanın urbanonimləri öyrənən sahəsi.

URBANONİMİYA – Urbanonimlərin cəmi, toplusu.

ZOONİM (yunanca zoo (n) «heyvan», onim «ad») – Heyvan və quş adı.

ZOONİMİKA – Heyvan və quş adlarını öyrənən elm sahəsi.

ZOONİMİYA – Heyvan və quş adlarının toplusu, cəmi.

ZOONYKONİM – Zoonimdən yaranmış yaşayış məntəqəsi adları. Məsələn, Lökbatan qəsəbəsi, Ceyranbatan qəsəbəsi, Dəvəçi şəhəri, Gomuşcu kəndi və s.

ZOOPALEONTOLOGİYA - qazıntı halında tapılan, daşa dönmüş heyvan və bitkilərdən bəhs edən elm sahəsi.

ZOOTOPONİM – Zoonimdən törəyən coğrafi adlar. Ayı dərəsi (Lahıc rayonu), Dovşan təpəsi (Kəlbəcər rayonu) Pələng dağı (Lerik rayonu) və s.

IV FƏSİL

TOPONİMİKANIN DİGƏR ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Müasir dövrümüzün ən əhəmiyyətli və aktual elm sahələrindən biri olan toponimika sürətlə inkişaf edir və onun global problemləri elmi tədqiqata cəlb olunur. Toponimika 1970-ci illərdən sonra formalaşmağa başlamış və bu gün müstəqil bir elm sahəsi kimi fəaliyyətdədir.]

Buna baxmayaraq, hələ XX əsrin əvvəlləri və ortalarında toponimikanın tədqiqat obyektı, predmeti, metod və prinsipləri, onun bölmələri və s. haqqında toponimistlərin yekdil bir fikri olmamışdır. Buna da səbəb toponimikanın coğrafiya, tarix və dilçilik elmlərinin qovşağında yaranmasıdır. Hər üç sahənin tədqiqatçıları üçün toponimik materiallar xalqın tarixi, dili, etnogenezi, tarixi coğrafiyası və digər problemlərin həllində tutarlı dəlil olduğu üçün əksər hallarda onlara istinad olunmuş və bu səbəbdən də bəzən onların müstəqil tədqiqat obyektı olmuşdur.

1950-60-cı illərdən sonra akademik B.Ə.Budaqovun, A.M.Qurbanovun, Q.Ə.Qeybullayevin, R.M.Yüzbaşovun, C.M.Mollazadənin, F.R.Xalqovun, L.Q.Quliyevin, M.Ə.Məmmədovun, E.M.Murzayevin, V.A.Nikonovun, V.A.Juçkeviçin, E.M.Pospelovun, A.V.Reformatskinin, B.A.Serebrennikovun, M.N.Matveyevin, Q.K.Konkaşbayevin, S.Atanıyazovun, Q.F.Sattarovun, O.F.Molçanovanın, C.N.Kokovun, A.L.Xromovun və başqalarının tədqiqatları sayəsində toponimika özünün müstəqil inkişaf mərhələsinə çataraq sərbəst elm kimi formalaşmışdır.

T.M.Əhmədov qeyd edir ki, «son dövrlərdə yeni, özü-

nəməxsus tədqiqat obyektı və predmeti, metod və prinsiplərə malik bir elm sahəsi kimi formalaşan onomastikanın (xüsusi adları öyrənən elm sahəsinin – N.M.) sürətli, intensiv inkişafını təmin etmək, onun daha düzgün və dəqiq tədqiqat metodları və prinsiplərini, forma və üsullarını müəyyənləşdirmək, onu düzgün istiqamətləndirmək günün ən aktual və vacib problemlərindəndir (25).

Bildiyimiz kimi, hər bir xəritəni coğrafi adsız, hər toponimi də adını daşdığı obyektə təsəvvür etmək çətinidir. Əgər coğrafi landşaftı coğrafiya elmi öyrənsə, coğrafi obyekt adlarını (toponimik landşaftı) isə toponimika elmi öyrənir.

Hər hansı bir toponim ilk növbədə, konkret bir dilin söz və sözdüzəltmə vasitələrindən ibarət olub müəyyən bir coğrafi obyektə digərindən fərqləndirməyə xidmət edən dil işarəsidir. Bu da toponimikanın dilçiliklə sıx bağlı olmasını təsdiqləyir. E.M.Murzayevin dediyi kimi, coğrafi adlar hər şeydən əvvəl leksikanın elementidir və buna görə də dilin qanunlarına tabedir. Linqvistika coğrafi adların öyrənilməsinin ən vacib alətidir (269, s.404). Elə bu səbəbdən də toponimik adlar ən çox dilçiləri maraqlandırır.

Coğrafi adların müxtəlif əsrlərdə meydana gəlməsi və hər bir ictimai quruluşun özünəməxsus coğrafi adlarının olmasından, ərazidə məskunlaşan müxtəlif xalqların, etnik qrupların, tayfa və qəbilələrin müəyyənləşdirilməsində tarix elminin xidmətləri baxımından bu iki elmin əlaqələrinin çox yaxın olduğunu deyə bilərik.

V.A.Juçkeviç yazır: «Toponimikanın bəzi görkəmli nümayəndələrindən fərqli olaraq, biz bu fikirdəyik ki, onu yalnız dilçiliyin bir hissəsi hesab etmək olmaz. Çünki toponimlər müəyyən tarixi mərhələlərdə əmələ gəlmiş, konkret tarixi hadisələrdən – əhali miqrasiyaları, müharibələr, mə-

dəniyyət, iqtisadiyyat və dil əlaqələri kimi konkret tarixi hadisələrdən asılı olaraq formaca və çox vaxtda məzmunca dəyişilmişdir» (269, s.409).

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, toponimika ilə məşğul olan mütəxəssis hər üç elmin nəzəri əsaslarını mütləq bilməlidir. Toponimika ilə tarixçi-etnoqraf və ya coğrafiyaşünaslar yalnız linqvistik metodlara tam yiyələnmək şərtilə, dilçilər isə tarix, etnoqrafiya və coğrafiyanın toponimikaya tətbiq edilə bilən qanunauyğunluqlarını mənimsəməklə sonra məşğul ola bilərlər.

Araşdırmalar bir daha təsdiq edir ki, toponimika coğrafiya, tarix və dilçiliklə sıx bağlı olmasına baxmayaraq, onları eyniləşdirmək düzgün deyildir. Bu fənlər bir-birindən müəyyən səciyyəvi qanunauyğunluqlarının olması ilə fərqlənir. Onların hər birinin elmlər arasında özünəməxsus mövqeyi və yeri vardır.

Toponimikanın nəzəri əsaslarını tədqiq edən məşhur toponimistlər müəyyənləşdirmişlər ki, toponimika coğrafiya, tarix və dilçilik elmlərinin qovuşuğunda meydana gəlmiş müstəqil bir elm sahəsidir. Bununla yanaşı, toponimikanın coğrafiyanın, tarixin, eləcə də dilçilik elminin köməkçi sahələrindən biri olmasını qeyd edənlər də vardır.

ⒸBaşqa elmlər kimi, toponimikanın da digər elmlərlə əlaqəsi vardır. Toponimika elminin coğrafiya, tarix və dilçilik ilə sıx surətdə bağlılığını qeyd etmişik. Bundan əlavə, dil tarixini və dialektləri, ölkənin arxeologiya və etnoqrafiyasını, maddi mədəniyyət abidələrini tədqiq edərkən bu elmdən daha geniş istifadə olunur. ⒹToponimika etimologiya,¹ etnogenez² və etnoqrafiya³ sahəsində tədqiqat aparən tədqiqatçı-

¹ Etimologiya – coğrafi adın mənşəyi və mənasını öyrənən elm sahəsi.

² Etnogenez – (yunanca etnos «xalq», genesisi «mənşə, yaranma») – xalqın mənşəyi, etnogenez.

³ Etnoqrafiya – xalqın adət və ənənəsini öyrənən elm sahəsi.

lara da böyük kömək göstərir. Bütün bu faktlar göstərir ki, toponimika köməkçi elm deyil, müstəqil elm sahəsidir.

Toponimikanın coğrafiya ilə əlaqəsini toponimin müəyyən obyektin konkret ünvanı olması, onun fiziki-coğrafi və iqtisadi-sosial coğrafi baxımdan bu sahədən asılılığı və coğrafi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi ilə izah etmək olar. Daha doğrusu, coğrafi landşaftsız toponimik landşaftı təsəvvür etmək mümkün deyildir (98, s.5). Elə bu faktları əsas tutan coğrafiyaçı toponimistər toponimikanı coğrafiyanın ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edir.

Lakin buna baxmayaraq bəzi dilçi alimlər bu elm sahəsini dilçiliyin xüsusi adları öyrənən bölmələrindən biri hesab edir. A.V.Marakuyev qeyd edir ki, toponimika dedikdə biz coğrafiya elminin coğrafi adların yaranması və onların təkamülü məsələsi ilə məşğul olan, həmçinin toponimlərin quruluşunu, semantikasını və sinonimik cərgəsini öyrənən, onların orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarını, xəritədə verilməsi üsullarını tərtib edən köməkçi sahəsini nəzərdə tuturuq (251, s.29).

Toponimika ilə məşğul olan tarixçilər toponimikaya ancaq tarixi baxımdan yanaşdıqları üçün onu tarix elminin köməkçi sahələrindən biri hesab edirlər və s.

Bütün bu faktları aydınlaşdırmaq məqsədilə toponimikanın digər elmlərlə – daha doğrusu, üç elmlə əlaqəsini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

§4.1. Toponimika və coğrafiya

[Hələ ən qədim zamanlarda toponimika ilə coğrafiya fənləri bir-biri ilə sıx bağlı olmuşdur. Heredotun, Eretosfenin, Strabonun, Klavdi Ptolomeyin, Böyük Plininin, Xristofor Kolumbun, Vasko de-Qamanın, Magellanın, Ceyms

Kukun və yüzlərcə tarixçi, coğrafiyaşünas səyyahların yol qeydlərində adıçəkilən toponimlər toponimika elminin ilk mənbələrini təşkil edir. Qeydə alınan coğrafi adlar mövcud olduğu ərazinin əhalisi, təbii şəraiti, təsərrüfat fəaliyyəti və digər sahələri haqqında qiymətli məlumatlar verir. Bununla da keçmiş tarixi coğrafiyamız haqqında maraqlı faktlar əldə edirik. Rus toponimisti Y.M.Pospelov bu haqda yazır: «Toponimikanın beşiyinin başında tarixi coğrafiya durmuşdur, axı ilk toponimistlər elə tarixçilər, coğrafiyaçılar olmuşlar» (282, s.4).)

(Məlum olduğu kimi, toponim müəyyən bir obyektin konkret ünvanıdır. Ad verilən obyektə toponim mövcud ola bilməz. Obyektlər isə coğrafiya elminin tədqiqatının mərkəzində durur. Coğrafiya elmində adlar obyektlərin coğrafi vəziyyətini ifadə etmək üçün işlədilir.) Çünki bu və ya digər ərazidə obyektləri (kənd, şəhər, qəsəbə, oba, binə, yayla, zirvə, dağ, dərə, çay, yarıq, göl, təpə və s.) istiqamətləndirmədən coğrafiya elmi keçinə bilmədiyi kimi, tarix elmi də hadisələri dövrlər – əsrlər, illər üzrə xronoloji ardıcılıqla öyrənməsə keçinə bilmir.

(Toponimlər xeyli dərəcədə coğrafi məzmununa malik olduğu üçün onların əsasında ərazinin müasir səth quruluşu, landşaft xüsusiyyətləri, tarixi, coğrafiyası, əhali coğrafiyası və s. haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Adətən, dağlıq ərazinin toponimiyası düzən ərazinin toponimiyasına nisbətən daha zəngin və rəngarəng olur. Xalqın iqtisadi həyatı, əhalinin məşğuliyyəti, ərazinin təbii sərvətləri və sairə də toponimiyada öz əksini tapır. (Məsələn, Alunitdağ, Naf-talan, Duzdağ, Zəylik və s.). Elə buna görə də hələ XVIII əsrdə akademik Q.F.Miller toponimik məlumatlara əsaslanaraq Altayda qızıl yatağının olması haqqında ehtimal irəli sürmüşdür (274, s.4).)

Coğrafi obyektlər müxtəlif və təkrar olunmaz olduqlarına görə onların ifadə olunmaları üçün xüsusi terminlərdən (sözlərdən) istifadə edilir. Toponimiyada əksini tapan coğrafi anlayışlar (çay, göl, dağ, qaya və s.) müqayisə oluna bilirlər, lakin təkrar olunmurlar.

Toponimikanın coğrafiya ilə əlaqəsini toponimin müəyyən obyektin konkret ünvanlı olması, onun fiziki, iqtisadi və sosial coğrafi baxımdan bu sahədən asılılığı və coğrafi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi ilə izah etmək olar.

Toponimik araşdırmalar göstərir ki, keçmiş coğrafi landşaft tiplərinin bərpa olunmasında coğrafi adlar qiymətli mənbə sayılır. Dünyanın və eləcə də keçmiş Sovetlər İttifaqının toponimistləri bu istiqamətdə mühüm tədqiqat işləri aparmışlar (219, s.345-349; 260, s.151-153)

Toponimik landşaft coğrafi tədqiqat əsasında hər hansı bir ərazinin tarixən mövcud olmuş təbii kompleks tiplərinin toponimlər əsasında bərpa olunmasıdır.

Əgər coğrafiya elmi coğrafi landşaftı öyrənirsə, toponimika toponimik landşaftı tədqiq edir. Toponimik landşaftla coğrafi landşaftın fərqinə gəldikdə isə, onlar bir-biri ilə sıx bağlıdır və birincisi ikincidən sonra yaranmışdır. Deməli, toponimik landşaft olmasaydı, coğrafiya meydana gəlməzdi, ona görə ki, toponimlərsiz coğrafiya elmini təsəvvür etmək çətindir. Bu faktorlardan məlum olur ki, coğrafi landşaft yaş etibarilə toponimik landşaftdan çox-çox qədimdir. Coğrafi landşaftla toponimik landşaft vahid bir anlayışdır, onları bir-birindən ayrılıqda təsəvvür etmək olmaz. Əgər toponimik landşaft bütün coğrafi adların məcmusunu təşkil edirsə, coğrafi landşaft isə kompleks coğrafi obyektlərin cəmindən ibarətdir. Əgər kənd, şəhər, dağ, yayla, dərə, çay, göl, kanal və s. olmazsa, onların adı da olmaz.

Əgər biz toponimik landşaftın coğrafi landşaft üzərin-

də qurulduğunu nəzərə alsaq, bu iki elmin sıx əlaqədə olduğunu görürük. Coğrafi adlar haqqında düzgün anlayış təbii şəraitin xüsusiyyətlərini, insanların təsərrüfat məşğuliyyətini, onların məskunlaşmasını dərk etmək üçün zəngin material verir. Elə buna görə də, coğrafiyaşünaslar çox zaman toponimikani coğrafiya elminin yardımçı sahəsi hesab edirlər. Məsələn, toponimist A.V.Marakuyev yazır: «Coğrafiya elminin coğrafi adların (yəni toponimlərin) yaranması və təkamülü məsələsilə məşğul olan, onun formasını (sözün mənasını) semantikasını və sinonimik cərgəsini (eyni adlı, mənalı) tədqiq edən, toponimlərin orfoqrafiya (düzgün yazılışı) və orfoepiya (düzgün nitqi) qaydalarını işləyib hazırlayan, həmçinin onların xəritədə verilməsi üsullarını tərtib edən köməkçi sahəsi toponimika adlanır» (251, s.29). Əlbəttə, onun bu tərifini ilə qismən razılaşmaq olar. Çünki toponimlərin yaranması və təkamülü ilə dil tarixi və tarixi leksikologiya, onların forması və semantikasi ilə leksikologiya və etimologiya, orfoqrafiya və orfoepiya məsələləri ilə dilçiliyin fonetika və qrammatika bəhsləri məşğul olur.

Coğrafi obyektlər müxtəlif olduqları üçün onları özünəməxsus sözlərlə adlandırmaq tələb olunur. Bu baxımdan da coğrafi adlar coğrafiyanın dilidir. Deməli, toponimiyasız coğrafiyanı təsəvvür etmək mümkün deyil, bu iki elm bir nöqtədə kəsişir, bir növ bir-birini tamamlayır. Bununla yanaşı, onların hər birinin özünəməxsus tədqiqat obyekti var. Ona görə də toponimika elmini coğrafiyanın yardımçı sahəsi hesab etmək elmi cəhətdən düzgün deyil. Məsələn, coğrafiya elminin bir hissəsini təşkil edən kartoqrafiya coğrafi adlarsız keçinə bilməz. Coğrafi xəritələr Yer kürəsinə dair zəngin və müxtəlif məlumat verir. Çünki xəritənin məzmununu təkcə dərəcə torunda və şərti işarələrdə deyil, həm də onda çoxlu coğrafi adların əks olunmasındadır.

Məşhur belarus toponimisti V.A.Juçkeviç toponimika və coğrafiya fənlərinin əlaqəsi haqqında olan müxtəlif fikir və mülahizələrə yekun vuraraq qeyd edir ki, coğrafiyada toponim həm coğrafi mənzərəni, həm də konkret coğrafi anlayışı bildirir. Tarix fənnində zaman ölçüsü əsas götürüldüyü kimi, coğrafiyada da ərazilər, məkan konkret və dəqiq müəyyənləşdirilmişdir (218, s.25).

Coğrafi adların əksəriyyəti ərazinin təbii coğrafi şəraitinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. Əgər toponimlər götürülmə (miqrasiya) və tayfa adlarını bildirmirsə, belə adlar adətən relyefin xarakterini əks etdirirlər. Məsələn, Azərbaycanın bir sıra toponimlərində dağ, dərə, çöl, qobu, yal, qobu, quzey, güney və başqa terminlər iştirak edir. Belə toponimlər topoqrafik coğrafi adlar adlanır. Bu yolla əmələ gəlmiş toponimlərin tədqiqi coğrafi terminlərin aydınlaşdırılmasından başlanır. Həmin terminlər isə sonra yaşayış məntəqələrinin adlarına keçir. Məsələn, Qobu qəsəbəsi, Qaradağ qəsəbəsi, Qoşqardağ kəndi, Əlidərə kəndi və s.

Toponimikanın kartoqrafiya elmi ilə sıx əlaqəsi vardır. Coğrafi terminlərin öyrənilməsində də toponimlər əvəzsiz mənbədir. Elə bir ölkə, region yoxdur ki, orada toponimlər coğrafi terminlərsiz yaransın (270, s.97). Xeyli coğrafi terminlər vardır ki, müasir dilimizin fondunda daha işlənmişdir. Lakin toponimlər belə arxaik coğrafi terminləri yaşatmaqda davam edir.

Bütün bunlarla yanaşı, coğrafi adlar həm də xəritə və atlasların dilidir. Coğrafi adlarsız xəritə və atlaslar lal (kontur xəritələr) adlanır. Əgər toponimlər yazılmasa, xəritədən istifadə zamanı müəyyən şəhəri və ya kəndi tapmaq işi xeyli çətinləşərdi. Xəritələr və atlaslarda coğrafi adların düzgün yazılması, bir dildən başqa bir dilə çevrilməsi məsələləri toponimikanın vacib problemlərindən biridir. Çox maraqlıdır

ki, indiki dövrümüzdə də bəzi coğrafi adlarımız səhv yazılır. Doğrudur, respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra həmin səhvlərin xeyli hissəsi düzəldilmişsə də bəziləri ənənəvi yazılış formasında indi də qalmaqdadır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki Bakı, Naxçıvan, Dəvəçi, Qax, Şamaxı, Kür, Mədrəsə və s. adları rus dilində Баку, Нахичевань, Девичи, Кахи, Шемаха, Кура, Матраса formasında yazılır.)

Топонимlər qədim dillərin və həmin dillərdə danışan xalqların canlı şahidləridir (99, s.90). Qədimdən mövcud olmuş şəhər, rayon, qala və kənd adları əvəzəlməz bir mənbədir. Rus toponimist-alimi A.K.Matveyev coğrafi adların əhəmiyyətinə yüksək qiymət verərək yazır: «Bizim tariximizin və həyatımızın güzgüsü bax bu deməkdir – топонимика» (252, s.3).

Coğrafi adların düzgün yazılışı məsələsində kartoqrafiya elminin xidməti əvəzəlməzdir.) Müasir dövrümüzdə toponimlərin vahid yazılış qaydalarına riayət olunmasında kartoqrafiya elminə xüsusi ehtiyac vardır. Çünki toponimlərin xəritə, atlas və müxtəlif coğrafi ədəbiyyatlarda düzgün, qrammatik qaydalara riayət olunmaqla yazılması verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Görkəmli rus sovet toponimist dilçi alimi, professor V.A.Serebrennikovun dediyi kimi: «toponimlər dilin tarixini öyrənmək üçün olduqca maraqlı və qiymətli material verir. Mürəkkəb sözlər kimi, toponimlərin tərkibində bəzi dildə çoxdan unudulmuş sözlər qorunub saxlanılır» (287, s.181).

Bəzən müxtəlif xəritə və atlaslarda, habelə, digər antik mənbələrdən tutmuş müasir dövrümüzdə qədər olan ədəbiyyatlarda eyni coğrafi adın müxtəlif yazılış variantlarına rast gəlinir. Belə olan halda həmin toponimin etimologiyasını vermək mümkün olmur. Çünki coğrafi adın etimologiyasını verməkdən ötrü ilk növbədə onun düzgün yazılışını bilmək

vacib şərtidir. Bu qəbildən olan toponimlərə misal olaraq aşağıdakı coğrafi adları göstərmək olar: Araz çay adına: «Uras, Rass, Appas, Rude-Aras, Eraks; Tərtər çay adına – Trtu, Turtur, Turtu; Kür çayı adına – Kor, Kir, Əl-Kuri, Kurmux, Kurax, Kura, Kurqur; Həməşərə çay adına (Cəlilabad rayonu) – Amsarinka, Qamşirəçay, Həmsəri çayı, Həmsirə çay; Bolqar çay adına (Biləsuvar rayonu) – Bolqaru, Bolqari çay, Bolqar-Çay, Balqar, Bol-Qaru çay, Bulqaru, Bulqarçay, Balhari, Balharçay və s.; Bəcirəvan kənd adına (İmişli, Bərdə və Cəlilabad rayonları) – Badjerevan, Badjaravan, Bodjirovan, Bezrevan, Badjirovan, Badrevan, Bəcərvan; Qarğalıq kənd adına (Masallı rayonu) – Karqaru, Karkalık, Karikalix, Karkalı, Karka; Gomuşçu kənd adına (Saatlı rayonu), Gemuşçü, Gömoşçi, Gomuşçi, Gumuşti, Gemuşçi, Gumoşçi, Kömüşçü və s.; Saatlı şəhər adına (Saatlı rayonu) Saadlu, Saqatlu, Saatlu, Saatlo; Çaxırlı kənd adına (İmişli və Masallı rayonları) – Çaxurlu, Çaxirli, Çaxirli, Çakərli, Çakirli; Cəngən kənd adına (Neftçala və Sabirabad rayonları) – Djengan, Djanqaini, Cankan, Cəngən, Djanqən; Muğan düzü adına – Moxoena, Mxan-kh, Mxank-kh, Muxank, Muqan, Müvakan; Qafqaz dağ adına – Qaspios, Kavkasos, Qapkaz, Qaufa, Kuh-qaf-Qarkon və s. Professor E.M.Pospelov bir coğrafi adın müxtəlif yazılış variantında rast gəlinməsinə qeyri-qanuni sayaraq yazır: «Coğrafi adların, o cümlədən, digər dillərdə olan toponimlərin xəritələrdə düzgün yazılışda verilməsi kartoqrafik toponimikanın ən vacib və mürəkkəb problemlərindən biridir» (283, s.32).

☞ Başqa dillərə məxsus olan coğrafi adlar çox zaman xəritələrdə təhrif olunmuş şəkildə yazılır. Bunun da başlıca səbəbi ondadır ki, heç bir dilin əlifbası digər dillərdəki adların düzgün transliterasiyası üçün yararlı deyil və ola da bilməz. Buna görə də, məsələn, rus dilindəki xəritələrdə nəinki Av-

ropa dillərinə məxsus toponimlər: Pari, Roma, Vin və s. əvəzinə Parij, Rim, Vena; habelə Azərbaycan ərazisindəki toponimlərdən Üçtəpə əvəzinə – Oçtepe, Biləcəri əvəzinə – Baladjaru, Hövsan əvəzinə – Qovsanı, Qax əvəzinə – Kaxı, Şüvelan əvəzinə – Şuvelan şəklində xəritə və atlaslarda yazılış formalarına rast gəlinir. Bunun da səbəbi aydındır. Ona görə ki, başqa dillərdəki bir çox səslərin müqabili rus dilində olmadığından rus əlifbasında onlar üçün xüsusi işarələr yoxdur (azərbaycanca ö, c, ü, ə, ğ, və s.). Eyni sözü bütün dillər və əlifbalar üçün də demək olar. Coğrafi adların dünyanın bir çox xalqlarının dillərində xəritə və atlaslarda, habelə, digər rəsmi sənədlərdə verilməsində toponimika, xüsusilə, bu elmlə sıx bağlı olan xəritəçilik elmi mühüm rol oynayır. Elə buna görə də, kartoqrafiya elminin yaranması və inkişafı nəticəsində dünyadakı mövcud adlar qeydə alınmaqla bərabər, milyonlarla ünvensiz obyektlər də öz adlarını almışlar. >

Toponimikanın iqtisadi-sosial coğrafiya ilə də sıx əlaqəsi vardır. Bu elmin sosial coğrafiya ilə əlaqəsinin ilk növbədə coğrafi adın xalqın təsərrüfat həyatı və sosial iqtisadiyyatı ilə sıx surətdə bağlılığında görmək mümkündür. Çünki, coğrafi obyektə adı bu və ya digər xüsusiyyətinə görə məhz insanlar verir. Bu baxımdan da toponimlər ictimai-sosial coğrafi anlayışdır (103, s.144-150).

Rus toponimisti V.A.Nikonov haqlı olaraq qeyd edir ki, «Coğrafi ad adlandırılmış obyektin bir hissəsi deyil, o cəmiyyətin təzahürüdür. Hər bir ərazinin təbii coğrafi şəraiti və oradakı əhalinin təsərrüfat sahələri məşğuliyyətləri toponimlərdə əks olunur» (273, s.24).

Azərbaycanın sosial coğrafiyası, yəni azərbaycanlıların qədimdən aparıcı təsərrüfat sahələri olan əkinçilik, maldarlıq sahələri nəzərə alınmadan coğrafi adların yaranmasını

sosial coğrafiyanın əhalisiz əsas tədqiqat obyektini kimi təsəvvür etmək çətindir. Çünki əhalinin dili, məskunlaşması, tarixi, milli tərkibi, sayı, miqrasiyası və s. toponimlərdə öz əksini tapır. Əhali məskunlaşdıqdan sonra yaşayış məntəqələri salınır, ətrafdakı su mənbələrinə və oroqrafik obyektlərə müxtəlif adlar verilir. N.N.Baranskinin fikrincə, məskunlaşma «Ölkənin komanda heyətinin nəqliyyat sistemi ilə birlikdə, həm də ölkənin gövdəsini təşkil edir» (158, s.17).

Araşdırmalar göstərir ki, əhalini öyrənmədən dünyanın ölkə və bölgələrinin iqtisadi və sosial coğrafi xüsusiyyətlərini başa düşmək mümkün deyil.

İqtisadi və sosial coğrafiya təsərrüfat sahələrinin və əhalinin sosial-iqtisadi ərazi sistemlərinin qarşılıqlı dəyişməsini və fəaliyyətini tədqiq edən ictimai elm olması baxımından toponimika ilə daha çox bağlıdır. Əhalinin sosial məişəti, məskunlaşdığı yaşayış və sətayış yerlərinin, qala adlarının və s. toponimlərdə əks olunması toponimikanın sosial coğrafiya ilə bağlılığına sübutdur.

Toponimika coğrafiya elminin orta və ali məktəblərdə tədrisində də mühüm rol oynayır. Daha doğrusu, toponimikanın məktəb coğrafiyası ilə də sıx əlaqəsi vardır. Coğrafiya təlimində yeni üsulların tətbiqinin təbliğatçısı və tərəfdarı məşhur coğrafiyaşünas Q.R.Mirzəzadə yazırdı: «Bu günün coğrafiyası şagirdlərə cansız isimlər, uzun rəqəmlər əzbərlətməkdən ibarət deyildir. Bu günün coğrafiyası şagirdlərin ruhunu oxşayan, onları özünə cəlb edən mühakimələr, müşahidələr coğrafiyasıdır» (85).

☉Pedaqoji təcrübə göstərir ki, coğrafiyanın tədrisində coğrafi adların mənşəyi və mənası haqqında izahatın şagirdlərə çatdırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Əgər müəllim tədris etdiyi mövzudakı coğrafi adlar haqqında şagirdlərə ətraflı və düzgün izahat verərsə, həmin anlayışlar şagirdlərin

şüurunda silinməz izlər buraxar və uzun müddət yadda qalar. Coğrafiya dərslərində və xəritələrdəki bu və ya digər coğrafi ad haqqında, məsələn, Azərbaycan, Bakı, Xəzər, Kür, Araz, Qafqaz, Şirvan, Aran, Beyləqan və s verilən məlumatlar, onların mənşəyi, yaranma tarixi və mənasının aydınlaşdırılması keçilən mövzunun dərk olunmasını və mənimsənilməsini xeyli asanlaşdırır.

Bildiyimiz kimi, coğrafiya, tarix və başqa fənn müəllimləri dərslərində bir çox ölkə, şəhər, rayon, kənd, çay, göl, yayla, dağ, ovalıq adları işlədirlər. Elə hallar da olur ki, şagird hər hansı bir coğrafi adın mənası haqqında müəllimə sual verir. Dərslərdə coğrafi adların mənşəyi və mənası haqqında məlumat verilmədiyindən bir çox müəllimlər şagirdlərin marağını təmin edib, onlara düzgün cavab verə bilmirlər. Əlbəttə, belə vəziyyət dərslər mənimsənilməsi keyfiyyətinə mənfi təsir edir.

Tutaq ki, müəllim coğrafiya dərslərini ölkəşünaslıq prinsipi əsasında qurmaq istəyir. O, hər şeydən əvvəl, verilən bilikləri şagirdlərin yaşadıkları məhəllədən, ərazidən götürülmüş və onlara tanış olan coğrafi fakt və hadisələrlə üzvi surətdə əlaqələndirməyi nəzərdə tutmalıdır. Buna görə də, dərslərdə istifadə üçün ayrılmış ölkəşünaslıq materialı yeni biliklərin tez və düzgün başa düşülməsinə kömək edəcəkdir.

Hər bir məktəbin yerləşdiyi ərazidə diqqəti cəlb edən coğrafi obyektlər, məsələn, dağ zirvəsi, meşə, göl, tarixi abidə, elmi tədqiqat və təcrübə sahələri vardır. Bütün bunlar ölkəşünaslıq baxımından - qiymətli obyektlərdir. Müəllim bu obyektlər barəsində canlı və maraqlı izahat verdikdə şagirdlər tanış obyektlərin daxili sirlərini dərinlən mənimsəyirlər.

VI, VIII, X siniflərin coğrafiya proqramlarında nəzərdə tutulan tədris ekskursiyaları və gəzinti zamanı toplanan materiallardan dərslərdə istifadə etməyin elmi əhəmiyyəti və

pedaqoji effekti olduqca böyükdür. Hazırda respublikamızın bir çox qabaqcıl məktəblərində ölkəşünaslıq guşələri təşkil edilmiş və yerli coğrafi adların mənşəyini öyrənmək sahəsində maraqlı işlər aparılır.

Coğrafiya müəllimi toponimin etimologiyası haqqında izahat verdikdə onun mənşəyi, mənası və yaranma tarixinə dair şagirdlərə məlumat verməlidir. Məsələn, IX sinifdə Rusiya Federasiyasının coğrafiyası mövzusunun tədris edən coğrafiya müəllimi Qara dəniz, Azov dənizi, Xəzər və Aral dənizlərinin əmələ gəlməsindən danışarkən qeyd etməlidir ki, bu dənizlərin yerində vaxtı ilə Tetiş dənizi olmuşdur. Tetiş dənizi Atlantik okeanına qədər uzanırmış. Tetiş yunanca dənizlər ilahəsi deməkdir. Geoloqların apardıqları tədqiqatlara görə güman olunur ki, bu dəniz bir neçə dərin və dayaz su hövzələrindən ibarət olmuşdur. Həmin su hövzələrini quru sahələri bir-birindən ayırmışdır. Yuxarıda adları çəkilən dənizlər keçmişdə mövcud olmuş Tetiş dənizinin qalıqlarıdır.

«Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası»nın tədrisində (VIII sinifdə) çoxlu toponimə rast gəlirik. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının ümumi fiziki-coğrafi icmalı mövzusunun keçərkən müəllim sinfə müraciət edir: Uşaqlar, «Azərbaycan» coğrafi adının mənşəyi haqqında nə bilirsiniz? Əgər şagirdlərin təsəvvürü yoxdursa, onda müəllim «Azərbaycan» toponimi haqqında izahat verməlidir. O, deməlidir ki, «Azərbaycan» toponimi qədim fars dilində Adər-badkan, Adər-abadakan, Adər-padəkan və nəhayət, Azərbaycan formalarında yazılmışdır. Azərbaycan sözünün birinci hissəsi olan Adər, Azər - «od», ikinci komponenti isə «abadkan», «baycan» fars dilində «abadkan» və ya «bədkan» mənasında olub «abadlıq» deməkdir. Azərbaycan od ilə abad olmuş ölkə, yurd, daha doğrusu, «Odlar ölkəsi» mə-

nasındadır.

Bakı şəhərinin Azərbaycanın paytaxtı olmasından söz açan müəllim coğrafi adının mənşəyi haqqında müxtəlif mülahizələrin olduğunu qeyd etməlidir. O, şagirdlərə başa salmalıdır ki, paytaxtımızın ən qədim adı üç min il bundan əvvəl «Xunsar» olmuşdur. «Xunsar» sözünün mənası isə günəşə doğru çevrilmiş deməkdir. Elə buna görə də Azərbaycan ölkəsinə – «Günəşli» Azərbaycan deyilir.

Ölkəşünas L.Lopatinski Bakı adını «Təpədə yaşayış yeri» kimi izah edir. Sara Aşurbəyli Bakı toponiminin vaxtilə bu ərazidə yaşamış «baki» və yaxud da «bağ» qəbiləsinin adı ilə bağlı olaraq yarandığını söyləyir. Bu fikir daha elmi və inandırıcıdır.

Qafqaz toponimi barədə izahat verən müəllim bildirməlidir ki, Qafqaz coğrafi adı iki komponentin birləşməsindən yaranmışdır. Bu toponim dağ mənasını verən «qaf» və tayfa adı «qaz» («qas») sözlərindən əmələ gəlmişdir. Beləliklə, toponimin mənşəyi və mənası haqqında toponimik məlumatın verilməsi coğrafiyanın tədrisini xeyli yaxşılaşdırır, şagirdlərin fənnə olan marağını artırır və verilən biliklərin şagirdlər tərəfindən dərinlən mənimsənilməsinə səbəb olur.

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, toponimika coğrafiya elminin ayrı-ayrı sahələri olan fiziki, iqtisadi və sosial coğrafiya, əhali coğrafiyası, xəritəçilik və s. ilə sıx bağlıdır. Bunu yuxarıda qeyd etdiyimiz elmi faktlar da sübut edir.

§4.2. Toponimika və tarix

İbtidai icma quruluşunda dillərin lüğət tərkibi çox kasıb olduğundan, coğrafi adların sayı da az olmuşdur. Əkinçiliyin yaranması insanları oturaq həyata vadar etdi və belə-

liklə, ən qədim yaşayış məntəqələri yarandı. Əkinçiliyin və maldarlığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq toponimlərin sayı xeyli artır. İnsanlar öz qəsəbələrinə, şəhərlərinə, əkin tarlalarına, çay və göllərinə, dağ və dərələrinə, çöl və düzlərinə ad verməyə başladılar. Maldarlığın inkişafı isə insanları bir yerdə qapanıb qalmaqdan xilas etmiş, öz mal-qarası üçün yeni-yeni otlaqlar, yaylaq və qışlaq yaratmaq məqsədilə onları uzaqlara səyahət etməyə vadar etmişdi. Bu isə öz növbəsində çoxlu coğrafi adların yaranmasına şərait yaratmışdır.)

Azərbaycanda hələ ibtidai icma quruluşunda sənətkarlığın müxtəlif növləri mövcud olmuşdur. Eramızdan əvvəl birinci minillikdən başlayaraq dəmirin geniş yayılması nəticəsində şəhər sənətkarlığı inkişaf etmişdir.

(Orta əsrlərdə Azərbaycanda yüzdən çox sənət növü mövcud idi. Toxuculuq mərkəzlərində Təbriz, Gəncə, Bakı, Naxçıvan, Şamaxı, Ərdəbil, Şəki, Ordubad və s. şəhərlərdə zərli, ipək, pambıq və yun parçalar: atlas, məxmər, qumaş, kərbas, cecim, şal və s. toxunurdu. XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda xalçaçılıq, metalışləmə, misgərlik, ağacişləmə və başqa sənətlər yüksək inkişaf mərhələsinə çatır. Bu sənətkarlıq növlərinin inkişafı ilə əlaqədar minlərlə coğrafi ad meydana gələrək həmin sənət növlərinin adını özündə əks etdirir.)

(Şəhərlərin yaranması ilə əlaqədar toponimlərin sayı da əsrdən-əsrə çoxaldı. Yeni torpaqların kəşfi, beynəlxalq əlaqələrin, poçtanın, kartoqrafiya elminin yaranması, müxtəlif ünvanların, su və quru nəqliyyat növlərinin meydana gəlməsi milyonlarla coğrafi adın yaranmasına səbəb oldu. >

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, hələ 5 min il bundan əvvəl misirlilər ərəb köçərilərinin hücumlarından qorunmaq məqsədilə Süveyş ərəzində istehkamlar qurmuşlar. Bununla bağlı olaraq Asiya qitəsinin Misirlə həmsərhəd

ərəzilərini öyrənməyə başlamış və nəticədə də, Sinay yarımadasını zəbt etmişlər. 4500 il əvvəl qayıqlarla Aralıq dənizinə (o dövrdə Aralıq dənizi Böyük dəniz adlanırdı – N.M.) daxil olaraq Asiya sahillərinə üzmüş və Livandan sidr ağacı kötükləri gətirmişlər (226, s.7).>

⤵ Bu faktlardan məlum olur ki, hələ 5 min il bundan əvvəl planetimizdə xeyli miqdarda, xüsusilə, Avropanın cənubunda - Aralıq dənizi ətrafı ölkələrdə, Asiyada və Şimali Afrikada coğrafi adlar olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, eramızdan əvvəl III minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində misirlilər, hətta, onlara məlum olmuş bəzi coğrafi adların lüğətini də tərtib etmişdilər (34, s.27).>

⤵ Milyonlarla mövcud toponimi düşünən, bu və ya digər yeri, obyektı adlandıran məhz insan olmuşdur. Toponimlər də məhz insana xidmət edir. Bu baxımdan toponimika ilə tarix elmləri biri-biri ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Bundan başqa, hər bir toponimin, xüsusilə, paleotoponimin yaranmasının tarixi var. Bəzi toponimlərin tarixi 15-20 min ildir. Onlar yazı meydana gələndən çox-çox əvvəllər mövcud olmuşdur. Bu qəbildən olan toponimləri yalnız dilçilik elminin köməyi ilə tədqiq etmək mümkün olmur. Onların meydana gəldiyi tarixi bilmədən, aparılan tədqiqat əksər hallarda nəticəsiz qalır. Çünki elə toponimlər var ki, onlar səs tərkibinə, yəni fonetik-leksik quruluşuna görə eyni, amma mənaca müxtəlifdirlər. «Albaniya» ölkə adına biz Qafqazda və Balkan yarımadasında, «Aran» adına Azərbaycanda və Şotlandiyada, Boyat adına Azərbaycanda və Qazaxıstanda və s. rast gəlirik. Fonetik-leksik quruluşlarına görə bu adlar eyni olsalar da, yaranma tarixinə və dil mənsubiyyətinə görə müxtəlifdirlər. Göründüyü kimi, belə çətin və mürəkkəb məsələnin araşdırılmasında tarix elminin faktlarına ehtiyac duyulur.>

Toponimiya onu yaradan xalqın tarixini xeyli dərəcədə əks etdirir, çünki, toponimlərin bir çoxu ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar əmələ gəlmiş, bir hissəsi isə etnonimlərdən yaranmışdır (127, s.53).

Coxdan məhv olub getmiş xalqların tarixini, dilinin tarixini aşkar etməkdə toponimik adlar əvəzədlməz mənbədir. Deməli, toponimika ilə tarix elmlərinin əlaqəsi qarşılıqlıdır. Onları bir-birindən asılı sahə, birini digərinin yardımçı sahəsi hesab etmək olmaz. Bu baxımdan, toponimikanı tarix elminin köməkçi sahəsi kimi tarix kitablarının sonuna əlavə edilən «Coğrafi adların siyahısı»ndan ibarət olduğunu söyləyənlərin fikri kökündən səhvdir. Belə tarixçilər unudurlar ki, tarix elmi bəşəriyyətin tarixini mücərrəd şəkildə öyrənmir, ayrı-ayrı ibtidai icmaların, qəbilə və tayfaların, quldarlıq dövründəki xalqların və dövlətlərin, feodalizm dövründəki xırda feodal dövlətlərinin və sonrakı tarixi formasiyaların (ictimai quruluşların) tarixini tədqiq edir. Bütün bunları isə coğrafi adsız, toponimsiz öyrənmək mümkün deyil. Söhbət Şumer, Elam, Xett, Manna, Alban, İran, Türk və s. ölkələrdən, dövlətlərdən və orada yaşamış xalqlardan gedərkən, onun bir coğrafi obyekt kimi yerini müəyyənləşdirmək, oradakı şəhərlərin, qalaların, kəndlərin, yolların və i.a. adını bilmək lazım gəlir. Bütün bunları isə coğrafi adsız öyrənmək olmaz. Deməli, toponimika tarix elmi üçün təkcə coğrafi adlar sözlüyü deyil, tarixin, xüsusilə, qədim tarixin tədqiqi üçün ən mötəbər mənbələrdən biridir. Tarix elmi ilə toponimikanın qarşılıqlı əlaqəsi də öz əksini birinci növbədə məhz çox vacib olan bu faktorda tapır.

Toponim – coğrafi obyektin müəyyən bir əlamətini ifadə edən xüsusi ad, dilin lüğət fonduna mənsub söz, leksik vahid olmaqdan əlavə, həm də ictimai hadisədir. Toponim, adlandırılan obyektin tərkib hissəsi deyildir. Hətta obyektin

əlamətlərindən birini əks etdirsə də, toponim cəmiyyətin müəyyən tələbatından, xalqın təsərrüfat fəaliyyəti, maddi həyat şəraiti ilə əlaqədar təmasda olduğu obyektlərə ad verilməsi zərurətindən irəli gəldiyinə görə tarixidir.

Coğrafi ad tarixin müxtəlif dövrlərində yaranır və deməli, həmin dövrlərin tarixi, ictimai həyatı ilə sıx surətdə bağlı olur. Toponimlər bu və ya digər ərazinin məskunlaşma tarixi, etnik sərhədləri, yerdəyişmələrin dəqiqləşdirilməsi və s. üzrə zəngin material verir. Bəzi tarixçilərin fikrincə, müasir azərbaycanlılar XI-XII əsrlərdə buraya gəlmiş səlcuq-oğuzlardır. Onlar belə ehtimal edirlər ki, güya ondan əvvəl buranın (Azərbaycanın – N.M.) əhalisi İran və Qafqaz dillərində danışmışlar. Bundan belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində Azərbaycan dilində danışan tayfa və qəbilələrin məskunlaşmasından danışmaq düzgün deyildir. Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq qeyri mümkündür (188, s.32).>

Bu əraziyə türk tayfaları güya ancaq Sasani imperiyasının süqutundan sonra köçüb gəlmişdir. Əlbəttə, bu fikir İran tarixçilərinin mülahizələridir. Lakin tarixi qaynaqlar bu mülahizələri təkzib edir. Toponimik araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan ərazisində hələ eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdə türkdilli soylar məskunlaşmışlar.

Qədim Azərbaycanda məskunlaşmış protoazərbaycanlıların dilində Aratu (Alatuu), Aratta (Alataa), Alateye (Alatay-Aladağ-Alatava – y, ğ, v əvəzlənməsi) «dağ», «dağlıq ölkə» mənasında işlənmiş və bu ad şumerlər, akkadlar və urartular tərəfindən mənimsənilmişdir. Mixi yazılarda azərbaycanlıların bu ərazidə qədim zamanlardan yaşamasını sübut edən digər etibarlı toponimik faktlar da vardır (300, s.22).

Azərbaycanlıların bu ərazinin avtohton əhalisi olması-

nı yüzlərlə tarixi qaynaqlar təsdiq edir. Antik mənbələrdə adları çəkilən Aratta, Alateye, Uşkaya (Üç qaya), Urmiya gölü, İştatti, Gərmrud (farsca «gərm» - isti, «rud» - çay, isti sulu çay), Kirəvud, Artaved, Qızılıbund, Zərinkuh və digər toponimlərin təhlili sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində hələ eramızdan əvvəl protoazərbaycanlılarla yanaşı, protoiranlılar da yaşayırdılar və bu səbəbdən də toponimlərin bəzilərinə iki dildə rast gəlirik.

(Coğrafi adların yaranması, məzmunu və müxtəlif dövrlərdə dəyişməsi tarixi zərurətdən doğur. Onların böyük bir hissəsi konkret tarixi hadisədir – xalqların miqrasiyası, müharibələr, mədəni-iqtisadi əlaqələr və s. ilə bilavasitə bağlı olaraq yaranmışlar.)

Toponimik adlar uzun müddət dəyişmədən yaşadığına görə tarix üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər. Çox zaman o, yaradıcısına nisbətən daha uzun dövr yaşayır. Misirdə eramızdan əvvəl 332-ci ildə bina edilmiş İsgəndəriyyə şəhərinin yaradıcısı Makedoniyalı İsgəndər ondan sonra cəmi 9 il yaşamışsa, onun adını daşıyan bu şəhər 2300 ildir ki mövcuddur. Bəzən coğrafi adı yaradan obyekt, yaxud subyekt məhv olub gedir, amma ad yaşayır. Hazırda Azərbaycanda Ərəbocağı, Ərəbuşağı, Ərəblər, Ərəbkənd, Ərəbarx, Xanərəb, Ərəbşəki kimi ərəb etnonimi ilə bağlı 35-ə qədər kənd adı vardır. Lakin bu kəndlərin sakinləri bir kəlmə də olsa ərəbcə bilmirlər. Onlar neçə əsrlərdir ki, Azərbaycan dilində danışirlər. Lakin tarixdən bizə məlumdur ki, VIII əsrdə və IX əsrin əvvəllərində Azərbaycana Yəməndən, Səudiyyə Ərəbistanından, Suriyadan, İraqdan və digər ərəb ölkələrindən 100 minə qədər ərəb köçüb gəlmişdir. Onlar Şirvanın, Muğanın, Dərbəndin və Şəki-Balakən zonalarının ən səfali yerlərində məskən salmışlar. Vaxtilə ərəblərə məxsus yer adları daha çox olmuşdu. Yerli əhali onları etnik ad ilə ərəb adı ilə ad-

landırmışdı (Belə misalları Bakı ərazisindən də göstərə bilərik. Şəhərin «Sallaqxana» adlanan hissəsində indi nə mal kəsilir, nə də sallaqxana var, amma cəmi 60-70 il bundan əvvəl həmin yer həqiqətən əhalini ət ilə təmin edən sallaqxana idi.)

Bakının şimal-qərb hissəsindəki hərbi şəhərcik vaxtilə orada Salyan polkunun düşərgəsi olduğu üçün indiyədək də «Salyan kazarması» adlanır. İndiki Bayıl hissəsi orta əsrlərdə «Səbail» adı ilə tarixi sənədlərdə qeyd olunmuş gözəl bir şəhərin 1/3 hissəsidir. Səbail dağ ətəyindən tutmuş Xəzər dənizinin sahilinədək uzanırdı. XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində baş vermiş bərk istilər nəticəsində Böyük Qafqaz sıra dağlarının buzlaqları ərimiş, dənizin səviyyəsi xeyli qalxmış və Səbailin sahil hissəsini su basmışdı. Dəniz altında qalmış şəhərin xarabalıqları indi də durur. Su altından arxeoloqlar üstündə yazı olan onlarca daş çıxarmışlar. Səbail fars dilində «Uç bail» deməkdir. Fars dilində bail – dağ döşü deməkdir. Çox güman ki, bu, türk sözüdür. K.F.Qan bail sözünü «füsunkar, cazibədar» kimi izah edir. Əgər şəhərin gözəl, cazibədar olduğu nəzərə alınsa, onun adının həqiqətən də Azərbaycan dilindəki bail sözündən olduğunu ehtimal etmək olar. Daha bir maraqlı misal: Moskva şəhərinin mərkəz hissəsində «Kuznetskiy most» (Dəmirçilər, yaxud dəmirçixana körpüsü) adlı küçə və meydan var. Hazırda isə orada nə çay, nə körpü, nə də dəmirçixana var. Bəs bu ad haradandır? Vaxtilə həmin yerdə çay, su, körpü və dəmirçixana olmuşdu. XVIII əsrədək oradan Neqlinka çayı axırdı. Həmin dövrdən etibarən çayın suyu yeraltı borularla uzaqlara axıdılır. Buna baxmayaraq körpünün adı bu günə qədər yaşayır.

Bugünkü həyatla heç bir əlaqəsi olmayan «bail» «Salyan kazarması», «Kuznetskiy most» toponimləri Bakı və

Moskva şəhərlərinin tarixi keçmişinin canlı şahidləridir. Həmin şəhərlərin tarixini öyrənərkən bu adlar tədqiqatçıya çox böyük köməklik göstərir. Bəs coğrafi adların uzun əsrlər boyu yaşaya bilməsinə, başqa sözlərə nisbətən daha çox dayanıqlı olmasına səbəb nədir? Bunun başlıca səbəbi odur ki, söz toponim olandan sonra özünün ilkin, coğrafi adın əvvəlki mənası ilə assosiativ əlaqəsini tədricən itirir (assosiativ – yəni təfəkkürlə bağlı əlaqəsi, sözün ilkin leksik – semantik mənalari arasındakı əlaqəsi) və o, yalnız müəyyən bir obyekt adlandırır (daha doğrusu, həmin obyektin xüsusiyyətini əks etdirir).

(Bəzi qədim xalqların nə yazısı, nə də əlifbası bizə gəlib çatmamışdır. Belə xalqların tarixini öyrənməkdə coğrafi adlar köməyimizə gəlir.) Toponimlər vasitəsi ilə həmin xalqın, tayfanın yaşadığı ərazini müəyyənləşdirmək mümkündür. A.P.Dulzon Sibirdə yaşamış yazısız xalqların etnik tərkibini, onların yaşadığı ərazini, tutduğu sahəni toponimlərin köməyi ilə müəyyən etmişdir. Toponimlərin uzun müddət yaşaması onların dayanıqlığından asılıdır. Bu dayanıqlıq müxtəlif tarixi proseslərlə bağlıdır.

V.İ.Taqunova toponimik adların dayanıqlığının səbəblərini aşağıdakı şəkildə izah edir:

- 1) Coğrafi obyektin uzun müddət mövcudluğu;
- 2) Toponimin mənsub olduğu xalqın həyat tərzinin konkret hadisələri ilə assosiativ (yəni təfəkkürlə bağlı əlaqəsi, yaxud toponimlə onun əsasını təşkil edən sözün ilkin leksik-semantik mənalari arasındakı bağlılıq) əlaqəsi;
- 3) Coğrafi obyektin ictimai əhəmiyyəti;
- 4) Coğrafi adın canlı dildə geniş planda işlədilməsi;
- 5) Toponimin mənasının digər obyekt üzərinə keçməsi;
- 6) Coğrafi ad sənədlərdə qeyd edilməsi;
- 7) Toponimin konkret tarixi şəxsiyyətlərin, elm və mə-

dəniyyət xadimlərinin, adları ilə, tarixi hadisələrlə, siyasi-iqtisadi və başqa anlayışlarla bağlı olması (290, s.404-405).

V.İ.Taqunovanın bu tezisini qısaca olaraq belə şərh etmək olar: bu və ya digər coğrafi obyekt əsrlər boyu tarixin müxtəlif keşməkeşlərinə tab gətirib yaşayır, buna görə də onun adı qalır. Göründüyü kimi, toponimika ilə tarix elminin əlaqəsi sıx və qarşılıqlıdır. Tarixçilər və arxeoloqlar sübut etmişlər ki, 2500 illik tarixə malik olan keçmiş Qəbələ şəhəri indi bir şəhər kimi mövcud olmasa da, əvvələn onun xarabalıqları durur, ikinci də onun yanındakı Çuxur Qəbələ kəndi bu günə qədər də onun adını tarixi bir abidə kimi qoruyub saxlayır.

1139-cu il zəlzələsindən qədim Gəncə şəhəri dağıldısa da, onun 6 kilometrliyində eyni adlı şəhər salındı. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Naxçıvan şəhəri həmin ad altında 2500 ildir ki, mövcuddur. Eyni sözü Bakı, Təbriz, Şəki və başqa şəhərlərimiz barəsində də, hətta Kiş (Şəki rayonunda), Zараğan (Qəbələ rayonunda) və s. kəndlərin adı haqqında da demək olar. VII əsr alban tarixçisi Musa Kalankaytıklı I əsrə aid bir hadisədən bəhs edərkən bu kəndlərin adlarını çəkir.

Bundan başqa, qədim tarixə malik şəhər və kəndlərimizin çox böyük ictimai əhəmiyyəti olmuşdur. Əgər Şəki ipəkçiliyin mərkəzi olubsa, Bakı həm liman şəhəri, həm də neft və qaz kimi qiymətli bir faydalı qazın obyektlərinin, Gəncə bağçılığın və i.a. mərkəzi idi. Amma, onların ictimai əhəmiyyəti təkcə bununla bitmirdi. Həmin şəhərlər həm də böyük ticarət mərkəzləri, min illər boyu Şərqlə Qərbi birləşdirən karvan yollarının da ticarət məntəqələri idi. Bu şəhər və kənd adları bir çox ölkələrin rəsmi dövlət sənədlərində, tarixi və coğrafi əsərlərdə qeyd olunmuşdur. Belə adlar əsrlər boyu dəyişilmədən qalır. Nəhayət, onların bir qismi xal-

qın sevimli oğullarının adını daşıyır, digər qismi isə həmin nəhənglərin ləqəbi kimi tarixdə qalır. Biz Nizami, Füzuli, Heydər Əliyev parklarını, - Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin, ümummillik liderimiz Heydər Əliyevin xatirəsini əbədiləşdirən toponimik adlar kimi tanıyırsınızsa, Şirvanı – Xaqaninin, Gəncəni isə Nizaminin vətəni kimi qəbul edirik. Axı Xaqani özünə «Şirvani» (yəni Şirvanlı), Nizami isə Gəncəvi (yəni Gəncəli) təxəllüsləri götürmüşlər.

Qeyd etmişdik ki, coğrafi adlar cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində yaranmışdır. Belə adları insanlar ayır-ayrı yerləri, tarlaları, sahələri, zirvələri, dağ ətəklərini, keçidləri, meşələri, çayları, gölləri, kəndləri, şəhərləri, ölkələri və minlərlə digər coğrafi obyektləri biri-birindən ayırmaq – fərqləndirmək üçün onlara vermişlər. Coğrafi adsız heç bir inkişaf, heç bir irəliləyiş olmazdı. Axı insanları bir-biri ilə əlaqələndirən, onları bir-birinə tanıtdıran, sənaye mərkəzlərini kənd təsərrüfatı mərkəzləri ilə birləşdirən və insan həyatı ilə bağlı olan minlərlə həyatı faktora yol vərəqəsi verən coğrafi addır. İbtidai icma dövründən sonra coğrafi adlar kəmiyyətcə sürətlə artmışdır. Belə adlar həm ümumi, həm də sadə olmuşdur. Oradan axan çayı «çay», «su», yaxud da «böyük çay», dağı «dağ», «böyük dağ» və s. adlandırmışlar.

Toponim ona görə dəyişir ki, həmin toponimdə əks olunmuş söz toponimdən qabaqkı mənası ilə əlaqəni itirir. Başqa sözlə deyilsə, məsələn, Kür (su, çay) sözü ona görə qədimdən bizə gəlib çatmışdır ki, o çayın adında əks olunmuşdur, bu söz fərdiləşmiş, xüsusiləşmişdir.

Tarixi hadisələrin tədqiqində toponimlərin rolu maddi-mədəniyyət abidələri ilə müqayisə oluna bilər. Toponimik məlumat bəzən əhəmiyyətli rola malik olur və nəticədə bəzi hallarda bir neçə toponim vasitəsilə tarixin mübahisəli bir məsələsi həll edilir. Çox hallarda toponim yazılı mənbələr-

dən qabaqkı dövrlərdən xəbər verir. Məsələn, ən qədim türk yazılı abidələri VII əsrə, moŋqol abidələri XIII əsrə, fin abidələri XVI əsrə aiddir. Halbuki bu xalqların dillərindəki adlar çox qədimdir, toponimlərin yayılma arealları həmin xalqların keçmiş miqrasiyası və məskunlaşma arealları haqqında fikir yürütməyə imkan verir.

Coğrafi adların tarix elmi ilə bağlılığı hər şeydən əvvəl sözün (adın) mənə çalarlarında özünü göstərir. Əgər qədim adlar sadə və lakonik idisə, artıq ilk orta əsrlərdə yeni yaşayış məntəqələrinin çoxuna müqəddəslərin adı verilmişdi. Bu hal xüsusilə Ərəb ölkələrində daha önəmli olmuşdur. Məsələn, Mədinətül-əl Nəbi şəhəri – Peyğəmbər şəhəri, Cəbəllü tariq – Tarix dağı – Dağarası keçid, Azərbaycanda Xankəndi, Ağakəndi, Seyidkənd və s. kəndlər buna misal göstərilə bilər.

Gördüyümüz kimi, hər bir tarixi mərhələnin özünəməxsus toponimik adları olmuşdur. Bu adlar mənə etibarilə onu yaratmış xalqın tarixi, etnoqrafiyası, siyasi, iqtisadi və mədəni səviyyəsi ilə bağlı olmuşdur və olmaqdadır. Məsələn, çay, dəniz, göl sahilində yaşayanların toponimiyasının böyük əksəriyyəti hidronimlərlə meşə zonalarında yaşayanların meşə və ağac növlərilə, düzənlik və səhralarda yaşayanların qum, çöl, düz, su, dağlıq yerlərdə yaşayanlar isə dağ, dərə, keçid, təpə, zirvə və s. ilə adlandırılır.

Azərbaycanda göstərilən növlər üzrə toponimik adların demək olar ki, hamısı vardır. Buna Ağbulaq, Daşbulaq, Sığnax, Aranzəmin, Ağacqala, Şaxağac, Yelağac, Altağac, Ayıtala, Ayıdərə, Ayıdağ, Aratkənd, Daşarax, Ərəbarx, Arısu, Axudağ, Açıqsırt, Şahdağ, Babadağ, Yenibağ, Bağtala, Balıqlıçay, Batançay, Ceyranbatan, Bozbinə, Həsənbinə, Boztəpə, Ağburun, Daşburun, Gədik, Ağgədik, Arxagədik, Dəhnə, Dəhnəarx və i.a. misal ola bilər.

Coğrafi adlar xalqın mədəniyyəti və sənətkarlığı tarixini öyrənməkdə ən etibarlı mənbədir. Onlar həmin ərazidə yaşamış və yaşamaqda olan xalqların etnoqrafiyasını və məşğuliyyətini öyrənmək üçün zəngin material verir. Azərbaycan xalqının peşə və sənətkarlığının bütün sahələrini əks etdirən coğrafi adlar mövcuddur. Respublikamızda belə adlara, aşağıdakılar aiddir: Ballı, Axtaçı, Arabacı, Qalayçılar, Dəvəçi, İlxıçı, Misgərlər, Dəmirçilər, Kürəkçi, Əkinçi, Çanaqçı, Bostançı, Qazançılar, Kömürçülər, Komuşçu, Danaçı və s.

(Azərbaycan toponimiyasını öyrənməklə biz həm də Azərbaycan xalqının təşəkkül tarixini öyrənmiş oluruq. Azərbaycan xalqının formalaşmasında yaxından iştirak etmiş onlarca türk, Qafqaz, İran mənşəli qəbilələrin adlarına ərazi toponimiyasında istənilən qədər rast gəlirik)

Coğrafi adlar istənilən xalqın tarixini öyrənmək üçün ən qiymətli qaynaqlardır. Azərbaycan xalqının yaranması və formalaşmasında iştirak etmiş çoxlu qəbilə və tayfanın adını əks etdirən toponimlərimiz vardır: Dəllər, Qırpaq, Boyat, Padar, Bayandurlu, Bekdilli, Eymur, Kəpənəkçi, Kəngərli, Biçənək və s. Qədim şumer, assur, elam, het, hun, urartu, lullubey, kuti və başqalarının etnik tarixini müəyyənləşdirərkən onların dillərinə aid coğrafi adlardan vacib mənbələr kimi istifadə edilmişdir.

Hər bir ictimai formasiyanın özünəməxsus toponimləri olmuşdur. Həmin toponimlər məna etibarilə orada məskunlaşan xalqın, etnik qrupların tarixi, etnogenezi, siyasi, iqtisadi, mədəni həyatı, habelə yaşayış tərzilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanda belə adların sayı milyonlardadır. Xəzər dənizi, Göygöl, Şirvan kanalı, Dəmirağac meşəsi, Muğan düzü, Mil düzü, Hunan çölü, Nardaran kəhrizi, Şahdağ, Heyvalı dərəsi, Qarabağ yaylası, Hirkan meşəliyi yamacı, Lerik çu-

xuru, Şirməmməd çökəyi və s.

Tarixi və arxeoloji araşdırmalardan məlum olur ki, Xəzəryurd, Xəzərçala, Xəzər kimi yer adları V-X əsrlərdə Şimali Azərbaycanda mövcud olmuş xəzərlərin, Biləsuvar (Qalasuvar) IV-VI əsrlərdə göstərilən əraziyə gəlmiş ən qədim türk qəbiləsi suvar - savirlərin, Qarabörk IX-X əsrlərdə Azərbaycanda yaşamış cənubi Qarabörkü adlı türk qəbiləsinin, Girdman qədim Qafqaz Albaniyasının Girdman knyazlığının, Udulu qədim alban qəbilələrindən olan udinlərin adından yaranmışdır. Belə etnotoponimlərin sayı Azərbaycanda minlərlədir. Onların yaranma tarixini müəyyən etməklə biz bir növ Azərbaycan xalqının mənşəyini müəyyən etmiş olarıq. Toponimik adların tarixi əhəmiyyəti bununla məhdudlaşmır.

Elə xalqlar var ki, onlar bir neçə əsr mövcud olmuşlar. Lakin müasir dövrümüzdə isə həmin xalqın nə yazısı, nə də əlifbası var. Yazısı və əlifbası olmayan xalqların tarixini öyrənməkdə də toponimlər köməyə gəlir, hətta, coğrafi adlar vasitəsilə həmin xalqın, tayfanın yayıldığı və yaşadığı ərazini müəyyənləşdirmək olur. A.P.Dulzon Sibirdə yaşamış yazısız xalqların etnik tərkibi və yayıldığı əraziləri toponimlərlə əsaslanaraq təyin etmişdir.

Toponimik ad arxeoloji tədqiqatların köməyinə də tez-tez çatır. Naməlum bir yerdə arxeoloji qazıntı apararıq arxeoloq tapdığı mədəniyyətin məhz hansı xalqa mənsub olduğunu oradakı qədim toponimik adla daha tez və daha dəqiq təyin edə bilər. Çünki toponimlərdə həmin yerin adı, yaxud da, o adı daşıyan başqa bir obyekt olur. Məsələn, Qəbələ rayonunun Zalam kəndinin şimal şərqindəki dağ «Kilsə dağ» adlanır. Bu ad arxeoloqlarımızın diqqətini cəlb etmiş və 1972-ci ildə aparılmış arxeoloji qazıntı nəticəsində oradan VII-VIII əsrlərə aid dairəvi alban kilsəsinin qalıqları aşkar

olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, toponimlər xalqın tarixini və etnoqrafiyasını öyrənənlərin hər an köməyinə çatır. Çünki toponimin özü xalqın tarixi, etnoqrafiyası, dilinin tarixi, gündəlik həyatı ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır.

Toponimlər xalqın siyasi və ictimai-iqtisadi, tarixi, təsərrüfat həyatını da müəyyən dərəcədə əks etdirir. Məsələn, Azərbaycan toponimiyasında oba, qışlaq, pəyə, binə və s. sözlər əhalinin maldarlıqla məşğul olmasına dəlalət edir.

Tarix elmi üçün coğrafi adların əhəmiyyəti onların müəyyən tarixi dövrlərlə əlaqədar olaraq yaranmasıdır. Çünki, hər bir ölkənin toponimləri müxtəlif dövrlərdə yaranır və çoxtəbəqəli olur. Deməli, toponimlər insanların tələbatından, bir yeri başqasından fərqləndirmək zərurətindən doğmuşdur. Qeyd etdik ki, xalqın tarixi, bu və ya digər dərəcədə toponimiyada əks olunur. Bunu xüsusilə etnotoponimlər haqqında demək olar. Məsələn, Azərbaycanda bir sıra etnotoponimlər vardır ki, onlar qədim mənbələrdə qeyd olunan türkdilli tayfaların (Kəngər, Qarqar, Bolqar, Qul, Abdal, Suvar, Avar, Gəncə, Quşçu və b.) adlarını əks etdirirlər. Halbuki, həmin mənbələrdə bu tayfaların Azərbaycanda məskunlaşması haqqında dəqiq və ətraflı faktlar yoxdur.

Tarixi şəraitlə bağlılıq toponimlərin ümumi əlamətidir. Doğrudur, toponimlər yarandıqları dövrün ictimai-iqtisadi münasibətləri haqqında ətraflı məlumat vermək iqtidarında deyil, lakin təxmini olaraq həmin dövrün ictimai həyatı haqqında təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Məsələn, Azərbaycanda oba, binə, qışlaq, yaylaq, köcəbə, rusalarda xutor sözləri əhalinin hərəkəti və təsərrüfat məşğuliyyəti haqqında fikir irəli sürməyə, həm də müəyyən dövrlərlə lokalizə etməyə, deməli, zaman etibarilə nə vaxt yarandığını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Qeyd edilməlidir ki, ictimai inkişafın bütün mərhələlərində toponimlərin yaranması eyni sürətlə getməmişdir. Ona görə də ictimai quruluşların dəyişməsi ilə əlaqədar xalqların coğrafi mühitə münasibəti də müxtəlif olur. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı, əhalinin artımı və başqa amillərin təsiri yeni toponimlərin sürətlə yaranmasına səbəb olmuş və sayı durmadan artmaqdadır.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, coğrafi adlar onu yaradan xalqın tarixini əks etdirməklə yanaşı, ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar meydana gəlmiş, bir hissəsi isə xalq, etnik qrup, qəbilə, tayfa adlarından yaranmışdır. Toponimlər əsrlərlə, hətta min illərlə yaşayaraq bu müddət ərzində müxtəlif dəyişikliyə uğramalarına baxmayaraq, bəzən onu yaradan xalqın tarixindən də uzunömürlü olur. Bu səbəbdən də coğrafi adlar keçmiş hadisələrin dəqiqləşdirilməsində qiymətli mənbə kimi iştirak edir. Onların öyrənilməsi isə istənilən ərazinin tarixinə dair və ulu keçmişimiz haqqında biliklərimizi genişləndirməyə imkan verir.

Doğrudan da, tarix elmində toponimlərin oynadığı rol maddi mədəniyyət abidələri ilə müqayisə olunacaq dərəcədə qiymətlidir. Bütün bu faktlar toponimika ilə tarix elminin sıx bağlılığına sübutdur.

§4.3. Toponimika və dilçilik

Məlumdur ki, xüsusi adlar dilin lüğət fondunun tərkib hissəsini təşkil edir. Lakin toponimik landsaft əsasən xüsusi isimlərdən ibarət olduğundan dilçilər onu çox zaman dilçiliyin leksikologiya bölməsini coğrafi adlardan bəhs edən sahəsi hesab edirlər. Coğrafi adların bir hissəsi etnonimlərlə

bağlı olduğu üçün ona çox zaman toponomastika da deyilir.

O.S.Axmanova toponimika ilə toponimastikanı eyniləşdirir və yazır ki, bu leksikologiyanın bir hissəsi olub, coğrafi adları öyrənir.

Toponimikanı dilçiliyin bir sahəsi, hətta leksikologiyanın coğrafi adları öyrənən hissəsi hesab etmək düzgün deyildir. Doğrudur, bu və ya digər dilin tarixini onun leksikologiyasının tarixini, hətta ayrı-ayrı sözlərin etimologiyasını tədqiq edərkən toponimik materialdan geniş istifadə edilir. O da doğrudur ki, toponimik adlar xüsusi adlardır. Bu baxımdan da toponimik adlar dilin lüğət tərkibinin bir hissəsini təşkil edir. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, toponimik adlar dilin lüğət tərkibinin bir hissəsi olsa da, həmin hissə dilin lüğət tərkibinin başqa bölmələrinə nisbətən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Odur ki, toponimik adları adi dil materialı kimi tədqiq etmək məqsədəuyğun deyildir. Çünki, toponimikanın tədqiqat obyektı toponimik landşaftdır. Həmin obyektlə dilçilik elmi məşğul olmur. Odur ki, onu tamamilə başqa səpkidə, yeni üsul və prinsiplərlə öyrənmək lazımdır. Bunun üçün isə təkcə lüğəti mənasını öyrənmir. Çünki dilçi coğrafi adın hansı dildə olmasını və mənasını bilməklə yanaşı, toponimlərin məxsus olduğu xalqın tarixini, toponimlərin yaranması tarixini və coğrafi baxımdan harada yerləşməsini mütləq bilməlidir. Buna görə də V.A.Nikonov çox haqlı olaraq yazır ki, toponimist tədqiqatçının yalnız dilçi, yaxud coğrafiyaşünas, yaxud da tarixçi olması azdır, o mütləq toponimist olmalıdır (273, s.164-165).

Coğrafi adlar sözlərdir. Hər bir söz leksik vahid kimi dilin qrammatik qanunlarına tabedir. Toponimikanın dilçilik (lingvistik) ilə əlaqəsi də ən əvvəl bununla izah olunur. Bütün ölkələrdə coğrafi adların müəyyən hissəsi müxtəlif şə-

kilçilər qəbul edir. Bəziləri isə qrammatik kateqoriyalardan (isim, sifət, say, fel və s.) yaranır. Aydınır ki, dilçilik elminin qanunlarına riayət olunmasa, adları izah etmək olmaz. Bir sıra toponimlərin tədqiqi dilin fonetik qanunlarına əməl etməyi tələb edir. Həm də müqayisəli fonetikaya istinad etmədən müxtəlif qohum dillərdə sözün yayılma arealını müəyyənləşdirmək olmaz. Məsələn, türk dillərindəki dağ //tağ//tay//too//tuu sözləri toponimlərdə geniş işlədilir. Belə toponimlər araşdırılarkən türk dillərinin tarixi müqayisəli fonetikasına əsaslanmaq lazım gəlir.

Coğrafi adlar konkret dilin qanunları əsasında yaranmış və həmişə də onu özünə doğma bilmişdir. Toponim coğrafi obyektin adı olsa da, toponimik landşaft coğrafi landşaftın üzərində qurulsada, hər bir yer adının yaranması tarixi, mənşəyi olsa da o, bu və ya digər dilə məxsus sözlərdən yaranmışdır. Sözlə toponimin başlıca fərqi ondadır ki, söz konkret bir coğrafi obyektin ünvanına çevriləndən sonra yaradıcısı olan apelyativ addan assosiativ əlaqəsini kəsir və o gündən etibarən bu və ya digər obyektin adı olur.

A.V.Superanskaya «Coğrafi adlar hansı sözlərdən yaranır» sualına cavab olaraq türk, rus, iran, fin-ıqor, monqol, gürcü və adıq dillərində dağ və su obyektlərini bildirən coğrafi terminlərin müqayisəli cədvəlini tərtib etməklə, bir növ sübut edir ki, yerin relyef quruluşu barəsində insanların təsəvvürü eynidir, fərq təsəvvürlərin ifadə vasitələri olan dillərdir (289, s.97).

Toponimlər xüsusi adlar olsalar da və dilin lüğət tərkibinin müəyyən bir hissəsini təşkil etsələr də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdirlər. Təkcə onu demək kifayətdir ki, ümumi isimlərə nisbətən toponimlərin mənası çox gec və təsadüfi dəyişilir. Bu mənalar hətta dilin qrammatik quruluşuna nisbətən də sabitdirlər. Buna görə də toponimlərin elmi

analizi dil tarixinin və nəzəri dilçiliyin bir sıra vacib məsələlərini həll etməyə köməklik göstərir.

Məlumdur ki, coğrafi adların bir qismi ən qədim yazılı mənbələrdən də əvvəl yaranmışdır. Onlar mənsub olduqları dilin ən qədim dövrlərini tədqiq etməkdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, coğrafi adların qədim mənbələrdə qeyd olunmuş yazılış forması ilə sonrakı əsrlərdəki və müasir dövrdəki formaları arasında baş vermiş dəyişiklikləri müqayisə etmək yolu ilə biz dilin lüğət tərkibində baş vermiş leksik-semantik-qrammatik dəyişiklikləri, sözün tarixini, onun ilkin formasını və s. müəyyənləşdirə bilərik. Coğrafi adlar sosial-coğrafi əhəmiyyətli vahidlər olmaq etibarilə xalqımızın coğrafiyası, tarixi və dili ilə bağlı sistem təşkil edir və ona görə də ərazimizdə türkdilli tayfaların məskunlaşma tarixini özündə yaşadan sənədlərdir. Bu səbəbdən də, toponimika dilin arxaikləşərək işləklidən çıxmış sözlərini bərpa etməyə imkan verir. Məsələn, Azərbaycan toponimiyasında rast gəlinən yazı, car, barmaq, kotal, bük, bum, burqa, tonq, çinq sözləri hazırda dilimizdə işlənmişdir. Halbuki, qədim türk dillərində və müasir türkdilli xalqların bəzilərinin leksikasında bu sözlər indi də qalmaqdadır. Deməli, bu sözlər vaxtilə Azərbaycan dilində də olmuşdur.

Toponimiya həm də unudulmuş, yaxud aradan çıxmış dillər haqqında məlumat verən yeganə mənbədir. Məsələn, Şimali Amerika hinduları və Avstraliyanın bəzi aborigen xalqları ilə bərabər onların dilləri də aradan çıxmışdır. Lakin bu xalqların keçmişdə yaşadıkları yerlərdə mövcud olan toponimlər onların dillərinə mənsub sözləri saxlamaqdadır. Deməli, coğrafi adlar onları yaratmış xalqın dili haqqında bir mənbədir. Belə toponimlər müəyyən ərazidəki obyekt adlarında əks olunduqlarına görə keçmişdə xalqın yayılma arealını müəyyən etmək olar. Toponimik faktlar dildə başqa

dillərdən alınma sözlərin rolunu, qonşu qədim keçmişdə qarşılıqlı əlaqələrini müəyyən etməyə imkan verir. Toponimlər dilçi üçün müxtəlif maraq doğurur: onun tarixi, fonetik və leksik-qrammatik quruluşu, tərkibindəki sözdüzəldici şəkilçilər, daha çox isə semantikasını. Ona görə də dilçilər toponimi sinxronik və diaxronik planda tədqiq edirlər.

Sinxronik tədqiqat müasir toponimlərin hazırkı və yaxud da konkret bir dövrdəki vəziyyətinin öyrənilməsidir: Azərbaycanın keçmiş SSRİ-nin tərkibinə daxil olması dövründən 1920-ci ildən – 1991-ci ilə qədər - Müstəqillik əldə etdiyimiz dövrə qədər yaranan toponimlərin tədqiqi. Yəni, 71 il ərzində Azərbaycanda yaranmış coğrafi adları öyrənilməsi. Sinxronik tədqiqatda 50 il, 100 il ərzində yaranan coğrafi adları tədqiqata cəlb edirik.

Diaxronik tədqiqat isə sinxronikdən fərqli olaraq toponimlərin yaranması və tarixinin zaman üzrə (dövrələr, bir neçə əsrlər üzrə) lokalizəsi və tədqiq olunmasıdır. Daha doğrusu, coğrafi adın çoxəsrlik tarixi, Azərbaycanın ərəb işğalına məruz qaldığı dövrü (VII əsrin II yarısı – IX əsrin I yarısı) onda baş vermiş fonetik, leksik-semantik və leksik-qrammatik dəyişikliklər üzrə tədqiqi diaxronik öyrənilmə adlanır. Məsələn, müasir coğrafi adların yaranması prosesini aydınlaşdırarkən, yaxud hər hansı bir ölkənin müəyyən tarixi dövrdə (məsələn, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən zəbt edilməsi dövrünün (1920-1991-ci illər)) toponimiyasının formalaşmasını tədqiq edərkən biz, onları sinxronik planda öyrənmiş oluruq. Lakin hər hansı bir toponimin, məsələn, Azərbaycan, Aran, Şirvan, Qəbələ, Şəki, Kür, Xəzər, Bakı, Araz, Qafqaz və s. çoxəsrlik tarixini tədqiq edərkən biz diaxronik tədqiqat əsasında araşdırma aparırıq. Tarixi, tarixi-coğrafi və etnoqrafik axtarışlar zamanı bir çox hallarda diaxronik tədqiqat metodundan istifadə edilir. Lakin diaxronik

tədqiqat bir rayon və ya regionun toponimiyasının sinxroniki tədqiqi ilə əlaqədar aparılmalıdır.

Toponimikada diaxronik tədqiqat ilk tədqiqata (sinxronik) əsaslanmalı və biri digərini tamamlamalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın paleotoponimlərinin yaranması tarixi və mənşəyi diaxronik üsulla öyrənilir.

Məlumdur ki, toponim hər şeydən əvvəl sözdür və bir və ya bir neçə sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu sözlər isə aid oldular dilin lüğət fonduna daxil olmaqla həmin dilin qanunlarına tabedir. Bu baxımdan bütün coğrafi adların yaranması və inkişafı məsələsini yalnız dilçilik qanunları əsasında tədqiq etmək lazımdır. Digər tərəfdən, toponimlərin tədqiqi dilçilik elmi ilə, xüsusilə, dil tarixi ilə sıx əlaqədardır. Rus dilçisi B.A.Serebrennikovun dediyi kimi, «toponimlər dilin tarixini öyrənmək üçün olduqca maraqlı və qiymətli material verir (287, s.37-50).

Azərbaycanın ərazisində ən qədim dövrlərdə müxtəlif etnoslar məskunlaşmış, onların arasında ünsiyyət vasitəsi kimi müxtəlif dillər fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan xalqının, həmçinin burada (Azərbaycan ərazisində – N.M.) mövcud olan etnik qrupların və tayfa birləşmələrinin Azərbaycan tarixində oynadığı rolunun müəyyən edilməsində yer adları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif tayfa və xalq adlarını əks etdirən coğrafi adlar xalqın tarixini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir.

Göründüyü kimi, toponimlərin tədqiqi dilçilik elmi ilə, xüsusilə dil tarixi, tarixi leksikologiya ilə sıx əlaqədardır. Mürəkkəb sözlər kimi, toponimik adlar da tərkiblərində bəzən dildə çoxdan unudulmuş sözləri qoruyub saxlayırlar.

Coğrafi adların düzgün yazılışı məsələsində dilçilik elminin xidməti əvəzəlməzdir. Toponimlərin vahid yazılışı qaydalarına xəritəçilik sahəsinin və kartoqrafiya elminin

xüsusi ehtiyacı vardır. Başqa dillərə məxsus olan coğrafi adlar çox zaman xəritələrdə təhrif olunmuş şəkildə yazılır. Bunun isə başlıca qüsuru ondadır ki, heç bir dilin əlifbası digər dillərdəki adların düzgün yazılışı üçün yararlı deyil və ola da bilməz. Buna görə də, məsələn, rus dilindəki xəritələrdə nəinki Avropa dillərinə məxsus toponimlər Pari, Vin, Roma və s. əvəzinə Parij, Vena, Rim, hətta keçmiş SSRİ xalqlarının dillərinə məxsus toponimlər də təhrif olunmuş şəkildə yazılır. Belə ki, Gəncə əvəzinə Qyandja, Üçtəpə əvəzinə Oçtepe, Heydər əvəzinə Qeydar, Biləcəri əvəzinə Baladjarı, Həzrə əvəzinə Azra (Xazra) və s. Bunun da səbəbi aydındır: başqa dillərdəki bir çox səslərin müqabili rus dilində olmadığından rus əlifbasında onlar üçün xüsusi işarələr yoxdur (azərbaycanca ə, ö, ü, c, h, ğ və s.). Eyni sözü bütün dillər və əlifbalar üçün də demək olar.

Keçmiş SSRİ miqyasında, habelə həmin ərazidə yaşayan xalqların toponimlərinin rus dilində, rus toponimlərinin isə başqa xalqların dilində xəritə və atlaslarda, habelə digər rəsmi sənədlərdə verilməsində toponimika elmi mühüm rol oynayır.

Hər bir dilin özünəməxsus toponimləri konkret orfoqrafiya qaydaları əsasında xəritə, atlaslar, müxtəlif kitablarda və digər vəsaitlərdə verilir. Lakin digər dillərdə olan coğrafi adları olduğu kimi və yaxud əslinə yaxın şəkildə vermək istədikdə adların yazılışında çox böyük çətinliklər yaranır. Elə bu səbəbdən də həmin adların bir hissəsinin yazılışında təhriflər meydana çıxır. Hazırda belə coğrafi adlar müxtəlif dillərdə tərtib edilmiş xəritə və atlaslarda vardır. Məlum olduğu kimi, dilçilik elminin qanunlarını, orfoqrafiya qaydaları prinsiplərini nəzərə almadan xəritə və atlasları tərtib etmək mümkün deyildir.

Təcrübədə coğrafi adların xəritələrdə düzgün yazılışı

nın aşağıdakı beş prinsipindən istifadə olunur:

1. Yerli rəsmi üsul.
2. Fonetik üsul.
3. Transliterasiya üsulu.
4. Ənənəvi (şərti) üsul.
5. Tərcümə (kalka) üsulu.

1. Yerli rəsmi üsul. Bu üsulda bu və ya digər ölkədə başqa dillərə məxsus coğrafi adlar xəritələr, atlaslar və digər coğrafi vasitələrdə həmin xalqın dövlət dilində rəsmi qəbul edilmiş yazılış formasında qeyd edilir. Həmin üsuldan, əsasən, o dillərdə istifadə olunur ki, (Latin Amerikası, Qərbi Avropa və Ərəb ölkələrində olduğu kimi) beş-on xalqın əlifbası eyni bir əlifba əsasında yaradılmış olsun. Coğrafi adların bu formada verilməsi o halda mümkündür ki, bir ölkə daxilində və yaxud iki ölkə daxilində bir əlifbadan istifadə edilsin. Belə bir vəziyyətdə qüsurlu cəhət coğrafi adın ayrı-ayrı dillərdəki tələffüz forması naməlum qalır. Çünki bu qrupa daxil olan xalqların əlifbası eyni olsa da, bəzi hərflərin ifadə etdiyi fonemlər müxtəlifdir. Deməli, bu üsulda bəzi səslər toponimin əsl forması ilə eyni olmaya da bilər.

2. Fonetik üsul. Fonetik üsulda başqa dildəki coğrafi adın ona yaxın bir səs uyğunluğu ilə verilməsidir. Məsələn, Atöln dərə, Ceyrançöl düzü, Ceyranbatan gölü və s. coğrafi adları rus dilində At olen dere, Djeyran çol dyuzu, Djeyranbatan golu kimi yazılmalıdır. Yaxud da rus dilindəki xəritələrdə Çilevland, Neustadt, Brighton, Brisbane tipli Avropa dillərinə məxsus yaşayış məntəqəsi adları Klivlend, Noysştadt, Bristen, Brayton yazılışlarında verilir. Doğrudur xəritəşünaslıqda bu üsuldan geniş istifadə olunur. Lakin bu üsulla həmişə hər şeyə - məqsədə müəssər olmaq mümkün deyildir. Çünki bu və ya digər əlifba başqa dillərdəki bütün sözləri əks etdirmək iqtidarına malik deyil. Doğrudur, Sovet

İttifaqında coğrafi adların ayrı-ayrı xalqların dillərindəki xəritə və atlaslarda verilməsində əsasən fonetik üsuldən istifadə edilirdi. Lakin bu üsulun da özünəməxsus qüsurlu cəhətləri vardır. Belə ki, yüzlərlə, minlərlə toponimin əsl tələffüz forması bizə məlum olmadığından onları əslinə uyğun şəkildə xəritə və atlaslarda verə bilmirik. Çünki bir əlifba başqa bir əlifbanın fonetik səslərini bütünlüklə əhatə edə bilmir. Bu prinsip bütün ölkələrin coğrafi adlarının verilməsinə tətbiq edilə bilmədiyinə görə transliterasiya üsulundan istifadə olunur.

3. Transliterasiya üsulu. Başqa dildə olan (əcnəbi) adları əslinə uyğun şəkildə vermək üçün ana dilinin əlifbasındakı hərflərlə ona yaxın olan işarələr əlavə edilir. Daha doğrusu, əcnəbi adları əslinə müvafiq şəkildə vermək üçün əlifbaya başqa dilin (dillərin) əlifbasındakı hərflərə uyğun işarələr artırılır. Bunun köməyi ilə başqa dildəki adları xəritələrdə, atlaslarda əslinə yaxın şəkildə yazmaq olur. Məsələn, Azərbaycanda Ökü kəndi (Yardımlı rayonu) – rusca Okyu, Öyləqulu kəndi (Kürdəmir rayonu) – Oylyakulu, Heybət qəsəbəsi – Eybat, Hövsan qəsəbəsi – Qovsanı, Hirkan qoruğu – Qirkan, Hidzon körfəzi – Qudzon, Arizona çayı əvəzinə Arizon və sair yazılışda verilir. Belə hallarda toponimləri yaradan xalqın dilindəki tələffüz forması yox, o dildəki coğrafi ədəbiyyatlarda və xəritələrdəki forması əsas götürülür.

4. Ənənəvi (şərti) üsul. Bu üsul-dildə möhkəm yer tutmuş, lakin heç bir vahid prinsipə əsaslanmır. Ənənəvi üsulda hər hansı bir coğrafi ad əsrlər boyu bir şəkildə həkk olunub qalır və elə də yazılır. Məsələn, çinlilər öz ölkəsinə Çjunqo dedikləri halda, ruslar Kitay, bütün türk xalqları ona Xitay, Şimali Amerika və bəzi Avropa xalqları Çayna, iranlılar və Cənubi Qafqaz xalqları isə o cümlədən də azərbaycanlılar

Çin deyir. Azərbaycanlılar Almaniya, ruslar Qermaniya, almanlar isə öz ölkələrinə Deustsehland deyir; biz Macarıstan, ruslar Venqriya, macarlar isə öz ölkələrinə Hunqari, biz Gürcüstan, ruslar Qruziya, gürcülər isə öz ölkəsinə Kartvelos deyirlər və s.

5. Tərcümə (kalka) üsulu. Tələffüzü çətinlik törədən bir neçə sözün birləşməsindən yaranmış coğrafi adların bəzən hərfi tərcüməsi verilir ki, buna da kalka üsulu deyilir. Bu üsul bir dilə mənsub adların başqa bir dilə hərfi tərcüməsini nəzərdə tutur. Daha doğrusu, başqa dillərdə olan coğrafi adların hərfi tərcüməsi (kalka) variantında verilməsidir. Məsələn, İspan, Fierra, de-fueqo-nu rus dilində Oqnennaya Zemlya, Azərbaycan dilinə Odlu torpaq adaları, ingiliscə ABŞ-Yunaytey State of Amerika, Azərbaycan dilində Amerika Birləşmiş Ştatları kimi tərcümə olunur. Erməni işğalçıları XIX əsrdə Yuxarı Qarabağ ərazisinə köçüb gəldikdən sonra Dağlıq Qarabağda bəzi toponimləri hərfi tərcümə edərək erməni dilində verməyə nail olmuşlar. Qarabağ bölgəsində mövcud olan Ağkənd kənd adı ermənicə tərcümə olunaraq Spitakşen (ermənicə Spitalak – ağ, şen – kənd), Qırmızıkənd – Qarmırğuğ (qarmir ermənicə qırmızı – guğ isə kənd, yaşayış yeri), Ağdərə rayonu – Mardakert və s. yazılışlarda xəritə və atlaslarda yazılmışdır.

Toponimlərin mənşəyinin və semantikasının tədqiqi işində də dilçilik toponimikanın köməyinə çatır. Dilçilik elmi toponimiyanın təkcə düzgün yazıldığı və dilin qanunları əsasında yaranma tarixləri ilə deyil, həm də onların leksik-semantik mənaları ilə də sıx surətdə bağlıdır.

Toponimin semantikasını və mənşəyini tədqiq edən dilçi-toponimist çox zaman böyük çətinliklərlə üzləşir. Belə ki, coğrafi adların mənşəyini və mənasını aydınlaşdırmaq həmişə mümkün olmur. Bunun üçün coğrafi adın yaranması

tarixini bilmək və heç olmazsa, toponimi təşkil edən sözün tərkibini araşdırmaq lazımdır. Çünki paleotoponimlərin müasir forması əksər hallarda aldadıcı olur. İlk baxışda hətta eyni kökdən olan iki ad əslində müxtəlif mənşəli olur. Buna Belarus və Fransadakı eyni adlı Brest şəhərləri adlarını misal göstərə bilərik. Buq çayı sahilindəki Brest şəhərinin adı Berestyə şəklində hələ X əsr yazılı mənbələrində xatırlanır, sonrakı əsrlərdə bu yaşayış məntəqəsinin adı mənbələrdə Brestov, XIV-XVIII əsrlərdə isə Brest-Litovski adlandırılmışdır. Coğrafi adın kökü slavyan dillərindəki «berest» sözündən olub, mənası «qarağaclıq» deməkdir.

Fransadakı Brest şəhərinin adına gəldikdə isə çox güman ki, o yeni breton dilinə məxsus sözdür. Yəni breton dilində Brest yarımadasına «qala» deyilir.

Azərbaycanda Puşkin (indiki Biləsuvar), Leninqrad (Sankt-Peterburq) yaxınlığında Puşkin, Moskva ətrafında isə Puşkino adlı şəhərlər var. İlk baxışda hər üç sözün kökündə puşka (top) sözü durur. Əslində isə bunlar müxtəlif mənşəli sözlərdir. Sankt-Peterburqdakı belə yaşayış məntəqəsi burada təhsil almış məşhur rus şairi A.S.Puşkinin şərəfinə sonralar Puşkin adlandırılmışdır. Moskva yaxınlığındakı Puşkino şəhəri isə XVI əsrdə yaşamış və A.S.Puşkinin əcdadlarından sayılan Puşka adlı boyarın ləqəbini əks etdirir. Moskvadakı Puşçınaya küçəsinin adı isə XVII əsrdə orada mövcud olmuş top arsenalı ilə bağlıdır. Azərbaycandakı ildə Biləsuvar rayonunda salınmış Puşkin şəhəri 1905-ci A.S.Puşkinin xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə yaranmışdır.

Mənasının şərhə mümkün olan coğrafi adlar mənası aydın olan (şəffaf) toponimlərdir. Azərbaycandakı toponimlərin 90 faizə qədəri, bəlkə də çoxu bu qəbildən olan coğrafi adlardır. Məsələn, Ağqaya, Qöytəpə, Qırxbulaq, Beştəpə,

Uctəpə, Qırxbulaq, Maralgöl, Çılpaq təpə, Göygöl, Qaragöl, Ağsu, Əlikənd, Qarabulaq, Qarasu, Göyçay, Bozdağ, Yeddiqaya, Daşkəsən, Şahdağ və i.a.

Mənası məlum olmayan coğrafi adlar o toponimlərdir ki, biz onların mənsub olduğu dili və mənasını bilmirik (qeyri-şəffaf). Məsələn, Kiş kəndi, Ləngan kəndi, Sımada kəndi, Şinçayı, Araz çayı və s. bu qəbildən olan toponimlərdir.

Mənası məlum olan toponimlərə görkəmli dövlət xadimləri, yazıçı və şairlərin xatirəsini əbədləşdirmək məqsədilə meydana gələn coğrafi adlar daxildir: Rəsulzadə qəsəbəsi, Xanlar şəhəri, Gəncə şəhəri, Cəlilabad şəhəri, Cavadxan qəsəbəsi, Sabirabad şəhəri, Nərimankənd qəsəbəsi, Cəlilkənd, Cavidabad qəsəbəsi, Yenikənd kəndi, Şənhəyat kəndi və s.

Mənası naməlum toponimlərə (qeyri-şəffaf) daxil olan coğrafi adların bəzilərinin hansı dilə mənsub olduğunu müəyyən etmək çətindir. Bu, əlbəttə, heç də o demək deyildir ki, onlar həmişə elm aləminə naməlum olaraq qalacaqdır. Məsələn burasındadır ki, ölü dillərin hamısı dilçilik elminə məlum deyildir. Məlum olan ölü dillərin də bir çoxu hələ kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Bu sahədə tədqiqatlar genişləndikcə və hələ formalaşmaq mərhələsi keçirən toponimika elmi inkişaf etdikcə «mənası naməlum» toponimlərin sayı da azalacaqdır. Bu əhəmiyyətli işdə toponimikaya coğrafiya, tarix və dilçilik elmlərinin nailiyyətləri kömək edəcəkdir.

Hər hansı bir dilin ən qədim ünsürləri paleotoponimlərdə qorunulur. Belə ki, dildəki başqa sözlərə nisbətən toponimik adlar çox gec-gec dəyişiklikliyə uğrayır. Çox zaman belə toponimlərin mənası müasir dil baxımından izah olunur. Məsələn, «keçid» sözünün sinonimi geniş ağız sözü indi əsasən hər hansı bir canlının ağızı və yaxud iti alətlərin ağızı

kimi başa düşülür. Halbuki, Sariağız, Ağzıbir kimi toponimlərdə o keçid mənasında işlənir. Şahsevən sözünü şahı sevən, saha rəğbət bəsləyən kimi başa düşmək olar. Halbuki, bu Muğanda yaşamış türk qəbiləsinin adıdır. Qax toponimi qurudulmuş, meyvə qurusu, qax kimi izah edilir, halbuki, bu ad ən qədim Qafqaz qəbilələrindən birinin adıdır. Deməli, toponimik adları tədqiq etməklə biz həm də bu və ya digər ərazidə yaşamış xalqın tarixini, dilinin tarixini tədqiq etmiş olarıq. Toponimik adları tədqiq etməklə biz bu və ya digər ölü xalqın vaxtilə yaşadığı ərazini dəqiq müəyyənləşdirə bilərik.

Məlum olduğu kimi, coğrafi adın ilkin yazılış forması və yaxud onun ən qədim mənbələrdəki, müxtəlif yazılışları zaman keçdikcə dəyişilir. Bu dəyişikliklər forma etibarilə rəngarəng olur. Belə coğrafi adlardan bəhs edən S.B.Veselovski yazır: «Adlar əksər hallarda ilkin yazılış formasında bizə gəlib çatır. Onlar nəzərə çarpan dərəcədə dəyişikliyə uğrayır, istifadə etdiyimiz yazılı mənbələrdə çox zaman təhrif olunmuş şəkildə qeyd edilirlər. Buna görə də bu və ya digər coğrafi adın tədqiqinə başlamazdan əvvəl, onun müasir formasına, strukturuna və semantikasına tənqidi yanaşmaq, həmin adın mənşəyini, ilkin formasını aşkar etmək lazımdır» (177).

Nəzərə almaq lazımdır ki, mənşəcə daha qədim qalalar daha çox təhrif olunmuş şəkildə bizə gəlib çatır. Ona görə də belə adlarda transformasiya baş verir. Toponimik terminin transformasiyaya uğramasının müxtəlif səbəbləri ola bilər. Məsələn, dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq onun özünə məxsus (kök) sözdə fonetik və semantik dəyişikliklər baş verə bilər. Müasir rus dili qədim slavyan dilindən müəyyən dərəcədə fərqləndiyi üçün qədim rus şəhərlərinin adının müasir forması da ilkin formadan müəyyən dərəcədə fərqlənir.

Coğrafi adda baş verən əsas dəyişiklik fonetik dəyişiklikdir. V.A.Nikonov demişkən, bu fonetik dəyişikliklər ayrı-ayrılıqda cüzdirlər, lakin onlar saysız-hesabsız olduğundan toponimik adlara qarşı amansızdırlar». Bəzən elə olur ki, toponimiki adın ilkin fonetik quruluşu köklü şəkildə dəyişilir, bu isə öz növbəsində həmin adın semantikasına təsir edir. Məsələn, müasir «Genəl dağ»ın toponimik adı «gen» və «dağ» sözlərindən yarandığını ehtimal etmək olar, halbuki, onun birinci komponenti «Günəl» adlı şəxsin adı ilə bağlıdır. Birinci hecadakı «Ü», ikinci hecadakı «ə»-nin təsiri ilə assimilyasiyaya uğrayaraq «e» səsinə keçmişdir.

Həmçinin «Ariqlı» oykonomini müasir Azərbaycan dili baxımından «arıq» və – «lı» şəkilçisi kimi izah edə bilərik. Halbuki, sözün kökü arx sözünün qədim türk forması olan «arıq» (su arxı, kanal) sözüdür. Bu sözə biz V-VI əsr mənbələrində rast gəldiyimiz üçün, cürətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan dilində təqribən III-IV əsrlərdən mövcuddur. Sonralar onu «arx» sözü sıxışdırıb aradan çıxarmışdır.

Başqa dillərdən alınan toponimik terminlər daha çox dəyişikliyə uğrayır, onun ilkin forması bəzən tanınmaz dərəcədə dəyişilir. Məsələn, təxminən IX-X əsrlərdən Gürcüstanda mövcud olan qədim su kanalına gürcülər Arxuli deyirlər. Bu sözün mənası gürcülərə məlum olmadığı kimi, müasir azərbaycanlı üçün də qaranlıqdır. Halbuki, bu coğrafi ad «arx» və «ulu» topokomponentlərindən olub, «qədim arx» mənasındadır. Rəvayətə görə, bir müddət keçdikdən sonra bir qrup insan həmin arxın kənarında məskən salmışdır. Çox güman ki, bu arx VI əsrin 70-ci illərindən Gürcüstan ərazisində məskən salmış türkdilli savirlərə məxsusdur.

Bundan əlavə, başqa dillərdəki toponimik adları əmələ gətirən bütün səslər onu alan xalqın dilində olmadığından, həmin səslər dil məxrəcinə görə ona yaxın olan səslərlə əvəz

edilir. Bu isə sözün ilk fonetik strukturunu köklü surətdə dəyişdirir. Məsələn, XI əsr gürcü mənbəyi «Mateane Kartlısay» (Gürcüstan salnaməsi) xəbər verir ki, indiki Balakən və Zaqatala rayonlarının sərhədlərindən axan çaya udinlər «Map/i xe» (Ağsu) deyirlər. Gürcülər həmin çaya «Map/ is pkcami» (Ağ su) deyirlər. Çünki gürcü dilində də «pk» affrikatı var, Azərbaycan dilində də buna oxşar səs olmadığından «pk» affrikatı «z» spirantı ilə əvəz edilir və Map/i «Mazi (m)» kimi tələffüz olunur. Söhbət Azərbaycan xəritələrində Mazım çay (indiki Filizçay) kimi qeyd olunan hidronimdən gedir.

Fonetik dəyişiklik nəticəsində qədim roma Langester toponimini ingilislər Lankaşir, qədim halla Burunqalanı fransızlar Bordo şəklində işlədirlər.

Substrat xarakterli toponimlər daha çox transformasiyaya uğrayırlar. Bunlar müəyyən ərazidə yaşamış qədim xalqın və yaxud xalqların dilindən həmin əraziyə sonra, köçüb gəlmiş xalqın dilinə keçib qalan toponimik adlardır. Substrat xarakterli toponimə dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda da təsadüf olunur. Substrat xarakterli toponimin mənası həmin ərazinin yeni sakinlərinə məlum olmadıqda, onlar bunu müxtəlif şəkildə mənimsəyirlər və ona xarakterinə uyğun ad verirlər. Məsələn, Zaqatala rayonunun ərazisindən axan Kurmux (çox maraqlıdır ki, Kur çayının qədim yazılış variantlarından biri Kurmux olmuşdur – N.M.) çayın əsas udin dilindəki «Kur» - qobu, çay və mux – cəm hal şəkilçisindən ibarətdir. Azərbaycanlılar çay olduğunu nəzərə alaraq ona «çay» sözünü artırmışlar. Elbrus dağı bütün dünyada həmin adla məşhurdur, halbuki, o türk dilindəki halbuз sözünün, Qazbek isə Qazıbey sözlərinin təhrif olunmuş formalarıdır. Toponimik terminin sonuna şəkilçi və yaxud toponim düzəldən söz artı-

rılır. Belə hala biz rus dilində daha çox təsadüf edirik. Məsələn, Qanlı toponiminə no şəkilçisi qoşmaqla Kanqlino, Yaktıkul toponiminə – Yaktıkulevo yazılışlarında və s. rast gəlinir.

Toponimik adlarda baş verən dəyişikliklərin başlıca səbəblərindən biri də onların adının ilk sənədlərdə yanlış yazılmasıdır: Türklər kəndində – Tülkülü (Cəlilabad rayonu), Dəyəkənd – Dayıkənd (Salyan rayonu), Kürdabbashlı – Kürdəbazlı (Masallı rayonu), Mollavaizli – Mollavallı (Saatlı rayonu) və s. şəkillərində təsadüf edilir.

Toponimik adların ixtisarla yazılması nəticəsində və müxtəlif əlifbalardan istifadə edilməsi nəticəsində onun ilkin mənası dəyişir. Məlum olduğu kimi, təkcə XX əsrdə Azərbaycanda dörd dəfə əlifba dəyişdirilmişdir.

Coğrafi adlarda baş verən dəyişikliklərdən morfoloji transformasiya daha çox diqqəti cəlb edir. Belə transformasiya nəticəsində sözün kökü tanınmaz dərəcədə dəyişir. Onun ilkin formasını çox zaman bərpa etmək olmur. Belə hala Azərbaycan ərazisindəki başqa dillərdə olan coğrafi adlarda rast gəlinir.

Coğrafi adlarda baş verən transformasiyanın ən yüksək forması onların rəsmi yolla dəyişdirilməsidir. Rəsmi yolla əsasən yeni həyatla, yeni dövlət quruluşu ilə ayaqlaşmayan köhnəlmiş adlar dəyişdirilir. Belə adların bir qismi köhnə sənədlərdə öz əksini tapmış olur, tarixdə qalır, lakin həmin sənədlər məhv edildikdə bu adlar da tarix səhnəsindən həmişəlik çıxır. Bitdili kəndi – Yeniabad kəndi (Şəmkir rayonu), Qaryagin rayonu, şəhəri Füzuli şəhəri, rayonu (Füzuli rayonu), Keşlə rayonu – Nərimanov rayonu (Bakı şəhəri), Mirbəşir rayonu, şəhəri – (Tərtər rayonu), Stepanakert şəhəri - Xankəndi və s.

Göründüyü kimi, toponimləri tədqiq edərkən onların

transformasiyaya uğradığını, ilkin formasından xeyli uzaqlaşdığını nəzərə almaq lazımdır. Əks təqdirdə aparılan uzunillik tədqiqatın nəticəsi səhv və əhəmiyyətsiz olar.

Deyilənlərdən məlum olur ki, hər halda, toponimika dilçiliklə sıx əlaqədardır. Müxtəlif xalqların, millətlərin və etnik qrupların məskunlaşdığı bu və ya digər ölkələrdə toponimlərin tədqiqi həm də müxtəlif dillər haqqında məlumatların olmasını tələb edir. Bu səbəbdən də həmin problemlərin həll olunmasından ötrü toponimika elmi dilçilik elmi ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır.

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN XALQ COĞRAFIYA TERMINLƏRİ VƏ ONLARIN MƏNŞƏYİNƏ GÖRƏ TƏSNİFATI

Hələ qədim zamanlardan başlayaraq insanlar əhatəsində olduqları coğrafi obyektləri - dağ, təpə, dərə, aşırım, çay, çöl, düz, kənd və s. adlandırmaq üçün həmin obyektlərin ən xarakterik cəhətlərindən birini əks etdirən müxtəlif semantik qruplara məxsus leksik vahidlərlə yanaşı xalq coğrafiya terminlərindən də istifadə etmişlər.

Toponimik terminlər coğrafi adların yaranmasında mühüm rol oynayır. Bu terminlər hər bir xalqın milli sözyaratma vasitələri və qrammatik qaydaları əsasında reallaşır. Coğrafi terminlərin sözlük və xəritələrdə qeydə alınması çox ciddi bir prosesdir. Sözlün ilkin mənasını, tələffüzünü və yazılışını dəqiq bilmədən, onu sözlük, xəritə və atlaslara köçürüb xalqın ixtiyarına vermək düzgün deyildir.

Toponimik terminlərin başqa dillərə tərcüməsi zamanı Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına əməl olunmalıdır.

Məşhur toponimist E.M.Murzayev göstərir ki, terminlər toponimikanın əsasını təşkil edir, onlar mürəkkəb coğrafi adların mənasını bildirən təyinedici hissələrdir. Onlar ayrı-ayrılıqda hələ toponim deyildir. Həmin terminlərə təyin olunan hissə əlavə edildikdə toponimləşir. Bu baxımdan da coğrafi terminlər toponimlərin yaranmasının əsasında durur.

Coğrafi terminlər, başqa sözlə, coğrafi nomenklatura, dilin leksik vahidləri olmaq etibarilə coğrafi adların-toponimlərin yaranmasında iştirak edən sözlərdir (161, s.70). Ümumiyyətlə, coğrafi ad coğrafi obyektləri bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara verilən addır (136, s.8). Bu

coğrafi adlar isə coğrafi terminlərdən ibarətdir. Coğrafi terminlər iki qrupa ayrılır: coğrafi adın növünü və ya tipini bildirənlər; xüsusi adlardan ibarət olanlar.

Toponimiyada əksini tapmış coğrafi terminlər məzmunu və mənası etibarilə müxtəlifdir. Buraya rəng bildirən (ağ, qara, qırmızı, göy, yaşıl, sarı, boz), say bildirən, etnonimlər, patronimlər, bitki, heyvan və su mənbələri adlarını bildirən sözlər (çay, göl, dəniz, bulaq, nohur, gölməçə, bataqlıq və s.) daxildir. Terminlərin müxtəlif ərazilərdəki obyektlərin adlarının əsasında yarandıqlarına görə onlardan yaranan toponimlər geniş və müxtəlif informasiya yükünə malik olurlar. Coğrafi adların əgər məzmununu düzgün başa düşsək, demək olar ki, onlar həmişə informasiya yükünə malikdir və bu adlar şüurlu adqoymaq aktı nəticəsində əmələ gəlmişdir (268, s.113).

Diqqəti cəlb edən cəhət budur ki, oronim və hidronimlər məhz toponimikanın o sahəsidir ki, orada, ümumiyyətlə, toponimik yaradıcılıqda iştirak edən bütün terminlər əks olunmuşdur. Bu ondan irəli gəlir ki, coğrafi adların yaranma yolları müxtəlifdir. Onlar həm suyunun və süxurlarının rənginə, həm sayına və su mənbələrinə görə həm də tayfa və nəsilərin təsərrüfatına görə ad almışlar.

Azərbaycan etnik müxtəlifliyi ilə fərqlənən ərazilərdən biridir. Burada türk, Qafqaz və irandilli əhali yaşadığına görə toponimik terminlər də əsasən (fars və ərəb dillərindən müxtəlif tarixi dövrlərdə alınma sözlər nəzərə alınmazsa) həmin dillərdədir. Buna uyğun olaraq toponimik terminləri üç böyük qrupa ayırmaq olar:

1. Türk (Azərbaycan) mənşəli terminlər;
2. Qafqaz dillərində (avar, udin, ləzgi, saxur) olan terminlər;
3. İran dillərində (talış və tat) olan terminlər;

Türk dillərinə aid terminlər özləri isə iki yerə ayrılır;

1. Qədim türk mənşəli terminlər;
2. Azərbaycan mənşəli terminlər.

Həmin terminlərin məna çalarlığının müxtəlifliyinə görə onları ayrı-ayrılıqda izah etmək lazım gəlir.

Azərbaycan toponimiyasında türk-Azərbaycan mənşəli bir sıra toponimlərə rast gəlinir. Həmin coğrafi adlarda əksini tapmış terminləri müasir Azərbaycan dilində və onun dialektlərində saxlanmadığına görə biz şərti olaraq qədim türk mənşəli hesab edirik. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, vaxtilə bu sözlər Azərbaycan dilində mövcud olmuş və sonralar tədricən unudulmuşdur. Deməli, toponimlərdə əksini tapmış, daşlaşıb qalmış bu sözlər bir tərəfdən türkdilli toponimlərin qədimliyini göstərsə, digər tərəfdən isə dilimizin tarixi nöqtəyi-nəzərindən qiymətli faktlardır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, paralelləri başqa türk dillərində qalmaqda olan həmin sözlərin özləri də toponimlərdə Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarına tabe olunmuş şəkildə qalmışdır.

Qədim türk mənşəli toponimik terminlərin hər üç növ obyekt adlarında qorunulması göstərir ki, vaxtilə həmin sözlər burada yaşayan türkdilli əhəlinin dilində mövcud olmuş, sonralar isə tədricən unudulmuşdur. Bu faktın özü isə daha mühüm bir nəticə çıxarmağa imkan verir. Türkdilli tayfalar Azərbaycan ərazisində ən qədim yerli sakinlər olmuşlar. Son illərdə aparılan toponimik tədqiqatlar Azərbaycan ərazisində türkdilli etnosun hələ eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdən mövcud olmasını göstərmişdir (193, s.20).

Toponimlər, sosial-coğrafi sistem olmaq etibarilə xalqın dilinin dialektik vəhdətinin inikasının məhsulu, xalq təfəkkürünün məkan-zaman ifadəsidir. Başqa sözlə, toponimlər müəyyən məkan və zaman daxilində xalqın dili əsasında

coğrafi obyektlerin adları bütün tarixi dövrlərdə xalqa xidmət etmişdir. Coğrafi adlarımız sosial-coğrafi əhəmiyyətli vahidlər olmaq etibarilə xalqımızın coğrafiyası, tarixi və dili ilə bağlı sistem təşkil edir və ona görə də ərazimizdə türkdilli tayfaların məskunlaşma tarixini təsbitləyən sənədlərdir.

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii-iqlim şəraiti özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Arxeoloji qazıntılar göstərmişdir ki, Azərbaycan ərazisində əkinçiliklə yanaşı (əkin və biçin alətlərinin qalıqları e.ə.II minilliyə aid mədəni təbəqələrdən tapılmışdır), intensiv təsərrüfat sahəsi olan maldarlığın inkişaf etdirilməsi üçün zəruri təbii şəraitə (yaylaq və qışlaqların olması) malik olması ilə əlaqədar olaraq əcdadlarımızın dağlıq ərazilərdə məskunlaşmasını şərtləndirmişdir. Qeyd edilməlidir ki, bütün türk dünyasının keçmişinə də aiddir. Odur ki, Azərbaycan ərazisində toponimik araşdırmalardan görüldüyü kimi toponimlərin böyük əksəriyyəti türkdillidir. Azərbaycan toponimiyasının qədimliyi də bununla təsdiqlənir ki, bir sıra dağ və düz adları indi də dilimizdə saxlanmamış qədim türk sözlərindən ibarətdir.

Qeyd olunmalıdır ki, maldarlıqla əlaqədar olaraq dağlıq ərazilərdə yaşamış türk tayfalarının (oronimiyamızda əksini tapmış sözlərdən görüldüyü kimi, o, cümlədən, ulu əcdadlarımızın) dillərində relyefin ən xırda elementlərini ifadə edən sözlər – coğrafi terminlər vardır. Uzun illərin tədqiqatlarından məlum olur ki, Azərbaycan toponimiyasında aşağıdakı qədim türk mənşəli terminlər *adur, alaşar, aran, art, bair, bay, parmak, bet, bək, bük, buğurt, (buxur, bokur), bum, burğa, kapak, qəşəd, qır, in, ir, yazı, kəpəz, kotal, kömür, küdür, sal, sarp, səngir, tap, tas, tey, tonq, tumb, çal, çap, çat, çinq, şulun* və b. vardır.

Azərbaycan dilində bu sözlərin çoxusu yoxdur, lakin aşağıdakı oykonim və dağ, tənə, qaya və b. oroqrafik

obyekt adlarında həmin sözlərin demək olar, hamısı daşlaşmışdır. Bu terminlərin bəzilərini nəzərdən keçirək.

Qədim türk dillərində suvarıla bilməyən yüksəklik *adur* (*adir*) adlanırdı. Quba rayonundakı Adur kəndi də məhz dağlıq massivdə yerləşir və kənd əhalisi dəmyə şəraitində xüsusiyyəti tənəlik yaylada yerləşməsi ilə əlaqədardır. Həqiqətən də türk dillərində adur (*adir*) – «tənəlik», «dağlıq yer», «dağ ətəyi» mənalarındadır. Uyğur və qırğız dillərində də adur – «kiçik təpə», «təpəlik yer», «suvarılmayan ərazi» deməkdir. Adur təpəsi, Adur dərəsi, Adur yamacı (Quba rayonu); Adur güneyi (Xocavənd rayonu, Arakul kəndi) və s. toronimlərdə adur sözü iştirak edir. Deməli, adur (*adir*) coğrafi adlarının yaranmasının əsas səbəbi ərazinin əkin üçün suvarılmasının mümkün olmaması nəticəsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan toponimiyasında rast gəlinən *alaşar* (*alışar*) sözü də qədim türk dillərində «alçaq dağ» mənasında işlənir.

Alaşar-Burovar sıra dağlarının (Talış dağlarının şimal-şərqində) adı da qədim türk dillərində alışar (*alasar*) və talış dilində Burovar sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Türk dillərində *alasar* – «dağ», Burovar isə talışca bur – «hündür», «yüksək» və «var – «yer» sözlərindən ibarətdir: Alışar dərəsi, Alışar təpəsi (Babək rayonu, Dərəkənd kəndi); Alaşar dağı (Lerik rayonu); Alaşar qaya (Laçın rayonu); Alışar yalı (Cəbrayıl rayonu, Daş Veysəlli kəndi); Alışar dərəsi (Qubadlı rayonu, Aşağı Mollu kəndi) və b.

Aran türk mənşəli sözlərdən biri olmaqla bir çox qədim mənbələrdə rast gəlinir. Aran – «düzənlik», «mülayim iqlimli yer» deməkdir. Bu qədim türk sözü ilə bağlı olaraq aşağıdakı oronimlər qeydə alınmışdır: Arangörünən dağ (Daşkəsən rayonu); Arangörünən təpə (Daşkəsən rayonu, Almalı kəndi); Arangörünən zirvə (Oğuz rayonu) və s.

Azərbaycan coğrafi adlarında qədim türk mənşəli *art* sözü – «yayla», «dağ keçidi», «aşırım» mənasındadır. Art sözü iştirak edən oronimlərə Limərd dağı (Lerik rayonu); Sağartı yüksəkliyi (Qəbələ rayonu); Salvard zirvəsi, Salvard yaylası (Zəngəzur silsiləsi dağlıq massivində); Sığart dağı (Zəngilan rayonu) və başqa obyekt adlarını misal göstərmək olar.

Qədim türk dilli terminlərdən biri də *bairdir*. Bair sözünün – «təpə», «yüksəklik», «dağ tirəsi», «dağ» və b. məna çalarlığı vardır. Tərkibindəki «r» səsinin «l» səsi ilə əvəzlənməsilə Bakıdakı Bayıl yaşayış massivi, Bayıl (Bair) burnu və Bayıl təpəsi (Bakı şəhəri) toponimlərində bair sözü iştirak etmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Yeddi bayır – yer adı «Yeddi təpə» mənasındadır. Kəlbəcər rayonundakı Çal Bair dağı adı çal və bair sözündən yaranmışdır. Dağlıq Qarabağ zonasındakı Qızıl bair, Şamaxı rayonundakı Çil Bair dağı, Lerik rayonundakı Bair dağı, Şərur rayonu ərazisindəki Bair təpə, Şuşa rayonundakı Bairqan dağı, Laçın rayonunun, Daşbulaq kəndi yaxınlığındakı Çalbair dağı və b. toponimlər də bu qəbildəndir.

Bəzi türk dillərində *bay* (bəy) «varlı», «feodal» mənasındadır. Ehtimal ki, Azərbaycanda bəzi toponimlərdəki «bay» məhz həmin sözlə mənşə birliyinə malikdir. Şərur rayonundakı Axura kəndindən şimalda yerləşən Baysal dağının adında «bay» sözü qədim mənasını saxlamışdır. Dəvəçi rayonunda qeydə alınan Baybeham dağı adında da bay sözü iştirak edir. Bəybabalar kəndi (Ağdam rayonu), respublikamızdakı Baytal dərəsi (Zəngilan rayonu, Hacılı kəndi); Baytalıq dağı (Şuşa rayonu); Baytallı dağı (Daşkəsən rayonu); Baytəpə dağı (Füzuli rayonu); Bəyəhmədyard kəndi (Abşeron rayonu), Bayqara dərəsi (Laçın rayonu, Mirik kəndi); Baydərə (Daşkəsən rayonu, Qaracallar kəndi); Yeli-

zavetpol quberniyasında Baydaq, Baybuğan dağı; Bayoba kəndi (Xaçmaz rayonu); Bayaul dağı (Zaqatala rayonu); Baydərə (Lerik rayonu, Ağqışlaq kəndi); Baydik dərəsi (Tərtər rayonu, Qaradağlı kəndi) və s.

Beşbarmaq (Xıdırzində dağı) coğrafi adı qədim türk dillərindəki *parmak* – «təpə» sözündəndir. Bu dağın Barmak adına ilk dəfə IX əsr ərəb coğrafiyaşünası Məsudinin əsərində rast gəlinir. Kəlbəcər rayonundakı Barmaqbinə «təpədə yerləşən binə» kənd adında da ehtimal ki, türk sözü olan *parmak* termini iştirak edən çoxlu oronimlər qeydə alınmışdır: Barmak dağı (Qubadlı rayonu); Barmaqlar dağı (Laçın rayonu); Barmaqlar yamacı (Qubadlı rayonu); Barmaqlar güneyi (Kəlbəcər rayonu), Barmaqlar təpəsi (Kəlbəcər rayonu, Başlıbel kəndi); Beşbarmaq güneyi (Qubadlı rayonu); Uzunbarmaq dağı (Kəlbəcər rayonu); Üçbarmaq təpə (Cəbrayıl rayonu, Tulus kəndi) və s.

Bir qrup toponimlərdə əksini tapmış *bet* sözü – «dağın yamacı», «dağın döşü», «aşırım», «yüksəklik» mənasındadır. Bu sözdən yaranmış oronimlərə misal olaraq Baranbet dağı (Goranboy rayonu); Batabat təpəsi (Şahbuz rayonu); Betbozdağ (Yevlax rayonu); Girdəbet dağı (Quba rayonu); Çarçanbet dağı, Çarçanbet təpəsi (Laçın rayonu); Xoçabet dağı (İsmayilli rayonu) (xaç – xristian ibadətgahı və bet sözündən ibarətdir); Şahnabat dağı (Quba rayonu) göstərmək olar və s.

Bəzi tədqiqatçılara görə qədim türk sözü «təpə» Gədəbəy oykonimində əks olunmuşdur. XIV əsrə aid mənbədə bu toponimə Qetabek yazılışda rast gəlinir. Əslində Gədəbəy toponimi türk dillərində *get* – «keşik», «gözetçi» və *bək* – «təpə» sözlərindən ibarət olub. «Gözetçi təpə» (Qaravul təpə) deməkdir. Gözetçi məntəqəsi məqsədilə yaranmış oronimlərə Qaravultəpə (Zaqatala rayonu, Aşağı Tala kəndi);

Qarauldaş dağı (Yardımlı rayonu); Qaravulüstü kəndi (Quba rayonu), Qaravultomba kəndi (Gədəbəy rayonu), Qaraultəpə dağı (Şərur rayonu); Qaraultəpə zirvəsi (Lerik rayonu); Qaravulxana dağı (Ordubad rayonu); Qaravul yalı (Goranboy rayonu) və s.

Türk dillərində **buk** çox mənalı terminlərdən olub «ensiz dağ vadisi», «dar yarıq», «dağ keçidi», «tənə» və digər mənə çalarlığına malikdir. Bərdə rayonunun Bük kəndi və onun ərazisində coğrafi adlarında əks olunan bu terminə respublikamızın digər bölgələrində də rast gəlinir: Bükdaş dağı (Gəncə rayonu); Bük dağı (Laçın rayonu); Bük dərəsi, Bükətəpə (Laçın rayonu, Minkənd kəndi); Bük yarıqı (Lerik rayonu, Ağqışlaq kəndi) və b.

Qaleybuğurt dağı (Şamaxı rayonu) oronimi də orada yerləşən qədim qalanın (digər adı «Qız qalası») adındadır. S.Ə.Şirvaninin yazdığına görə bu qalanın əsası hələ XI-XII əsrlərdə ilk Şirvanşahlar tərəfindən qoyulmuşdur. Bu toponimin mənası indiyədək aydınlaşdırılmamışdır. Yuxarıda göstəriləndi kimi, XIII əsrə aid mənbədə bu adın tərkibindəki **buğurt** sözü təhrif olunmuş formada Baykar yazılışında qeyd olunmuşdur. Əslində dağın adı başqa türk dillərində indi də qalmaqda olan buxur, bokur sözündən olub qozbel mənasındadır. Məlum olduğu kimi türk dillərində «bıdır» dəvə cinsinin adı da, bu sözlə bağlıdır.

Müəyyən edilmişdir ki, Qəbələ rayonunda Bum kəndinin adı oradakı «Bum» adlanan qayanın adı ilə eynidir. Kəndin ərazisində «Bum yamacı», «Bum çökəkliyi», «Bum dərəsi», «Bum təpəsi», «Bum yoxuşu» adlı və s. coğrafi adlar vardır. Qədim türk dillərində **bum (boom, bom)** «dik qayalıq», «çay ilə dağ arasında dar yer», «sıldırım qaya» mənasındadır. Bum dərəsi, Bum təpəsi (Zaqatala rayonu, Matsex kəndi), Bum qayası (Şərur rayonu); Bum keçidi (Yardımlı

rayonu, Qabaqdibi kəndi) və başqa toponimlərdə də bum termini iştirak etmişdir.

Qaraburğa dağının (Kəlbəcər rayonu) adı türk dillərində **qara** – «çən», «duman», **burğa** – «örtülü», «bürünmüş» sözlərindən ibarət olub «zirvəsi qara dumanla örtülmüş dağ» mənasını verir. Qaraburğa dağının zirvəsi ilin çox vaxtında duman və çənlə örtülməsinə görə belə adlandırılmışdır. Bu da, ərazinin təbii coğrafi şəraiti və relyef xüsusiyyəti ilə əlaqədardır: Burqalı dərə (Zəngilan rayonu, Birinci Ağalı kəndi), Burğalı dərə (Qazax rayonu, Qırıqlı kəndi), Qaraburğa dağı (Qəbələ və İsmayilli rayonları); Burğa qayası (Lerik rayonu); Burğa dağ (Naxçıvan MR, Ordubad rayonu) və b. toponimlər də bu qəbildəndir.

Qədim türk dillərində **kanak (qabaq)** sözü «tənə», «sil-silə dağ» mənasında işlənir. Azərbaycan toponimiyasında qanaq termini qabaq sözü kimi işlənmişdir. Bu terminlə Qabaqdibi kəndi (Yardımlı rayonu), Qabaqtəpə kəndi (Daşkəsən rayonu), bağlı zəngin coğrafi adlara rast gəlinir: Qanaq quzey (Gədəbəy rayonu, Gərməşədlü kəndi); Qabağdağ (Kəlbəcər rayonu); Qabağ düz (Cəbrayıl rayonu, Şıxlar kəndi), Qabaqyal dağı (Gədəbəy rayonu); Qabaqyal (Tovuz rayonu, Kirən kəndi) və s.

Qəşəd kəndi (Ağcabədi rayonu), Qəşəd dağı, Qəşəd təpəsi, Qəşəd dərəsi, Qəşəd yamacı (Ağsu rayonu), Qaşadçal dağı (Qazax rayonu), Qəşəd dərəsi (Lerik rayonu), Qəşəd təpə (Kəlbəcər rayonu) və s. coğrafi adların tərkibindəki **qəşəd** sözü türk dillərində **qajat** – «dağ beli», «dağın qaşığı», «yüksəklik» deməkdir. Adları çəkilən oronimlərdə digər türk dillərindən fərqli olaraq «j» səsinin «ş» səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin dialektlərində mövcuddur.

Qır coğrafi termini qədim türk dillərində – «tənəlik yer», «dağ yamacı», «hamar çöl» mənasındadır (271, s.445).

Qırlar kəndi, Qırlar təpəsi (Ağsu rayonu); Qırnaq dərəsi (Şəmkir rayonu, Mehranlı kəndi); Qırdağ palçıq vulkanı (Abşeron və Salyan rayonları); Qırrac düzü (Qubadlı rayonu, Xələc kəndi); Qır dağı (Naxçıvan rayonu); Qırməki təpəsi (Bakı şəhəri, Balaxanı qəsəbəsi); Qırçı düzü (Tərtər rayonu, Qaraçı kəndi) və b. toponimlər yerləşdiyi ərazinin relyef xüsusiyyətini əks etdirir.

Qədim türk sözlərindən biri də *in*-dir. Bu termin «yataq», «yarğan», «mağara», «çuxur» və s. mənalarda işlənir. «İn» termininə Azərbaycan toponimiyasında bəzi coğrafi adların tərkibində rast gəlinir: Ərindərə, Ərindərə dağı (Ordubad rayonu); İnqa dağı (Şəki rayonu); İnqaya (Kəlbəcər rayonu, Dalıqlınlı kəndi); İnulli kəndi, İnulli dağı, İnulli dərəsi (Cəlilabad rayonu); İnkən dağı (Zaqatala rayonu); İnqdərə (Xocavənd rayonu); İnas dağı (Tərtər rayonu) və b.

«İr» termini də qədim türk sözü olmaqla «yüksəklik», «dərə-təpəli», «çay döngəsi» və b. mənaları kəsb edir. «İr» termini Qarair dağı (Goranboy rayonu); İrkar təpəsi (Kəlbəcər rayonu, Baş Qaracallı kəndi); İrama bazısı (Sabirabad rayonu); Koxoir yüksəkliyi (Quba rayonu); İrdağ (Astara rayonu); İrkör dağı (Xocavənd rayonu) və digər toponimlərdə iştirak edir.

Azərbaycan oronimiyasında rast gəlinən **yazı** sözü qədim türk dillərində «çay» və «dəniz kənarı» «çöl», «düzən» mənasındadır. Ağyazıbuduq kəndi (Quba rayonu); Ağyazı və Tarayazı (Qubadlı rayonu); Ağyazı çölü (Zaqatala rayonu); Ağcayazı kəndi (Laçın rayonu); Ağcayazı çuxuru (Qax rayonu); Qarayazı çölü (Qazax rayonu); Yazı çalası (Oğuz rayonu) və digər toponimlərdəki yazı sözü qədim xalq coğrafiya terminlərindən biri olmaqla bir çox türk dillərində indi də işlənir.

Yazı termini təhrif olunmuş formasında Giləzi yaşayış

məntəqəsi (Abşeron rayonu) və Çərtəyöz düzü (Kürdəmir rayonu) toponimlərində də qalmışdır. Çərtəyöz coğrafi adı qədim türk dillərindəki çərt – «hissə», «parça» (217, s.141) və yazı «düzən» sözlərindən ibarət olmaqla düzün bir hissəsi mənasını verir. Çərtəyöz kəndinin coğrafi mövqeyi də (onun Kür çayının sol sahilində düzən yerdə olması) bu mülahizənin doğruluğunu təsdiq edir.

Qədim türk mənşəli oronimlərdən biri də *Kəpəzdır* (Xanlar rayonu). Bu dağ adı Laçın rayonunun Minkənd kəndinin yaxınlığındakı Kənəztəpə, Lerik rayonunun Gövdərə kəndinin cənubunda olan Kənəzdərə, Dağlıq Şirvan-dakı Kəndağ, Şamaxı inzibati rayonundakı Kəngiz dağı adlı oronimləri ilə mənaca eynidir. *Kəpəz* sözü türk dillərində kann (kannı) – «qaya», «qayalı», «yamaclı dərənin yuxarı başı» mənasındadır.

Kotal sözü türk dillərində «sıldırım yoxuş», «dağlarda aşırım», «dar keçid», «dağ beli» və s. mənalarda rast gəlinir (284, s.131). Bakı şəhəri Qaradağ rayonundakı Kotal köçəbəsi (Ələt qəsəbəsinin ərazisində) adında bu termin işlənmişdir. Bu coğrafi termin Kotalparax çölü, Kotalparax dərəsi, Kotalparax təpəsi (Qax rayonu, Zəyəm kəndi), Bərdə rayonunun Kətəlparaq kənd, Kətəlparaq keçidi, Kotaltəpə, Kotaldərə və b. coğrafi adlarında əksini tapmışdır. Buryat və monqol dillərində bus öz kutul və kuqal yazılışı formalarındadır.

Azərbaycan oronimiyasında «*kömür*» sözü ilə əlaqədar bir çox coğrafi ad vardır. Kömürdəhnə kəndi (Quba rayonu); Kömür kəndi (Şahbuz rayonu) Kömürdağ (Qanıcıq zirvəsində), Kömürdağ (Yardımlı, Lerik və Masallı rayonları); Kömürdağ (Dəvəçi və Kəlbəcər rayonları); Kömürdağ (Babək və Laçın rayonları); Kömürlüdağ (Şərur rayonu); Kömür aşırımı (Oğuz rayonu); Kömürdağ (Quba rayonu);

Kömürgöy (Gömürgüh) zirvəsi (Lerik rayonu) və s. Bu coğrafi adların hamısının kömür (ağac kömürü) sözü ilə əlaqədar yarandığını söyləmək çətindir. Araşdırmalar göstərir ki, onların bəziləri qədim türk dillərində kömür – «dağ başında dar yarpaqlıq», «uçurum yer» sözündəndir.

Türk dillərində *küdür* (*qutur*) termini «sıra dağ» «dalğavari yüksəklik (silsilə) dağ» mənasındadır. Küdürlü kəndi (Ağdam rayonu). Qıdır aşırımı (Baş Qafqaz dağlarında silsilə); Qudurdağ (Zaqatala rayonu); Quturqan dağı (Qusar rayonu); Qudur dağı (Babək və Kəlbəcər rayonları) toponimləri yaxınlığındakı dağlara nisbətən dalğavari (silsiləni) olmasına görə belə adlandırılmışdır.

Sal termini ilə bağlı Saldaş kəndi (Qubadlı rayonu), Saltaq kəndi (Naxçıvan MR, Culfa rayonu) Ağsal dağı (Şərur rayonu); Baysal dağı (Babək rayonu); Saldağ (Kəlbəcər və Lerik rayonları); Salqaya (Şərur rayonu) və s. toponimlər qeydə alınmışdır. Culfa rayonundakı İlandağ oroniminə yerli əhali Saltaq da deyir. Dağın ətəyində yerləşən kənd də Saltax adlanır. Aydın olur ki, kənd dağın adı ilə adlanmışdır. Ona görə ki, dağın adı türk dillərində sal «hamar qaya» və «dağ» sözünün qədim forması olan tağ sözlərindən ibarət olmaqla «Sal qayalı dağ» mənasındadır. Həqiqətən də bu dağ dörd tərəfdən sıldırım qayalıqdan ibarətdir. Deməli, dağ relyef quruluşunu əks etdirir. Həm də maraqlısı odur ki, qədim türk dillərində tağ sözü Azərbaycan dilində «dağ» formasında olduğu halda toponimdə bu sözün qədim «taq» forması qalmışdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, «tağ» sözünün «dağ» formasını kəsb etməsi hadisəsi Azərbaycanda baş vermişdir.

Qədim türk dilli sözlərdən olan *sarp* – «uçurum», «çətin keçilən qaya», «sıldırım dağ» və b. mənanı kəsb edir. Sarpdağ (Yardımlı rayonu); Sarpqaya (Babək rayonu); Sar-

pdaş (Şəki rayonu); Sarpdağ (Qazax rayonu); Sarp çuxurbaşı (Xanlar rayonu); Sarpdağ (Kəlbəcər və Şərur rayonları) və digər toponimlərdə sarp sözü iştirak edir.

Qədim türk dillərində *sənqir* sözü Azərbaycan dilinin dialektlərində səngər formasında saxlanılmışdır ki, bu da «dağ burnu», «dağ çıxıntısı» deməkdir. Bu termin Səngər dağı (Qubadlı, Qusar, Əskəran, Goranboy və Şəmkir rayonları); Səngərtəpə dağı (Zəngilan rayonu, Qaraaxır qəsəbəsinin şimalında); Səngərçay (İsmayilli rayonu), Səngər yalı (Cəbrayıl rayonu), Səngər dağ, Səngər təpəsi (Abşeron rayonu, Saray şəhər tipli qəsəbəsi); Qarasəngər dağı (Dəvəçi rayonu); Səngər qayası (Qax rayonu) və s. toponimlərdə əks olunmuşdur.

Aydınır ki, bu terminin fars mənşəli olan və dilimizdə də işlənən səngər «müdafiə istehkamı» sözü ilə əlaqəsi yoxdur, yalnız zahiri oxşarlığa malikdir.

Qədim türk sözlərindən olan *tap* termini bir çox mənarlarda: «dağ ətəyində olan düzənlik» «dağ üstündə düzənlik», «terraslararası geniş düz», habelə «su çıxmayan yer», «təpə» və s. işlənir. Oronimiyamızda tap ilə bağlı aşağıdakı oronimlər qeydə alınmışdır. Qlatan (Oğuz rayonu, Qayabaş kəndi); Tap çökəyi (Gədəbəy rayonu, Çaldaş kəndi); Tap düzü (Goranboy rayonu); Nehrə tapı (Tovuz rayonu, Bada Şamlıq kəndi); Saqqız tapı (Ağdam rayonu, Tonaşın kəndi). Tap düzü (Goranboy rayonu), Koroğlu tapı (Kəlbəcər rayonu); Pirəhməd tapı (Xocavənd rayonu, Yemişcan kəndi), Şahin tapı (Ağdam rayonu, Topaşen kəndi); Şum tapı (Daşkəsən rayonu, Çanaqçı kəndi) və s.

Respublikamızda bir neçə kənd adları da bu terminlə bağlı olaraq yaranmışdır: Tap kəndi (Goranboy rayonu), Tapan kəndi (Daşkəsən rayonu), Tap Qaraqoyunlu kəndi (Goranboy rayonu) və s.

Azərbaycan oronimiyasında iştirak edən qədim türk mənşəli terminlərdən biri də *tas* sözüdür. Dilimizdə bu söz daş anlayışını bildirir. Araşdırmalar göstərir ki, Bartaz dağı (Zəngilan rayonu) adında tas termini kiçik fonetik dəyişikliklə qədim formasını saxlamışdır (271, s.546). Həmin rayonun ərazisində Bartaz adlı kənd də vardır. Kəndin qayalıq ərazidə yerləşməsindən belə nəticə alınır ki, məntəqə dağın adı ilə adlanmışdır, dağın adındakı tas sözü isə «qaya», «daş», «yüksəklik» mənasındadır. Bu qəbildən olan toponimlərə, Qartaz dağı (Qubadlı rayonu); Ağtaz düzü (Qax rayonu, Sarıbaş kəndi); Qarataz dağı (Lerik rayonu); Yekə-taz təpə (İsmayilli rayonu, Kürdmaşı kəndi) və b. misal göstərilə bilər.

Qədim türk dillərində «təpəlik», «təpə», «kiçik dağ», «dağ silsiləsi», «dağ vadisi» anlayışını ifadə edən *tey* terminidir. Bu termin ilə bağlı olaraq aşağıdakı toponimlər qeydə alınmışdır: Teyvaz kəndi (Naxçıvan MR, Culfa rayonu), Teykə kəndi (Dəvəçi rayonu), Teydağı (Xocavənd rayonu), Tey dağ (Cəbrayıl rayonu), Tey düzü (Cəbrayıl rayonu, Şıxlar kəndi), Tey dərə (Sədərək rayonu), Teytəpə (Culfa rayonu, Teyvaz kəndi) və b.

Tonq qədim türk dillərində «təpə», «təpəcik yer» anlayışını ifadə edir. Respublikamızda aşağıdakı orografik obyekt adlarında tonq termini iştirak etmişdir; Topabaq kəndi (Qəbələ rayonu), Tonqlar kəndi (Gədəbəy rayonu), Tonq yüksəkliyi, Tonq dərəsi (Lerik rayonu, Aquşapştə kəndi); Tonq Tinli dağı (Zəngilan rayonu); Tonq dərəsi, Tontəpə (Culfa rayonu, Bəhrud kəndi); Tuntəpə «Tonqtəpə» (Gədəbəy rayonu, Əmir kəndi); Tonq təpəsi (Astara rayonu, Sım kəndi) və s.

Türk sözlərində olan *tumb* termini – «təpə», «dağ», «yüksəklik» mənasında olmaqla aşağıdakı toponimlərdə iş-

tirak edir: Tumbul kəndi (Naxçıvan rayonu), Tumbidağ (Şamaxı rayonu), Tumba dərəsi (Gədəbəy rayonu, Əmir kəndi), Tumbatət (Ağcabədi rayonu), Tumbuzlu düzü (İsmayilli rayonu, Küllük kəndi); Tambınay dağı (Masallı rayonu), Timberi dağı (Kəlbəcər rayonu) və b.

Çal sözü də qədim türk mənşəli terminlərdən biridir. «Dağ beli» «daşlıq yer», «təpə» mənasında olan çal (cal) termini Qax rayonunun İlisu kəndində Vəzirçal, Böyük Vəzirçal, Kiçik Vəzirçal, Oğuz rayonunda qeydə alınmış Çaldaş dağı, Tovuz rayonundakı – Çaldağ, Qazax rayonunda Qaşaçal dağı, Naxçıvan rayonunda Qaraçal dağı oronimlərində iştirak etmişdir. Əslində həmin toponimlərdəki çal sözü «cal» (yal sözünün fonetik variantı) sözündən təhrifdir. Aşağıdakı oykonimlərdə çal terminə rast gəlinir: Çalabert kəndi (Goranboy rayonu), Çalburun kəndi (Gədəbəy rayonu), Çaldaş kəndi (Gədəbəy rayonu) və s.

Qədim türk sözlərindən olan **çap** sözü «yarğan», «sıldırım», «yüksəklik», «yamac», «eniş» və s. mənalarında işlənir. Belə oronimlərə Çanaqzağa (Gədəbəy rayonu, Səbətkeçmək kəndi); Çapalan dağı (Cəbrayıl rayonu, Qışlaq kəndi); Çaparlı ayrıcı (Gədəbəy rayonu, Arıqdam kəndi); Çapaqdağ (Şərur rayonu); Çaptəpə (Lerik rayonu, Ordahal kəndi); Çapdərə (Culfa rayonu); Çapdağ yalı (Zəngilan rayonu, Otuzikilər qəsəbəsi); Çapaqan kəndi (Şəki rayonu), Çapar kəndi (Ağdərə rayonu), Çaparlı kəndi (Ağsu və Şəmkir rayonları), Çapdərə (Ordubad rayonu, Kilit kəndi) və s. misal göstərilə bilər.

Gəncə ərazisindəki Çatyal və Cəbrayıl rayonu ərazisindəki Çataldaş və Mil düzündəki Çataltəpə; Çatax kəndi (Tovuz rayonu), Gədəbəy rayonundakı Gülnəri çatalı adlı toponimlərdə dilimizdə qalmamış **çat** termini iştirak edir. Türk dillərində çat «qayalıq», «iki dağın birləşdiyi yer» de-

məkdir. Adları çəkilən dağlar iki sıldırım qaya arasında yerləşir.

Qədim türk dillərində sıldırım, alınmaz qaya uçurum və s. mənalarında olan **çinq** sözü. Alaciki dağ adında (Qazax rayonu) və təhrif olunmuş formada Qanıciq zirvəsi (Ordubad rayonu) dağ adlarında qalmışdır. Aydınır ki, adları çəkilən oronimlərin adı qədim türk dillərində qanı – «keçid» sözündən ibarət olduğuna görə «cıq» şəkilçisi heç də kiçiltmə bildirə bilməz. Bizcə, Qanıciq oronimindəki «cıq» komponenti məhz – çinq sözündən ibarətdir. Çinq termini ilə Ordubad rayonunda Çinqdağ, Şəki rayonundakı Çanqalar (Əsli Çinqalar), Lerik rayonundakı Çanqular (Əsli Çinqular) və başqa dağ adlarında əks olunmuşdur.

Yuxarıdakı faktlardan məlum olur ki, Azərbaycan toponimiyasının yaranması və formalaşmasında xeyli miqdarda qədim türk mənşəli terminlər iştirak etmişdir. Qədim türk mənşəli terminlərin Azərbaycan toponimiyasında daşlaşıb qalması bir daha sübut edir ki, ərazimizdə hələ eramızdan çox-çox əvvəl türk mənşəli xalqlar məskunlaşmışdır. Türk mənşəli sözlərin digər bir cəhəti də ondan ibarətdir ki, bu terminlər türk dünyası ölkələri xalqlarının dillərində işləndiyindən daha çox mənə çalarlığına malikdir. Məsələn, **buk** termini – «ensiz dağ vadisi», «dar yarıq», «çay sahilində düzənlik yer», «dağ çalası», «dağ çuxuru», «təpə», «yüksəklik» və s. mənalarında işlənir. Bu terminin oroqrafi obyektə hansı mənada işlənməsini müəyyən etmək terminin hansı anlayışı ifadə etməsini dəqiqləşdirməlidir.

Azərbaycandilli mənşəli terminlər. Araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycandilli toponimlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilinə və qədim türk dillərinə mənsub sözlər əsasında yaranmaqla oronimik sistemin 99 faizini təşkil edir. Bu toponimlər Azərbaycanın toponimik stratigrafiya-

sında əsas yer tutur. Azərbaycandilli (türkdilli) toponimlərin respublikanın ərazisində əksəriyyət təşkil etməsi iki amillə izah olunur: birincisi, xalqımızın mənşəyi barədə N.G.Məmmədovun irəli sürdüyü yeni baxışa uyğun olaraq Azərbaycanlıların şimalda ulu əcdadları hesab edilən alban etnosunun türk mənşəli olması və müxtəlif türkdilli tayfaların erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda məskunlaşması; ikincisi etnik qrupların yaşadığı ərazilərdə toponimlərin yaranmasında sosial-coğrafi iqtisadi faktorların təsiri. Başqa sözlə, köçmə maldarlıqla məşğul olan ellər mal-qaranı yayda yaylaqlarda saxladıklarına görə dağlıq ərazilərin relyef formalarına istifadəsinə uyğun olaraq müxtəlif adlar vermiş və həmin adlar nəsil-dən-nəsilə keçmişdir. Azərbaycan toponimlərinin bir qismi vaxtı ilə yaylaqlarda maldarlıqla məşğul olmuş ellərin adlarını əks etdirir (99). Aşağıda bu barədə ətraflı deyiləcəkdir.

Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, eramızın XI-XII əsrlərinə qədər guya Azərbaycan ərazisində Kürdən cənubda əhalinin Dağıstandilli olması və guya onların orta əsrlərdə türkləşməsi baxışı təsdiqini tapmır. Dağıstandilli oronimlər aşağıda deyildiyi kimi yalnız hazırda Azərbaycanın şimali-qərb və şimali-şərq bölgələrində yaşayan dağıstandilli azsaylı xalqların ərazilərindədir.

Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərində eramızın əvvəllərindən XII-XIII əsrlərə qədər Azərbaycana gəlib məskunlaşmış bir sıra tayfaların: Ağacəri, Boyat, Bolqar, Qanlı, Qapan, Qıpçaq, Qov, Kərgi, Kuzan, Küngüt, Maskut, Oğuz, Padar, Peçeneq, Sak, Suvar, Tatar, Telli, Tirkəş, Tuq, Tulus və Xəzər adları əksini tapmışdır. Bu səbəbdən də Azərbaycan dilli oronimlərin xeyli hissəsi tayfaların və onların qollarından və sosial oroqrafik terminlərdən ibarətdir.

Azərbaycan coğrafi mühitin istifadəsi probleminə

başqa amillərlə yanaşı, oronimlərin yaradılmasında sosial-coğrafi aspektlərin rolu çox böyükdür. Coğrafi terminlər toponimlərin yaranması və formalaşmasında iştirak edən əsas coğrafi faktorlar sayılır. Relyef formalarını əks etdirən bu terminlərdən hər biri toponimə və ya toponimin bir komponentinə çevriləndə xüsusiləşir və onomastik vahidə çevrilir. Coğrafi terminlərin heç də hamısı eyni informasiya yükünə malik olmurlar. Məsələn, biz dağ, qaya, zirvə və s. terminlərində yalnız müsbət relyef formasını başa düşürük. Lakin bu terminlər yalnız sifət, say, zoonim, fitonim və başqa sözlərlə birləşdikdə onların informasiya yükü artır. Azərbaycan ərazisində toponimlər üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, relyef formalarını bildirən terminlər zəngin informasiya yükünə malikdir.

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminologiya fondunun zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol bu dilin öz lüğət tərkibi, öz daxili imkanları əsasında terminlərin yaradılmasıdır.

Coğrafi termin həm də nomenklatur termindir, dildə leksik vahiddir. Coğrafi termin dedikdə, ümumiyyətlə coğrafi adların yaranmasında iştirak edən xalq coğrafiya terminləri nəzərdə tutulur. Bu terminlər içərisində relyef formalarını əks etdirən sözlər xüsusi yer tutur. Öz-özlüyündə relyef formalarını bildirən sözlər leksik vahid kimi dildə işlənən apelyativlərdir. Lakin bu terminlərdən hər hansı birisi toponim və ya toponimin bir komponentinə çevriləndə xüsusiləşir və onomastik vahidə çevrilir. Lakin qeyd edilməlidir ki, coğrafi terminlərin heç də hamısı eyni informasiya yükünə malik olmurlar. Məsələn, biz kənd, şəhər, qəsəbə və s. terminlərində yalnız yaşayış məntəqəsi adlarını, dağ, qaya, zirvə və s. terminlərində yalnız müsbət relyef forması; göl, çay, bataqlıq dedikdə, ancaq su mənbələrində, onların

ətrafında, sahillərində salınan obyektləri başa düşürük. Həm də qeyd edilməlidir ki, həmin coğrafi terminlər iki yerə ayrılırlar. E.M.Murzayev coğrafi terminlərin yayılmasına və dildəki funksiyasına görə çox asanlıqla iki qrupa bölündüyünü qeyd edir.

a) Cinsinə görə terminlər landşaftı bildirir: relyefin böyük elementləri, hidroqrafiya, iqlimlə, torpaq, bitki örtüyü, heyvanlar aləmi və s.

Belə terminlər coğrafi hadisələri və obyektləri ümumiləşdirir: çaylar, göllər, bataqlıqlar, dağlar, yüksəkliklər; landşaftın əsas coğrafi zonalarının hissələrinin adı: tundra, tayqa, meşə, çöl, səhra ilk dəfə belə eynicinsli terminlərdən «həyata vəsiqə» almışlar. Onların sıralarında türk-moңolca tayqa, fın-uqorca tundra, hind-avropa dillərində meşə, rusca səhra və s. leksik vahidlər var.

b) Növünə görə terminlər strukturunu yox, təbii mühitin hansısa məxsuslaşdırılmış elementlərini, landşaftın növlərini xarakterizə edir. Növlərinə görə terminlər dildəki funksiyaları ümumiləşdirmir, ancaq onun müxtəlif ixtisaslaşma və obyektin dar spesifik əlamətlərini göstərir: orman, pik, yal, axmaz, köhnə çay yatağı, təpəlik, döngə, çay qolu və s.

Azərbaycan dili zəngin və termin yaradıcılığı üçün hər cür imkana malik bir dildir. Dilimizdə bir çox mənanı ifadə edən müxtəlif sözlər olduğu kimi həmçinin bir sözün çoxmənalılığı da özünü göstərir. Dilimizdə elə sözlər var ki, onların hər biri 20-yə qədər məna ifadə edir.

Azərbaycan toponimiyasında termin hər hansı bir relyef formasının yalnız bir xarakteristikasını əks etdirə bilər. Respublika ərazisində oronimlər üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, relyef formalarını bildirən terminlər informasiya yüklərinə görə çox rəngarəngdir.

Azərbaycanda təbiətçə və təsərrüfatçə tamamilə bir-

birinin eyni olan iki inzibati rayon tapmaq mümkün deyildir. Buna görə də bir bölgə daxilində müxtəlif coğrafiya terminləri ilə rastlaşırıq.

Toponimika elmi bu və ya digər ərazidəki coğrafi adları öyrəndikdə yerli xalqın dilində olan terminlərdən istifadə edir ki, belə terminlərə xalq və ya əhali yerli coğrafi terminlər deyilir. İbtidai icma quruluşunda insanlar onu əhatə edən mühiti, ayrı-ayrı üsürlərini və təbiət hadisələrini dərk etməyə səy göstərmişlər. Onlar öz mühütlərindəki obyektlərə və təbiət hadisələrinə ad vermək ehtiyaclarını duymuşlar. Bu ehtiyacla əlaqədar olaraq səmt və cəhət bildirən ilk terminlər yaranmışdır. İnsan mədəniyyətinin ilk dövründə hər tayfanın özünəməxsus coğrafiya terminləri olmuş və bunlar qonşu tayfaların terminlərindən fərqlənmişdir. Xalqlar arasında ticarət və mədəni əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində terminlər dildən dilə keçmiş və beləliklə də, alınma coğrafiya terminləri meydana gəlmişdir. Toponimiyamızda işlənən toponimik terminlər səyyahların və alimlərin əsərləri vasitəsilə elmə daxil olub yayılmış və çox zaman bu yolla beynəlmiləl coğrafiya terminləri yaranmışdır. Elə bu səbəbdən də yerli coğrafiya terminləri beynəlmiləl coğrafi terminologiyanın əsas hissəsini təşkil edir. Dünya xəritəsində bütün xalqların dillərində rast gəldiyimiz terminlər buna parlaq misaldır: Məsələn, türk dilləri üzrə dağ, tay, tağ, çay, yunanca pol (şəhər) (Sevostopol), rusca qrad (Volqoqrad), gürcücü tsaxali (Axaltsaxali), farsca abad (Abışabad, Nərimanabad, Sabirabad, Cəlilabad və s.) ərəbcə cəbəl dağ, qayalıq (Cəbəllüttariq və s.).

Milli məktəblərimizi də coğrafiya və tarix müəllimləri tədris zamanı çoxlu coğrafiya terminləri işlədirlər: Məsələn, arxipelaq (bir-birinə yaxın yerləşən adlar qrupu), aysberq (buz dağı), atmosfer (hava təbəqəsi), litosfer (daş, təbəqə,

bərk təbəqə), coğrafi enlik, coğrafi uzunluq, qlobus (latınca yer kürəsinin modeli), barometr (havanın təzyiqini ölçən cihaz), eroziya (suyun aşınmış dağ süxurlarını və torpaqları yuması), miqyas (yer kürəsinin kağız üzərində kiçildilmiş şərti ölçüsü), savanna (hündür, açıq, geniş məkan), horst (almanca təpə), delta (çayın mənsəbində yaranan düzənlik) və s.

Müasir Azərbaycan toponimiyasında rast gəlinən coğrafi (toponimik) terminlər landşaftın bütün komponentlərini əks etdirir.

Termin nəyə deyilir? Terminin mahiyyətini başa düşmək üçün birinci növbədə ümumi anlayış olan sözə müraciət etmək lazımdır. Çünki termin də sözdür. Söz isə dilin əsas vahididir. Sözsüz dilin varlığını təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.*

Termin elm, texnika, incəsənət, sənaye, təsərrüfat, mədəniyyət, maarif, səhiyyə və s. sahəsində yaradılan məfhumun adını dəqiq ifadə edən sözə və ya söz birləşməsinə deyilir. Latınca terminus sözündən olub «hüdüd», «sərhəd» deməkdir. Termin vaxtilə Romada müqəddəs sayılan mərz allahının adıdır. Qədim Romada terminə ayrı-ayrı qəbilələrə məxsus torpaq sahələri arasındakı sərhəddi göstərən bir büt kimi (bütperəstlər) ehtiram edilmiş, sonralar isə ona ümumdövlət allahı kimi sitayiş olunmuşdur. Hər il fevral ayının 23-də (Roma təqviminin son günü) termin bayramı keçirilir. Rəvayətə görə, hətta terminin şərəfinə Romada böyük bir məbəd tikilmişdir. Toponimik terminlər Azərbaycan ərazisində mövcud olan coğrafi adların yaranması və formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

* Bəzi elmi və kütləvi ədəbiyyatda dünya dillərinin sayı müxtəlif miqdarda göstərilir. Fransa Elmlər Akademiyasının 1982-ci il məlumatlarına əsasən dünya əhalisi 2796 dildə danışır. Yuneskonun məlumatına görə isə bütün dünyada 6000-ə qədər dil mövcuddur.

Azərbaycan toponimiyasında rast gəlinən toponimik terminləri mənşəyinə görə aşağıdakı qruplara bölmək mümkündür:

- 1) Yaşayış məntəqələrinə aid toponimik terminlər;
- 2) Relyef formalarına aid toponimik terminlər;
- 3) Hidronimlərə aid toponimik terminlər;
- 4) Ölkənin tarixi keçmişi ilə bağlı olan toponimik terminlər;
- 5) Mövqe bildirən və təbii sərvətləri əks etdirən toponimik terminlər;
- 6) Spesifik toponimik terminlər;
- 7) Din və mövhumatla əlaqədar olaraq yaranmış toponimik terminlər.

I Yaşayış məntəqələrinə aid toponimik terminlər

Müasir Azərbaycan toponimiyasında oykonimlərə aid toponimik terminlərə kənd, qəsəbə, şəhər tipli qəsəbə, şəhər, məhəllə, oba, binə, qışlaq, yurd, abad, xana və s. misal göstərilə bilər. Yaşayış məntəqələrinə dair toponimik terminlər aşağıdakılardır:

Kənd termini respublikamızda ən kiçik yaşayış məntəqə vahidi sayılır. Bu terminə Azərbaycan Respublikasının xaricində də təsadüf olunur. Məsələn, Türkiyədə «kənd» şəhər məfhumunu ifadə edir (Anqara kəndi, İstanbul kəndi və s.). Orta Asiya, Əfqanıstan, hətta Çin ərazilərinin toponimiyasında bu terminə kənd – kent, kand və s. yazılışlarda təsadüf olunur: Daşkənd, Çimkənd, Yarkənd və s.

Azərbaycan oykonimiyasında kənd termini ilə yaranmış yaşayış məntəqələri adları təqribən ümumi oykonimlərin 1%-ni təşkil edir. Abadkənd (Salyan rayonu), Ağalıkənd (Biləsuvar rayonu), Ağdamkənd (Ağdam rayonu), Mollakənd (Kürdəmir rayonu), Soltankənd (Cəlilabad rayonu),

Çaykənd (Kəlbəcər, Şəki, Şuşa, Xanlar və s) və s.

Qəsəbə termini öz əhəmiyyətinə görə kəndlə şəhər arasında olan keçid xarakteri daşıyan məntəqəyə deyilir. Ağarlı qəsəbəsi (Ağdam rayonu), Şarı çay qəsəbəsi (Qax rayonu), Aydınbulaq qəsəbəsi (Oğuz rayonu), Yardımlı qəsəbəsi (Yardımlı rayonu), Sahil qəsəbəsi (Dəvəçi rayonu) və s.

Şəhər tipli qəsəbəsi termini şəhərlə qəsəbə arasında keçid təşkil edir: Digah ştq (Abşeron rayonu), Yardımlı ştq (Yardımlı rayonu), Suraxanı ştq (Bakı şəhəri), Corat ştq (Sumqayıt şəhəri) və s. Fəhlə qəsəbəsi termini də bu bölməyə daxil edilir: Alunitdağ fəhlə qəsəbəsi (Daşkəsən rayonu), Əsgəran fəhlə qəsəbəsi (Əsgəran rayonu), Türyançay fəhlə qəsəbəsi (Ağdaş rayonu) və s.

Şəhər termini qəsəbədən sonra əhəmiyyətli yaşayış məntəqəsinə verilir. Respublikamızda şəhərlərin sayı 69-dur: Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Naxçıvan, Şəki, Naftalan, Əli-Bayramlı, Lənkəran, Masallı, Ağdam, Quba, Göytəpə, Cəlilabad, Saatlı, Şəmkir, Şuşa və s. Şəhər termininə Özbəkistan, Tacikistan, Əfqanıstan, Türkiyə, Çində və s. ölkələrdə də rast gəlinir.

Oba termini köçərilərin müvəqqəti məskən saldığı yer, sahə, habelə qışlaqda mal-qara saxlanılan yer mənasında toponimiyada işlədilir. Belə coğrafi adlara aşağıdakı oykonimləri misal göstərmək olar: Ağaverdioba (Xaçmaz rayonu), Meşəoba kəndi (Zaqatala rayonu), Qadaşoba kəndi (Xaçmaz rayonu), Əliməmmədoba kəndi (Quba rayonu), Zuxuloba kəndi (Qusar rayonu) və s. Oba termini ilə yaranmış oykonimlərə ən çox Quba-Xaçmaz zonası ərazisində rast gəlinir.

Binə termini də oba termininin sinonimi kimi toponimiyamızda işlənir: Binə qəsəbəsi, Binəqədi qəsəbəsi (Bakı şəhəri), Zoğalbinə kəndi, Həsənbinə kəndi, Dambabinə

kəndi, Xanmədbinə kəndi, Çinkizbinə kəndi (Zaqatala rayonu) və s.

Qışlaq qış yurdu mənasında olub, coğrafi adların tərkibində işlənir. Qaraqışlaq kəndi (Laçın rayonu), Qışlaq kəndi (Xankəndi, Cəbrayıl, Laçın və Lerik rayonları), Nohudlu tala qışlağı (Masallı rayonu), Nohurqışlaq kəndi (Qəbələ rayonu), Malyataq qışlağı (Qubadlı rayonu), Hacıələkbər qışlağı (Tovuz rayonu) və s.

Yurd termini yaşayış yeri, yaşayış məskəni mənasında coğrafi adlarda rast gəlinir: Bədiryurd çökəyi (Culfa rayonu), Goyyurd yaylası (Gədəbəy rayonu), Bəyəhmədyurd kəndi (Abşeron rayonu), Dərəyurd dağı (Şəki rayonu), Bazarıurd zirvəsi (Baş Qafqaz silsiləsində), Daryurd kəndi, Düzyurd kəndi (Gədəbəy rayonu), Qızıyurd zirvəsi (Lerik rayonu), Kürdyurd dağı, Seyidyurd dağı (Laçın rayonu) və s.

Məhlə, məhəllə ərəbcə yaşayış yeri deməkdir: Tatar məhəllə kəndi (Salyan rayonu), Dağlı məhəlləsi (Bakı şəhəri), Məlikli məhəlləsi (Sabirabad rayonu), Yuxarı baş məhəlləsi (Laçın rayonu), Əkbərməhlə kəndi (Astara rayonu), Ramazanlı məhəlləsi (Masallı rayonu), Məcidməhəllə kəndi, Sıxəməhlə kəndi, Qaracıməhəllə kəndi (Lənkəran rayonu) və s.

Abad termini ilə yaranmış oykonimlərə aşağıdakıları misal göstərmək mümkündür: Elabad kəndi (Ağsu rayonu), Abadkənd (Salyan rayonu), Sabirabad şəhəri (Sabirabad rayonu), Nemətabad kəndi (Yevlax rayonu), Əliabad kəndi (Zaqatala, Lerik, Saatlı, Cəlilabad və Biləsuvar rayonları) və s.

Xana termini toponimiyada məskən, yurd, kənd məfhumunu ifadə edir. Balaxana, Kürdəxana, Suraxana (Bakı şəhəri) və s. Doğrudur, bu coğrafi adların tərkibindəki xana terminini yerli sakinlər xanı formasında işlədirlər.

Di termini İran dillərində kənd anlayışını bildirir: Diyallı kəndi (İsmayilli rayonu), Digah kəndi (Quba, Lənkəran və Masallı rayonu), Nügədi kəndi (Quba rayonu), Digahoba kəndi (Xaçmaz rayonu), Dıkov kəndi (Lerik rayonu), Birinci Nügədi, İkinci Nügədi kəndi (Quba rayonu) və s.

An termini farsca cəm mənasındadır. Azərbaycan toponimiyasında sözlərin sonuna əlavə olunmaqla coğrafi adların yaranmasında iştirak edir: Hövsan şəhər tipli qəsəbəsi (Bakı şəhəri, Suraxanı rayonu), Türkan qəsəbəsi (Bakı şəhəri), Avaran dağı, Avaran qəsəbəsi (Qusar rayonu), Seyidan kəndi (Salyan rayonu), Zəngilan şəhəri, Zəngilan kəndi (Zəngilan rayonu) və s.

Küçə məhəllə, yaşayış yeri mənasında olub, irandilli topokomponentdir. Osnağaküçə kəndi, Xəlfəküçə kəndi, Boboküçə kəndi, Qədimküçə kəndi (Lerik rayonu), Musaküçə kəndi, Məmmədrzaküçə kəndi (Masallı rayonu), Osaküçə kəndi, saglaküçə kəndi (Lənkəran rayonu) və s.

Bundan əlavə **Xur** ləzgi dilində kənd mənasında olub, Azərbaycan oykonimiyasında rast gəlinir. Zuxur kəndi (Quba rayonu), Əcəxur kəndi, Yuxarı Qələnxur kəndi, Gədəzeyxur kəndi (Qusar rayonu) və s.

II. Relyef formalarına aid toponimik terminlər

Azərbaycan toponimiyasında rast gəlinən üç növ coğrafi addan sayca üstünlük təşkil edən terminlərin əksəriyyəti oronimiyaya aiddir.

Relyef formalarına aid olan terminlər 3 qrupa bölünür: a) müsbət relyef formalarına aid terminlər; b) mənfi relyef formalarına aid terminlər; c) düzənlik terminləri. Hər üç növ toponimik terminin əsasını fiziki-coğrafi terminlər (landşaft komponentlərini əks etdirən) təşkil edir.

a) **Müsbət relyef formalarına dair terminlərə** dağ, qaya,

zirvə, yal, yamac, sirt, təpə və s. daxildir.

Dağ (tağ) termininə qədim (VI-VIII əsrlər) türk yazılı abidələrində, Mahmud Kaşqari lüğətində, XI əsr «Kitabi Dədə-Qorqud» (XI-XII əsrlər) dastanlarında təsadüf edirik. Müasir dövrdə dağ termini türk və türkmən dillərində **dağ**, özbək dilində **toğ**, qırğız dilində **too**, Qazan tatarlarının dilində **tağ**, başqırd və qazax dillərində **tay** şəklində tələffüz edilir: Qafqaz dağı, Duzdağ, Babadağ, Şahdağ, Qaradağ və s. Nohurdağ (Şəki rayonu), Sarıdağ (Kəlbəcər rayonu), Xurçundağ (Xanlar rayonu), Şişdağ (Tərtər rayonu), Fitdağ (İsmayilli rayonu), Haçadağ (Şahbuz rayonu) və s.

Qaya sıra dağlardan ayrılmış qol, dağların müəyyən hissəsində daş süxurlardan olan çətin keçilən yer mənasındadır. Bu terminə Orxon-Yenisey kitabələrində (VI-VIII əsrlər), Kitabi-Dədə Qorqud, Koroğlu, Qaçaq Nəbi dastanlarında və digər mənbələrdə rast gəlinir. Qaya bəzən rənginə görə də bir-birindən fərqləndirilir: Ağ qaya, Qara qaya, Boz qaya, Sarı qaya (Şəki rayonu), Qızqaya dağı (Şuşa rayonu), Şişqaya (Kəlbəcər rayonu), Bozqaya (Qazax, Daşkəsən, Yardımlı, Gədəbəy, Lerik, Culfa və Şəmkir rayonları), Ulu qaya (Laçın rayonu), Şir qaya (Qax rayonu) və s.

Zirvə termini dağın ən yüksək nöqtəsini bildirir: Kazbek zirvəsi (Qafqaz dağında), Şahdağ zirvəsi (Qusar rayonu), Bazardüzü zirvəsi, Bazaryurd zirvəsi (Baş Qafqaz silsiləsində), Qapıcıq zirvəsi (Ordubad - Naxçıvan MR rayonu), Qızıyurdu zirvəsi Ulu qaya zirvəsi, Kömürgöy zirvəsi (Lerik rayonu) və s.

Yal bağ belinə deyilir: Uzunyallı dağ (Gədəbəy rayonu), Qaraqaya yalı (Lerik rayonu), Güney yalı (Lerik rayonu), Əjdaha yalı (Laçın rayonu Seyidlər kəndi), Qanlıyal (Daşkəsən rayonu, Qabaqtəpə kəndi), Quzey yalı (Kəlbəcər rayonu), Qara yal (Laçın rayonu), Göy yal (Qapıcıq

zirvəsində) Sarı yal (Gədəbəy rayonu), və s.

Yamac. Dağın və ya təpənin başı zirvəsi ilə ətəyi arasında olan hissəsinə deyilir: Alçalı yamac (Daşkəsən rayonu), İncilli qaya yamacı (Tovuz rayonu), Bugadaş yamacı (Şuşa rayonu), Sarı yamac (Qəbələ rayonu), Qoyunucan yamac (Kəlbəcər rayonu), Üçqardaş yamacı (Lənkəran rayonu), Çadır yamacı (Şuşa rayonu), Qarayoxuş yamacı (Zəngilan rayonu) və s.

Təpə. Relyefin müsbət formalarında olub, ətəyi ilə zirvəsi arasında nisbi hündürlüyü 200 metrədən artıq olmayan yüksəklikdir. Termin M.Kaşqarının lüğətində dağ mənasında işlənmişdir: Ağtəpə (Laçın rayonu), Qaratəpə, Qaraquş-təpə, Çalağantəpə, Hacıtəpə (Masallı rayonu), Göytəpə (Cəlilabad rayonu), Yeddisu təpə (Şəmkir rayonu), Yanar təpə (Laçın rayonu) və s. Bunlardan başqa Azərbaycan toponimiyasında ayrı-ayrı dillərə məxsus müsbət relyef formasını əks etdirən terminlərə də rast gəlinir: Ku, ki, sar, suva, kəpəz, sırt, yasamal, tap, bayır, keş, gel (cal), porux, kats, rasa və s.

Respublika toponimiyasında işlənən ku, ki tat (talış) dillərinə aid olub dağ deməkdir. Bu variantların hər ikisi **guh** (dağ) sözünün müxtəlif tələffüz formalarıdır.

Ku, ki termini aşağıdakı toponimlərdə iştirak edir: Siyaku dağı, Siyaku çayı, Siyaku kəndi (Astara rayonu), Təngiku dağı (Qaba rayonu), Kələki dağı (Dəvəçi rayonu) və s.

Suva ləzgi dilində suva (suvan) dağ mənasını ifadə edir. Suvagil kəndi (Zaqatala rayonu), Suval zirvəsi, Suvaçal kəndi (Qusar rayonu) və s.

Qədim türk mənşəli oronimlərdən biri də Kəpəzdir. **Kəpəz** türk dilində qaya və ya su kənarında qaya mənasındadır. Kəpəz dağı, Kəpəz dərəsi, Kəpəz təpəsi (Laçın rayonu) və s. Kəpəz adı ilə bağlı coğrafi adlara Şirvanda da rast

gəlinir.

Sırt termini keçmiş SSRİ respublikalarının ərazisində coğrafi adların tərkibində də iştirak edir: Obşi sırt (Volqaboyunda), Sirtleyli təpəsi (Saratov və Uralsk arasında) və s. Azərbaycan toponimiyasında sırt termini «dağ beli», «dağın hündür yamacı», «dağ üzərində açıqlıq» və s. məfhumlarını ifadə edir. Sırt dağı (Zaqatala rayonu), Sırtıurd zirvəsi (Şəki rayonu), Sırt Yengicə kəndi (Qəbələ rayonu) və s. Akademik B.Ə.Budaqov Yasamal terminin dağ döşündə yerləşən çox geniş olmayan az maili sahə mənasında olduğunu qeyd edir (17, s.152).

Azərbaycan dilində hamar və qeyri-hamar səthləri bir-birindən ayırmaq üçün başlıca olaraq çökək, çuxur, dərə, yargan, çala, qəbu sözlərindən istifadə olunur.

Rəmzi Yüzbaşov isə **Yasamal** termininin yastı və yal sözlərindən olduğunu yazır. Yasamal qəsəbəsi, Yasamal dərəsi, Yasamal keçidi (Bakı şəhəri) və s. (131, s.65).

Tap termini müxtəlif mənalarda işlənir: dağ ətəyində olan düzənlik; su çıxmayan düz yer, düzən yerdə təpə; dağ döşündə olan düzənlik; terraslararası geniş düz və s. Kor-oğlu tapı (Kəlbəcər rayonu), Köçəri tapı (Qubadlı rayonu), Tap Dərə (Tərtər rayonu Qoyunlu kəndi), Ceyranlı tapı (Zəngilan rayonu), Xındıqlan tapı (Əsgəran rayonu) və s.

Bayır təpə, təpəcik (kiçik təpə), yastı təpə, dağ tirəsi, təpəli tirə və s. deməkdir: Çalbayır çölü (Qubadlı rayonu), Qalabayır yeri, Qalabayır təpəsi (Şamaxı rayonu) və s.

Keş dağlıq rayonlarda, meşəsiz dağ yamacında yağıntı sularının açdığı şırıma deyilir: Keştəpə dağı (Qazax rayonu), Keşbaşçay (Quba rayonu), Keştək kəndi (Kəlbəcər rayonu), Kesxurt kəndi (İsmayilli rayonu) və s.

Gel (gal) avar sözü olub dağ beli, yamac mənasında respublikamızın şimal-qərb toponimiyasında işləkdir: Su-

vagel kəndi, Suvagal kəndi (Zaqatala rayonu), Recitgel dağ, Xalagel kəndi (Zaqatala rayonu) və s.

Bundan əlavə, toponimiyamızda rasa avar dilində «təknə», kats «keçid», porux «ağcaqayın meşəsi» və s. mənasında işlənən terminlərə də rast gəlinir. Mxolorasa aşırımı (Baş Qafqaz silsiləsində), Poruxqel dağı (Zaqatala rayonu) və s.

b) Mənfi relyef formalarına dair terminlərə çökək, çuxur, dərə, yarğan, çala, qobu və s. aid edilir.

Bunlar Azərbaycan dilində hamar və qeyri-hamar səthləri bir-birindən ayırmaq üçün başlıca terminlərdir.

Çökək çox geniş məfhum olub, bütün mənfi relyef formalı məfhumları əhatə edir. Bu termin mənfi relyef formalarının ümumi anlayışıdır: Çökəkoba kəndi (Zaqatala rayonu), Alçalı çökəyi (Laçın rayonu Mıgırdərə kəndi), Şırşır çökəyi (Tovuz rayonu Xinnəkirən kəndi), Çökəqxuluf kəndi (Şəmkir rayonu) və s.

Çuxur. Dibi dərin olan çökəyə çuxur deyilir: Arpa çuxuru (Qubadlı rayonu, Əfəndilər kəndi), Qazlı çuxur (Zaqatala rayonu), Çuxuryurd kəndi (Şamaxı rayonu), Qaraçuxur qəsəbəsi (Bakı şəhəri), Çuxurməhlə kəndi (Ağdam rayonu), Çuxur Qəbələ kəndi (Qəbələ rayonu) və s.

Dərə. Oronimiyada relyefin dar çökək forması dərə adlanır. Dərə mənfi relyef formalarından biridir: Şamdərə (Ağdərə, Astara, Ağsu, Tərtər, Zəngilan, Şamaxı rayonları və s.), Bağırsağ dərəsi (Qubadlı rayonu), Qızılboğaz dərəsi (Laçın rayonu), Yörgən dərəsi (Xocavənd rayonu), Əski dərə (Cəbrayıl rayonu), Kalafalı dərə (Astara, Zəngilan, Goranboy, Cəbrayıl, Şahbuz və Şuşa rayonları), Xalvar dərəsi (Tərtər rayonu), Cəhənnəm dərə (Zəngilan rayonu Qarqulu kəndi) və s.

Cılğa quru dərə mənasında işlənir. Qobustanda, Aran

zonası rayonlarda cılğa termini ilə işlənən toponimlərə rast gəlirik. Cılğa dərəsi (Ağdam rayonu), Cılğa dərə (Lerik rayonu), Cılğa çayı (Gədəbəy rayonu) və s.

Təngə (təngi). Quba rayonunda dar və dərin dərəyə təngə (təngi) deyilir. Təng farsca «dar» deməkdir: Təngərud dərəsi, Təngərud kəndi (Astara rayonu), Təngəaltı kəndi (Quba rayonu), Təngivan kəndi (Lənkəran rayonu), Təngəbin kəndi (Lerik rayonu) və s.

Vadi. Dərə termini ilə yanaşı toponimiyada vadi termini də işlənir. Vadi və dərə terminləri sinonimdir: Əyriçay vadisi, Alazan-Həftəran vadisi və s.

Qobu sözü aran rayonlarında rast gəlinən monqol mənşəli coğrafi terminlərdən biridir. Bu termin bir çox mənələrdə işlənir: dərin arx, çayın dərin yeri, dərə, suyun əmələ gətirdiyi çökək, sulu və susuz çay dərəsi: Boz qobu (Xanlar rayonu Füzuli kəndi), Daşlı qobu (Ordubad rayonu Dırnis kəndi), Quru qobu, Əyri qobu (Ağsu rayonu), Çaqqal qobusu (Babək rayonu), Qamışlı qobu (Ağcabədi rayonu), Gödək qobu (Ağcabədi rayonu) və s.

Çala bir çox mənələrdə işlənir: çökək quyu, alçaq yer, çuxur yer və s. Şorçala (Neftçala rayonu), Arxac çalası (Laçın rayonu), Göydərə çalası (Culfa rayonu), Mahmudçala, Ağçala (Biləsuvar rayonu), Siyaqut çalası (Şərur rayonu), Camış çalası (Tovuz rayonu), Uzunsirt çalası (Goranboy rayonu), Şırşır çala (Lerik rayonu).

c) Düzənlik terminlərinə düz, düzən, düzənlik, yazı, küdrü və s. daxildir.

Azərbaycan toponimiyasında yerin nisbətən hamarlığını bildirir.

Düz coğrafi adların tərkibində həm tərkib hissə (Düzqışlaq kəndi – Qazax rayonu; Düzbilici kəndi – Dəvəçi rayonu; Düzqıraqlı kəndi – Tovuz rayonu və s.), həm də no-

menklatur termin (Muğan düzü, Mil düzü, Şərur düzü, Şirvan düzü və s.) kimi işlənir. Gülüstan düzü (Culfa rayonu), Şəhriyar düzü (Masallı rayonu), Biçənək düzü (Kəlbəcər rayonu), Enli düz (Xocavənd rayonu) və s.

Düzən nomenklatur termin kimi toponimiyada işləkdir: Yazı düzəni (Yuxarı Qarabağda), Qusar meyilli düzəni, Biləsuvar düzən (Biləsuvar rayonu və s.).

Düzənlik termini ilə yaranmış toponimlər də vardır: Lənkəran düzənliyi (Lənkəran rayonu), Gəncə, Qazax meyilli düzənliyi, Cənub-Şərqi Şirvan düzənliyi (Salyan rayonu), Arazboyu düzənliyi (Naxçıvan MR) və s.

Yazı yəzi terminləri ilə əlaqədar yaranmış coğrafi adlara Qarayazı çölü (Qazax rayonu), Qarayazı kəndi (Göyçay rayonu), Yazı düzü, Ağyazı (Zəngilan rayonu) və s. nümunə göstərilə bilər.

Küdrü toponimiyamızda çoxmənalı sözlərdən biri olub isti ərazi, düzən yer və s. anlayışları bildirir: Uzunküdrü (İmişli rayonu), Ləmbəran küdrisi (Ağdam rayonu), Gödək küdrü (Saathı rayonu), Düzən küdrü (Sabirabad rayonu) və s.

III. Hidronimlərə aid toponimik terminlər

İlk insan məskənləri çay kənarlarında olduğundan çoxlu hidroqrafik terminlər yaranmışdır. Bu terminlərin bəziləri unudulmuş, bəziləri dilimizin ancaq dialekt və şivələrinə yaşayır, bəziləri isə coğrafi ədəbiyyatlara daxil edilmişdir.

Hidronimlərə aid terminləri aşağıdakı qruplara bölmək mümkündür:

a) Axar sulara aid terminlər: su, çay, sızğı, sel və s.: Ağsu çayı (Ağsu rayonu), Bazar çay (Zaqatala rayonu), Vıləşçay (Masallı rayonu) Astara çayı (Astara rayonu), Sızğı (Kəlbəcər rayonu), Sellı çay (Laçın rayonu) və s.

b) Durğun sulara aid terminlər: dəniz, derya, axmaz göl, gölməçə çala Mahmudçala, Ağçala (Biləsuvar rayonu), Qara dəniz, Xəzər gölü, Araz axmazı, Kür axmazı, Seybətın istili, Ərəb istili (Masallı rayonu) və s.

c) Süni su yollarına aid terminlər: kanal, arx, qanov: Zeyni arxı (Sabirabad rayonu), Mahmud arxı (Ağcabədi rayonu), Soltanəli qanovu (İmişli rayonu), Qəmbər qanovu (Bərdə rayonu), Samur-Abşeron kanalı (Bakı şəhəri), Məşədi Əzizbəyov kanalı, Əzizbəyov adına kanal, Yuxarı Qarabağ kanalı, Yuxarı Şirvan kanalı, Baş Mil kanalı və s.

Naxçıvan rayonunda kiçik arxa mora, Qazax rayonunda qarnım, Ağdam rayonunda qaj, ana qaj və ya şivə-qaj deyilir. Ağdaş rayonunda qajdan dəyirmanı gətirilən arx qoluna kövər, dəyirmanı yaxın hissəsinə isə nov və ya nav deyilir. Bunlardan əlavə, çayın sakit görünən hissəsinə Şamaxı rayonunda xorxam deyilir. Xorxamın əksinə, çayın ən iti axan və spesifik səs çıxaran yerinə qıjov və ya gurultov (Şəki rayonu) deyilir.

Çayın və ya gölün heyvan suvarılan yeri suat (suvat) adlanır.

Salyan rayonunda çayın deltasında onun qollarından birinə xoll deyilir: Akuşa xolu (Salyan rayonu). Azərbaycan toponimiyasında hidronimiyaya dair müxtəlif dillərdə olan toponimik terminlərə də rast gəlinir. Həmin hidronimik terminlər aşağıdakılardır.

Rud, ru fars, tat, talış və tacik dillərində çay məfhumunu ifadə edir: Avyarud kəndi, Sümrud kəndi (Astara rayonu), Çayrud kəndi, Lərmərud kəndi, Rvarud kəndi (Lerik rayonu), Bəzəru çay (Lənkəran çayının sağ qolu), Təngərud kəndi (Astara rayonu) və s.

Ör avar dilində çay, dərə deməkdir. Balakənör çayı, Rəhnəör çayı, Qudordağ zirvəsi (Zaqatala rayonu) və s.

Ov – talış və tat dillərində su məfhumunu ifadə edir: Dəmbəlov kəndi (Masallı rayonu), Sioy kəndi, Digov kəndi, Gəndov çayı (Lerik rayonu), Vərov kəndi (Yardımlı rayonu), Voov kəndi, Vooba dağı (Lerik rayonu) və s.

Bədov tat dilində «pis su» deməkdir. Bu söz nomenklatur termin kimi də işlənir: Zərgəran bədovu (İsmayilli rayonu), Qaleybuğurt bədovu, Qozlu bədovu (Şamaxı rayonu). Kələdəhnə bədovu (Astara rayonu), Gomuşavan bədovu (Lənkəran rayonu) və s.

Ovdan tatca «su qabı», «su saxlanılan yer» mənasındadır. Abşeronda «pilləkənli» quyu mənasında işlənir: Böyük ovdan (Bakı şəhəri Xanlar qəsəbəsi), Nardaran ovdanı (Nardaran qəsəbəsi), Maştağa ovdanı (Bakı şəhəri Əzizbəyov rayonu), Pirşağı ovdanı (Pirşağı qəsəbəsi) və s.

Ab «su» mənasında işlənir: Zərdab şəhəri (Zərdab rayonu), Abşeron qəsəbəsi, Abşeron yarımadası (Bakı şəhəri).

Göl Batabat gölü (Naxçıvan MR), Ağgöl (Ağcabədi rayonu), Ağzibirçala gölü (Dəvəçi rayonu), Maralgöl, Göygöl (Xanlar rayonu), Qaragöl (İsmayilli rayonu), Tufangöl (Qəbələ və Qusar rayonlarının sərhəddində), Qanlıgöl (Tərtər, Şahbuz, Şamaxı, Yasamal rayonları, Bakı şəhəri) və s.

Nohur «qapalı su hövzəsi» məfhumu mənasında işlənir. Nohur zirvəsi (Şəki rayonu), Nohurgöl (Quba rayonu), Nohurqışlaq kəndi (Qəbələ rayonu), Nohurdüzü kəndi (Quba rayonu). Nohurlar kəndi (Dəvəçi rayonu) və s. Şor termini suyun dadını bildirir. Böyükşor dəmir yol stansiyası, Böyükşor gölü (Bakı şəhəri), Şorgöl (Qaradağ rayonu), Masazır şorluğu (Bakı şəhəri Masazır qəsəbəsi) və s.

Axmaz «durğun su» məfhumu mənasındadır: Axmaz gölü (Mingəçevir şəhəri), Axmaz kəndi, Küraxmazı (İmişli rayonu), Ayrı qobu axmaz gölü (Ağdaş rayonu) və s.

Çeşmə fars dilində «bulaq» deməkdir: Çeşməli kəndi

(Tovuz rayonu), Çobançəşmədağ (Qaradağ rayonu), Çeşman kəndi (Lerik rayonu), Çeşməbasar kəndi (Babək rayonu Naxçıvan MR) və s.

Honi, oni talışca bulaq deməkdir: Horonu kəndi (Yardımlı rayonu), Xəlfəhonu kəndi, Haftoni şəhər tipli qəsəbəsi (Lənkəran rayonu), Bibihoni kəndi, Haftonu kəndi, Xəlfəhoni kəndi, Zərdoni kəndi (Lerik rayonu) və s.

IV. Ölkənin tarixi keçmişi ilə bağlı olan toponimik terminlər

Bu qrupa daxil edilən terminlərə peşə, ləqəb, titul və vəzifə adlarını əks etdirən toponimlər daxildir.

Ağa böyüklük və hörmət bildirən termindir. Bu terminlə bağlı çoxlu coğrafi adlar yaranmışdır. Ağalıkənd kəndi, Ağalıkənd düzü (Biləsuvar rayonu), Ağaməmmədli kəndi (İmişli və Tovuz rayonları), Ağarəhimli kəndi (Saatlı rayonu) və s. Ağarəhim oba (Xaçmaz rayonu), Ağakişibəyli kəndi (Masallı rayonu), və s.

Dədə termini toponimiyamıza şəxs adları vasitəsilə daxil olmuşdur: Dədəgünəş kəndi, Dədəgünəş təpəsi (Şamaxı rayonu), Dədəli kəndi, Dədəli kənd düzü (Ağsu, Füzuli və Xaçmaz rayonları) və s.

Alp türk dillərində qoçaq, igid, cəsur mənalarında işlənir. Alpan kəndi (Quba rayonu), Alpi kəndi (Ucar rayonu), Alpout kəndi (Qazax, Ucar, Laçın, Göyçay, Bərdə və Goranboy rayonları) və s.

Baba qədim türk dillərində ata mənasında işlənir: Babayel dağı (Goranboy rayonu), Babakar dağı (Qazax rayonu), Babaküçə piri (Lerik rayonu), Babaçay (Quba rayonu), Babagil türbəsi (Lerik rayonu), Babaküçə kəndi (Lerik və Masallı rayonları). Bu iki toponimdə baba şəxs adıdır. Babaxanlı kəndi (Cəlilabad rayonu), Babadağ, Babadağ

aşırım (Baş Qafqaz zirvəsi) toponimlərində isə baba termini yüksəklik, hündürlük mənasında işlənmişdir.

Bəy termini toponimiyada çox zaman familiya və adla bağlı işlədilir: Əzizbəyov kəndi (Goranboy rayonu), Bəyli kəndi (Qəbələ rayonu), Əzizbəyov rayonu (Abşeron rayonu), Mirzəbəyli kəndi (Ağdam rayonu), Bəylik kəndi (Saatlı rayonu), Bəytəpə dağı (Füzuli rayonu), Bəyoba (Xaçmaz rayonu) və s.

Xan termini ilə bağlı çoxlu toponimlərə rast gəlmək mümkündür. Xanabad kəndi (Oğuz və Yevlax rayonları), Xanbulaq kəndi (Yardımlı rayonu), Xankəndi (Xankəndi rayonu), Xanarx (Qusar rayonu), Xan yaylağı (Şəki rayonu), Xanlarkənd (Saatlı rayonu), Xanbulaq su anbarı (Lənkəran rayonu), Xanlar şəhəri, Xanlar qəsəbəsi (Xanlar rayonu) və s.

Dəli «qoçaq», «igid» mənasında işlənir. Dəlilər Cırdaxan kəndi (Şəmkir rayonu), Dəliqaya kəndi (Quba rayonu), Dəlidağ, Dəllər kəndi, Dəllər çayı (Şəmkir rayonu), Dəliqoşqar çayı (Daşkəsən rayonu), Dəliqaqsu çayı (Daşkəsən rayonu), Dəlilər dağı (Kəlbəcər rayonu), Dəlilər kəndi (Saatlı və Ağsu rayonları), Dəliqobu çayı (Xaçmaz rayonu) və s.

Məlik ərəbcə «mülk sahibi» deməkdir: Məlikli qobusu (Ucar rayonu), Məlikqasımlı kəndi, Məlikli kəndi (Oğuz, Zəngilan və Yardımlı rayonları), Məliklər kəndi (Dəvəçi rayonu), Məlikqasımlı dağı (Cəlilabad rayonu), Məlikçobanlı kəndi (Ağsu və Şamaxı rayonları) Məlikcanlı kəndi (Xocavənd rayonu), Məlikpəyə kəndi (Laçın rayonu) və s.

Keşiş sözü xristianlarda ruhani rütbə olub, toponimiyaya «keşişə məxsus yer» bildirən ad mənasında daxil olmuşdur: Keşişkənd kəndi (Qazax rayonu), Keşişkənd dərəsi, Keşişkənd çayı (Kəlbəcər rayonu), Keşiştəpə dağı, Keşiştəpə, Keşiştəpə dərəsi (Laçın rayonu) və s.

Molla ərəbcə «alim», «dini təbliğ edən şəxs» mənasındadır: Mollakənd (Kürdəmir rayonu), Molladağ (Qazax rayonu), Mollavəli kəndi (Füzuli rayonu), Mollaisaqlı kəndi (İsmayilli rayonu), Mollaisalar kəndi (Bərdə rayonu) Mollalar kəndi (Ağdam, Laçın, Tovuz və s. rayonları), Mollaoba kəndi, Mollaburxan kəndi (Xaçmaz rayonu) və s.

Seyid termini şəxs, nəsil və tayfa adı vasitəsilə toponimiya keçmişdir: Seyidyurd zirvəsi (Baş Qafqaz aşırımında), Seyidli kəndi (Ağdam rayonu), Seyidbazar kəndi (Cəlilabad rayonu), Seyidqışlaq kəndi (Qəbələ rayonu), Seyidlər kəndi (Zəngilan, Zərdab, Kəlbəcər, Laçın, Salyan, Xanlar və Xaçmaz rayonları), Seyidbəyli kəndi (Xocalı rayonu), Seyidli çayı (Gədəbəy rayonu) və s.

Mir termininə şəxs adı tərkibində toponimiyada rast gəlinir: Mirasəfli kəndi (Bərdə rayonu), Mirbəşir kəndi (Tərtər rayonu), Mirzalıbəyli kəndi (Bərdə rayonu), Mirtəhməzli kəndi (Cəlilabad rayonu), Mirikənd (Şamaxı rayonu), Mirəşelli kəndi (Ağdam rayonu), Mirilər kəndi (Qubadlı) və s.

Hacı Məkkəyə gedib oranı ziyarət etmiş şəxsə verilən ləqəb olub toponimiyaya şəxs, tayfa, nəsil adı vasitəsilə daxil olmuşdur: Hacıkənd kəndi (Xanlar rayonu), Hacılar kəndi (Gədəbəy rayonu), Hacıqasımlı kəndi (Sabirabad rayonu), Hacıqalib kəndi (Quba rayonu), Hacıqaraqaşlı kəndi (Dəvəçi rayonu), Hacıqədirlı kəndi (Ağsu və Şamaxı rayonları), Hacımahmudlu kəndi (Yevlax rayonu), Hacımustafalı kəndi (İmişli rayonu), Hacı Qərvənd kəndi (Tərtər rayonu), Hacıqəhrəmanlı kəndi (Əli Bayramlı şəhəri), Hacıməmmədli kəndi (Ağdam və Cəlilabad rayonları) və s.

Vəli ərəbcə «yüksək», «ali» deməkdir: Vəlioba kəndi (Masallı rayonu), Vəlidağ zirvəsi (Yardımlı və Naxçıvan MR Sədərək rayonları), Vəliuşağı kəndi (Bərdə rayonu), Vəlibəyli kəndi (Xaçmaz və Laçın rayonları), Vəlibəyli kəndi,

Vəlixanlı kəndi (Yardımlı rayonu), Vəlidağ (Naxçıvan MR Şərur rayonu), Vəliuşağı kəndi (Dəvəçi rayonu) və s.

Azat termini III və IV əsrlərdə Alban feodal dövlətində rütbə adıdır: Azat kəndi, Azat çayı (Xanlar rayonu), Azad-qaraqoyunlu kəndi (Tərtər rayonu), Azadkənd kəndi, Azadkənd qəsəbəsi (Sabirabad rayonu), Azad kəndi (Goranboy və Xanlar rayonları) və s.

Soltan//sultan termini vasitəsilə aşağıdakı coğrafi adlar yaranmışdır: Soltanlı kəndi (Cəbrayıl rayonu), Soltankənd (İsmayilli və Cəlilabad rayonları), Soltanmuradlı kəndi (İmişli rayonu), Soltanbud meşəsi, Soltanbud dağı (Culfa rayonu), Əlisoltanlı kəndi (Saatlı rayonu), Soltanbud qəsəbəsi, Soltanbud dağı (Beyləqan rayonu), Soltannuxa kəndi (Qəbələ rayonu) və s.

Əmir ərəb mənşəli söz olub, «hökmdar», «padşah» deməkdir: Əmirhacıyan qəsəbəsi (Bakı şəhəri), Əmirarx kəndi (Ağdaş rayonu), Əmirvan kəndi, Əmirvar kəndi (Qəbələ və Daşkəsən rayonları) Əmiraslanlı kəndi (Gədəbəy rayonu) və s.

Bunlardan əlavə, dəmirçi (Dəmirçi kəndi - Şamaxı rayonu), Nalbənd (Nalbənddağ – Şəki rayonu), çanaqçı (Çanaqçı kəndi - Xanlar rayonu), bıçaqçı (Bıçaqçı kəndi - Ucar rayonu), şatır (Şatıroba kəndi - Masallı rayonu), ilxıçı (İlxıçı dağı – Şamaxı rayonu) və s. terminlərlə bağlı çoxlu toponimlər yaranmışdır.

V. Mövqe bildirən və təbii sərvətləri əks etdirən toponimik terminlər

Coğrafi adların yaranmasında iştirak edən terminlərin müəyyən hissəsi mövqe bildirən toponimik terminlərdir. Mövqe – cəhət bildirən terminlər aşağıdakılardır:

Quzey//quzoy//quz//qızo tələffüz formalarında işlənən

əski (qədim) türkdilli xalqlarda şimal mənasındadır. Quzey dağın və ya təpənin şimal yamacı, günəş şüası düşməyən kölgəli tərəfidir. Qaraquzey zirvəsi (Şəki rayonu), Quzeyxırman kəndi (Xocavənd kəndi), Quzey yamacı (Kəlbəcər rayonu), Quzeyqışlaq kəndi (Qusar rayonu), Quzey kəndi (Ağsu rayonu), Quzeyçirkin kəndi (Kəlbəcər rayonu). Quzeycartar kəndi (Xocavənd rayonu) və s.

Güney//günoy//günay//günəvər yazılışında olan bu termin qədim türk dillərində cənub mənası verir. Güney, dağın, təpənin və digər yüksəkliyin cənuba, günəşə baxan hissəsi, günəş şüası çox düşən tərəf, yer deməkdir: Əyri güney dağları, Sarıgüneylər çayı (Şəki rayonu), Güneyməhəllə kəndi (Quba rayonu), Güneypəyə kəndi (Kəlbəcər rayonu), Güney qaler kəndi (Xocavənd rayonu), Güneykənd (Daşkəsən rayonu), Güneyxırman kəndi (Xocavənd rayonu) və s.

Qiblə ərəbcə cənub deməkdir: Qiblədəğ (Abşeron rayonu), Qibləsizdağ (Gədəbəy rayonu), Qiblədəğ dərəsi (Abşeron rayonu), Qiblə dərəsi (Xanlar rayonu Çaylı kəndi), Qiblə daşı (Tovuz rayonu Saladinli kəndi) və s.

Namazgah cənub tərəf mənasında olub, namaz yeri üzü qibləyə tərəf deməkdir: Namazgah kəndi, Namazgah dərəsi, Namazgah mineral bulağı (İsmayilli rayonu), Namazgah dərəsi (Astara rayonu), Namazgah düzü (Yardımlı rayonu), Namazgah təpəsi (Masallı rayonu) və s.

Yanı sahili, ətrafı mənasında işlənən termdir: Muğanyanı kəndi (Əli Bayramlı şəhəri). Kürsahili axmaz (Sabirabad rayonu), Arazyanı təpəliklər (Naxçıvan MR Babək rayonu), Küryanı köbər (Salyan rayonu) Arazsahili axmaz (Naxçıvan MR) və s. toponimlər vardır.

Aralıq termini ilə Arayatlı kəndi, Aralıq təpə (Füzuli rayonu), Aragül kəndi (Xocavənd rayonu), Aşağı Aralıq kəndi, Yuxarı Aralıq kəndi (Sədərək rayonu) və s. adlar ya-

ranmışdır.

Yuxarı termini ilə Yuxarı Agcayazı kəndi (Ağdaş rayonu), Yuxarı Aza kəndi (Ordubad rayonu), Yuxarı Quşçular kəndi (Şuşa rayonu), Yuxarı Şilyan (Ucar rayonu) Yuxarı Qaramanlı kəndi (Neftçala rayonu), Yuxarı Nüvədi kəndi (Lənkəran rayonu), Yuxarı Tala kəndi (Zaqatala rayonu) və s. toponimlərin adları ifadə olunmuşdur.

Aşağı termini bir çox toponimlərin yaranmasında iştirak etmişdir: Aşağı Bucaq kəndi (Yevlax rayonu), Aşağı Kürkəndi kəndi (Salyan rayonu), Aşağı Quşçu kəndi (Tovuz rayonu), Aşağı Siyəkidağı (Sumqayıt şəhəri), Aşağı Daşkəsən kəndi (Daşkəsən rayonu), Aşağı Bucaq kəndi (Yevlax rayonu), Aşağı Əylis kəndi, Aşağı Əndəmic kəndi (Ordubad rayonu), Aşağı Salahlı kəndi (Qazax rayonu), Aşağı Cürəli kəndi (Biləsuvar rayonu) Aşağı Şurtan kəndi (Kəlbəcər rayonu) və s.

Bu qəbildən olan terminlərdən **orta** (Orta Ləki kəndi - Ağdaş rayonu), **baş** (Baş Göynük - kəndi Şəki rayonu), **altı** (Daşaltı kəndi, Daşaltı çayı - Xankəndi rayonu), **qabaq** Qabaqtəpə kəndi (Qubadlı rayonu), (Qabaqçöl kəndi - Zaqatala rayonu), **arası** (Meydanarası dərə - Qubadlı rayonu), **pöhnə** (avar dilində içəri deməkdir) (Pöhnəor çayı - Zaqatala rayonu) **sever** (rus dilində şimal deməkdir) (Severskoye kəndi - Sabirabad rayonu) və başqaları vasitəsilə küllü miqdarda coğrafi adlar əmələ gəlmişdir.

VI. Təbii sərvətləri əks etdirən toponimik terminlər

Respublikamızın toponimiyasında təbii sərvətləri əks etdirən terminlər vasitəsilə də coğrafi adlar yaranmışdır. Həmin terminlər aşağıdakılardır.

Neft Bu termin Neft daşları adası (Neft Daşları şəhər tipli qəsəbəsi), Neft Daşları şəhər tipli qəsəbəsi (Xəzər dənizi)

zi), Neftçala şəhəri (Neftçala rayonu) və Nettik dağı (Abşeron rayonu) və s. toponimlərinin yaranmasında iştirak edir.

Naft yanmayan neftin adıdır: Naftalan şəhəri, Naftalan təpəsi, Naftalan düzü, Naftalan dərəsi (Naftalan şəhəri).

Atəş termini yanar qazla əlaqədar olaraq yaranmışdır: Atəşgah zirvəsi, Atəşgah yamacı, (Abşeron rayonu), Atəşgah məbədi (Suraxanı rayonu) və s.

Duz Duz termini ilə bağlı Duzdağ (Naxçıvan MR), Duzdağ palçıq vulkanı (Salyan rayonu), Duzdağ dağı (Şamaxı rayonu), Duzdağ (Yevlax rayonu), Qaradağ duz gölü (Qaradağ rayonu) və s. coğrafi adlar məlumdur.

Gümüş faydalı qazıntı növü, metal adı ilə bağlı Gümüş çay (Quba rayonu) və Gümüşlü kəndi (Sədərək rayonu) toponimlərini misal göstərmək olar.

Kükürd termini ilə Kükürd çayı, Kükürd kolçedanı (Gədəbəy rayonu), Kükürd (Daşkəsən rayonu) və s. toponimlər mövcuddur.

Zəy termini ilə Zəylik dağı (Şamaxı rayonu), Daşkəsən rayonunun Zəylik, Zəyəliçay, Zəylik kənd adları (Kəlbəcər, Ağdərə və Daşkəsən rayonları) Zəylik çayı (Tərtər rayonu), Zəylik alunit yatağı (Daşkəsən rayonu) və s. yaranmışdır.

Meşə sözü də nomenklatur termin kimi toponimiya-mızda işləkdir. Qarayazı meşəsi (Qazax rayonu), Dəmirağac meşəsi (Masallı rayonu), Meşəsambul kəndi (Balakən rayonu), Topxana meşəsi (Yuxarı Qarabağ) Cəngi meşəsi (Şamaxı rayonu), Meşəbaş kəndi (Qax rayonu), Meşəli qəsəbə (Xaçmaz rayonu), Meşəkənarı qəsəbə (Masallı rayonu), Meşəoba kəndi (Zaqatala rayonu) və s.

VII. Spesifik toponimik terminlər

Spesifik toponimik terminlər zahiri görünüşlə bağlı metafor xarakterli terminlərdir. Bu qrup terminlərlə ifadə olu-

nan coğrafi adlar əvvəlkilərdən spesifik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Adı çəkilən spesifik toponimik coğrafi terminlərlə yaranmış adlara rast gəlinir:

Ağ termini toponimiyada rəng, işıq, təmizlik, içməyə yararlı və s. mənalarda işlənir: Ağsu çayı (Ağsu rayonu), Ağgüney dağı (Lerik rayonu), Ağgöl (İmişli rayonu), Ağyoxuş (Kəlbəcər rayonu), Ağbənd kənd (Zəngilan rayonu), Ağbulaq kəndi (Cəlilabad, Laçın, Tovuz, İsmayilli və Xocavənd rayonları) və s.

Ala alabəzək, ağ-qara, qarışıq görünən zirvəyə, qayaya aid edilir: Alaqaya zirvəsi (Şuşa rayonu), Alaqurşaq kəndi (Qubadlı rayonu), Aladaşdağ silsiləsi (Şamaxı rayonu), Alakol kəndi (Tovuz rayonu), Böyük və Kiçik Alagöllər (Qarabağ vulkanik yaylası), Alaşar kəndi (Cəlilabad rayonu) və s.

Boz sözüne dağ adları tərkibində tez-tez rast gəlinir. Toponimiyada boz çılpaq, meşəsiz mənalarda da işlənir: Bozbinə kəndi (Zaqatala rayonu), Bozgüney kəndi (Laçın rayonu), Bozpapaqlar kəndi (Ağdam rayonu), Bozdağ (Ağdam, Şəki, Abşeron, Goranboy və s. rayonlar), Boz yer (Goranboy rayonu), Bozdağ silsiləsi (Dağlıq Şirvan), Bozdağ zirvəsi (Şəki rayonu) və s.

Qara sözü 17 mənada işlənir və onun çoxlu mənə çarları vardır: Qaradağ, Qara təpə – hündür, Qaraçala – genişlik, Qarabulaq – böyük, Qaragün – aşağı, Qaradonlu – rəng, Qara div – qorxulu mənalarındadır.

Qırmızı sözü əsasən obyektin rəngini bildirir. Qızılqöl, Qırmızıqöl (Abşeron rayonu) və s. Bundan başqa ictimai quruluşla əlaqədar olaraq Qırmızı kənd (Neftçala, Gəncə rayonları), Qırmızı qəsəbə (Quba rayonu) və s. adlar da məlumdur.

Göy sözü toponimiyada rəng və yaşıllıq bildirir: Göy-

göl (Gədəbəy, Xanlar, Culfa rayonları), Göytəpə (Ağdam, Qazax, Cəlilabad rayonları), Göytəpə şəhəri (Cəlilabad rayonu) və s.

Sarı suyun, süxurun, dağın, zirvənin rəngi və s. mənələrdə işlənir: Sarıbulaq dağı (Kəlbəcər rayonu), Sarıdağ (Şahbuz rayonu), Sarıyal, Sarıyal dağı, Sarıyoxuş (Xanlar və Laçın rayonları), Sarıqaya kəndi (Zərdab rayonu), Sarıyataq kəndi (Qubadlı rayonu), Sarıtala kəndi (Sabirabad rayonu) və s.

Siya (si) talış və tat dillərində qara məfhumunu ifadə edir: Siyov kəndi (Lerik rayonu), Siyablı kəndi, Siyavar kəndi (Lənkəran rayonu), Siyaqut kəndi (Şərur rayonu), Siyaku kəndi, Siyakəş kəndi (Astara rayonu), Siyaku dağı (Abşeron rayonu), Siyaku çayı (Lerik rayonu) və s.

Çal termininə toponimiyada ağ-tutqun rəng mənasında rast gəlinir: Çaldağ (Qazax rayonu), Çaldaş zirvəsi (Oğuz rayonu), Çaldaş kəndi, Çalburun kəndi (Gədəbəy rayonu), Saldaş kəndi (Salyan rayonu), Saltax kəndi (Naxçıvan MR Culfa rayonu).

Dəhnə farsca ağız deməkdir və müxtəlif mənələrdə işlənir: Böyük Dəhnə kəndi, Kiçik Dəhnə kəndi (Şəki rayonu), Qaradəhnə dağı (Gədəbəy rayonu), Qaradəhnə çayı (Abşeron rayonu), Dəhnə çayı (Şəki rayonu), Dəhnə kəndi (Dəvəçi və Quba rayonları), Dəhnəxəlil kəndi (Ağdaş rayonu) və s.

Burun qurunun, dağın və ya qayanın sivri bucaq şəklində irəli uzanmış hissəsinin adıdır. Burunqovaq kəndi (Xanlar rayonu), Qızılburun kəndi (Salyan rayonu), Daşburun dağı (Sədərək rayonu), Burunlu kəndi (Zəngilan və Zərdab rayonları), Ağburun dağı (Abşeron və Xocavənd rayonları), Köhnə Bilgəh burnu (Abşeron yarımadası) və s.

Boğaz termini toponimiyada iki dağ arasındakı dar ke-

çid, «dar yer» mənalarında işlənir. Qızılboğaz dağı (Laçın rayonu), Qaraboğaz düzənliyi (Samur-Dəvəçi düzənliyinin cənubunda), Boğaz yaylası (Laçın rayonu), Qızılboğaz dağı, Qızılboğaz güneyi, Qızılboğaz təpəsi (Naxçıvan rayonu) və s.

Kələ «baş», «böyük» mənasında olub bir çox toponimlərdə qeydə alınmışdır: Kələbağ kəndi (Quba rayonu), Kələqoparan dağı (Quba rayonu), Kələdəhnə gölü (Lənkəran rayonu), Kələçova dağı (Baş Qafqaz silsiləsində), Kələxana kəndi (Şamaxı rayonu), Kələdağ kəndi (Quba rayonu), Kələzeyvə kəndi (İsmayilli rayonu), Kələki kəndi (Ordubad rayonu) və s.

Qaş dağın, qayanın, təpənin bir qədər irəliyə çıxmış qabaq tərəfi, üst kənar mənasında işlənir: Kahaqaşı yeri (Şəki rayonu), Qaşqaçay kəndi (Qax rayonu), Qızqalası qaşı (Şərur rayonu), Qaşaltı Qaraqoşunlu kəndi (Goranboy rayonu), Sarıqaya qaşı (Zaqatala rayonu), Şindan qaşı (Astara rayonu) və s.

Bağirsaq sözü toponimiyada çox hallarda dərənin dolanbac formalı relyef xüsusiyyətli olması ilə bağlı işlədilir: Bağirsaq kəndi (Kəlbəcər rayonu), Bağirsaq dərəsi (Sədərək rayonu), Bağirsaq mineral bulağı (Tərtər rayonu), Bağirsaq dərəsi (Astara rayonu), Bağirsaq dərə yarganı (Tovuz rayonu) və s.

Şah sözünə toponimiyada yüksəklik, ucalıq, hündürlük və bəzən də böyüklük mənasında rast gəlinir. Şahdağ (Qusar rayonu), Şahbulaq dağı (Goranboy rayonu), Şahindağ dağı (Abşeron rayonu), Şahsevən kəndi (Ağcabədi və Kürdəmir rayonları), Şahqaya dağı (Qaradağ rayonu), Şahbuz kəndi (Şahbuz rayonu), Şahbulaq kəndi (Ağdam rayonu), Şahkərəm kəndi (Daşkəsən rayonu) və s.

Xala avarca «uzun» deməkdir: Xalatala kəndi, Xalaqel dağı, Xalaxı gölü (Balakən rayonu), Xalatalabinə kəndi

(Zaqatala rayonu) və s.

Günbəz fars mənşəli söz olub toponimiyada «yumru», «dairəvi», «girdə» mənasındadır. Günbəzdağ, Günbəzdağ təpəsi (Qubadlı rayonu), Yeddigünbəz dağı, Yeddigünbəz qəbiristanlığı (Şamaxı rayonu) və s.

Qud//qudab termini avarca «yüksək», «hündür», «böyük» deməkdir: Qudordağ zirvəsi (Zaqatala rayonu), Qudyalçay çayı (Quba rayonu), Qudab Rasa dağı (Zaqatala rayonu), Qudula kəndi (Şəki rayonu) və s.

Haça bir-birinə yaxın iki şiş qaya, dağ, təpə və s. mənasında işlənir: Haçaqaya kəndi (Xanlar rayonu), Haçadağ (Qazax rayonu), Haçaqaya zirvəsi (Gədəbəy rayonu), Haçatala kəndi (Qusar rayonu), Haçaqaya kəndi (Xanlar rayonu) və s.

Bu qrupa daxil olan terminlərdən «**yarı**» ləzgi dilində «qırmızı» deməkdir: Yarudağ zirvəsi (Qusar rayonu), **çil** su obyektinə töküldüyü yerə, ağız, axar suyun başqa su obyektinə töküldüyü yerə – ağız deyilir: Ağzıbir çala (Abşeron rayonu). «**Bel**» bağ tirəsi mənasındadır: Başlıbel kəndi, Başlıbel çayı (Kəlbəcər rayonu); **Qoltuq** körfəz mənasındadır: Züd-Ost qoltuğu (Salyan rayonu); «**Baş**» təpə mənasında işlənir: Başlıbel kəndi, Başlıbel çayı (Kəlbəcər rayonu), «**Davan**» təpə deməkdir: Ağdavan çayı (Kəlbəcər rayonu); «**Təvil**» ərəbcə «dərin», «uzun» deməkdir: Təviləbənd zirvəsi (Lerik rayonu); «**Törə**» alçaq mənasındadır: Törədağ (Şəki rayonu) və s. kimi mənalandırılır.

VIII. Din və mövhumatla əlaqədar olaraq yaranmış toponimik terminlər

Bu qrupa daxil edilən terminlərin əsasında da çoxlu coğrafi adlar yaranmışdır. Buraya pır, ziyarət, kilsə, ocaq, türbə və s. terminlər daxildir.

Pir Azərbaycanda vaxtilə çox işlək olmuş terminlərdən biridir: Pirallahı adası (Abşeron arxipelaqında), Pirallahı şəhər tipli qəsəbə (Bakı şəhəri, Əzizbəyov rayonu), Pirsaat çayı, Pirqulu dağı (Şamaxı rayonu), Pirəsora kəndi (Lerik rayonu), Pirquluoba kəndi (Quba rayonu), Pirqaraçuxa kəndi (Şamaxı rayonu), Pircahan kəndi (Laçın rayonu), Pirəbədil kəndi (Quba rayonu), Pirəhmədli kəndi (Füzuli rayonu), Pirdağ (Oğuz və Qubadlı rayonları) və s.

Ziyarət pir olan yer mənasında işlənir: Ziyarət zirvəsi, Ziyarət çayı, Ziyarət dağı, Ziyarət məbədi xarabalığı (Daşkəsən rayonu), Ziyarət dağı, Ziyarət piri (Xanlar rayonu), Ziyarət dağı (Xocavənd rayonu) və s.

Kilsə respublika toponimiyasında kilsə sözü ancaq xristian ibadətgahları ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Kilsədağ, Kilsə kəndi (Kəlbəcər rayonu), Kilsədağ (Qəbələ rayonu), Kilsəli mineral bulağı (Gədəbəy rayonu), Kilsəli kəndi (Kəlbəcər və Gədəbəy rayonu), Kilsəli kənd, Kilsəsuu çayı (Qazax rayonu), Kilsəbuqov kəndi (Balakən rayonu) və s.

Vank kilsə anlayışını bildirir: Vank kəndi (Xocavənd rayonu), Vanklu kəndi, Vanklu dərəsi (Ağdərə rayonu) və s.

Pand sözü qədim slavyan dilində ziyarətgah, pir mənasında işlənir: Pand sıra dağları, Pand dərəsi (Xanlar rayonu), Pand dağı (Kiçik Qafqaz dağında olan zirvələrdən biri) və s.

Ocaq sözünə toponimiyada pir mənasında rast gəlinir: Yolocaq dərəsi, Yolocaq çayı, Yolocaq piri, Yolocaq kəndi (Yardımlı rayonu), Ocaqlı kəndi, Ocaqlı qışlağı (Cəlilabad rayonu) və s.

Haram ərəbcə müqəddəs yer, ziyarətgah mənasında olan «hərəm» sözündəndir. Haram kəndi (Lerik rayonu), Haramtala dağı (Quba rayonu), Haramı dağı (Şamaxı ra-

yonu), Haramtala (Quba rayonu).

Türbə ərəbcə qəbir, məzar deməkdir. Bu terminə toponimiyada müqəddəs qəbir, pır mənasında rast gəlinir: Seyidətürbə kəndi (Lənkəran rayonu), Türbə çay (Cəlilabad rayonu), Türbə qəbiristanlığı, Türbə təpəsi (Masallı rayonu) və s.

VI FƏSİL

TOPONİMLƏRİN NOMİNASİYASI

Onomastikada bu vaxta qədər coğrafi obyektlər ad verilmə səbəblərinə (nominasiyaya) görə müxtəlif variantlarda təsnif olunmuşdur. Əlbəttə, bu təsnifatlar tədqiqatçıların ixtisasına və məqsədlərinə uyğun olaraq aparılmışdır.

Görkəmli toponimist S.M.Mollazadə respublikamızın şimal rayonlarının toponimlərini üç bölgədə təsnif edir (leksik, morfoloji və sintaktik yolla yaranmış toponimlər).

Tofiq Əhmədov Azərbaycanın oronimlərinin təsnifini aşağıdakı kimi vermişdir: 1. Sadə elliptik coğrafi nomensiz oronimlər. Bu qrupa daxil olan coğrafi adlar etnonimlərdən, antroponimlərdən, oykonimlərdən, hidronimlərdən, zoonimlərdən, fitonimlərdən və oronimlərdən törəməsinə görə təsnif edilir. 2. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu ümumi sözlərdən törənən sadə toponimlər. Bu bölmədə obyekt adları sadə sözlərdən törənənlər, düzəltmə sözlərdən törənənlər, feli sifət şəkilçili sözlərdən törənənlər, I və II növ təyini söz birləşmələri əsasında formalaşan mürəkkəb quruluşu, ümumi leksik vahidlərdən törənən sadə toponimlərə bölünür. 3. Mürəkkəb elliptik coğrafi nomenli toponimlər. Bu qrupda isə toponimlər 30-dan artıq bölmə üzrə təsnif edilir.

Müasir toponimikada toponimlərin nominasiyaya görə təsnifi E.M.Murzayevə məxsusdur. Onun bölgü prinsipləri aşağıdakı kimidir:

1) Oronimlər relyef və onun forması elementlərinin adıdır; **dağlar, təpələr, yüksəkliklər, düzənliklər, ovalıqlar, plato, çökəkliklər, vadilər** və s. 2) hidronimlər: **çay, çay qolu, bulaq, göl, dəniz, okean, su anbarı və kanal adları**; 3) bitki

aləmi adları: meşələr, parklar, çəmənliklər, səhralar, otluqlar, biçənəklər; 4) yaşayış məskəni adları: şəhərlər, kəndlər, müxtəlif stansiyalar, qəsəbələr, xutorlar, kolxozlar, sovxozlar; 5) küçə, meydança, döngə, keçid, şəhər içərisindəki körpü, qəsəbə, böyük kənd stansiyası, habelə bu nomenklaturaya daxil olan adlar (268, s.92-93). Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, bu təsnifat heç də bütün toponimləri əhatə etmir. Ona görə E.M.Murzayev toponimlərin belə bir təsnifini də təklif etmişdir:

- 1) Relyefin hər hansı bir əlamətinə görə verilən adlar;
- 2) Su obyektlərinin əlamətinə görə verilən adlar;
- 3) Fitotoponimlər – bitkilərin növlərinə görə verilən adlar;
- 4) Zootoponimlər – heyvanların növlərinə görə verilən adlar;
- 5) Antrotoponimlər – insan ləqəbləri, soyadları və adlarına görə verilən adlar;
- 6) İstehsal toponimləri.

Toponimik nominasiyada əsas məsələ obyektə kimin və nəyin adını daşmasına, habelə coğrafi obyektin hansı xüsusiyyət və əlamətinə (spesifik cəhətinə) görə ad verilməsi əsas şərtidir. Deməli, ayrıca götürülmüş oronimin etimologiyası, obyektin özü nəzərə alınmadan izahat toponimik tədqiqatda istənilən nəticəni vermir.

Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan oronimiyası müasir toponimikada xüsusi olaraq tədqiqat obyekti olmadığına görə onun təsnifatı son illərə qədər verilməmişdi. İlk dəfə bu sətirlərin müəllifi 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikası oronimlərinin kompleks şəkildə nominativ təsnifatını vermişdir (95, s.28-34). Hər bir təsnifat faktiki materialdan irəli gəldiyinə görə Azərbaycanın oronimiyası onu aşağıdakı kimi təsnif etməyə imkan verir: **Spesifik**

oronimlər; metaforik oronimlər; oronimik oronimlər; oykonimik oronimlər; hidronimik oronimlər; fitonimik oronimlər; zoonimik oronimlər; etnonimik oronimlər; patronimik oronimlər; antroponimik oronimlər və s.

Toponimik nominasiya dedikdə yalnız oronimik, hidronimik, oykonimik, zoonimik, fitonimik obyektlərə advermə nəzərdə tutula bilər, çünki coğrafi obyektlərin bu növlərinə advermədə əsasən xarakterik əlamət ön plana çəkilir. Halbuki, etnotoponimlərdə əlamət yox, obyektlərin xalqa, tayfaya, nəslə, tirəyə və şəxsə mənsubiyyəti öz əksini tapır. Buradan aydın olur ki, toponimik nominasiya əsasən oronimlərə, müəyyən qədər isə hidronimik toponimlərə aiddir. Ona görə ki, oroqrafik obyektlərə advermədə rəng, say, bitki və heyvan növlərinin adlarını bildirən terminlər əsas yer tutur. Oronimlərin nominasiyasının ayrıca fəsil kimi verilməsi də bununla izah olunur.

Coğrafi adlar sistemi insanın onu əhatə edən təbiətin mənimsəməmiş məhsulu kimi təzahür etdiyinə görə relyefin müxtəlif formalarına advermədə müxtəlif coğrafi terminlərdən istifadə edilmişdir.

Azərbaycan ərazisindəki obyekt adları üzərində aparılan toponimik tədqiqatlar göstərir ki, toponimlər advermədə müxtəlif cəhətlərdən özünü göstərmişdir. Buna əsasən toponimlərin nominasiyasının aşağıdakı növləri yaranmışdır.

1. SPESİFİK TOPONİMLƏR

Toponimlərin nominasiya baxımından araşdırılması göstərir ki, bir qrup coğrafi obyektə ad spesifik xüsusiyyətinə görə verilmişdir. Bu qrupa daxil olan coğrafi adlar ad almasına görə başqa toponimlərdən tamamilə fərqlənir. Əgər

digər coğrafi adlar yaxınlığındakı obyektlərin adlarını (kənd, şəhər, qəsəbə, dağ, təpə, çay, göl, dəniz, kanal, arx və s.) əks etdirmələrinə görə ad aldıkları halda, spesifik coğrafi adlar onlardan fərqli olaraq adını heç bir obyektədən almır. Onlara spesifik əlamətlərinə (relyef formasına, yerləşdiyi cəhətlərə, ölçülərinə, süxurlarının rənginə və tərkibinə, sayına, hündür-əlaçaqlığına, ərazisinin bitkisiz olmasına, baş vermiş hadisəyə və s.) və metaforik cəhətlərinə (bu və ya digər heyvana, quşa, əşyaya, insan və heyvanın bədən üzvlərinə oxşadılmasına, həmçinin relyefinin zahiri görünüşünə görə) ad verilmişdir.

Süxurlarının rənginə görə adlandırılan toponimlər

Respublikamızın ərazisində qeydə alınmış bir çox dağ, qaya zirvə, yoxuş, dərə, təpə və digər oroqrafik obyektlərə süxurlarının rənginə görə ad verilmişdir. Bu qəbildən olan coğrafi adların tərkibində **ağ, ala, boz, qara, qırmızı, qızıl, çal, çil, siya, sio** və sair terminlər iştirak edir.

«Ağ»ın çox mənə çalarlığı vardır: **təmiz, yazılmamış, cəm (-lar, -lər), xoş gün, cəhət, itaət etməmək** və s. Bütün bunlarla yanaşı, oroqrafik obyekt adlarında rast gəlinən «ağ» sözü süxurların ağ olmasını bildirir. **Ağdağ, Ağsal dağı** (Şərur rayonu) oronimlərində **Ağdağ** «ağ rəngli süxurlardan yaranmış dağ» deməkdir. **Ağsal** oronimində isə «sal»ın (sal daş deməkdir) ağ rəngdə olduğunu bildirir. **Ağtəpə** (Qazax, Kəlbəcər, Xanlar və Cəbrayıl rayonları) oronimində də «ağ» sözü təpənin ağ rəngli süxurlarının rəngini əks etdirir. Bu qəbildən olan oykonimlərə Aqayrı kəndi (Biləsuvar rayonu), Ağbənd qəsəbəsi (Zəngilan rayonu), Ağdaş kəndi (Cəlibad və Kəlbəcər rayonları) adlarını misal göstərmək olar.

Azərbaycanda «al» termini ilə **bağlı** oronimlərə də rast

gəlinir. Ala bir sıra mürəkkəb sözlərin əvvəlində, sözün ifadə etdiyi əşyada alalıq, rəngbərənglik (qırmızı, ağ, qara qarışıq), ala-bulalıq, ağ rəng ilə qarışıqlıq əks etdirir. Uzaqdan alabəzək görünən zirvəyə, qayaya, dağa, təpəyə ala deyirlər. **Ala qaya dağı** (Kəlbəcər rayonu), **Aladaş dərəsi** (Zəngilan rayonu) oronimlərində ala sözü alabəzək məfhumunu ifadə edir. Alagöllər (Laçın rayonu), Alagöllər dağı (Şahdağ silsiləsindən birinin adı), Alaquşsaq kəndi (Qubadlı rayonu), Alakol kəndi (Tovuz rayonu), Alagözmərzə kəndi (Naxçıvan MR, Babək rayonu) və s.

Rəng mənasında işlənən «boz» sözü ilə bağlı olaraq yaranmış çoxlu oronimlərə rast gəlinir. «Boz» – kül rəngli, qara rənglə ağ rəngin qarışığından əmələ gələn rəngə deyilir. Məsələn, Bozbinə kəndi (Zaqatala rayonu), Bozgüney kəndi (Laçın rayonu), Bozlu kəndi (Laçın və Ağdam rayonları). Toponimiyada «boz»un çılpaq, bitkisiz, meşəsiz, tutqun, dumanlı və başqa mənaları da vardır. **Bozqaya** (Daşkəsən, Kəlbəcər rayonları), **Bozdağ** (Qazax, Əskəran, Goranboy rayonları), **Bozyal** (Kəlbəcər, Gədəbəy rayonları), **Bozdüz** (Əskəran rayonu) coğrafi adlarında «boz» sözü oronimlərdəki süxurların kül rəngli olmasını bildirir.

Bütün rənglərin ən tündü, ən tutqunu qara rəngdir. Bu qrupa dair oykonimlərdən: Qarabulaq kəndi (Gədəbəy, Oğuz, Xanlar, Xocavənd rayonları), Qarabucaq kəndi (Kürdəmir rayonu), Qaraqaya kəndi (İsmayilli və Yardımlı rayonları) və s. misal göstərmək olar. Tünd rəngli süxurlardan yaranmış oroqrafik obyekt adlarında «qara» rəng mənasında işlənir. **Qaraqaya** (Daşkəsən, Zəngilan, Gədəbəy, Kəlbəcər, Tovuz, Şuşa rayonları), **Qaraqaş dağı** (Gədəbəy rayonu, Dördlər kəndi), **Qaraquzey** (Qubadlı, Laçın, Xanlar, Xocavənd, Şəmkir rayonları) oronimlərində süxurların tünd-qara rəngdə olmasına görə belə adlandırılmışdır.

Quba rayonundakı **Siyaku dağı**, Lənkəran rayonunda qeydə alınmış **Siyaker zirvəsi** oronimlərindəki **siyo** sözü də tat və talış dillərində müvafiq olaraq «qara rəng» mənasındadır. **Ker** – hissəciyi «daş» deməkdir. **Siyaker zirvəsi** Qaradaş zirvəsi almanı ifadə edir. Kənd adlarından isə Siyablı, Siyavar (Lənkəran rayonu), Siyakeş kəndi, Siyaku kəndi (Astara rayonu), Siyov kəndi (Lerik rayonu) və başqa coğrafi adlar bu qrupa daxildir.

Toponimiyada rast gəlinən **qırmızı** sözü məcazi mənada: **gözəllik, parlaqlıq, aydınlıq, qan rəngli, al, şadlıq** və s. mənalarda işlənməklə yanaşı, həm də obyektin rəngini bildirir. Qeydə alınmış **Qırmızı qaya** (Kəlbəcər, Zəngilan və Daşkəsən rayonları), **Qırmızı dərə** (Laçın, Tovuz və Şuşa rayonları) oroqrafik obyektlərin adlarında **qırmızı** termini süxurların rəngini əks etdirir. «Qızıl» sözü də **dağ, qaya, təpə** və sair oronimlərində «parlaq sarı», «qızılı rənginə çalan», «alqırmızı» mənasında işlənir. **Qızılqaya** (Qazax, Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Tovuz, Cəbrayıl, Xocavənd və Şuşa rayonları), coğrafi adında **qızıl** termini «qızılı rəngə çalan» mənasındadır.

Oronimlərin tərkibindəki «göy» sözü rəng mənasında işlənir və aşağıdakı oronimlərdə rast gəlinir: **Göyqaya** (Qubadlı, Gədəbəy, Kəlbəcər və Şuşa rayonları), **Göydağ** (Qazax, Daşkəsən, Gədəbəy və Xanlar rayonları), **Göydərə** (Kəlbəcər, Gədəbəy və Şəmkir rayonları). Adları çəkilən bu oronimlərin süxurları göy rəngdə olduğundan belə adlandırılmışdır. Oykonimlərdən Göybulaq kəndi (Şəki rayonu), Göydərə kəndi (Qobustan, Kəlbəcər və Naxçıvan MR Culfa rayonları), Göyolı kəndi (Gədəbəy rayonu) və s. buraya aiddir.

Respublikamızın ərazisindəki bir qrup oronimlərin yaranması və formalaşmasında «**sarı**» rəng mənasında işlədil-

mişdir. Həmin oronimlər növcə **burun, qaya, dağ, yal** və s. coğrafi obyektlərdən ibarətdir. **Sarıburun** (Qubadlı, Kəlbəcər və Şuşa rayonları), **Sarıqaya** (Qazax, Qubadlı, Daşkəsən, Goranboy, Kəlbəcər, Gədəbəy, Masallı, Şəmkir, Şuşa rayonları), **Sarıdağ** (Qubadlı, Kəlbəcər və Gədəbəy rayonları), **Sarıdərə** (Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın, Xanlar, Cəbrayıl rayonları), **Sarıdüz** (Kəlbəcər rayonu), **Sarıyal** (Daşkəsən, Zəngilan, Gədəbəy, Samux və Şəmkir rayonları), **Sarıyarğan** (Qubadlı və Laçın rayonları), **Sarıyoxuş** (Qazax, Qubadlı, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonları) və s. oronimlər bu qəbiləndir. **Sarıbulaqçay** (Yardımlı rayonu), Sarıqışlaq kəndi (Zəngilan rayonu), Sarıqobu çayı (Şəki rayonu), Sarıyataq (Qubadlı rayonu) və s. coğrafi adlarında da sarı termini iştirak edir.

Oroqrafik obyekt adlarında iştirak edən «çal» sözü boz, açıq-boz və ya tünd-boz rəng mənələrindədir. **Çal qaya** (Kəlbəcər və Laçın rayonları), **Çaldağı** (Tovuz rayonu), **Çal güneyi**, **Çal yalı** (Gədəbəy rayonu), **Çaltəpə** (Daşkəsən və Xocavənd rayonları) oronimlərində «çal» termini boz rəng mənasında işlədilir. Azərbaycan toponimiyasında rast gəldiyimiz Çalburun kəndi, Çaldaş kəndi (Gədəbəy rayonu), Çallı kənd (Zərdab rayonu) və başqa toponimlər də bu qəbiləndir.

«Çil» sözü də sarımtıl rəng mənasında olmaqla bir neçə oronimlərdə rast gəlinir. **Çilgəz ayrığı**, **Çilgəz zirvəsi** (Laçın rayonu), **Çilgəz dağı** (Kəlbəcər rayonu) oronimləri süxurlarının sarımtıl rəngdə olmasına görə belə adlandırılmışdır. Ciləbürt kəndi (Tərtər rayonu), Ciləgir kəndi (Qusar və Xaçmaz rayonları) və s. oykonimlər də bu qrupa aiddir.

Süxurlarının tərkibinə görə adlandırılan toponimlər

Oroqrafik obyektlərdən bəziləri süxurlarının tərkibinə görə adlandırılmışdır. Zəngilan rayonunun Aşağı Yeməzli kəndinin şərqində yerləşən Güney dağına süxurlarının çınqıldan ibarət olmasına görə **Çınqıllı Güney dağı** deyilmişdir. **Daşlı təpə** (Tovuz rayonu, Düz Cırdaxan kəndi) isə süxurlarının tərkibi çay daşlarından olmasından belə adlandırılmışdır. Laçın rayonun Cağazur kəndinin ərazisində qeydə alınmış oronim **Dəvədaş təpəsi** adlanır. Təpə böyük sal daşlardan ibarət olduğundan ona **Dəvədaş təpəsi** demişlər. Oronimin tərkibindəki **dəvə** sözü «iri», «böyük» daş mənasındadır. Goranboy rayonunun Şurakənd ərazisindəki **Daşlı dəre** süxurlarının tərkibi daşlardan ibarət olduğuna görə belə adlandırılmışdır. **Daşlı yoxuşa** (Zəngilan rayonu, Ağbız kəndinin cənub-şərqində) süxurlarının daşlı olmasına görə ad verilmişdir.

Ölçülərinə görə adlandırılan toponimlər

Bu qrupa aid olan müxtəlif oroqrafik obyektlərə və ya sayış məntəqələrinə insanlar böyük və kiçikliyinə, onları müxtəlif əlamətlərinə görə bir-birindən fərqləndirilməsi baxımından ad vermişlər. Bu səbəbdən də belə oroqrafik obyekt adlarının tərkibində böyük və kiçik sözlərinə rast gəlinir: **Böyük qobu – Kiçik qobu** (Tovuz rayonu, Böyük Xoşdarlı kəndi), **Böyük quzey – Kiçik quzey** (Qubadlı rayonu, Mollalı kəndi) **Böyük yazı – Kiçik yazı** (Zəngilan rayonu, Kosakan kəndi), **Böyük təpə – Kiçik təpə** (Masallı rayonu, Ərkivan kəndi), **Böyük çala – Kiçik çala** (Salyan rayonu); **Böyük çökək – Kiçik çökək** (Qazax rayonu, abbasbəyli kəndi), **Böyük Alatəmür kəndi – Kiçik Alatəmür kəndi** (Qax ra-

yonu), **Böyük Bəyli kəndi – Kiçik Bəyli kəndi** (Ağdam rayonu), **Böyük Dəhnə kəndi – Kiçik Dəhnə kəndi** (Şəki rayonu), **Böyük Qaramurad kəndi – Kiçik Qaramurad kəndi** (Gədəbəy rayonu), **Böyük Əmili kəndi – Kiçik Əmili kəndi**, **Böyük Pirəli kəndi – Kiçik Pirəli kəndi** (Qəbələ rayonu) və s.

Oroqrafik obyektlərdən bəziləri hündürlüyünə və ya yaxınlığındakı obyektlə müqayisədə hündür və ya alçaq olmasına görə adlandırılır. Bu qəbildən olan oronimlərə aşağıdakı coğrafi adları misal göstərmək olar: Laçın rayonunun ərazisindəki Zerti kəndinin şimalındakı dağı yerli əhali əhatəsindəki dağlardan fərqli, hündür olmasına görə məcazi mənada **Quşqonmaz dağı** adlandırmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur inzibati rayonu Axura kəndinin şərqindəki dağın adı **Ər dağıdır**. **Ər dağının** mənası «hündür, yüksək dağ» deməkdir. Türk dillərində **ər (ar), ır (ir)** «igid», «yüksək», «hündür» və s. mənələrindədir. Gədəbəy rayonu Komintern kəndinin ərazisində qeydə aldığımız təpələrdən biri də **Ər təpə** adlanır. **Ər təpə** – «yüksək təpə, hündür təpə» mənasındadır. **Ərgünəş dağı** (Xocavənd rayonu, Xırmancıq kəndi) yaxınlığındakı dağlardan hündür olmasına və günəş şüası ilk dəfə həmin dağın zirvəsinə düşməsinə görə öz adını almışdır.

Xanlar rayonu, Qızılca kəndinin ərazisindəki dağ **Qağa dağı** adlanır. **Qağa dağı** adındakı «qağa» sözünü yerli əhali «hündür, böyük» mənasında işlədir. Laçın rayonunun Əhmədli kəndindəki təpələrdən birinə yerli əhali **Yeddişalban təpəsi** deyir. Təpə yaxınlığındakı təpələrdən çox hündür olmasına görə məcazi mənada belə adlandırılmışdır. **Yeddişalban** sözü «çox hündür, yüksək» mənasındadır.

Səthinin bitkisiz olmasına görə adlandırılan toponimlər

Qeydə alınmış oroqrafik obyekt adlarından bir qrupuna səthinin bitkisiz olmasına görə ad verilmişdir. Həmin coğrafi obyektlər bitkisiz olduğundan «keçəl (çılpaq) təpə», «keçəl qaya», «kar qaya» adlanır. Bu qrupa aid oronimlərə aşağıdakı coğrafi adları misal göstərmək mümkündür: **Keçəldağ** (Qəbələ, Kəlbəcər, Gədəbəy, Laçın, Xanlar rayonları), **Keçəl güney** (Daşkəsən rayonu Qıyıqlı kəndi); **Keçəl təpə** (Qazax, Qubadlı, Kəlbəcər, Gəncə və Şərur rayonları), **Kar qaya** (Zəngilan rayonu İkinci Ağalı kəndi).

Yuxarıda adları çəkilən **Keçəldağ** «Çılpaq dağ», **Keçəl-təpə** «Çılpaq təpə». **Keçəl güney** – «Çılpaq güney» mənəlidir.

Say tərkibinə görə adlandırılan toponimlər

Oroqrafik obyektlərin bəzilərinə sayına, bu və ya digər cəhətlərinə görə ad verilmişdir. Belə coğrafi adların tərkibində **yalqız, qoşa, ekiz (iki), üç, dörd, beş, yeddi, doqquz və qırx** sözlərinə rast gəlinir. **Ekizlər təpəsi** (Ağdam rayonu İlxıçılar kəndi); **Yalqız təpə** (Boyəhmədli kəndi), **Dördtəpə** (Cavahirli kəndi) təpələrinin sayının dörd olmasına görə adını almışdır. Yaşayış məntəqəsi adlarından aşağıdakı toponimləri misal göstərmək olar: **Təkdəm kəndi** (Kəlbəcər və Masallı rayonları), **Qoşa kənd** (Tovuz rayonu), **Qoşaqlıq kəndi** (Bakı şəhəri Əzizbəyov rayonu), **Qoşakənd kəndi** (İsmayilli rayonu), **Qoşa Dizə kəndi** (Naxçıvan və Ordubad rayonları), **Qoşasu kəndi** (Laçın rayonu) və s.

Gəctəpə (Salyan rayonu, Varlı qəsəbəsinin ərazisində) oroniminin tərkibindəki **gəc** yerli xalq coğrafi termini olub «üç» mənasındadır. **Gəcgərə** «Üçtəpə» deməkdir. **Üçtəpə**

kəndi (Xanlar və Cəlilabad rayonları), **Qoşa qaya** (Goranboy və Tovuz rayonları), **Qoşa dəre** (Zəngilan rayonu), **Qoşa təpə** (Qazax və Daşkəsən rayonları), **Qoşa düz** (Kəlbəcər rayonu Dərəqışlaq kəndi) oronimlərindəki **qoşa** sözü say mənası daşıyır və «iki» deməkdir.

Dördqardaş dağı (Laçın rayonu) və **Beşqardaş dağı** (Xanlar rayonu) zirvələrinin sayının dörd və beş olmasına görə adlandırılan oronimlərdir. **Dördlər kəndi** (Gədəbəy və Neftçala rayonları), **Yeddi təpə** (Ağsu rayonu Nüydi kəndi) təpələrinin sayının yeddi olmasına görə belə adlandırılmışlar.

Kəlbəcərdə Pirilər kəndinin qərbindəki təpə **Doqquz donluq təpə adlanır**. Oronimin tərkibindəki doqquz təpələrin sayı mənasındadır. Donluq komponenti isə çox güman ki, təpələrin bir-birindən olan məsafəsini bildirir.

Maraq doğuran toponimlərdən biri də **Qırx buğumlu yal və Qırxıncı kilometr köçəbəsi** coğrafi adlarıdır. Coğrafi adın tərkibində işlənən **qırx** say və **yal** isə coğrafi termindir. **Buğum** sözü isə «hissə», «kəsik-kəsik» mənasındadır. Yal çoxlu kəsik-kəsik hissələrdən, buğumlardan ibarət olduğundan belə adlandırılmışdır. Köçəbənin isə belə adlandırılmasına səbəb Lənkəran şəhərindən onun salındığı əraziyə qədər olan məsafənin qırx kilometr olmasıdır.

Suyunun dadına görə adlandırılan toponimlər

Bir qrup oronimlərin əksəriyyətinin adı ərazidən axan suların dadını bildirən sözlərlə ifadə edilmişdir. Bu səbəbdən həmin oroqrafik obyektlərin adında dad bildirən «acı», «şor», «duzlu» və başqa sözlər işlədilir. Respublikamızda 50-dən artıq **Acıdərə** oronimi qeydə alınmışdır. Qazax rayonundakı **Acıdərə** həmin dərədən axan Acısu çayının, Qax

rayonunda qeydə alınan **Acıdərə** isə oradan axan Acıçayın suyunun dadına görə belə adlandırılmışdır. Şamaxı rayonundakı Acıdərə kəndi isə dərədə salınmasına görə ərazinin relyef xüsusiyyətini əks etdirir.

Şorçala və **Duzlu qobu** (Salyan rayonu) oronimləri də suyunun dadına görə adlandırılmışdır. **Şorçala** – Şorsulu çayının, **Duzlu qobu** isə şoran suların oraya toplanmasına görə verilən adlardır. **Şorsulu kəndi** (Salyan rayonu), **Şorsu kəndi** (Şəki rayonu) və **Şordəhnə kəndi** (Ağdaş rayonu), **Şorkənd kəndi** (Neftçala rayonu) və s. həmin oroqrafik obyektlərin adları ilə reallaşmış toponimik vahidlərdir.

Suyunun rejiminə görə adlandırılan toponimlər

Oronimlərin bəziləri oradakı suyun rejiminə, yəni ilin isti aylarında suyun qurumasına görə ad almışdır. Bu səbəbdən də həmin oroqrafik obyektlərin adında «quru» sözü işlənir: **Quru qobu** (Gəncə, Biləsuvar və Tovuz rayonları). **Quru qobu** «susuz qobu» mənasındadır. Respublikamızda daha çox rayonlarında **Quru dərə** oroniminə (Qazax, Qubadlı, Zəngilan, Əsgəran, Kəlbəcər, Goranboy, Laçın, Xocavənd, Xanlar, Cəbrayıl rayonları ərazisində və s.) rast gəlinir. **Quru dərə** «susuz dərə» deyilmişdir. Yaşayış məntəqəsi adlarından **Qurudərə kəndi** (Gədəbəy və Tovuz rayonlarında) adları da bu qrupa daxildir. Gədəbəy inzibati rayonu Söyüdlü kəndinin ərazisində qeydə alınmış **Quru düz** oronimi də «susuz düz» mənasındadır.

Yerləşdiyi cəhətə görə adlandırılan toponimlər

Oroqrafik obyektlərin daha bir qrupu da vardır ki, onlara yerləşdiyi cəhətə görə ad verilmişdir. Məlumdur ki,

coğrafiya dərslərlərində rast gəlinən hər hansı bir obyektin mövqeyi enlik və uzunluq dərəcələri ilə və yaxud da cəhətlər vasitəsilə müəyyən olunur. Hazırda hər hansı bir ərazinin cəhəti şərq, qərb, şimal və cənub terminləri ilə ifadə edilir. Azərbaycanın oronimiyasında da çoxlu cəhət bildiren xalq coğrafiya terminləri mövcuddur. Araşdırmalar göstərir ki, oronimlərin tərkibində **quzey, güney, aşağı, yuxarı, qiblə, qabaq** və digər xalq coğrafiya terminləri geniş işləkdir.

Cəlilabad inzibati rayonu Mirzəli kəndinin şərqində yerləşən dərə **Aşağı dərə** adlanır. Bu coğrafi obyektə kəndin günçıxanında (şərqində) – aşağısında olmasına görə «Aşağı dərə» deyilmişdir. Lənkəran rayonu Gəgiran kəndinin ərazisində **Gəgiran quzeyi** və **Gəgiran güneyi adlı** oronimlər qeydə alınmışdır. Hər iki dağ yerləşdiyi cəhətə yəni quzey və güney tərəfdə olmasına görə öz adını almışdır. **Qabaq quzey** oronimindəki (Gədəbəy rayonu) **qabaq** sözü «ön tərəf» mənasındadır. Doğrudan da quzey inzibati rayonunun Gərməşeyli kəndinin önündə, qabaq hissəsində yerləşmişdir.

Qara quzey (Qubadlı, Gədəbəy, Cəbrayıl, Xanlar rayonları) oronimlərinin tərkibindəki **qara** sözü heç də dağ süxurlarının rəngi mənasında deyil, «böyük» mənasında işlənir.

Qeydə alınmış **Qiblədağ** (Abşeron rayonu); **Qibləsiz dağ** (Gədəbəy rayonu); **Qiblə dərəsi** (Xanlar rayonu, Çaylı kəndi) və **Qiblə daşı** (Tovuz rayonu, Saladınlı kəndi) və **Qiblə daşı** (Tovuz rayonu Saladınlı kəndi) orografik obyektlərinə yerləşdiyi cəhətə (kəndin və rayonun cənubunda yerləşməsinə) görə ad verilmişdir. Qiblə ərəbcə «cənub» deməkdir (37, s.125). Bu səbəbdən ad almış çoxlu yaşayış məntəqəsi adları da mövcuddur: **Aşağı kəndi** (Kəlbəcər rayonu), **Aşağı Amburdərə kəndi** (Lerik rayonu), **Aşağı Astanlı kəndi** (Ordubad rayonu), **Aşağı Əskipara kəndi** (Qazax rayonu),

Aşağı Yəyci kəndi (Şərur rayonu), **Aşağı Nehrəm kəndi** (Daşkəsən rayonu), **Qaragüney kəndi** (Kəlbəcər rayonu), **Güney məhlə kəndi** (Quba rayonu), **Qabaqdilib kəndi** (Yardımlı rayonu), **Qabaqtəpə kəndi** (Daşkəsən rayonu) və s.

Baş vermiş hadisəyə görə adlandırılan toponimlər

Toponimik obyektlərdən bəziləri əsrlər, min illər bundan əvvəl baş vermiş hər hansı bir hadisəni tarixi bir fakt kimi özündə əks etdirmişdir. Bu qrupa daxil olan obyektlərin əksəriyyətinə dağlıq ərazilərdə daha çox təsadüf olunur. Bu qəbildən olan toponimləri mənşəyinə görə üç qrupa bölmək mümkündür:

1. İnsanla bağlı hadisələrdən ad alan oroqrafik obyektlər: **Vəli ölən təpə** (Lənkəran rayonu, Gəgirən kəndi). Burada Vəli adlı şəxsin dünyasını dəyişməsi obyektin belə olmasına səbəb olmuşdur. **Astan ölən yal** (Kəlbəcər rayonu, Baş Qaracanlı kəndi) isə Astanın yaldan sürüşüb dərəyə uçaraq ölməsi hadisəsini əks etdirir. **Qürbəti qurd yeyən dərə** (Zəngilan rayonu, Ağbiz kəndi) qurdun (canavarın) Qürbəti yeməsinə görə belə adlandırılmışdır və s.

2. Heyvanlarla bağlı hadisələrdən ad alan oronimlər: Heyvanların dağdan, qayadan, yaldan, zirvədən uçması hadisəsi ilə bağlı. **Atuçan qaya** (Laçın rayonu, Avazlar kəndi) oronimi qeydə alınmışdır. Oroqrafik obyekt atın qayadan sürüşərək dərəyə uçması hadisəsi ilə əlaqədar öz adını almışdır.

Qatır uçan dərə (Cəbrayıl rayonu, Şahverdili kəndi) kəndin yaxınlığındakı yoxuşdan qatırın sürüşərək məhv olmasını əks etdirir. Laçın rayonundakı dağlardan biri maralın uçması ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır: **Maral uçan dağ** və s.

3. Bu və ya digər bədbəxt hadisənin adı ilə bağlı oronimlər: **Qanlı gədik** (Qubadlı, Xocavənd və Laçın rayonları), **Qanlı təpə** (Gədəbəy və Şəmkir rayonları). Belə obyekt adları daha çox amansız döyüşlərin şahidi kimi tarixi hadisələrdən hansınınsa adını əbədiləşdirir.

Bəzi səbəblərdən adlandırılan spesifik toponimlər

Bəzi oroqrafik obyekt adları ayrı-ayrı spesifik xüsusiyyətlər əsasında yaranmışdır. Ağsu rayonu Padar kəndinin ərazisindəki **Sel dərə** yaz vaxtı dərədən selin axmasına, **Qaranlıq dərə** (Ağsu rayonu) sıx ağaclıq (keçilməz) olmasına, Laçın rayonunun **İşıqlı dağ** yaxınlığındakı dağların hündür olmasına və günəş şüası oranı daha çox işıqlandırmasına, **Cindəre** (Zəngilan rayonu, Ağakışilər kəndi) sıx kolluqlarla əhatə edilməsinə, **Şeytanlı dağ** (Şərur rayonu) xalq əfsanəsinə əsasən burada şeytanlar yaşamasına görə adını almışdır. Şeytan ərəb sözü olub dini təsəvvürlərə görə şəri təmsil edən mövhümi varlıq deməkdir. Bu qrupa daxil olan oykonimlərdən **İşıqlı kəndi** (Qubadlı və Füzuli rayonları), **Cındar kəndi** (Quba rayonu), **Cınni kəndi** (Ağdam rayonu), **Cınlı Boluşlu kəndi**, **Cınlı Zeynallı kəndi** (Goranboy rayonu) və s. misal göstərmək olar.

2. METAFORİK TOPONİMLƏR

Respublikamızın ərazisində bir qrup toponimik obyekt vardır ki, onlara bu və ya digər əşyaya oxşadılmasına, formasına, relyefin zahiri görünüşünə, heyvana və quşa, insan və heyvanların bədən üzvlərinə oxşadılmasına görə ad verilmişdir. Metaforik oroqrafik obyektlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır.

Bu və ya digər əşyaya oxşadılmasına görə

Coğrafi obyektlərdən bir qismi əhali tərəfindən müxtəlif ev əşyalarına oxşadılmış və onlara həmin əşyaların adı verilmişdir. Araşdırmalardan məlum olur ki, həmin oronimlərin bir qrupuna ev əşyalarının, digər hissəsinə kənd təsərrüfatı əşyalarının, başqa bir qisminə isə bu və ya digər əşyaların adları verilmişdir.

a) ev əşyalarına oxşarlığına görə ad verilmiş toponimlər:

Bəşikdağ (Ağdam rayonu); **Yorğan dərəsi** (Xocavənd rayonu, Müğanlı kəndi); **Qazanqaya** (Laçın rayonu); **Zindan yalı** (Goranboy rayonu, Yenikənd kəndi); **Çömçə dərəsi** (Ağsu rayonu, Bico kəndi).

b) kənd təsərrüfatı əşyalarına oxşarlığına görə ad verilmiş coğrafi adlar:

Qeydə alınmış bir neçə oronim zahiri görünüşcə kotanı xatırladır. Buna görə həmin obyektlərə **Kotandağ** (Qazax, Naxçıvan rayonları), **Kotanqaya** (Laçın rayonu), **Kotanarx kəndi** (Ağdaş rayonu) və s.

c) Bu və ya digər əşyalara oxşarlığına görə ad verilmiş toponimlər:

Yəhər qaya (Şəmkir rayonu); **Yəhər təpə** (Naftalan şəhəri və Laçın rayonu). Azərbaycanın Qubadlı, Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər, Xocavənd, Laçın, Tovuz və Şəmkir rayonlar, ərazilərində **Kəmər qaya** adlı oronim qeydə alınmışdır. Görünür, əhali həmin qayalara kəməre oxşamalarına görə belə ad vermişdir. Ağsu rayonu Nüydi kəndi ərazisində **Üçbucaq dərəsi** coğrafi adı zahiri görünüşcə həndəsi fiqur olan üçbucağa oxşamasına görə adını almışdır. **Farmaştəpə** (Laçın, Ağdam rayonları) coğrafi adının yaranmasında iştirak edən «farmaş» sözünü yerli sakinlər yorğan döşəyi yığmaq üçün düzəldilən bağlamanın adından götürmüşlər. Zən-

gilan rayonundakı oronimlərdən biri də **Çardağ yarğanı** adlanır. Zahirı görünüşünə görə belə adlandırılmışdır.

Formasına, relyef quruluşunun zahiri görünüşünə görə

Bu qrupa daxil edilən obyektlər relyef formasına və quruluşuna görə ad daşıyır. Həmin oronimləri əmələ gətirən terminlər obyektin ümumi formasına – **uzunluğuna, enli və dar, yumru** olmasına, **hündürlüyünə** və s. verilən adlardır. Bu qəbildən olan coğrafi adların əksəriyyətinin adında **əyri, yas-tı, dar, uzun, enli, yumru, gen, girdə** və başqa relyef formasını əks etdirən sözlərə rast gəlinir.

Xanlar rayonu Topalhəsənli kəndinin ərazisindəki dərə relyef formasına görə **Dar dərə** adlanır. Ağsu rayonunda qeydə alınan **Təngidağ** oroniminin komponenti olan **təng** (təngə) farsca «dar», «darışqal» mənasındadır. **Sıxnaqdərə** (Xanlar rayonu, Danayer kəndi) oronimindəki **sıxnaq** sözünü yerli əhali «dar» mənasında işlədir: **Sıxnaqdərə Dar dərə** mənasındadır.

Kəlbəcər rayonunda qeydə alınmış **Enlidağ** oronimi də relyefinə görə enli olmasına, Samux rayonu Mirzəli kəndinin ərazisindəki **Gendərə** enli olduğuna görə belə adlandırılmışdır. Bir neçə oroqrafik obyekt relyef quruluşunun əyri-üyrü olması üçün **Əyridərə** (Zəngilan rayonu, Qaragöl kəndi), **Əyriqaya** (Şəmkir rayonu), **Əyridağ** (Kəlbəcər rayonu) adını daşımışdır. **Burdərə** oronimindəki (Cəlilabad rayonu) **bur** sözünü yerli əhali «əyri-üyrü» mənasında işlədir. Bəzi coğrafi obyektlərə relyef formasının girdə, dairəvi kürə şəklində olmasına görə ad verilmişdir. Belə oronimlərə **Yumrudərə, Yumruqaya** (Laçın rayonu), **Yumrutəpə** (Qubadlı, Zəngilan, Gədəbəy, Laçın və Cəbrayıl rayonları) və s. misal göstərilə bilər.

Oroqrafik obyektərdən bir neçəsi relyef formasının uzunsov olmasına görə **Uzundərə** (Cəlilabad, Ağdam rayonları), **Uzunqobu** (Xanlar rayonu), **Uzunqazmalar kəndi** (Zaqatala rayonu), **Uzuntala kəndi** (Qax rayonu) və s. adlandırılmışdır. Oronimlərdən bəziləri bir-birinə yaxın olmuşdur. Bunun üçün həmin təpələr **Hacıqaya** (Xanlar rayonu), **Şişdağ** (Ağsu rayonu) adını daşımışdır.

Zəngilan rayonunun Muğanlı kəndi ərazisindəki dərələrdən biri **Cütaçılan dərə** adlanır. Dərə iti bucaq şəklindədir və iki dərə qoluna ayrıldığı üçün belə adlanır. **Cütaçılan dərə** «iki qola ayrılan dərə» mənasındadır.

Bu və ya digər heyvana, quşa oxşadılmasına görə

Qeydə alınmış toponimlərin cüzi bir hissəsi insanlar tərəfindən bu və ya digər heyvana və ya quşa oxşadılmasına görə adlandırılmışdır. Əlbəttə, belə oronimlər xalq təfəkkürünün məhsuludur. Məsələn, əjdahaya oxşadılmasına görə bir neçə oronim qeydə alınmışdır. Nağıllarda təsvir edilən ağzından od püskürən, insan və heyvanları udan, qanadlı nəhəng ya ilan şəklində təsəvvür olunan mövhumi bir heyvanlarla bağlı (11, s.235). **Əjdaha qayası** (Qubadlı və Kəlbəcər rayonları), **Əjdaha düzü**, **Əjdaha yalı**, **Əjdaha kahası** (Laçın rayonu), **Əjdaha dağı** (Şərur rayonu) və s. adlara təsadüf edirik. **Dəvədaşı dağı** (Şərur rayonu) adındakı dəvə sözü «böyük sal daş» anlayışını ifadə edir. Laçın rayonundakı **Qoçdaş dağı** isə zahiri görünüşcə qoça oxşadılmasına görə belə adlandırılmışdır.

İnsan və heyvanların bədən üzvlərinə oxşadılmasına görə

Bir sıra metaforik toponimlər coğrafi obyektlərin xarici görünüşü ilə əlaqədar insan və heyvanların bədən üzvlərinin adları ilə bağlı yaranmışdır. Bu qəbildən olan toponimlərə coğrafi obyektlərlə insan və heyvan bədən üzvlərinin arasındakı oxşarlığı nəzərə alaraq bədən üzvlərinin adlarını vermişlər. Həmin qurupa daxil olan coğrafi adların tərkibində ağız, dəhnə, ayaq, baş, bel, burun, boğaz, boyun, barmaq, qaş, döş, qol, qarın, dırnaq və başqa bədən üzvləri adları iştirak edir.

Ağızgüney dağı (Gədəbəy rayonu) toponiminin tərkibində işlənən «ağız» sözü güneyin ağıza oxşamasını bildirir. Həmin rayonda qeydə alınmış **Qaradəhnə dağının** adındakı **dəhnə** sözü də farsca «ağız» deməkdir (131, s.99). **Koroğlu ayağı dağı** isə orada iri ayaq ləpirlərinin olmasına görə belə adlandırılmışdır.

Zəngilan rayonundakı dağlardan biri **Başəyri dağ** adlanır. Doğrudan da dağın baş hissəsi əyri şəkildədir. **Başəyri dağ** «Əyri baş dağ» deməkdir. **Keçibeli dağı** (Laçın rayonu) zahiri görünüşünə görə keçibəlini xatırlatmasına görə öz adını almışdır. Qazax rayonundakı **İlanburun dağına** ilan burnuna oxşadılmasına görə ad verilmişdir. **Qızılboğaz dağı** (Laçın rayonu Əhmədli kəndi) adında **boğaz** «keçid» mənasındadır. **Qızılboğaz dağı** «qırmızı keçid dağı» deməkdir.

Respublikamızda bir çox toponimlər bu və ya digər heyvanın boynuna oxşaması ilə tanınıb: **Dəvəboynu dağı** (Qax, Yardımlı, Xanlar və Xocavənd rayonları), **Dəvəboynu aşırımı** (Mingəçevir şəhəri), **Dəvəboynu yalı** (Zəngilan rayonu) və s. Laçın rayonundakı dağlardan biri **Barmaqdağ** adlanır. Dağ insan barmağına oxşadılmasına görə belə adlandırılmışdır.

Kəlbəcər rayonundakı **Qolu zirvə** oronimi isə insan qolunu xatırlatmasına görə belə adlandırılmışdır. Bədən üzvü qarın **Qarnıyarıq dağ**, **Qarnıyarıq dərə** (Gədəbəy rayonu) coğrafi adlarında əksini tapmışdır. **Dırnaq** sözü isə **Qaradırnaq düzü** (Masallı rayonu, Ərkivan kəndi); **Qaradırnaq yaylası** (Kəlbəcər rayonu) oronimlərində qeydə alınmışdır.

3. ORONİMİK TOPONİMLƏR

Respublikamızın ərazisində qeydə alınan bir qrup orografik obyektlərə yaxınlığındakı oroobyektin adı ilə bağlı ad verilmişdir. Araşdırmalardan məlum olur ki, həmin oroobyektlər növcə müxtəlifdir: **dağ**, **yal**, **qaya**, **zirvə**, **sıldırım**, **mağara**, **keçid**, **yoxuş**, **çökəklik**, **çuxur**, **yarğan**, **təpə**, **yaylaq**, **qobu**, **dərə** və s.

Lerik rayonunun Qışlaq köçəbə kəndinin ərazisində yerləşən **Dərəbandağ dərəsi** yaxınlığında eyni adlı Dərəbənd (280, s.24) dağının adını əks etdirir (band – talışca dağ deməkdir). Dərəband Dərədağ mənasındadır.

Şərur rayonunun ərazisində qeydə alınan oronimik oronimlərdən biri də **Dərbənd dağı təpəsidir**. Dərbənd mənşəcə fars sözü olub, toponimiyada «dağlarda dar keçid», «dağ keçidi», «dərə» və s. mənələrindədir.

Paşatingirə dərəsi (Ağsu rayonu, Kalva kəndi) adı da maraqlı oronimlərdəndir. Coğrafi adın tərkibindəki **Paşa** şəxs adıdır. **Tingir** sözünü yerli əhali «hündür yer, yüksəklik» mənasında işlədir. Dərə adını Paşa yüksəkliyindən almışdır.

Laçın rayonu Alican kəndinin ərazisindəki coğrafi adlardan biri **Altuntaxta aşırımıdır**. Oronimin formalaşmasında iştirak edən **altun** sözü türk dillərində «qızıl», **taxta** isə xalq coğrafi termini olub, «hündür, hamar yer» deməkdir. Bu oronimə Kitabı Dədə Qorqudda da rast gəlinir. Dasta-

nın ikinci boyunda Qazanxan Göycə dağlarında yerləşən Altuntaxt adlı yaylaq yurduna qayıdır. Aşırima mövqeyinə (Altuntaxtasının yaxınlığında olmasına) görə ad verilmişdir.

Qaraçal dağı (Xanlar rayonu Damcılı kəndi) oronimindəki çal sözü türk dillərinin bəzilərində «təpə» mənasındadır və öz adını yaxınlığındakı Qaraçaldan almışdır. Respublikamızda bu qrupa daxil edilən coğrafi adlar digər səbəblərə görə ad alan oronimlərə nisbətən çoxluq təşkil edir. Oronimik oronimlərə aşağıdakı coğrafi adları misal göstərmək olar: **Ahudağ dərəsi** (Şamaxı rayonu) (**ahu** farsca «ceyran» mənasını verir), **Qaraqaya dərəsi** (Laçın rayonu), **Quşqaya dağı** (Xanlar rayonu), **Dördtəpə dağı** (Füzuli rayonu), **Yağlıdərə zirvəsi** (Ordubad rayonu), **Sarıoxuş zirvəsi** (Laçın rayonu), **Çətindərə təpəsi** (Gədəbəy rayonu) və s.

4. OYKONİMİK ORONİMLƏR

Oronimlərin bir qrupu yaşayış məntəqələrinin ərazisində yerləşdiyinə görə onların adları ilə çağırılır. Bu orografik obyektlərə oykonimik oronimlər deyilir. Başqa sözlə, **müsbət** və **mənfi relyef** formalarının adlarını izah etmək üçün həmin kəndlərin adlarının mənalari müəyyənləşdirilməlidir. Oykonimik oronimlər, əsasən, kənardan ad verilən obyektlərdir.

Lakin bu qrupa aid olan oronimlərin etimologiyasını vermək, əslində xeyli yaşayış məntəqə adlarının mənşəyini araşdırmaq lazım gəldiyinə görə mövzudan kənara çıxır. Ona görə də burada biz yalnız oronimlərin yaşayış məntəqə adları ilə bağlılığını qeyd etməli olacağıq. Məsələn, **Ordubad düzü** oronimi haqqında belə deyə bilərik: Orta Araz çökəkliyinin bir hissəsidir. Dar zolaq şəklində cənub-şərq tərəfə uzanaraq Araz dərəsinin daraldığı (Mehri yaxınlığında)

yerdədir. Ordubad şəhərinin adındandır. Yaxud **Bum keçidi** oronimi: Bum kəndinin şimalında İtalmac adlı yerdə başlanan Şahdağ yoluna keçən və Qalakərdan dağının aşırımından sonra Şahnabadçay dərəsinə Dağıstanın Qurum kəndinə gedən yolun başlanğıcı Bum kəndinin adı ilə bağlıdır. Xocavənd rayonundakı **Düzağa** oronimi əslində Dizaq adının təhrifidir. Dizaq isə XVIII əsrdə Qarabağın 5 mahalından biri olmuşdur. Bu toponim Dizannak formasında olmuşdur. Ona Dihannak formasında Nizaminin «Xosrov və Şirin» poemasında rast gəlinir (185, s.107). Oykonomik oronimlər bilavasitə **mənfi** və **müsbət relyef** formalarını bildirən terminlərdən düzəlmişlər. Yalnız oykonimi oronimdən fərqləndirmək üçün danışıda müvafiq oronimik terminlərdən biri əlavə olunur. Belə oronimlərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar: **Alvadı təpəsi** onun yaxınlığında salınmış Masallı rayonu Alvadı kəndinin adını əks etdirir; **Biləsuvar təpəsi** (keçmiş Biləsuvar kəndi) adını tarixi bir abidə kimi qoruyub saxlayır. **Əmili düzü** (Qəbələ rayonu) Böyük Əmili kəndinin adını əks etdirir. **Seyidlər çökəyi** adını mövqeyinə (Kürdəmir rayonu, Seyidlər kəndi) görə almışdır.

Xaltan aşırımı Quba rayonunun Xaltan kəndinin adı ilə bağlıdır. **Cəlair dağı**, **Cəlair təpəsi** Cəlilabad rayonunun Cəlair kəndinin adını daşıyır; **Cağazurdərə** Cağazur kəndinin şimalıdan keçən nal şəkilli dağ tirəsi ilə, ondan cənubda yerləşən Xırmancıq dağı arasındakı böyük dərənin adıdır. Şərur rayonunun eyni adlı kəndinin adını əks etdirir.

Kəsəmən dağı (Xanlar rayonu) eyniadlı Kəsəmən yaşayış məntəqəsinin adını tarixi abidə kimi qoruyub saxlamışdır. **Naxçıvan düzü** Naxçıvan şəhərinin; **Həsənabad çökəyi** vaxtilə həmin ərazidə mövcud olmuş Həsənabad kəndinin adını daşıyır və s.

Yuxarıda göstərilən oronimik oronimlərin tədqiqindən

aydın olur ki, adları çəkilən oronimlərin adlanması tarixi həmin yaşayış məntəqələrinin yaranması tarixi ilə eynidir. Bu o deməkdir ki, yaşayış məntəqələri yaranmazdan əvvəl həmin oronimlər başqa adlarla adlandırılmış, lakin sonralar unudulmuşdur. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, oykonimik oronimlərin adlarının yaranma tarixi təxmini olaraq oykonimlərin tarixi ilə eyni vaxta təsadüf edir.

5. HİDRONİMİK TOPONİMLƏR

Hidronimik toponimlər dedikdə su obyektləri adlarının (göl, çay, kanal, arx, bulaq, nohur) iştirak etdiyi **müsbət** və **mənfi** relyef formaları nəzərdə tutulur. Deməli, oronimlər hidronimik terminlərdən düzələ bilmir. Lakin onlar hazır hidronimlərin yaranmasında müəyyən mövqə tutur. Belə halda hidronimik oronimləri hidronimlər kimi qruplaşdırmaq olar.

a) oronimlərlə hidronimlər arasında ikili münasibət vardır. Bir tərəfdən hidronimlər oronimlərin adları ilə adlanır: Məsələn, **Ağcaqoşun çayı** Ağcaqoşun dağının adı ilə, **Babaçay** Babadağın adı ilə, **Qaradərə çayı** Qaradərənin adı ilə, **Tufangöl** Tufandağın adı ilə və s. Digər tərəfdən oronimlər oradakı su obyektlərinin (əsasən bulaq və göl) adları ilə adlanırlar. Bu qrupa daxil edilən toponimlərə yüz minlərlə coğrafi ad: Ağbulaq dağ (Qax və Qəbələ rayonları), Ağgöl düzü (Kür-Araz ovalığı), Qaragöl təpəsi (Kəlbəcər rayonu), Qarasutəpə dağı (Lerik rayonu), Nohurbaşı dağı (Zaqatala rayonu) Nohur göl düzü (Quba rayonu) və b. misal göstərmək olar.

Oronimlərlə hidronimlər arasındakı bu qarşılıqlı münasibət başqa türk xalqlarının toponimiyası üçün də xarakterikdir (275, s.91).

TƏRKİBİNDƏ QOBU SÖZÜ OLAN HİDRONİM-LƏRDƏN YARANMIŞ TOPONİMLƏR. Ağgöl qobusu (Ağdaş rayonu Qoşaşqovaq kəndi) adını Ağ göldən almışdır; **Musa bulağı qobusu** (Qax rayonu Sarıbaş kəndi) Musa bulağının adını daşıyır; **Sarısü qobusu** (Göyçay rayonu) yaxınlığındakı Sarı suyun adını əks etdirir; **Şorsü qobusu** (Bakı şəhəri Qaradağ rayonu) Şor su oykoniminin adını daşıyır.

Azərbaycan oykonimiyasında Qobu Dilaqarda kəndi (Füzuli rayonu), Qoburqıraq kəndi (Xaçmaz rayonu), Qobuüstü kəndi (Ağdaş rayonu), Qobu şəhər tipli qəsəbəsi (Abşeron rayonu) adlarında da «qobu» termini iştirak edir.

TƏRKİBİNDƏ BULAQ SÖZÜ OLAN HİDRONİM-LƏRDƏN ADINI ALAN COĞRAFİ ADLAR. Bu qrupa daxil edilən oronimlər digər növlərlə müqayisədə daha çoxdur. Şəmkir rayonunda qeydə alınan oronimlərdən biri **Qocabulaq dağı** adlanır. Dağa ad mövqeyinə (Qoca bulağın yaxınlığında olmasına) görə verilmişdir. **Qoca bulaq** – «qədim (keçmiş – köhnə) bulaq» mənasındadır.

Yüzbulaq zirvəsi (Kəlbəcər rayonu) adındakı yüz rəqəmi bulağın çeşmələrinin sayının çoxluğunu bildirir. Zirvə yaxınlığında mövcud olan Yüzbulağın adını əks etdirir.

Masallı rayonunun Ərkivan kəndindəki **Korbulaq dərəsi** adındakı «kor» sözü bulağın suyunun zəif olmasını bildirir. Zaqatala rayonunda qeydə alınmış **Korbulaq dağı** oronimində də dağ az sulu bulağın adını daşıyır. **Qızbulaq dərəsi** (Qax rayonu Zərnə kəndi) oronimində dərə yaxınlığındakı bulağın adını daşmasına görə belə adlandırılmışdır. Qızbulaq qızların bulaqdan su götürməsi ilə bağlıdır. **Qızılbulaq dağı** (həmin rayonda) oronimində «qızıl» sözü bulağın çeşməsinin (sarımtıl torpaqdan çıxması) ilə əlaqədardır.

Şəki rayonunda qeydə alınmış **Qarabulaq dərəsi** adında **qara** sözü «böyük» mənasındadır. **Qarabulaq** «böyük bulaq»

deməkdir. Masallı rayonunun Şıxlar kəndinin yaxınlığındakı **Soyuqbulaq dağı**, **Soyuqbulaq dərəsi** coğrafi adlarında dağ və dərə adlarını Soyuqbulaq obyektinin adından almışdır.

Bu qrupa aid olan yaşayış məntəqələri aşağıdakılardır: İstibulaq kəndi (Kəlbəcər rayonu), Ağbulaq kəndi (Cəlilabad, Laçın, Tovuz, İsmayilli və Xocavənd rayonları), Qazanbulaq şəhər tipli qəsəbəsi (Goranboy rayonu), Qarabulaq kəndi (Ucar, Oğuz, Qax, Gədəbəy və Xankəndi rayonları), Daşbulaq kəndi (Şəmkir, Şəki və Xankəndi rayonları), Xatınbulaq kəndi (Füzuli rayonu), Hovuzbulaq kəndi (Cəlilabad rayonu) və s.

TƏRKİBİNDƏ GÖL SÖZÜ OLAN HİDRONİMLƏRDƏN YARANMIŞ TOPONİMLƏR. Bir qrup orografik obyekt adlarının tərkibində «göl» sözü əsas mənalı hissədir. «Göl» sözü iştirak edən hidroqrafik obyekt adlarını əks etdirən oronimlərə aşağıdakı coğrafi adları aid etmək olar: Ordubad rayonunda **Qazangöl dağı**. Dağa ad ərazisində mövcud olan Qazangölə görə verilmişdir.

Toplanmış düz adlarından biri də **Qazangöl düzündür** (Tovuz rayonu), Kür çayının sol sahilində (Ceyrançöl düzündən mərkəzində). Düzə ad mövqeyinə (Qazangölün yaxınlığında olmasına) görə verilmişdir. Şahbuz rayonundakı **Qanlıgöl dağına** əhali Qanlı gölə görə bu adı vermişdir. Masallı rayonunun Ərkivan kəndindəki dərələrdən biri ətrafında çoxlu kiçik göllərin olmasına görə **Göllüdəre** adlandırılmışdır və s. Göl terminin, iştirakilə meydana gəlmiş toponimə Qamışlıgöl kənd adını (Cəlilabad rayonu) misal göstərmək olur.

TƏRKİBİNDƏ NOHUR SÖZÜ OLAN HİDRONİMLƏRDƏN ADINI ALAN TOPONİMLƏR. Azərbaycan ərazisində qapalı su hövzəsi məfhumunu ifadə edən terminlərdən biri də nohurdur. Respublikamızın bir neçə

rayonunda güclü yağış və seldən sonra su yığılan çoxlu gölməçələr əmələ gəlmişdir. Respublikamızın toponimiyasında nohur termini iştirak edən bir neçə oykonimə rast gəlinir: Nohurqışlaq kəndi (Quba rayonu), Nohurlar kəndi, Nohurdüzü kəndi (Dəvəçi rayonu) və s. də nohur adlanır. E.M.Murzayev nohur sözünün monqol mənşəli olduğunu qeyd edir (270, s.381). Qax rayonunun Zərnə kəndi ərazisindəki **Acinohur dərəsi** oronimindəki «acı» sözü nohurun suyunun dadını (acı olmasını) bildirir. Dərəyə ad mövqeyinə (Acinohurun yaxınlığında olmasına) görə verilmişdir. Şəki rayonunun ərazisindəki **Acinohur çölü** adının yaranmasında da nohur suyunun acı olması faktı öz əksini tapmışdır. **Qaranohur yaylağı** (Qəbələ rayonu, Qəmərvan kəndi) oronimində **qara** sözü «böyük» mənasındadır. **Qaranohur yaylağı** «böyük nohur yaylağı» deməkdir. Quba rayonunda qeydə alınmış **Qızılnohur dağı** adındakı «qızıl» komponenti nohurun yerləşdiyi ərazinin süxurlarının qırmızı rəngə çalmasını bildirir. Dağın adı ərazisində yerləşən Qızıl nohurun adını əks etdirir.

TƏRKİBİNDƏ SU SÖZÜ OLAN HİDRONİMLƏRDƏN YARANMIŞ TOPONİMLƏR. Azərbaycan toponimiyasında su anlayışını bildirən əsas termin çaydır. E.M.Murzayev göstərir ki, **su, çu, şu, usu** türk dillərində «axar su» bildirən terminlər olub, «çay» «say» isə həmin terminlərin müxtəlif variantlarıdır.

Respublikamızın ərazisində çay terminlərinin geniş yayılmasından məlum olur ki, hələ VIII-XVII əsrlərdə Azərbaycanda məskən salmış oğuz-türk qəbilələrinin bütün dialekt və şivələrində bu terminə «axar su» məfhumunu bildirən söz kimi baxılır. Oronimiyada su termini iştirak etmiş coğrafi adlara aşağıdakıları nümunə göstərmək olar. Su sözü iştirak edən oykonimlərə Ağsu şəhəri (Ağsu rayonu), Qara-

su kəndi (Sabirabad rayonu), Qarasuqumlaq kəndi (Ağdaş rayonu), Qarasuçu kəndi (Goranboy rayonu), Şirinsu qəsəbəsi (Lənkəran rayonu) və s.

Ağsuçay dərəsi (Ağsu rayonu) adında iştirak edən «ağ» sözü suyun keyfiyyətini (içməyə yararlı olmasını) bildirir. **Su** (çay) – «axar su» mənasındadır. Dərədən Ağsu çayı axdığına görə o, belə adlandırılmışdır.

Qax və Qəbələ rayonlarında qeydə alınmış **Qarasu dərəsi** adındakı **qara** termini **ağ** termininin əksinə olaraq «pis», «keyfiyyətsiz», «içməyə yararsız» (mədə üçün ağır) anlamını ifadə edir. Dərənin adı oradan axan suyun keyfiyyətini əks etdirir.

Sarisu dərəsi (Qax rayonu, Ləkit–Malax kəndi) oronimi «bulanıq su» mənasındadır. **Sarisu dərəsi** «Bulanıq su axan dərə» deməkdir. **İstisu yamacı** (Masallı rayonu) coğrafi adına, mövqeyinə (İstisu bulağının yaxınlığında olmasına) görə ad verilmişdir.

TƏRKİBİNDƏ ÇAY SÖZÜ OLAN HİDRONİMLƏRDƏN ADINI ALAN TOPONİMLƏR. Oronimlərdən bir qrupunun adında hidronimik termin olan «çay» sözü iştirak edir. **Çay** (su) məfhumu haqqında isə yuxarıda izahat verilmişdir.

Şərur rayonundakı oronimlərdən biri **Avuşçay dağı** adlanır. Dağa ad mövqeyinə (Avuş çayının yaxınlığında olmasına) görə verilmişdir. Dağ, adındakı «avuş» sözünün yerli əhalinin şərhinə görə «ağuş» sözünün təhrif olması zənn edilir. Çünki rayon ərazisindəki Avuş kəndi – Avuş dağının ətəyində yerləşir. **Ağuş** farsca «qucaq» deməkdir. Coğrafi adın tərkibində işlənən «qaşqa» sözü mal-qaranın, xüsusilə at, inək və öküz kimi ev heyvanlarının alnındakı «ağ ləkə» mənasındadır. Dağ, Qaşqaçayın yaxınlığında olmasına görə onun adını daşıyır.

Qəbələ rayonu Vəndam kəndinin ərazisində olan **Qa-**

raçay dərəsi oronimi də öz adını mövqeyinə görə almışdır. Dərə oradan axan çayın adını daşıyır. **Qaraçay suyu** – «içməyə yarasız olan çay» mənasındadır.

Pirsaatçay vadisi (Əli Bayramlı şəhəri) də yaxınlığından axan Pirsaat çayının adını daşıyır. Tərkibində çay sözü olan oykonimlərə Qapıçay qəsəbəsi (Astara rayonu), Qaraçay qəsəbəsi (Quba rayonu), Qaşqaçay kəndi (Qax rayonu), Quşarçay kəndi (Xaçmaz rayonu), Kənarçay kəndi (Qusar rayonu), Göyçay şəhəri (Göyçay rayonu), Mazımçay kəndi (Balakən rayonu), Pirsaatçay kəndi (Salyan rayonu), Samurçay qəsəbəsi (Xaçmaz rayonu), Sorusçay kəndi (Lerik rayonu) və s. yaşayış məntəqə adlarını misal göstərmək olar.

6. FİTONİMİK ORONİMLƏR

Azərbaycan respublikasının təbiəti son dərəcə mənşəli və rəngarəngdir. Biz təbiətin qoynunda yaşayırıq, onun çox böyük ehtiyat mənbələrindən və sərvətlərindən istifadə edirik. Yer kürəsinin bitki örtüyünün əksər tiplərinə respublikamızda təsadüf olunur. Ərazilərimizdə ovalıqlardan başlamış yüksək dağ zirvələrinə qədər müxtəlif bitki qurşaqları bir-birini əvəz edir. Böyük və Kiçik Qafqazın, həmçinin Talış dağlarının yamaclarını enliyarpaqlı meşələr örtür.

Hazırda respublikamızın ərazisində nəslə kəsilməkdə olan bir neçə bitki növü Qırmızı kitaba salınmışdır. Həmin Qırmızı kitaba da respublikamızın 60–70 bitki növü, o cümlədən **qaraçöhrə, Eldar şamı, bəzi ardıc növləri, saqqız ağacı, dəmirağac, Lənkəran küləbrişini, Xəzər şeytanağacı, Hirkan ənciri, güləbrişin, səhləb, şabalıdyarpaq palıd** və başqa bitkilər daxil edilmişdir.¹ Beynəlxalq Qırmızı kitaba sa-

¹ Vahid Quliyev. Azərbaycanın bitki aləmi və onun qorunması. Bakı 1984, s.10.

lınmış heyvan və ya bitki növlərini ciddi mühafizə etmək tələb olunur və həmin növlərin yaşadığı ölkə və ya respublika onu qorumaq üçün məsuliyyət daşıyır.

Hər bir ölkənin, respublikanın və ya regionun toponimiyasında fitotoponimlər – bitki örtüyünü əks etdirən adlar mühüm yer tutur. Fitotoponimlər əsas etibarilə **müsbət** və **mənfi relyef** formaları ilə əlaqədar olduğuna görə bilavasitə oronimiya ilə bağlıdır.

Azərbaycanın ərazisində olan müxtəlif növlü bitki adlarının əksəriyyəti respublikamızın oronimiyasında öz əksini tapmışdır. Həmin fitoaronimlər aşağıdakı qruplar üzrə tədqiq edilir.

a) Ağac növləri adları ilə düzələn toponimlər

Ardıc. Ardıc ağac növünün adını əks etdirən aşağıdakı oroqrafik obyekt adları qeydə alınmışdır. **Ardıclı kəndi** (Laçın rayonu), **Ardıclı quzey** (Zəngilan rayonu), **Ardıc dağı** (Qubadlı, Kəlbəcər və Gədəbəy rayonları), **Arduşan dağı** (Yardımlı rayonu) **Yalıqardıc təpəsi** (Laçın rayonu) və s. Yuxarıda adları çəkilən oronimlər ardıc ağacının müxtəlif növlərinin adını daşıyır. Arçan ardıc ağacının növlərindən biridir. Bu ağacın nəslə kəsilmək üzrədir. Arçan bitkisinin adını əks etdirən oronimlərə aşağıdakılar aiddir. **Arçandağ silsiləsi**, Bozdağ silsiləsinin Əlican və Türyan çayları arasındakı hissə), **Arçandağ**, **Arçantəpə** (Şəki rayonu) və s.

Qarağac. Respublikamızın ərazisindəki meşələrdə qarağac bitkisinin müxtəlif növlərinə rast gəlinir. Bu səbəbdən də dağlıq ərazilərdə **yamac**, **yal**, **dərə**, **çökək** və başqa oroqrafik obyektlər qarağac bitkisinin adını daşıyır. **Qarağac kəndi** (Qubadlı, Tərtər, Sabirabad və Cəlilabad rayonları), **Qarağac çayı** (Zaqatala rayonu), **Qarağac yalı** (Kəl-

bəcər rayonu Qazıxanlı kəndi), **Qarağac yamacı** (Masallı rayonu Güllütəpə kəndi), **Qarağac dərəsi** (Qubadlı rayonu Eyvazlı kəndi), **Qarağaclı çuxur** (Laçın rayonu), **Qarağaclı çökək** (Tovuz rayonu Qurudərə kəndi) və digər obyekt adları bu qrupa aid edilir.

Qovaq. Qovaq ağacı adı ilə əlaqədar yaranmış oronimlər aşağıdakılardır: **Qovaq təpəsi**, **Qovaq yamacı** (Masallı rayonu), **Qovaq çökəyi** (Xanlar rayonu Qovlarsarı kəndi), **Qovaq dağı** (Lerik rayonu), **Qovaq yalı** (Kəlbəcər rayonu), **Qovaq dərəsi** (Lənkəran rayonu);

Dağdağan. Dağdağana bəzi ədəbiyyatlarda daşağac yazılışında da rast gəlinir. Azərbaycanın oronimiyasında dağdağan bitkisinin adı ilə əlaqədar olaraq çoxlu oronimlər meydana gəlmişdir: **Dağdağan çayı** (Ağcabədi və Ağdam rayonları), **Dağdağan kəndi** (Xocalı rayonu), **Dağdağan dağı** (Xanlar və Şahbuz rayonları), **Dağdağanlı dərə** (Oğuz, Qəbələ, Qubadlı, Zəngilan, Qazax, Cəlilabad rayonları), **Dağdağanlı qobu** (Şəki rayonu), **Dağdağanlı düz** (Cəbrayıl rayonu), **Dağdağan təpəsi** (Ağdərə rayonu). Adları qeyd olunan orografik obyektlərə ad bitki örtüyünə (dağdağan bitkisinin olmasına) görə verilmişdir;

Dəmirağac. Bu ağacın oduncağı dəmir kimi ağır olmasına və suda batmamasına görə belə adlandırılmışdır. Dəmirağac bitkisinin adını əks etdirən oronimlərə ancaq Lənkəran təbii bölgəsində rast gəlinir: **Dəmirağac dağı**, **Dəmirağac yoxuşu**, **Dəmirağac döşü**, **Dəmirağac təpəsi** (Masallı rayonu, Şıxlar kəndi); **Dəmirağac yamacı**, **Dəmirağac dərəsi** (Lənkəran rayonu), **Dəmirağac çökəyi** (Lerik rayonu), **Dəmirağac dağı** (Yardımlı rayonu);

Yemişan. Yemişan bitkisinin adı ilə bağlı bir neçə oronim məlumdur: **Yemişanlı təpə** (Xanlar rayonu, Sarısu kəndi); **Yemişan təpəsi** (Biləsuvar rayonu), **Yemişanlı təpə** (Ma-

sallı rayonu Allahyarlı kəndi); **Yemişanlı təpə** (Lənkəran rayonu) və s. Respublikamızdakı **Yemişanlı kəndi** (Gəbələ və Xocalı rayonları) adları da yemişan bitkisinə görə adlanır.

Köyrüş. Bu ağacın adını əks etdirən oronimlər aşağıdakılardır: **Göyrüşlü dağ** (Qazax rayonu), **Göyrüşlü güneyi** (Gədəbəy rayonu, Samanlıq kəndi); **Göyrüş talası** (Şəmkir rayonu); **Göyrüş təpəsi** (Xanlar rayonu, Topalhəsənli kəndi);

Palıd. Respublikamızın oronimiyasında palıd ağacının adını əks etdirən çoxlu coğrafi obyekt adları mövcuddur. Adları aşağıda qeyd olunan oronimlər bitki örtüyünə (palıd bitkisinin bitməsinə) görə adlandırılmışdır: **Palıd qobusu** (Tovuz rayonu), **Palıd dərəsi** (Qubadlı və Zəngilan rayonu), **Palıdli düz** (Qax rayonu, Şotavar kəndi); **Palıdli dərə** (Zəngilan, Kəlbəcər, Gədəbəy, Xocavənd rayonları), **Palıdli yal** (Ağdərə rayonu), **Palıdli təpə** (Masallı rayonu, Xəlfələr kəndi);

Söyüd. Çoxlu obyekt adlarının yaranmasında söyüd bitkisinin adı iştirak edir. **Söyüdlər kəndi** (Kürdəmir rayonu), **Söyüdlü kəndi** (Gədəbəy rayonu). Aşağıdakı oroqrafik obyektlərə ad bitki örtüyünə görə verilmişdir: **Söyüdlü dağı** (Kəlbəcər rayonu), **Söyüdlü dərə** (Laçın, Tovuz, Cəbrayıl, Xocavənd rayonları), **Söyüdlü düz** (Qax rayonu), **Söyüdlü güney** (Tovuz rayonu), **Söyüdlü təpə** (Lənkəran rayonu, Siyaku kəndi);

Şam ağacı. Azərbaycanda adı Qırmızı kitaba düşmüş ağaclardan biri də **Eldar şamıdır**. Hazırda Eldar şamının nəslı kəsilməkdədir. Şamağacı bitki adı ilə ifadə olunan oronimlərə aşağıdakı coğrafi adları misal göstərmək olar. **Şamlıq dağı** (Tovuz rayonu), **Şamlıq dərəsi** (Gədəbəy rayonu, Yenikənd kəndi); **Eldar şamı dağı**, **Eldar şamlıq düzü** (Xanlar rayonu) və s. Bundan əlavə bir neçə yaşayış məntəqəsi-

nin adı da şam bitkisi adını əks etdirməsinə görə yaranmışdır: **Şamlıq kəndi** (Tovuz və Zəngilan rayonları).

b) Meyvə ağacı növləri adlarından düzələn oronimlər

Alma: Alma bitkisinin adı ilə bağlı yaranmış toponimik obyektlərin sayı çoxdur. Qeydə alınmış oroqrafik obyektlərə ad, bitki örtüyünə görə verilmişdir: **Almalı dağ** (Şəki rayonu), **Almalı dərə** (Oğuz, Zəngilan, Göyçay, Laçın rayonları), **Almalı düzü** (Kəlbəcər rayonu), **Almalı çökək** (Gədəbəy rayonu), **Almalı çuxur** (Laçın rayonu), **Almalı yaylağı** (Şəki rayonu) və s. Azərbaycan ərazisində mövcud olan Almalı kənd adları (Qax, Daşkəsən, Xocalı, Şahbuz, Kəlbəcər rayonları), **Almalı tala** (Tovuz rayonu) və başqa coğrafi adlar da bu qəbildəndir.

Alça. Azərbaycan toponimiyasında bu meyvənin də mühüm yeri vardır. Alça bitkisinin adını əks etdirən aşağıdakı toponimlərə rast gəlinir: **Alçalıdağ** (Laçın və Xanlar rayonları), **Alçalı dərə** (Qubadlı, Daşkəsən, Kəlbəcər, Cəbrayıl rayonları), **Alçalı göz** (Ağsu rayonu, Bico kəndi); **Alçalı yaylaq** (Abşeron rayonu), **Alçalı çuxur** (Laçın rayonu), **Alçalı kəndi** (Füzuli, Laçın, Kəlbəcər, Salyan rayonları), **Alçabulaq kəndi** (Yardımlı rayonu) və s.

Armud. Armud ağacı adı ilə əlaqədar çoxlu toponimlər meydana gəlmişdir: **Armudlu dağ** (Qax, Kəlbəcər, Xanlar və Şəmkir rayonları), **Armudlu dərə** (Qazax, Ağdərə, Laçın, Cəbrayıl və Şuşa rayonları), **Armudlu düz** (Oğuz, Qubadlı, Laçın və Cəbrayıl rayonları), **Armudlu yal** (Qazax rayonu), **Armudlu çal** (Qazax rayonu Alpout kəndi). Yaşayış məntəqəsi adlarından Armudlu kəndi (Kəlbəcər, Qubadlı və Qax rayonları) və s. bu qəbildəndir.

Badam. Azərbaycan toponimiyasında badam ağac

növünün adını əks etdirən coğrafi adlara da rast gəlinir: **Badamağac kəndi** (Şəmkir və Cəlilabad rayonları), **Badamdar şəhər tipli qəsəbəsi** (Bakı şəhəri, Səbayıl rayonu), **Badamdağ** (Daşkəsən və Xanlar rayonları), **Badamdar dağı** (Bakı şəhəri), **Badam dərəsi** (Ağsu və Xanlar rayonları) və s. Adları çəkilən oroqrafik obyektlərə ad orada çoxluq təşkil edən badam ağacına görə verilmişdir.

Qoz. Azərbaycan ərazisində bir neçə kənd qoz ağacı adını əks etdirir: **Qozağacı kəndi** (Siyəzən rayonu), **Qozbulaq kəndi** (Şəki rayonu), **Qozbabalı kəndi** (Dəvəçi rayonu), **Qozqaralı kəndi** (Gədəbəy rayonu), **Qozdərə kəndi** (Tovuz rayonu), **Qozlu kəndi** (Kəlbəcər və Laçın rayonları), **Qozbulaq qəsəbəsi** (Şəki rayonu) və s. Qoz bitkisinin adı da bir çox oroqrafik obyekt adlarında əks olunmuşdur. **Qozluqaya** (Zəngilan rayonu), **Qozlu qobu** (Qəbələ rayonu, Mıxlıqovaq kəndi), **Qozludağ** (Ağdərə və Cəbrayıl rayonları), **Qozludərə** (Ağsu, Babək, Qax, Zəngilan, Füzuli və Şəmkir rayonları), **Qozlutəpə** (Ağdərə rayonu), **Qozlu çala** (Xanlar rayonu), **Qozlu çuxur** (Kəlbəcər rayonu) və s.

Əzgil. Əzgil bitkisinin adını əks etdirən bir neçə kənd adları ilə yanaşı, çoxlu müsbət və mənfi relyef formaları – oroqrafik obyekt adlarına rast gəlinir: **Əzgilli kəndi** (Xanlar, Zaqatala və Beyləqan rayonları), **Əzgilli dağ** (Qubadlı, Qəbələ, Laçın və Xocavənd rayonları), **Əzgilli burun** (Kəlbəcər rayonu, Alçalı kəndi), **Əzgilli dərə** (Ağsu, Qəbələ, Gədəbəy, Tovuz, Şəmkir və Şuşa rayonları), **Əzgilli düz** (Qubadlı rayonu, Göyərçik kəndi), **Əzgilli təpə** (Qəbələ rayonu, Nic kəndi);

Əncir. Azərbaycan oronimiyasında bir çox oroqrafik obyektlər əncir bitkisinin adını əks etdirir. Bunlara **Əncirdağ** (Dəvəçi rayonu), **Əncir qayası** (Zəngilan rayonu), **Əncirli dök** (Cəbrayıl rayonu Qovşutlu kəndi); **Əncirli dərə**

(Qaradağ, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl rayonları), **Əncildərə** (Füzuli rayonu Alxanlı kəndi) və digər oronimləri misal göstərmək olar;

Ərik. Ərik ağacının adını daşıyan oronimlər aşağıdakılardır: **Ərik dərəsi** (Şəmkir rayonu, Göyməmmədli kəndi), **Ərikli dərə** (Goranboy və Laçın rayonları), **Ərik düzü** (Şəmkir rayonu, Qaraqocalı kəndi), **Ərik tala** (Tovuz rayonu), **Ərik təpəsi** (Xocavənd rayonu) və s. Respublikamızdakı oykonimlərdən təkcə biri – Laçın rayonundakı Ərikli kəndi bu bitki adı ilə əlaqədar yaranmışdır.

Zoğal. Bu bitki əsasən Şəki–Zaqatala zonasında geniş yayılmışdır. Zoğal bitki adını daşıyan zəngin oronimlərə rast gəlinir: **Zoğallı dağ** (Qəbələ, Zaqatala, Şəmkir və Şəki rayonları), **Zoğallı dərə** (Qubadlı, Qəbələ, Zəngilan, Gədəbəy, Göyçay və Laçın rayonları). **Zoğallı düz** (Qubadlı rayonu, İşıqlı kəndi), **Zoğallı tomba** (tomba 2–3 metr yüksəklik mənasındadır) (Gədəbəy rayonu, Kərimli kəndi); **Zoğallı çökək** (Tovuz rayonu, Bala Şamlıq kəndi). Oykonimlərdən isə Şamaxı rayonundakı Zoğaloba kəndi, Zaqatala rayonundakı Zoğalbinə kəndi, İsmayilli rayonundakı Zoğallıq kəndi, Naxçıvan MR-ın Culfa rayonundakı Zoğalla çayı zoğal bitkisinin adını əks etdirir və s.

Göyəm. Oronimiyada göyəm bitkisinin adı da əks olunmuşdur: **Göyəmli dağı** (Şəmkir rayonu), **Göyəmli dərə** (Qazax rayonu, Mazamlı kəndi), **Göyəmli tala** (Gədəbəy və Tovuz rayonları), **Göyəmli qapı** (Daşkəsən rayonu), **Göyəmli təpə** (Gədəbəy rayonu), **Göyəmli çökəyi** (Gədəbəy və Göyçay rayonları) və başqa mənfi və müsbət relyef formalarını əks etdirən oronimləri misal göstərmək olar. Kənd adlarından **Göyəm kəndi** (Zaqatala rayonu), **Göyəmli kəndi** (Gədəbəy rayonu), **Göyəmtala kəndi** (Balakən rayonu) göyəm bitkisinin adını əks etdirir.

Nar. Nar bitkisinin adını daşıyan oronimlərə aşağıdakı coğrafi adlar aiddir: **Narlı qaya** (Zəngilan rayonu), **Narlı qobu** (Ağdam rayonu, Gülablı kəndi); **Narlı dərə** (Ağdam, Qubadlı, Yevlax, Goranboy, Xocavənd, Tovuz, Cəbrayıl rayonları), **Narlıq düzü** (Qobustan rayonu), **Narlı yal** (Zəngilan rayonu), **Narlı zirvə** (Qax rayonu), **Narlı yoxuş** (Cəbrayıl rayonu), **Narlı çökək** (Goranboy rayonu, Qazaxlar kəndi) və s.

Nar bitkisinin adı ilə bağlı yaranmış oykonimlərdən **Narbağı kənd** (Lənkəran rayonu), **Narlıq kənd** (Sabirabad rayonu) adlarını misal göstərmək olar.

Fındıq. Bu bitkinin adı ilə bağlı olaraq bəzi oronimlər yaranmışdır: **Fındıqlı qobu** (Tovuz rayonu Qayadibi kəndi); **Fındıqlı düzü** (Gədəbəy rayonu), **Fındıqlı quzey** (Kəlbəcər rayonu), **Fındıqlı gədik** (Laçın rayonu Fərəcən kəndi); **Fındıqlı çala** (Goranboy rayonu, Todan kəndi); **Fındıqlı şam** (Kəlbəcər rayonu, Laçın kəndi).

Heyva. Bu bitkinin adı ilə əlaqədar yaranmış toponimlərə aşağıdakı coğrafi adları aid etmək olar: **Heyvalı dağ** (Qax, Masallı və Cəbrayıl rayonları), **Heyvalı dərə** (Goranboy, Masallı və Cəbrayıl rayonları), **Heyvalı düzü** (Qax rayonu), **Heyvalı talası**, **Heyvalı çökəyi** (Tovuz rayonu) və s.

Şabalıd. Şabalıd bitkisinin adını daşıyan oroqrafik obyektlər bunlardır: **Şabalıddağ** (Şəki rayonu), **Şabalıd dərəsi**, **Şabalıd yamacı** (Oğuz rayonu), **Şabalıd təpə** (Qəbələ rayonu) və s. Şəki inzibati rayonunun ərazisindəki Şabalıd çayı da bu bitki adını qoruyub saxlamışdır.

c) Taxıl bitkiləri adları əsasında formalaşan toponimlər

Arpa. Onun adını əks etdirən minlərlə oroqrafik obyekt adları mövcuddur: **Arpa dağı** (Ağsu və Şəmkir rayonları), **Arpa dərəsi** (Oğuz, Ağdam, Qubadlı, Daşkəsən, Qax,

Zəngilan, Kəlbəcər, Goranboy, Ordubad, Xanlar rayonları), **Arpa düzü** (Kəlbəcər rayonu, Çovdar kəndi), **Arpa yalı** (Kəlbəcər və Şuşa rayonları), **Arpaçı günbəzi** (təpəsi) (Cəbrayıl rayonu), **Arpa çökəyi** (Tovuz və Xanlar rayonları), **Arpa çuxuru** (Qubadlı rayonu) və s. Şamaxı rayonundakı Arpabulaq mineral bulağı, Xocavənd rayonundakı **Arpaduzu kənd** və Arpagədik kənd adı Naxçıvan MR, Şərur rayonundakı **Arpaçay** və digər toponimlər də arpa bitkisinin adını əks etdirir.

Buğda. Buğda bitkisinin adını əks etdirən oronimlər aşağıdakılardır. **Buğda dağı**, **Buğda çökəyi** (Ağsu rayonu), **Buğda dərəsi** (Göyçay rayonu, Qarayazı kəndi), **Buğda təpəsi**, **Buğda yamacı** (Cəlilabad rayonu, Şiləvəngə kəndi) və s.

Darı: Aşağıda adları qeyd olunan toponimik obyektlər darı bitkisinin adını qoruyub saxlamışdır. **Darıdağ** (Gədəbəy, Cəbrayıl və Culfa rayonları), **Darı qobusu** (İmişli rayonu, Otuziki kəndi), **Darı düzü** (Oğuz rayonu), **Darı sırtı** (Şəki rayonu, Baş Zəyzid kəndi) və s.

Noxud. Noxud bitkisinin adını daşıyan toponimlər aşağıdakılardır: **Noxuddağ** (Babək və Zəngilan rayonları), **Noxudlu dərə** (Əsgəran, Zəngilan və Masallı rayonları), **Noxudlu diki**, **Noxudlu yaylası**, **Noxudlu təpəsi** (Masallı rayonu), **Noxudlu yamacı** (Ağsu rayonu) və s.

c) Ot bitkisi adlarından düzələn toponimlər

Qamış. Bu bitkinin adı ilə zəngin toponimlər yaranmışdır: **Qamışlı kəndi** (Astara və Kəlbəcər rayonları), **Qamışlı çayı** (Lənkəran və Kəlbəcər rayonları), **Qamışlı dağı** (Naxçıvan MR Culfa rayonu), **Qamışlıgöl kəndi** (Cəlilabad rayonu), **Qamışlıçal dağı** (Qazax rayonu), **Qamıştala kəndi** (Balakən rayonu) və s. Qamış bitkisinin adını əks etdirən

oroqrafik obyektlərə **Qamışlı dərə** (Xanlar rayonu, Telmankənd kəndi), **Qamışlı düzü** (Şəki rayonu), **Qamışlı təpə** (Biləsuvar rayonu), **Qamışlı çala** (Biləsuvar və Salyan rayonları), **Qamışlı şamlıq** (Masallı rayonu, Xəlfələr kəndi) və digər coğrafi adları misal göstərmək mümkündür.

Qarğı. Qarğı bitkisinin adını daşmasına görə ad verilən toponimlər aşağıdakılardır: **Qarğılı dağ** (Göyçay rayonu), **Qarğılı dərə** (Qəbələ rayonu), **Qarğılı qobu** (Zərdab rayonu Körpükənd kəndi), **Qarğılı köbər** (Yevlax rayonu), **Qarğılı təpə** (Bərdə rayonu) və s.

Yarpız. Yarpız bitkisi adı ilə çox cüzi miqdarda toponim yaranmışdır: **Yarpızdağ** (Qax rayonu), **Yarpızlı çökəyi** (Masallı rayonu, Ərkivan kəndi), **Yarpızlı dərə** (Zaqatala rayonu) və s.

İstiot. Yevlax rayonu Qoyunbinəsi kəndinin ərazisindəki çala **İstiotlu çala** adlanır. Toponimik araşdırmalardan məlum olur ki, çalada bitən bitkilər istiot kimi acı olmasına görə yerli əhali çalanı İstiotlu çala adlandırmışdır.

Gül. Gül bitkisinin adı ilə bağlı toponimlərə də rast gəlinir. Əlbəttə, belə toponimlərin yaranmasında təkcə gül bitkilərinin olması əsas şərt deyil. Yerli əhali dağda, təpədə olan yaşıllığa görə də həmin obyektə gül bitkisi ilə əlaqələndirmişdir: **Güllüdağ** (Oğuz və Şəki rayonları), **Güllüca aşırımı** (Qarabağ dağ silsiləsində), **Güllüdərə** (Füzuli rayonu, Qacar kəndi), **Güllü köbər** (Ağdam rayonu), **Güllü tap** (Şəki rayonu), **Güllütəpə** (Ağcabədi və Masallı rayonları) və s.

Sarımsaq. Bu bitkinin adına oronimiyada rast gəlinir: **Sarımsaqlı dağ** (Kəlbəcər və Gədəbəy rayonları), **Sarımsaqkılən dərə** (Masallı rayonu, Ərkivan kəndi), **Sarımsaqlı təpə** (Kəlbəcər rayonu, Başlıbel kəndi);

Soğan. Toplanılan oroqrafik obyektlərdən təkcə biri soğan bitkisinin adını daşıyır: Oğuz rayonu Xalxal kəndinin

ərazisinə məxsus **Soğanlı dağ** orada bitən yabanı soğan bitkisinin adını qoruyub saxlamışdır.

Sumaq. Sumax bitkisinin adını əks etdirən obyektlərə aşağıdakı toponimləri misal göstərmək olar. **Sumaqlı dağ** (Xocavənd rayonu), **Sumaqlı dərə** (Dəvəçi və Yardımlı rayonları), **Sumaqlı yamac** (Lerik və Masallı rayonları), **Sumaqlı təpə** (Astara rayonu, Səncərədi kəndi).

Süsən. Süsən bitkisinin adı təkcə **Süsən dağı** (Zəngilan rayonu) oronimində əks olunmuşdur.

7. ZONİMİK TOPONİMLƏR

Toponimik araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın fauna aləmi çoxlu oroqrafik obyekt adlarında əks olunmuşdur. Fauna aləmini əks etdirən toponimlər 2 qrupa bölünür:

1. Heyvanların adları ilə bağlı olanlar;
2. Quşların adları ilə bağlı olanlar.

Heyvanların adları ilə bağlı olan toponimlər

Heyvanların adları ilə bağlı toponimik vahidlərin təsnifində iki bölgü təklif olunur: a) vəhşi heyvanların adları ilə bağlı toponimlər; b) ev heyvanlarının adları ilə bağlı toponimlər.

a) Vəhş heyvanların adları ilə bağlı olanlar

Azərbaycan, özünün mürəkkəb fiziki-coğrafi şəraiti, relyefi, bitki örtüyü ilə yanaşı heyvanlar aləmi ilə də fərqlənir (13, s.11). Respublikamızın ərazisində yaşayan məməli heyvanlar faunasının çox rəngarəng, müxtəlif və son dərəcə maraqlı olması da məhz yuxarıdakı amillərlə əlaqədardır.

Bütün bu keyfiyyətləri özündə birləşdirən Azərbaycan ərazisi hələ çox qədim dövrlərdən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Azərbaycanın yarımsəhra və çöllərində ceyran, tülkü, porsuq, canavar, dovşan, kirpi, siçan, dələ və başqa heyvanlar yaşayır. Böyük və Kiçik Qafqazın dağ meşələrində Qafqaz maralı, dağ keçisi, canavar və ayıya rast gəlinir. Məlumdur ki, qədim türk tayfaları içərisində **tana**, **kargə**, **kuşi** (quşçu), **kuerçi**, **kurt** (qurd), **ilan** və başqa tayfalar olmuş və onların müəyyən hissələri müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycana gəlmiş və məskunlaşmışlar. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, **Danaçı kənd** (Zaqatala rayonu), **Qarğalıq kəndi** (Masallı, Naxçıvan və Xaçmaz rayonları), **Quşçu kənd** (Daşkəsən, Qazax, Yevlax və s. rayonları), **Göyərçinli kəndi** (Cəbrayıl rayonu), **Qurdlar kənd** (Bərdə rayonu), **İlanlı kənd** (Şamaxı rayonu) və s. adlar məhz həmin tayfaların adlarını tarixi abidə kimi qoruyub saxlamışdır. Azərbaycan toponimiyasında **Danaqıran dağ**, **Qarğalı təpə**, **Quş təpə**, **Göyərçin təpəsi**, **Qurdqobu**, **İlanlı dağ** dana, qarğa, quş, göyərçin, qurd, ilan və başqa heyvan adları da mühafizə edilmişdir. Ona görə də oronimlərdə bu müxtəlifliyi ayırd etmək tədqiqatçıdan diqqət tələb edir. Eynilə əvvəlki fəsildə qeyd olunmuş **qazan**, **qanlı**, **qapan**, **sabun**, **kotan** və başqa sözlərin iştirak etdiyi toponimlərdə eyniadlı tayfaların adları ilə **Qazangöl**, **Qanlıdərə**, **Kotan örüşü** və digər coğrafi adlar bir-birindən fərqləndirilir. Yuxarıda adları çəkilən heyvan və quşların, habelə adları çəkilməyən çoxnövlü fauna aləminin bəzilərinin adları **müsbət** və **mənfi relyef** formaları obyektlərində əks olunmuşdur. Coğrafi obyektlərin heyvan adları ilə adlandırılması nəticəsində zoonimik onomastik vahidlər əmələ gəlir. Oronimlər də bu növlərdən biridir və toponimiyada zootoponimlər dedikdə müxtəlif heyvan və

quş adları ilə bağlı adlar nəzərdə tutulur. Qeyd olunmalıdır ki, zoonimik oronimlər ümumiyyətlə, hər hansı bir ölkə, region ərazisindəki heyvanlar aləmini əks etdirən mənbələrdən biridir. Müasir Azərbaycan toponimiyasında zootoponimlər kifayət qədər işlənməmişdir.

Bəzi hallarda isə zootoponimlərdə zoonimik terminlərdən düzəlmiş metafor oronimlər qarışdırılır. Zoonimik oronimlər əsas etibarilə yalnız çöl heyvanlarının və quşlarının adları ilə bağlı oronimlərdir. Ev heyvanları ilə əlaqədar yaranmış zoonimlər isə müəyyən hadisələrlə bağlı olaraq ad verilmiş oronimlərdir. Beləliklə, zootoponimik oronimlər iki yerə ayrıla bilər:

1. Çöl heyvanları və quşların adları ilə əlaqədar yarananlar;

2. Ev heyvanlarının adları ilə əlaqədar yarananlar

a) Çöl heyvanlarının adları və oroqrafik terminlərdən düzəlmiş toponimlər

Azərbaycan faunasının zənginliyi həm də toponimiya da öz ifadəsini tapmışdır.

Ayı. Respublikamızın Böyük və Kiçik Qafqaz dağları və Talış meşələrində qonur ayıya rast gəlinir. Adları qeyd olunan təbii sahələrdə ayının adını əks etdirən çoxlu toponimlərə təsadüf olunur. **Ayıbazar kəndi** (Laçın rayonu), **Ayıtala kəndi** (Gədəbəy rayonu), **Ayıdağ** (Qazax rayonu), **Ayıçinqılı dağı** (Kəlbəcər rayonu) vulkan mənşəli olduğuna görə dağda şaxta aşınması nəticəsində əmələ gəlmiş çoxlu daş və çınqıllar vardır. Görünür, həmin çınqıllıqlarda keçmişdə ayı yaşadığına görə dağa bu ad verilmişdir. **Ayçonqal dağı** (Zəngəzur silsiləsindəki aşırımlardan biri) əslində Ayıçinqıl adının təhrifidir. Bir qrup oroqrafik obyektlər orada tez-tez ayıya təsadüf olunmasına görə belə ad almışdır; **Ayı dağı**,

Ayı qayası (Cəbrayıl rayonu), **Ayı dərəsi** (Ağsu, Qax, Qubadlı və Şahbuz rayonları), **Ayı mağarası dağı** (Qubadlı rayonu) və s. Bəzi oronimlər orada baş vermiş hadisəni əks etdirməsinə (ayının orada öldürülməsinə) görə yaranmışdır: **Ayı vurulan qaya** (Kəlbəcər rayonu), **Ayı öldürülən çöl** (Zaqatala rayonu) və s.

Bəbir (qaplan). Azərbaycan ərazisində olan oroqrafik obyektlərin hamısında bu heyvanın adı qaplan yazılışında qeydə alınmışdır. **Qaplanqaya** (Xanlar rayonu), **Qaplan düzü** (Şəki rayonu), **Qaplan dərə** (Qax, Gədəbəy və Şəki rayonları), **Qaplan sıra dağları** (Daşkəsən rayonu), **Qaplan təpə** (Şərur rayonu, Xanəgah kəndi) və s. Yuxarıda qeyd olunan toponimlərə burada yaşamış heyvana görə ad verilmişdir.

Dovşan. Dovşanın adı ilə bağlı Azərbaycan toponimiyasında çoxlu yer adları meydana gəlmişdir: **Dovşan dağı** (Qəbələ rayonu), **Dovşan düzü** (Şəki rayonu, Orta Zəyzid kəndi); **Dovşan dərəsi** (Qəbələ, Zəngilan, Laçın və Masallı rayonları), **Dovşan yaylağı** (Ağsu rayonu), **Dovşan təpəsi** (Abşeron, İmişli və Gədəbəy rayonları) və s.

Donuz. Respublikamızın Böyük və Kiçik Qafqaz dağları və Talış dağlarının meşələrində vəhşi donuza (qabana) təsadüf edilir. Arealının geniş olmasına görə bu heyvanın adını əks etdirən çoxlu oronimlər vardır. Qax rayonu ərazisindəki dağlardan birinə **Donuzqoşun** deyilir. Bu oroqrafik obyekt adındakı **donuz** heyvan adıdır, **qoşun** sözü isə «çoxluq, cəmlilik, sürü» və s. anlayışını ifadə edir. Donuzqoşun dağında donuzların sürü ilə gəzməsi belə ad almaya səbəbdir. Qazax rayonunun Alpout kəndi ərazisində **Donuzlu çal** oronimi «Donuz olan təpə» mənasındadır.

Masallı rayonu Şıxlar kəndinin yaxınlığındakı dərələrdən biri **Donuzütülən** dərə adlanır. Donuz sürüləri yamacın-

dan sürüşərək dağın dibindən çıxan isti su gölünə düşərək dərillərinin yandığına görə belə ad verilmişdir. **Donuzütülən dərə** Donuzyanan dərə mənasındadır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisində donuz adı ilə bağlı dərələrin sayı 300-dən artıqdır.

İlan. Azərbaycan respublikasında zəhərli ilanlardan səhra və ya çöl gürzəsi, Zaqafqaziya gürzəsi, Kiçik Asiya gürzəsi və s. məlumdur. Təkcə bir oykonim ilan adını əks etdirməsinə görə yaranmışdır. **İlanlı kəndi** (Şamaxı rayonu). İlandağ (Naxçıvan MR), İlanlı təpə (Qubadlı rayonu) və s.

İlanlar mənfi relyef formalarından tutmuş yüksək dağ zirvələrində bütünlükdə ərazilərdə yaşayırlar. Bu səbəbdən də müxtəlif zonalarda orografik obyekt adları ilanın adını əks etdirir. Laçın rayonundakı dağlardan biri **İlançıxan dağdır**. Həmin dağın ətəyindən yamacına doğru ilan sürüləri çıxmasına görə yerli əhali dağı belə adlandırmışlar. Bir çox dağ, qaya, güney, təpə adları orada tez-tez rast gəlinən ilanın adı ilə bağlıdır: **İlanlı dağ** (Füzuli rayonu), **İlan qayası** (Laçın rayonu), **İlanlı güney** (Kəlbəcər rayonu), **İlanlı təpə** (Ağdam rayonu Aşağı Qərvənd kəndi) və s.

Respublikamızda yüzlərlə dərə, qobu ilanla bağlı ad almışdır. Bunlara aşağıdakı oronimləri misal göstərmək olar: **İlanlı dərə** (Babək, Qazax, Gədəbəy, Masallı rayonları), **İlanlı qobu** (İmişli rayonu) və s.

Kaftar (goreşənlər). Kaftara Azərbaycanda çox nadir hallarda Talış dağlarında, Göyçay və Ağdaş rayonlarının dağlıq yerlərində rast gəlinir. Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitab»ına daxil edilən nəslə kəsilməkdə olan heyvanlardandır. Azərbaycan toponimiyasında kaftar adı ilə bağlı çoxlu coğrafi adlar vardır. Çox güman ki, yerli əhali kaftarı gördükləri əraziyə onun adını vermişdir. Onun adını əks etdirən oronimlər aşağıdakılardır: **Kaftaran dağı** (Qazax

və Qobustanda). Dağ adındakı **an** sonluğu fars dilində «yer, məkan» mənasındadır. **Kaftaran dağ** – «Kaftar olan dağ» deməkdir.

Kaftarlı dərəsi adına Ağdaş, Qubadlı, Qəbələ, Zəngilan, Zərdab və bir çox rayonların ərazisində rast gəlinir. **Kaftarlı qaya** (Qazax rayonu), **Kaftar qobusu** (Qax rayonu), **Kaftarlı qışlağı** (Qaradağ rayonu), **Kaftarlı düz** (Qazax rayonu, Orta Salahlı kəndi); **Kaftar yamacı** (Cəbrayıl rayonu), **Kaftar çalası** (Qəbələ rayonu, Çuxur Qəbələ kəndi) və s.

Maral. Respublikamızda maralın Qafqaz maralı, cüyür, xallı maral növlərinə rast gəlinir. Marallar, əsasən, meşə, meşə-tundra, tundra, həmçinin dağ meşələrində yaşayırlar.

Maral adı ilə bağlı bir qrup orografik obyektlərə ad verilmişdir. Kəlbəcər rayonunda qayalardan biri Maraluçan qaya adlanır. Qayaya ad orada baş vermiş hadisəyə görə verilmişdir. Həmin rayondakı Maral yalı isə orada rast gəlinən marala görə belə adlandırılmışdır. **Maralı düz** və **Maralı dərə** (Füzuli rayonu), **Maral dərəsi** (Qubadlı rayonu) və başqa orografik obyektlər də maral leksik vahidinin qorunduğu adlardır.

Pələng. Azərbaycanda Lənkəran-Astara zonasında çox nadir hallarda pələngə təsadüf olunur. Toponimik araşdırmalardan aydın olur ki, keçmişdə Kiçik Qafqaz meşəliklərində çoxlu pələng yaşamışdır. Qeydə alınmış oronimlər də bunu sübut edir.

Zəngilan rayonunda **Pələnguçan dərəyə** vaxtilə yırtıcı heyvanın dərəyə uçaraq orada ölməsinə görə ad verilmişdir. Qubadlı rayonundakı **Pələng olan dərə** orada pələngin yaşaması ilə əlaqədar olaraq adını almışdır. **Pələng qayası** (Kəlbəcər və Xocavənd rayonları), **Pələngli quzey** (Zəngilan rayonu), **Pələng dərəsi** (Kəlbəcər və Laçın rayonları), **Pələng**

yamacı (Lənkəran rayonu) və başqa oroqrafik obyektlərə də heyvanın adı ilə əlaqədar ad verilmişdir. Masallı rayonunun Ərkivan kəndindəki dərələrdən biri **Pələngüştə dərəsi** adlanır. Bu coğrafi adın komponentlərindən birinin mənası aydındır: **pələng** heyvan adıdır; **küş** komponenti isə farsca «ölmüş», «öldürülmüş» deməkdir (38, s.296).

Yerli sakinlərin məlumatına görə təqribən 400-500 il bundan əvvəl bir pələng kəndə hücum edir. Yerli əhalinin pələngi öldürdükləri dərə həmin vaxtdan **Pələngküştə adlanır**.

Tülkü. Azərbaycan toponimiyasında tülkü adı ilə əlaqədar olaraq bir qrup coğrafi adlar meydana gəlmişdir. **Tülkü qayası** (Abşeron və Kəlbəcər rayonları). Burada çoxlu tülküyə rast gəldiyinə görə belə adlandırılmışdır.

Bir qrup oroqrafik obyektlər burada məskən salmış heyvanın adını daşıyır: **Tülkü dərəsi** (Qubadlı, Kəlbəcər, Ağdərə, Xanlar rayonları), **Tülkülü dağ** (Şəki rayonu), **Tülkü təpəsi** (Yevlax, Masallı, Tovuz rayonları).

Çaqqal. Çaqqala əsasən Kür-Araz ovalığında Muğan, Salyan, Mil – Qarabağ düzənliklərində, bəzən də səhra və dağ ətəklərində rast gəlinir. Çaqqal adlı heyvanın adını əks etdirən müxtəlif oroqrafik obyekt adları mövcuddur. Həmin obyektlərin əksəriyyətinə səhra və düzənlik zonalarında təsadüf olunur. **Çaqqal qobusu** (Ağsu, Ağcabədi, Göyçay və Xanlar rayonları), **Çaqqallı düzü** (Qəbələ rayonu Çuxur Qəbələ kəndi), **Çaqqallı dərə** (Ağsu, Oğuz, Xanlar və Şəki rayonları), **Çaqqallı təpə** (Beyləqan, Yevlax və Xanlar rayonları) və digər oronimləri misal göstərmək olar.

Ceyran. Ceyranın adı Azərbaycan Respublikasının və Beynəlxalq Qırmızı kitablara düşmüşdür. Hazırda bu heyvan Şirvan dövlət Milli Parkında və Göyçay yasaqlığında qorunur. Ceyranın ovlanması son dövrlərdə qəti qadağa olunmuşdur.

Ceyrankeçməz çayı (Qobustan rayonu), **Ceyranlı kəndi** (Dəvəçi rayonu), **Ceyrançöl qəsəbəsi** (Ağstafa rayonu), **Ceyranbatan su anbarı** (Bakı şəhəri, Abşeron rayonu), **Ceyranbatan şəhər tipli qəsəbəsi** (Bakı şəhəri Abşeron rayonu), **Ceyrandağ dağı** (Şuşa rayonu), **Ceyrankeçməz çayı** (Qobustan və Xızı rayonları).

Azərbaycanda ceyranın adı ilə bağlı çoxlu toponimlər yaranmışdır. Aşağıdakı coğrafi adları misal göstərmək mümkündür: **Ceyran dağ** (İsmayilli rayonu), **Ceyran dərə** (Şəki rayonu), **Ceyran düzü** (Zəngilan rayonu), **Ceyran örüşü** (Neftçala rayonu Ərəb Qardaşbəyli kəndi), **Ceyrançöl** (Qax, Xocavənd, Şamaxı, Xanlar rayonları) və s.

b) Ev heyvanlarının adları ilə bağlı olanlar

Fauna aləminin az bir hissəsini ev heyvanları təşkil edir. Bunlara **at, dəvə, inək, buzov, buğa, öküz, dana, qatır, eşşək, qoyun, qoç, keçi, qulan, it, tazi** və başqa heyvanlar aiddir.

At. Azərbaycanda çoxlu at cinsləri mövcuddur: **Qarabağ atı, Qazax atı** (diliboz), **Quba yorğası, Şirvan atı** və s. haqqında qeyd etdiyimiz at adı ilə bağlı yaranmış toponimlərə aşağıdakıları misal göstərmək mümkündür: **Atbulaq kəndi** (Salyan rayonu), **At yaylağı** (Qəbələ rayonu) və **At güneyi** (Gədəbəy rayonu). Bu coğrafi adların yaranmasına səbəb vaxtilə orada at sürülərinin otarılması olmuşdur. At adı ilə bağlı toponimlərə **Atdağ** (Kəlbəcər rayonu), **At dərəsi** (Qubadlı və Zəngilan rayonları), **At təpəsi** (Daşkəsən rayonu, Qaraqullar kəndi) və başqa coğrafi adlar aiddir.

Dəvə. Hazırda Azərbaycanın Abşeron, Ağsu, Qubadlı, Şamaxı, Salyan və s. rayonlarındakı bəzi qoruqlarda dəvə saxlanılır.

Azərbaycanda bir çox təpələr və dərələr vaxtilə orada otarılan dəvənin adını əks etdirir: **Dəvə təpəsi** (Yevlax, Göyçay rayonları), **Dəvə dərəsi** (Qubadlı və Şuşa rayonları). Bir qrup orografik obyektlər **çökək**, **çuxur**, **kaha**, **güney**, **dağ** və başqaları və dəvə adları ilə bağlı olaraq yaranmışdır: **Dəvəli dağ** (Şəki rayonu), **Dəvə kahası** (Laçın rayonu), **Dəvə güneyi** (Zəngilan rayonu), **Dəvə çökəyi** (Zərdab rayonu, Bəyimli kəndi), **Dəvə çuxuru** (Goranboy rayonu Yuxarı Ağcakənd kəndi), **Dəvəçi şəhər** (Dəvəçi rayonu) adı da bu qrupa daxildir.

İnək. Azərbaycan Respublikasında qara-ala, qırmızı-səhra, Simmental, Qonur Qafqaz, Şvits və digər inək cinsləri geniş yayılmışdır.

Toponimik araşdırmalar göstərir ki, respublikamızın toponimiyasında inək adı ilə bağlı oronimlər mövcuddur. Laçın rayonunda qeydə aldığımız qayalardan biri İnəkuçan qaya adlanır. Qayadan vaxtilə inək uçmasına görə həmin hadisəni orografik obyekt özündə əks etdirmişdir.

Bir neçə orografik obyektlərə ad vaxtilə orada otarılmış heyvanın adını daşmasına görə verilmişdir: **İnək qayası** (Kəlbəcər və Laçın rayonları), **İnək dağı** (Kəlbəcər rayonu), **İnək yaylaq dağı** (Şəki rayonu) və s. Yaşayış məntəqəsi adlarından İnəkboğan kənd adını da bu qrupa daxil etmək mümkündür.

Buzov. Azərbaycan ərazisində qeydə alınan bir neçə orografik obyekt buzov adını daşıyır. Toplanılmış oronimlərdən ikisi buzovla əlaqədar baş vermiş hadisəni əks etdirir: **Buzovuçan qaya** (Kəlbəcər rayonu) və **Buzovuçan güney** (Qubadlı rayonu) və s. Bundan başqa **Buzovdağ** (Ağsu və Şəmkir rayonları), **Buzov təpəsi** (Şəmkir rayonu, Barsum kəndi) və **Buzov dərəsi** (Masallı rayonu, Sığdaş kəndi) oronimləri buzovun adını əks etdirirlər.

Buğa. Azərbaycanda maldarlıqla bağlı yaranmış coğrafi adlara buğa adını daşıyan orografik obyekt adlarına aid etmək mümkündür. Adları çəkilən **Buğa yaylağı** (Şuşa rayonu), **Buğa çökəkliyi** (Gədəbəy rayonu, Arıtala kəndi) və digər oronimlər bu qəbildəndir.

Öküz. Azərbaycanın bir neçə orografik obyektləri öküz adını əks etdirir: **Öküz qayası** (Laçın rayonu), **Öküz dərəsi** (Masallı rayonu Ərkivan kəndi), **Öküz təpəsi** (Lerik rayonu, Andurma kəndi) və s. Balakən inzibati rayonundakı kənd adlarından biri Öküzovtala adlanır.

Dana. Respublikamızın oronimiyasında dana adı ilə bağlı üç oronim qeydə alınmışdır: **Danaqıran çöl** (Qazax rayonu) adının yaranması baş vermiş hadisə ilə əlaqədardır. Çöldə otlayan danalar dərin gölməçəyə düşüb ölmüş. Buna görə yerli sakinlər həmin yeri **Danaqıran çöl** adlandırmışlar. İki oronim isə dananın otarıldığı sahənin adını əks etdirir: **Dana təpəsi** (Gədəbəy rayonu) və **Dana örüşü** (Kəlbəcər rayonu) və s. Dana sözü Zaqatala inzibati rayonundakı Danaçı kənd adında iştirak edir.

Qatır. Sıldırımlı dağ yolları ilə gedə bilməsi, çox yük götürməsi dağ şəraitində vaxtilə qatırı ən sərfəli nəqliyyat vasitəsinə çevirmişdir. Bu səbəbdən də qatırla bağlı keçilməz **yoxuş, yaylaq, dərə** və s. obyektlər mövcuddur: **Qatır yaylağı** (Şuşa rayonu), **Qatır yoxuşu** (Zəngilan rayonu, Muğanlı kəndi), **Qatır dərəsi** (Cəbrayıl rayonu), **Qatır çuxuru** (Laçın rayonu) və s.

Eşşək. Eşşək yük daşımaqda və qoşquda istifadə olunan ən sərfəli vasitədir. Bu heyvanın adı ilə bağlı aşağıdakı oronimlər məlumdur. **Eşşək dərəsi** (Lerik rayonu, Əliabad kəndi). **Eşşək yamacı** (Cəlilabad rayonu), **Eşşək təpəsi** (Kəlbəcər və Şəmkir rayonları) və s. Hazırda Cəlilabad rayonunda yerləşən Zəhmətabad kəndinin keçmiş adı Eşşəkçi

kəndi olmuşdur.

Qoduq. Dağ rayonları ərazilərində qoduq adını əks etdirən oronimlərə rast gəlinir. Belə oronimlərə **Qoduq dağı** (Cəlilabad rayonu), **Qoduq yamacı** (Lerik rayonu), **Qoduq-qıran dərəsi** (Qobustan) adlarını misal göstərmək olar.

Qoç. Qoç sözü ilə bağlı yaranmış coğrafi adlara qoynuluşun inkişaf etdiyi inzibati rayonların ərazilərində rast gəlinir. **Qoç yatağı** (Qax rayonu) burada salınmış qoç yatağı olduğuna görə belə adlandırılmışdır. **Qoç yalı** (Daşkəsən rayonu) isə orada otarılan qoç sürüsünün adını əks etdirir. Bu qəbildən olan oronimlərə **Qoçdağ** (Kəlbəcər rayonu), **Qoç dərəsi** (Qubadlı rayonu), **Qoç təpəsi** (Yevlax və Gədəbəy rayonları) və s. misal göstərmək olar. Tovuz rayonunun oykonimlərindən Qoçdərə kəndinin adında da «qoç» sözü vardır.

Keçi. Azərbaycanda qaya keçiləri (bunlara dağ keçisi də deyilir) və buruqbuynuz keçilər dağlıq inzibati rayonlarda yaşayır. Elə buna görə də Şahbuz rayonundakı Keçili kəndi, Kəlbəcər inzibati rayonundakı Keçiliqaya kənd adları da keçi heyvan adını əks etdirir.

Çox maraqlıdır ki, keçi adı ilə bağlı oroqrafik obyektlərin hamısı qaya, zirvə və dağ adıdır. Keçi adı ilə bağlı yaranmış zoonimlər aşağıdakılardır: **Keçi qayası** (Abşeron, Qaradağ, Daşkəsən, Gədəbəy, Masallı, Xanlar rayonları), **Keçi dağı** (Lerik rayonu), **Keçi zirvəsi** (Tovuz rayonu);

Təkə. Azərbaycan toponimiyasında təkə adı ilə bağlı çoxlu coğrafi ad qeydə alınmışdır. Həmin toponimlərə aşağıdakıları misal göstərmək mümkündür: **Təkəqaya kəndi** (Kəlbəcər rayonu), **Təkəqaya** (Kəlbəcər, Gədəbəy və Tovuz rayonları), **Təkəli dağ** (Xanlar və Tovuz rayonları), **Təkə dərəsi** (Ağdam rayonu) və s. Adları çəkilən oroqrafik obyektləri orada tez-tez rast gəlinən heyvanın adını əks etdirir.

Kəlbəcər rayonu Başlıbel kəndinin ərazisindəki təpə isə burada baş vermiş hadisəyə görə **Təkəölən təpə** adlandırılmışdır.

Qulan. Təkcə iki inzibati rayon ərazisində qulan sözü ilə bağlı bir neçə toponim qeydə alınmışdır. **Qulanuçan tap** (Laçın rayonu Haqnəzər kəndi) coğrafi adı burada baş vermiş hadisənin adını əks etdirir. Quba inzibati rayonundakı **dağ** Qulanlıq dağı adlanır. Görünür, vaxtilə həmin dağda qulan yaşamışdır.

İt. İt adını daşıyan toponimlər aşağıdakılardır: **İt qayası** (Zəngilan rayonu), **İtqırılan dağ** (Laçın rayonu), **İtvurulan yaylaq** (Gədəbəy rayonu), **İt təpəsi** (Yardımlı rayonu Camanşəir kəndi);

Tazi. Respublikamızda təkcə **Taziuçan dağ** (Naxçıvan rayonu) adı qeydə alınmışdır. Oroqrafik obyektə baş vermiş hadisəyə görə ad verilmişidir.

Köçəri və vəhşi quşların adları ilə bağlı olanlar

Yer kürəsində quşların 9 minə qədər növü vardır. Onlardan 357-si Azərbaycan faunasına daxildir (12, s.16).

Quş adlarının toponim yaradıcılığında əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Respublikamızın müxtəlif oroqrafik obyektlərinin nominasiyasında quş adları bütöv bir qrup yaradır. Quş adlarını əks etdirən toponimlərə aşağıdakı coğrafi adları misal göstərmək olar.

Qaranquş. Azərbaycan onomastikasında qaranquş adını əks etdirən oronimlərə aşağıdakı obyekt adları daxildir: **Qaranquş dağı** (Babək, Göyçay və Şamaxı rayonları), **Qaranquş təpəsi** (Biləsuvar və Cəlilabad rayonları), **Qaranquş çala** (Qazax rayonu) və s.

Qarğa. Respublikamızın toponimiyası qarğa adı ilə

bağlı oroqrafik obyekt adları ilə zəngindir. Düzənliklərdən tutmuş yüksək zirvəli dağlara, qayalara qədər müxtəlif ərazilərdə bu quşun adını əks etdirən oronimlər mövcuddur.

Qarğabazar qayası (Qaradağ rayonu) adı orada çoxlu qarğanın toplaşmasına görə verilmişdir. **Qarğabazar** adındakı **bazar** sözü «çoxluq» mənasındadır. **Qarğa qayası** (Daşkəsən, Kəlbəcər və Tovuz rayonları), **Qarğalı çöl** (Zər-dab rayonu Məlikumud kəndi), **Qarğabazar kəndi** (Füzuli rayonu) və s.

Qartal. Toponimik araşdırmalar göstərir ki, qartal adı ilə bağlı bir neçə toponim məlumdur. Bunlara **Qartalqaya** (Laçın rayonu), **Qartal zirvəsi** (Şərur rayonu) və **Qartal dağı** (Lerik rayonu) coğrafi adlarını misal göstərmək olar. Çox maraqlıdır ki, qartalın adını daşıyan dağlar digər dağlarla müqayisədə hündür və əlçatmazdır.

Qızılquş. Qızılquş dağı (Abşeron rayonu), **Qızılquş qayası** (Yardımlı rayonu), **Qızılquş zirvəsi** (Kəlbəcər rayonu) öz adlarını qızılquşun adından götürmüşdür.

Qırğı. Qırğı düzənlikdən yüksək dağlara qədər hər yerdə yaşayır. Əgər qartal və qızılquşların adı ilə bağlı toponimlərə ancaq yüksək dağ, qaya və zirvədə rast gəlinərsə, qırğı adı ilə bağlı adlara meşə, çöl və səhra landşaft ərazilərində təsadüf olunur: **Qırğı çölü** (Kür-Araz ovalığında), **Qırğı qaya** (Laçın rayonu), **Qırğı dərəsi** (Gədəbəy rayonu, Hüseynqulular kəndi), **Qırğıoturan tala** (Salyan rayonu) və s.

Quzğun. Quzğun adı ilə bağlı toponimlərin təqribən 95 faizi qaya adlarıdır: **Quzğun qayası** (Abşeron, Qaradağ, Qəbələ, Laçın, Şəmkir və Şəki rayonları), **Quzğunlu dərə** (Laçın rayonu, Zeyvə kəndi), **Quzğun təpə** (Abşeron rayonu) və s.

Kəklik. Kəklik Türyançay Dövlət qoruğunda qorunub saxlanılır və artırılır. Talış təbii sahəsində də kəkliyə rast gəlinir. Kəkliyin adını əks etdirən toponimlərə **Kəklik qaya**

(Ağsu və Cəbrayıl rayonları), **Kəklik dərəsi** (Qubadlı rayonu, Ləpəheyranlı kəndi), **Kəklikli təpə** (Biləsuvar rayonu, Əliabad kəndi) və başqalarını aid edirik.

Göyərçin. Bu adla bağlı aşağıdakı obyektlər məlumdur: **Göyərçin qayası** (Goranboy, Laçın, Samux rayonları), **Göyərçinli dağ** (Abşeron və Cəbrayıl rayonları), **Göyərçinli təpə** (Laçın rayonu Minkənd kəndi) və s.

Laçın. Laçın quşunun adı ilə ifadə olunan adlara da təsadüf edilir. Həmin coğrafi adlar aşağıdakılardır: **Laçın qayası** (Ağdam, Kəlbəcər, Ağdərə, Şəki və Şuşa rayonları), **Laçın dağı** (Oğuz rayonu), **Laçın dərəsi** (Kəlbəcər rayonu, Cömərd kəndi), **Laçın şəhəri**, **Laçın kəndi** (Kəlbəcər rayonu), **Laçınkənd kəndi** (Laçın rayonu), **Lacınlar kəndi** (Şuşa rayonu) və s.

Sağsağan. Bu adla bağlı oroqrafik obyektlərə **Sağsağan qayası** (Kəlbəcər rayonu), **Sağsağan dağı** (Əsgəran, Laçın və Şuşa rayonu), **Sağsağan dərəsi** (Qazax rayonu), **Sağsağan silsiləsi** (Qarabağ silsiləsinin şimal-şərq qolu) və s. aid edilir.

Sərçə. Sərçə adını əks etdirən cüzi toponimlərə rast gəlirik: **Sərçəbazar dərəsi** (Samux rayonu, Salahlı kəndi) adının tərkibindəki «bazar» komponenti çoxluq, çoxlu sərçə olan yer mənasını ifadə edir. **Sərçəlidag** (Şəki rayonu), **Sərçəli dərə** (Ağdaş rayonu, Ərəb kəndi), **Sərçəli təpə** (Ağdam rayonu, Papravənd kəndi) **Sərçəli məhəlləsi** (Masallı rayonu, Ramazanlı məhəlləsi) və digər oroqrafik obyektlər tez-tez rast gəldiyimiz quşun adını daşıyır.

Torağay. Bu ad altında Qeydə alınmış oronimlərin əksəriyyəti təpə adıdır: **Torağay təpəsi** (Ağcabədi, Qaradab, Goranboy, Cəbrayıl və Biləsuvar rayonları), **Torağay dərəsi** (Ağdərə rayonu, Umudlu kəndi), **Torağay düzü** (Daşkəsən rayonu) və s.

Çalağan. Çalağanın adını daşıyan zoonimik oronimlər aşağıdakılardır: **Çalağan qayası** (Laçın rayonu), **Çalağan güneyi** (Kəlbəcər rayonu), **Çalağan dərəsi** (Laçın rayonu, Ağcayazı kəndi), **Çalağan təpəsi** (Biləsuvar rayonu) və s.

8. ETNONİMİK TOPONİMLƏR

Azərbaycan tarixən etnik tərkibinin müxtəlifliyi ilə fərqlənən ölkələrdən biri olmuşdur. Respublikamızın ərazisində hələ eramızdan əvvəlki əsrlərdən məskunlaşan xalq, etnik qrup, tayfa və qəbilə adlarını əks etdirən etnonimlər xalqın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlıdır və tarixin müəyyən mərhələlərində meydana gəlmişdir. Buna görə də onların araşdırılması zamanı daha çox yazılı mənbəyə müraciət olunur.

Qədim Azərbaycan etnonimləri haqqında müxtəlif məlumatlara bir çox mənbə və məxəzlərdə, tədqiqat əsərlərində rast gəlinir. Adları çəkilən əsərlərin mənbə və məxəzlərin araşdırılmasından məlum olur ki, Azərbaycan xalqının mənşəyinə, tarixinə, etnogenezinə dair daha dəqiq, obyektiv fikirlərin irəli sürülməsində bu etnonimlər çox mühüm rol oynayır.

Azərbaycanın etnonimləri haqqında məlumatlara əsas etibarilə antik müəlliflərin əsərlərində, qədim ərəb və gürcü mənbələrində (orta əsrlərə aid farsdilli) rast gəlinir. Qafqaz Albaniyası ərazisində **kaspi, muğ, alban, hun, qarqar, maskut, uti, şirvan, kəngər** və başqa etnonimlər qeyd olunmuşdur. Məşhur yunan coğrafiyaşünası Strabon (I əsr) Albaniyada 26 tayfanın yaşadığını yazmışdır (288).

Eramızın əvvəllərindən bəri Azərbaycan ərazisinə Şimali Qafqazdan türkdilli tayfaların tez-tez basqınları və müxtəlif vaxtlarda burada məskunlaşmaları haqqında mə-

lumatlar vardır. Bunlardan peçeneq-kəngər, bolqar, suvar, avar, xəzər, qıpçaq və başqa tayfaları göstərmək olar. XII əsrdə isə Səlcuq oğuzlarının və XIII əsrdə monqolların işğallarına məruz qalmış Azərbaycanda onların bir qrupu məskunlaşmışdır.

Yuxarıda adları çəkilən bu tayfaların ərazilərimizdə məskunlaşması Azərbaycan xalqının soykökünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan da etnooronimlərin mənşəyinin açılması ilə qədim Azərbaycan soykökündə onların nə dərəcədə rol oynadığı məlum olur.

Etnooronimlər Azərbaycan toponimiyasının ən qiymətli hissəsidir, çünki bu adlar əslində qədim məxəz və mənbə rolunu oynayır. Xalqımızın etnik prosesində iştirak etmiş tayfaların adları oronimiyada da qalmışdır.

Toponimiyada, ümumiyyətlə, etnotoponimlər qiymətli mənbə hesab edilir. Coğrafi adlar bu və ya digər regionda əhalinin etnik tərkibinin tarixən formalaşması, etnik miqrasiyanın istiqaməti və minietnik əlaqələr arealı haqqında qiymətli məlumat mənbəyidir. Bu problemlərin əsasında öyrəndiyimiz regionun bütün toponimləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. lakin daha əhəmiyyətli etnotoponimlərdir. Onlar bir qayda olaraq qarışıq etnik zonalarda, polietnik şəraitdə, müxtəlif etnik icmalarda adda-budda və ya dağılma prosesində etnodiferensial funksiya rolunu oynayır.

Azərbaycanın toponimiyasında etnonimlərin əks olunmasının müəyyən səbəbləri vardır. Bu, hər şeydən əvvəl keçmişdə müxtəlif tayfalara aid ellərin maldarlıqla məşğul olmasının nəticəsidir. XIX əsrin sonlarına qədər Azərbaycanda bir sıra tayfalar köçəri həyat sürürdülər. Onlar yayı müxtəlif dağlıq zonaları da, qışı isə aranda keçirirdilər. Ona görə də mütəmadi olaraq tayfanın bir dağlıq arealda yaşaması həmin ərazinin və oradakı dağın həmin tayfanın adı ilə ad-

landırılmasına gətirib çıxarmışdır.

Toponimiyanın tədqiqi göstərir ki, oronimlərdə aşağıdakı qədim türk tayfalarının adları əks olunmuşdur: **hun, kəngər, peçeneq, suvar, avar, qov, tuva, tatar, quba, padar, xəzər, qıpçaq, abdal, bayan, kanqlı, ağaçəri, xələc, qapan, kabar, abaz** və s.

Tayfa və nəsil adlarının oronimlərdə əks olunmasına tədqiqatçılar əsasən tayfa-qəbilə bölgüsünü saxlamış və maldarlıqla məşğul tayfalar üçün xarakterik hadisə kimi baxmışlar. Topladığımız materiallar göstərir ki, coğrafi adlarda patronimlərin əks olunması oturaq həyat sürən xalqlara nisbətən keçmiş köçəri və yarımköçəri xalqlar üçün daha çox xarakterikdir (196, s.30).

Azərbaycanın toponimiyasında ilk orta əsrlərdə burada məskunlaşmış türkdilli tayfalar və onlara mənsub qolların və tirələrin adları ilə bağlı çoxlu yer adı qalmışdır. Oronimlərdə qalmış bu etnonimlər Q.Ə.Qeybullayev tərəfindən ətraflı tədqiq edilmişdir. Lakin oronimlərdə də bir sıra etnonimlər qalmışdır və bunların əksəriyyəti indiyədək etnotoponimik tədqiqatlara cəlb olunmamışdır.

Azərbaycan toponimlərində əks edilmiş etnonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Qədim Albaniya tayfalarının adlarını (**Alban, Mas-kut, Qarqar, Sak**) əks etdirən oronimlər;

2. İlk orta əsrlərdə Şimali Qafqazdan Albaniyaya gəlib məskunlaşmış tayfaların (**Peçeneq, Kəngər, Savar, Bolqar, Qıpçaq, Xəzər, Avar**) və onlara məxsus tirələrin adlarını əks etdirən oronimlər;

3. Səlcuq oğuzlarının tayfalarının adlarını (**Bayat, Bayandur, Kanqlı, Oğuz, Alpout** və s.) əks etdirən oronimlər;

4. Monqolların işğallarında iştirak etmiş tayfaların (**Tatar, Corat, Küngüt** və b.) adları ilə bağlı oronimlər;

5. **Qızılbaş** tayfalarının adlarını əks etdirən oronimlər;

6. Azərbaycana gəlmə vaxtı məlum olmayan müxtəlif türk tayfalarının adları ilə bağlı oronimlər. Bu oronimlərə **Cinli, Quşçu, Bazar, Sabunçu, Qusar, Quba, Çıraq, Qaraqanlı, Abdal, Bayan, Qarqa, Qaraman, Qarananax** və digərləri daxildir.

7. **Qaraçı, kürd, ərəb, ləzgi, avar** və s. etnonimlərlə əlaqədar toponimlər.

Azərbaycan ərazisində xalq, etnik qrup, tayfa və qəbilə adlarını əks etdirən etnonimlərə aşağıdakı coğrafi adları misal göstərmək mümkündür. **Alpout kəndi** (Quba, Qazax, Ucar, Laçın, Göyçay və Bərdə rayonları), **Alpan təpəsi** (Quba rayonu), **Alpout dərəsi** (Laçın rayonu), **Biləcər yaylağı** (Zəngilan rayonu), **Biləcər şəhər tipli qəsəbə** (Bakı şəhəri), **Qanlı dağ** (Gədəbəy rayonu), **Qaraçı təpəsi** (Ağdaş rayonu Mollalar kəndi), **Kəngərli dağı** (Ağdam rayonu), **Kəngərli kəndi** (Ağdam və Tərtər rayonları), **Gürcü yaylağı** (Oğuz rayonu), **Pornaim dağı** (Cəlilabad rayonu), **Tatlar təpəsi** (Masallı rayonu), **Taxlar kəndi** (Ağdam, Lənkəran rayonları), **Türk təpəsi** (Ağdam rayonu), **Çıraqlı kəndi, Çıraqlı təpəsi** (Şamaxı rayonu), **Çullu kəndi, Çullu qobu** (Ağdaş rayonu), **Çullu kəndi** (Cəbrayıl və Ağdam rayonları), **Cühüd çökəkliyi** (Ağsu rayonu, Bico kəndi), **Şubanı kəndi, Şubanı dağı** (Qaradağ rayonu) və s.

9. PATRONİMİK TOPONİMLƏR

Patronimik toponimlər dedikdə nəsil və tirə adlarını daşıyan adları nəzərdə tuturuq. Patronim dedikdə, ümumiyyətlə, toponimik ədəbiyyatda şəxs adlarından və ona qoşulan cəm və mənsubiyyət bildirən şəkilçilərdən yaranmış nəsil və tirə adları nəzərdə tutulur. Bu qrup toponimlərin

yarlanması əsas etibarilə keçmişdə əhalinin müəyyən hissəsinin maldarlıqla məşğul olması və buna görə də yaylaq və qışlaqlardan istifadə etməsi ilə əlaqədardır. Adətən hər bir nəsil və ya tirə müəyyən ərazidə qışlayır və yayı keçirirdi. Buna görə də bu nəsil və tirələrin yaşadığı yerlər onların öz adları ilə adlanmışdır.

Aydındır ki, nəsil və tirələrin müəyyən bir tayfanın xırda qollarından ibarətdir. Lakin çətinlik ondadır ki, bu nəsil və tirələrin hansı tayfaya mənsub olmasını müəyyən etmək mümkün deyildir. Azərbaycan oronimiyasında patronimik oronimlər etnonimik oronimlərə nisbətən çoxluq təşkil edir. Əlbəttə, bu da nəsil və tirələrin təsərrüfat həyatı ilə bağlıdır.

Patronimik oykonimlərə aşağıdakı coğrafi adları misal göstərmək olar: **Ahılar kəndi** (Yardımlı və Cəlilabad rayonları), **Bəxtiyarlı kəndi** (İsmayılı rayonu), **Vahidli kəndi** (Tovuz rayonu), **Qədirlı kəndi** (Masallı və Tovuz rayonları), **Əmirli kəndi** (Bərdə rayonu), **Ziyadlı kənd** (Xanlar rayonu), **Limanlı kəndi** (Masallı rayonu), **Kürdmahmudlu kəndi** (İmişli rayonu), **Məlikli kəndi** (Zəngilan, Yardımlı və Laçın rayonları), **Nurlu kəndi** (İmişli rayonu), **Oruclu kəndi** (Beyləqan rayonu), **Rəhimli kəndi** (Ağsu, Goranboy, Dəvəçi və Gədəbəy rayonları), **Sadıqlı kəndi** (Qazax və Tovuz rayonları), **Rəhimli kəndi** (Ağsu, Goranboy, Dəvəçi və Gədəbəy rayonları), **Sadıqlı kəndi** (Qazax və Tovuz rayonları), **Rəhimli kəndi** (Ağsu, Goranboy, Dəvəçi və Gədəbəy rayonları), **Sadıqlı kəndi** (Qazax və Tovuz rayonları), **Tarxanlı kəndi** (Qax rayonu), **Umudlu kəndi** (Ağdam, Ağdərə və Tərtər rayonları), **Cəfərli kəndi** (Ağsu, Qazax, İmişli, Gədəbəy və Cəlilabad rayonları), **Şahnəzərli kəndi** (Dəvəçi rayonu) və s. Patronimik oronimlər aşağıdakılardır: **Abbaslar köbəri** (Yevlax rayonu, Ərəbbəsrə kəndi), **Ağalarbəyli dərəsi** (Xanlar rayonu Üçtəpə kəndi), **Qafarlı qobusu** (Göyçay rayonu, Biğir kəndi).

Əlibəyli düzü (Qax rayonu Cəlair kəndi), **Miralılar yalı** (Füzuli rayonu), **Sadətli çalası** (Neftçala rayonu), **Cuvaqlar çökəyi** (Quba rayonu, Yenikənd kəndi), **Şərəfxanlı təpəsi** (Biləsuvar rayonu) və s.

10. ANTROPONİMİK TOPONİMLƏR

Müasir Azərbaycan dili zəngin antroponimik leksikaya malikdir. Azərbaycan onomastik mənbələrində antroponimik kateqoriyalara dair külli miqdarda dil faktları özünü göstərir (72, s.163). Antroponimik toponimlərin yaranması səbəbləri müxtəlifdir. Makrotoponimlərdə əsas etibarilə keçmişdə feodalların (bəy və mülkədarların) malikanələri, yaylaq və qışlaqlarının həmin ərazidə olması nəticəsində yaranmışdır. Bundan əlavə, toponimlərin xeyli hissəsi xüsusi mülkiyyətin məhsulu olmaq etibarilə, keçmişdə bu və ya digər ərazidən müxtəlif təsərrüfat məqsədilə (biçənək, əkin yeri, örüş və s.) istifadə etmələri ilə əlaqədardır. Bu qrupa aid oronimlər əsasən mikrotoponimlərdir və bir qayda olaraq onlar mənsubiyyət bildirən – ı⁴ – «SI»⁴, şəkilçiləri ilə bitir.

Toponimiyada zəngin antroponimik oykonimlər vardır: **Ağmalı kəndi** (Gədəbəy rayonu), **Eynalı kəndi** (Qazax rayonu), **Əmir kəndi** (Xocavənd rayonu), **Zərgər kəndi** (Füzuli rayonu), **İbadulla kəndi** (Şərur rayonu), **Mehman kəndi** (Beyləqan rayonu), **Mursəl kəndi** (Ağdaş rayonu), **Sabirabad şəhəri** (Sabirabad rayonu), **Sayad kəndi** (Xaçmaz rayonu), **Sarvan kəndi** (Dəvəçi və Salyan rayonları), **Tarverdi kəndi** (Xocavənd rayonu), **Üzeyir kəndi** (Qax rayonu), **Fazil kəndi** (Şəki rayonu), **Xanlı kəndi** (Şuşa rayonu) və s.

Makrotoponimlərdə bəzi hallarda şəxs adına relyef formasını bildirən termin birləşmir və ayrı yazılır. Məsələn, **Qaracalal dağı**, **Ağababa dağı**, **Şəkərbəy dağı**. Göründüyü

kimi, bu halda ayrı yazılan «dağ» sözünün axırında mənsubiyyət bildirən «ı» şəkilsiçi əlavə olunur. Halbuki, bir sıra oronimlərdə «dağ» sözü bitişik yazılır və bu zaman heç bir şəkilçi qəbul etmir: **Qiyasdağ, Vəlidağ, Camaldağ** və s.

Antroponimik oronimlər mənşə etibarilə iki yerə ayrılır:

1. Müxtəlif vaxtlarda varlı şəxslərə aid yaylaq yerləri ilə əlaqədar adlandırılan oronimlər. Böyük dağ adlarındakı şəxs adları şübhəsiz ki, iri təsərrüfatlı tayfa başçıları və mülkədarların adları ilə bağlıdır.

2. Kəndlərdə torpaqlar keçmişdə ailələr arasında bölüşdürülürdü və pay torpağı ailənin başçısının adı ilə adlandırılırdı. Məhz bu yerlərin adları mikrooronimlərin əsasını təşkil edir.

Bundan başqa, bəzi dağlar tarixi şəxsiyyətlərlə də əlaqədardır. Bunlara, məsələn, **Surxayçay dağı** (Bu dağ Oğuz rayonunda, Yuxarı Filfili kəndindən şimalda yerləşir). XVIII əsrin 30-cu illərində Surxay ibn Əli tərəfindən dağda qala tikildikdən sonra bu adı almışdır. Nadir şahın sərkərdəsi Təhmasibqulu xan 1734-cü ildə qalanı dağıdıb. Surxay xan Nadirə qarşı mübarizə edən Qəbələ hakimi idi (151), **Şəhriyar düzü**. Şəhriyar düzü Biləsuvar rayonunun ərazisində yerləşir. Şirvanşahlardan birinin adıdır. **Qasımخان dağı** Şamaxı xanı Məmmədseid xanın oğlu Qasımخان orada 1785-ci ildə qala tikməsinə görə adlanmışdır.

Antroponimik oronimləri müsbət və mənfi relyef formalarına uyğun iki yerə ayırmaq olar:

1. Antroponimlər və müsbət relyef formalarını bildirən terminlərdən düzəlmiş oronimlər:

Bazı. Qənbər bazısı (Biləsuvar rayonu Nərimanovka kəndi); **Əbdürrəhim bazısı** (İmişli rayonu Qaralar kəndi). **Qaya. Səməd qayası** (Ağsu rayonu), **Şahməmməd qayası** (Xanlar rayonu), **Quzey. Nayıb quzeyi** (Quba rayonu), **Hey-**

dər quzeyi (Füzuli rayonu); **Dağ. Fətəli dağı** (Lənkəran rayonu), **Qiyasdağ** (Oğuz rayonu); **Daş. Quludaş** (Yardımlı rayonu), **Şəkərdaş** (Gədəbəy rayonu); **Yal. Ələkbər yalı** (Füzuli rayonu), **Fətiş yalı** (Laçın rayonu); **Yamac. Nurəli yamacı** (Zəngilan rayonu), **Səməd yamacı** (Kəlbəcər rayonu); **Yoxuş. Əli yoxuşu** (Laçın rayonu), **Soltanmurad yoxuşu** (Zəngilan rayonu); **Köbər. Mehdi köbəri** (Ağdaş rayonu, Qaradeyin kəndi), **Osman köbəri** (Göyçay rayonu); **Güney. Əhməd güneyi** (Qəbələ rayonu), **Kərim güneyi** (Qubadlı rayonu); **Təpə. Abış təpəsi** (Masallı rayonu, Şıxlar kəndi), **Murad təpəsi** (Salyan rayonu, Qarabağlı kəndi) və s.

2. Antroponimlər və mənfi relyef formalarını bildiren terminlərdən düzəlmiş toponimlər:

Qobu. Ağabəy qobusu (Ağsu rayonu, Bozavənd kəndi), **Mikayıl qobusu** (Kürdəmir rayonu, Qarabucaq kəndi); **dərə. Bağı dərəsi** (Ağsu rayonu, Kalva kəndi), **Cavad dərəsi** (Göyçay rayonu, Bığır kəndi); **düz. Zahir düzü** (Oğuz rayonu), **Sərdar düzü** (Şərur rayonu);

Çala. İskəndər çalası (Yevlax rayonu, Kolanı kəndi), **Soltan çalası** (Salyan rayonu, Sarvan kəndi); **Çökək. İbad çökəyi** (Tərtər rayonu, Evoğlu kəndi), **Həzi çökəyi** (Füzuli rayonu, Qacar kəndi); **çuxur. İzzət çuxuru** (Masallı rayonu, Xəlfələr kəndi), **Oruc çuxuru** (Laçın rayonu, Soyuqbulaq kəndi) və s.

Göründüyü kimi, antroponimik oronimlər ən çox mikrotoponimlərdir. Oronimik terminlərin daha çox mikrotoponimlərdə təsərrüfat sahələri ilə əlaqədar yaranması başqa tədqiqatçılar tərəfindən də təsdiq edilmişdir.

E.M.Pospelov qeyd edir ki, mikrotoponimiyaya aid olan çoxlu obyekt adları hələ müəyyənləşdirilməmişdir. Ona görə ki, mikrotoponimiya konkret halda hər bir ərazinin fiziki-coğrafi xüsusiyyətindən, onun təsərrüfatca mənimsə-

nilmə dərəcəsiindən asılıdır. Mikrooroniələrdə antroponiələrdən və müsbət, yaxud mənfi relyef formalarını əks etdirən terminlərdən ibarət olan adların model təşkil etməsi də bununla izah olunur.

a) Titul və peşə bildirən terminlərlə düzələn toponiələr

Azərbaycan dilində tituldan istifadənin çox qədim tarixi vardır.

Məlum olduğu kimi, adları çəkilən titullardan bir qismi dövlət rütbəsi və vəzifəsini, digər qismi isə dini vəzifə anlayışını bildirir. Azərbaycan toponimiyasında bir qrup obyektlərin adları titul və peşə bildirən sözlərin terminlərlə birləşməsiindən meydana gəlmişdir. Bu qrupa daxil olan toponiələr aşağıdakılardır:

Bəy. Bəyəhmədyurd kəndi (Xızı rayonu), **Bəydərə** (Astara rayonu), **Bəylik kəndi** (Saatlı rayonu), **Bəytəpə dağı** (Füzuli rayonu) və s.

Dərviş. Dərviş qayası (Laçın rayonu), **Dərviş dərəsi** (Qubadlı və Zəngilan rayonu), **Dərvişlər kəndi** (Şərur rayonu), **Dərvişli kəndi** (Biləsuvar rayonu), **Dərviş dərəsi** (Qubadlı və Zəngilan rayonu), **Dərviş təpə** (Laçın rayonu, Cağazur kəndi) və s.

Əmir. Əmirli dağı (İsmayilli rayonu) **Əmir təpəsi** (Laçın rayonu, Cağazur kəndi), **Əmirarx kəndi**, **Əmirmahmud kəndi** (Ağdaş rayonu), **Əmirtürbə kəndi** (Masallı rayonu), **Əmirvar kəndi** (Daşkəsən rayonu), **Əmirvan kəndi** (Qəbələ rayonu) və s.

Molla. Mollabürhan kəndi (Qubadlı rayonu), **Mollavəli kəndi** (Füzuli rayonu), **Mollaisaqlı kəndi** (İsmayilli rayonu), **Mollakənd** (Kürdəmir və Lənkəran rayonları), **Mollalar kəndi** (Ağdam, Laçın və Tovuz rayonları) **Mollaməmmədli**

kəndi (Bərdə rayonu), **Mollacəfərli kəndi** (Qazax rayonu) və s. **Molladağ** (Qazax rayonu), **Molla dərəsi** (Ağsu rayonu, Cavanşir kəndi), **Molla gədiyi** (Laçın rayonu Fərəcan kəndi); **Nalbənd**. **Nalbəndağ** (Şəki rayonu), **Nalbənd təpəsi** (Gədəbəy və Cəbrayıl rayonları) və s.

Xoca. **Xocayurd dağı** (Ağdərə rayonu), **Xoca dərə** (Gədəbəy rayonu).

Çoban. **Çobandağ** (Qazax, Qubadlı və Gədəbəy rayonları); **Çobandağ** (Qazax, Qubadlı və Gədəbəy rayonları), **Çobançuxuru** (Naxçıvan rayonu); **Şıx**. **Şıx qobusu** (Şəki rayonu), **Şıx təpəsi** (Kürdəmir rayonu, Yenikənd kəndi) və s.

11. SİTAYIŞ YERLƏRİ İLƏ ƏLAQƏDAR ADLANDIRILAN TOPONİMLƏR

Toponimlərin bir qismi müqəddəs hesab edilmiş və sitayış obyektini olan ziyarətgahların adını daşıyır. Yerli əhali arasında «pir» adlandırılan bu ziyarətgahlar müxtəlif tarixi mərhələlərdə yaranmışlar. Onların bir qismi islam dinindən qabaqkı sitayış yerləri, bəziləri Alban xristian məbədlərinin yerləri, digərləri isə müxtəlif vaxtlarda yaşamış şeyxlərin, ruhanilərin və xalq təbiblərinin qəbirləridir. Buna uyğun olaraq sitayış yerləri ilə əlaqədar yaranmış oronimləri üç yerə ayırmaq olar:

1) İslamdan qabaqkı qədim ibtidai icma dinləri ilə əlaqədar sitayış yerlərinin adlarını əks etdirən oronimlər. Bunlara məsələn, **Babadağ**, **Xıdırzində dağı** və habelə «pir» sözləri ilə başlayan bir sıra dağ adlarını (Pir-Sultan, Pirdağ, Pirqarın, Pirdərəki və s.) göstərmək olar.

Babadağ (Quba rayonu) oronimi Azərbaycan dilindəki baba (hörmət bildirən titul mənasında) sözündəndir. Keçmişdə Quba, İsmayılı, Qəbələ və başqa rayonlardan gəlib

bu piri ziyarət edirdilər. Rəvayətə görə, bu pir vaxtilə Şab-randa rəncbər olmuş bir nəfər şəxsin qəbridir. O, bir dəfə plov yeyərkən təsadüfən bir düyünü tapdalmış və bunu bö-yük günah sayaraq həmin dağa qalxmış və orada vəfat et-mişdir. Rəvayətə görə, bu qayada peyda olan bulaqdan su içmiş Xızır peyğəmbər həmişəlik sağ qalmışdır. **Xıdırzində** sözü **Xıdır** şəxs adından və tat dilindəki **zində** – «diri» sözün-dəndir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ IX-XIII əsr ərəb coğrafiyaçıları bu Qayanı «Musa qayası», «Şirvan qayası» (126), Həmdullah Qəzvini isə «Şirvan daşı» (295) formasın-da qeyd etmişlər.

Şamaxı rayonundakı **Baba Səfər dağı** da oradakı «Ba-ba Səfər» pirinin adı ilə adlandırılmışdır.

Qayanın hələ islamiyyətdən əvvəl sitayiş yeri olması və onun ərəb coğrafiyaçılarının əsərlərində Baqravan adlandı-rılması göstərir ki, bu, qədim fars dilindəki **baqa** – «allah» və **rəvan** – «axın» sözlərindən ibarət olub «Müqəddəs axan (su)» mənasını verir. Qayada bulaq indi də mövcuddur. Həmin qaya həm də **Beşbarmaq** adlanır ki, bu da sonralar (XVIII əsrdə) əlavə olunmuş **beş** (say) və qədim türk dillə-rindəki **parmak**-«**təpə**» sözlərindəndir. Aşağıda oronimlər-dəki qədim türk sözlərindən danışarkən parmaq sözünə də toxunacağıq.

Bəzi oronimlərdə od və oda sitayişlə əlaqədar adlar da qalmışdır: **Atəşgah dağı** (Qaradağ rayonu, Şubani qəsəbəsi); **Atəşqaya** (Abşeron yarımadası); **Atəşgah dağı** (Quba rayo-nu, Xınalıq kəndi) və s.

12. XRİSTİAN DİNİ MÜƏSSİSƏLƏRİ (MONASTIR, KİLSƏ) YERLƏRİ İLƏ ƏLAQƏDAR YARANMIŞ TOPONİMLƏR

Milad tarixindən əvvəl IV əsrdə Albaniyada xristian dini qəbul edildikdən sonra monastır və kilsələr tikilmişdir. Sonralar bu binaların çoxu dağılmış, lakin bəzi dağlarda indi də xarabalıqları qalmışdır. Əhali içərisində belə dağlar **kənisə, kilsə, deyr, vəng** sözləri ilə adlanmışlar.

Qobustandakı **Kənzıdağ** oronimi əslində Kənisdağ adından təhrif olub ərəb dilindəki **kənisə** – «kilsə» və «dağ» sözündən ibarətdir. Kəlbəcər rayonundakı **Kilsədağ** oronimi isə yenə də həmin dildəki «kilsə» sözü ilə əlaqədardır. Dağda həqiqətən qədim kilsə qalıqları vardır. Qeyd edilməlidir ki, qədim monastırlar saxlanmış və həm azərbaycanlılar tərəfindən sitayiş edilmiş dağlardan, bəziləri «Ziyarət dağı» adlanır. Məsələn, **Ziyarətdağı** (Samux rayonu), **Ziyarətdağı** (Xocavənd rayonu), **Ziyarət dağı** (Daşkəsən rayonu, Əhmədli kəndi) və s.

Dini tikili adları ilə əlaqədar toponimlərdən biri də İsmayilli rayonu, Kənzə kəndinin ərazisindəki **Gənzədağdır**. Bəzi tədqiqatçılar bu toponimi Gəncə sözü ilə eyniləşdirirlər. Bu tamamilə səhvdir. **Gənzədağ** oronimi əslində ərəb dilindəki **kənisə** «atəşpərəst məbədi» («Məbədə-Gəbran») sözünün təhrif olunmuş formasından və Azərbaycan dilindəki «dağ» sözündən ibarətdir. Maraqlı cəhət odur ki, İsmayilli rayonunda keçmişdə sönməyən odlar haqqında müəyyən məlumatlar vardır. Professor N.A.Abelov yazır ki, Ximran və Həftasiab kəndləri yaxınlığında yanar odlar vardır. Digər bir mənbədə Gənzə kəndinin öz adını yaxınlıqdakı Gənzə dağının adından götürməsi də qeyd olunmuşdur.

Deyilənlərdən aydın olur ki, əhali tərəfindən keçmişdə

sitayış edilən dağ sonralar **Gənzədağ** adlanmış, yeni yaranmış yaşayış məntəqəsi də dağın adını qəbul etmişdir.

Gədəbəy rayonundakı **Darvadağ** (hündürlüyü 1756 metr) oronimi isə əslində Dairədağ adının təhrifidir. IV ərdə Albaniyaya Suriyadan xristian dini keçdikdə dini terminlər də keçmişdir. Bu terminlərdən biri də **dairə** – «monastır» (193, s.170) sözüdür ki, bu oronimdə öz əksini tapmışdır.

Müqəddəs yerlərlə əlaqədar digər oronim Şamaxı rayonundakı **Pirdirəki dağdır** (hündürlüyü 550 metr) **Pirdirəki dağı** qədim ibadətgah yeridir. Dağın adı Azərbaycan dilindəki **deyr** – «məbəd» və tat dilindəki «dağ» sözlərindən ibarət olub, «Müqəddəs məbəd dağı» mənasını verir.

Şamaxı rayonundakı **Pir-Dinar dağı** oradakı Pir-Dinar pirinin adını daşıyır. Həmin ərazidə mövcud olan və keçmişdə suvarmada geniş istifadə edilən bir bulaq da pirin adı ilə **Pir-Dinar bulağı** adlanır.

Pirlərin adını daşıyan mənfi relyef formalarını bildiren oronimlər də məlumdur. Buna **Pir Xəlil düzü** toponimini misal göstərmək olar. Oradakı Pir Xəlil pirinin adı ilə adlandırılmışdır.

Salyan rayonundakı **Baba Zənən** (əslində Baba Sənan) cənub-şərqi Şirvanda kiçik bir təpənin (hündürlüyü 47 metr) adıdır. Həmin təpə pir hesab edilir.

Mingəçevir su anbarından cənubda Bozdağ silsiləsindəki zirvə **Babayeldağ** da oradakı Babayel pirinin adını əks etdirir.

Pir Sultan dağı (Daşkəsən rayonu) qədim ziyarətgah olmuş Pir Sultan pirinin adındandır. Buradakı ziyarətgah vertikal şəkildə olan «Qurban daşı» adlanan bir daşdan ibarətdir.

Müqəddəs yerlərlə əlaqədar digər oronim **Dağ Tumas-**

dır (Cəbrayıl rayonu). Dağın zirvəsində «Tumas Ata» adlı qəbir–pir vardır ki, bu da əslində Tomas şəxs adından və türk dillərində hörmət titulu «ata» sözlərindən ibarətdir. Çox güman ki, **Tumas ata piri** Qafqaz albanlarından birinin adı ilə bağlı olmuşdur.

Pir Seyiddağ Xocaşen sıra dağlarının cənub–şərq davamında, Əlcihançay və Türyançay arasında zirvənin (hündürlüyü 665 metr) adıdır. Zirvədə mənşəyi ərəblərlə əlaqəli Pir Seyid adlı pir yerləşir.

Talış toponimiyasında **Nausaku** oronimi məlumdur. Bu dağın adı əslində Nausaku sözündən təhrifdir ki, bu da yunan dilindəki **naos** – «məbəd» və talış dilindəki **ku** – «dağ» sözlərindən ibarətdir. Akademik V.V.Bartold «naus» sözündən bəhs edərkən göstərir ki, Sasanilər dövründə və islam dininin ilk əsrlərində Zərdüşt ölürlərinin qəbirləri üstündə tikilmiş tikili «naus» adlanırdı. Beləliklə, **Nausaku** – «Naus dağı» mənasını verir və bu ad dağda zərdüşt dini tikilisinin olması ilə əlaqədardır.

Aydın məsələdir ki, «pir» sözü ilə əlaqədar mikrooronimlər vardır: **Pir Əşrəf qayası** (Qəbələ rayonu), **Pir qayası** (Şəki rayonu, Kiş kəndi), **Pir Seyid dərəsi** (Şəki rayonu). Elə oronimlər də vardır ki, onlarda «pir» sözü iştirak etməsə də, keçmiş ziyarətgah adlarından ibarətdir. Əsgəran rayonundakı **Bocurxan** (hündürlüyü 1584 metr) oradakı Bocurxan pirinin adı ilə adlandırılmışdır. Maraqlı oronimlərdən biri də Xanlar rayonundakı Çiragidzor kəndindən şimalda yerləşən **Pand dağının** adıdır. Dağ onun zirvəsindəki Pan dvə ya Pandalion adlı ziyarətgahın adını daşıyır. Bu ziyarətgah hələ Alban tarixçisi Moisey Kalankaytuklunun «Alban tarixi» əsərində qeyd edilmişdir. Orada yazılır ki, «Dutakan kəndində Pandalionun adına çasoviya var».

13. QALA ADLARI İLƏ ADLANAN TOPONİMLƏR

Azərbaycan toponimiyasında bir sıra kənd, dağ və qalalar «Qız qalası» adı ilə məşhurdur. Ədəbiyyatda bu qalaların «Qız qalası» adlanması haqqında müxtəlif rəylər mövcuddur. Bəziləri bunu qalaların alınmazlığının simvolu kimi qızın bakirəliyi ilə müqayisə edirlər. Bu tamamilə əsassız fikirdir. Çünki «Qız qalası» adlı qalalar düşməndən müdafiə məqsədilə təbii müdafiə əhəmiyyətli qayalar üzərində tikilmişdir və heç də böyük insan əməyi sayəsində başa gələn bu qalalar alınmaz olmamışdır. İlk orta əsrlərdə mövcud olan bütün qalalar alınmış və dağıdılmışdır. Digər müəlliflər bu qalaların belə adlanmasını su allahı Nuhidin şərəfinə tikilməsi ilə izah etmişlər. Bu fikir də az inandırıcıdır.

Qalaların heç də hamısı su mənbələri kənarlarında tikilməmişdir. Bəzi «Qız qalası» adlanan qalalar haqqında məlumat verək: **Qız qalası qayası** (Gəncə şəhəri ərazisində). Qala şəhərdən 10 km aralıda Yalqışlaq kəndindən şərqdə yerləşir. O, dağın zirvəsindən 180-200 m yüksəklikdə, nisbətən az meyilli sahədə yerləşmişdir. Arxası və yanları sıldırım qayalardan ibarətdir. Yalnız bir tərəfdən divarla əhatə olunmuşdur. Zəngilan rayonu Vejnəli kəndi ərazisində **Qız qalası qayası** oronimi vardır ki, bu da oradakı qədim qala xarabalıqlarının adı ilə əlaqədardır. Qayanın hündürlüyü 1023 metrdir. Qayanın üzərində geniş bir ərazidə möhtəşəm qala divarlarının qalıqları mövcuddur. Qəbələ rayonu Sileyli kəndindən cənubda Göyçay dərəsi ilə Vəndamçay dərəsinin birləşdiyi yerdə təxminən 50 hektarlıq sahə «Kələş düzü» adlanır ki, bu da «qala» sözündən və naməlum «əş» komponentindən ibarətdir. Çünki orada qədim qala xarabalıqları vardır.

Digər **Qızlar qalası dağı** oronimi Qəbələ rayonunun

Zalam kəndindən təxminən 3 km şərq tərəfdə Sirt-Yenkicə ilə Yenkiçə kəndləri arasındakı dağın üstündə yerləşən və VII-IX əsrlərə aid qalanın adı ilə adlanmışdır. Şəki rayonunda Çay Qaraqoyunlu kəndindən təxminən 2 km cənubda **Qaladağ** yerləşir. **Qaladağ** oronimi dağın zirvəsində xarabalıqları qalmaqda olan «qız qalası» adlı qalanın adını daşıyır. Həmin qala təxminən XI əsrdə tikilmişdir. Şərur rayonu Aşağı Yaycı kəndinin ərazisində, Arpaçay su anbarı yaxınlığındakı sıldırım bir qayalı zirvə **Qız qalası qayası** adlanır. Qayanın üzərində qədim qala xarabalıqları mövcuddur.

Culfa rayonundakı **Dibəkli dağ** (hündürlüyü 2564 metr) Astara çayının başlanğıcında yerləşən bu qalagöl olmasına görə belə adlanır. (İkinci adı – Koldakı) oronimlərinin mənası indiyədək açılmamışdır. Əslində isə Azərbaycan dilinin dialektlərində dibək yumşaq daş növüdür. Bu daşdan keçmişdə yalaq qabı düzəldirdilər.

Qoşqar dağının etimologiyası da mübahisəlidir. Toponimistlərdən bəziləri onu qədim türk dillərindəki **koçkar** – «erkək», «qoç» sözü ilə bağlamışdır. Yerli əhali içərisində toplanmış məlumata görə **Qoşqar dağı** keçmişdə sitayiş edilən Qoşqar adlı pirin adı ilə əlaqədardır. Deyildiyinə görə, Qoşqar dağında 40 bulaq var.

Qala adları ilə əlaqədar toponimlərdən biri də **Sımdan qalası dağdır** (Astara rayonu, hündürlüyü 1874 metr). Astara çayının başlanğıcında yerləşən bu qalanın adı ilk dəfə XIII əsr hadisələri ilə əlaqədar olaraq çəkilir. Qalanın adının mənası məlum deyil. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, **sım** tayfa adıdır. Şəki rayonu Baş Gəldək kəndinin şimalındakı dağlardan biri **Qaladağ** adlanır. Bu dağın zirvəsindəki **qala** «Govurqala» adlanır ki, bu da V-VI əsrlərdə tikilmişdir.

Kəlbəcər rayonunda **Levqala** qayası oronimi də «Lev-

qala» adlı qalanın adı ilə əlaqədardır. Həmin Qayanı əhali **Laçınqaya** adlandırır. Qayanın üzərində ilk orta əsrlərdə tikilmiş qədim qalanın xarabalıqları vardır.

Digər «Qız qalası qayası» İsmayilli rayonu ərazisində Axox çayının sağ sahilində Xanəgah kəndindən 4-5 km şimalda yüksək **sıldırım dağ** qayasıdır. Qala xarabalıqları XI-XII əsrlərə aiddir. Başqa **Qız qalası qayası** Gədəbəy rayonunun Söyüdlü kəndindən 2-3 km cənubda Şəmkirçay ilə Mis çayının qovuşduğu yerdə Sıldırım qayanın adıdır. Qayanın hündürlüyü 50 metrədən çoxdur. Onun üstündə V-VI əsrlərə aid qala xarabalıqlarına rast gəlinir.

Ağdərə rayonu Dovşanlı kəndi ərazisində **Xaçın qala qayası** oronimi vardır. Bu qalanın adı hələ XII-XIII əsr mənbələrində çəkilir və 1227-ci ildə monqollar tərəfindən dağıdılmışdır. Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, qala adları ilə yaranmış oronimlərin əsl adları məlum deyildir. Bu adları «qala» sözü ortadan çıxarmışdır.

Oronimlərin bir qrupu tarixi şəxslərin adları ilə bağlıdır. Onlardan bir neçəsini misal göstərək: **Cavanşir qalası dağı** İsmayilli rayonu Talıstan kəndi yaxınlığındakı Ağçayın sağ sahilində qala olan dağdır. Yerli əhali bu qalanı **Cavanşir qalası** adlandırır. Cavanşir isə VII əsrdə Albaniyada Girdman çarlığının qüdrətli başçılarından biri olmuşdur. Həmin qalanın VII əsrdə tikildiyi qeyd olunur (261, s.48).

Xocavənd rayonunda **Qaraçuq dağı** adlı oronim vardır. Bu dağ hələ «Dədə Qorqud» dastanlarında qeyd olunur. Dağın ətəyində «Qaraçuq çobanın qoyun arxacı», «Qaraçuq çobanın köç yolu», «Qaraçuq çobanın sapand daşları», «Qaraçuq çobanın qəbri» adlı yerlər də vardır. Qaraçuq şəxs adıdır və onun ilk orta əsrlərdə yaşaması ehtimal olunur.

İsmayilli rayonunda **Qasımخان dağı** oronimi isə Şirvan xanı Məhəmməd Seyid xanın oğlu Qasım xanın adı ilə bağ-

lıdır. Atası Quba xanı Fətəli xan tərəfindən öldürüldükdən sonra o bir müddət Şamaxıda hakimlik etmiş və 1785-ci ildə həmin dağda qala tikdirmişdir. Bu dağdakı qala Qasımخان qalası dağı adlanır. Qazax rayonu Yuxarı Əskipara kəndi ərazisində **Şəkər dağı**, yaxud **Şəkər qalası dağı** oronimi də şəxsiyyəti məlum olmayan Şəkər adlı şəxsin adını tarixi bir abidə kimi qoruyub saxlamışdır. **Şəkər qalası dağı** Coğaz çayının sol sahilində uca dağdır və orada XII-XIII əsrlərdə tikilmiş qədim qala xarabalıqları vardır. Bəzi tədqiqatçılar Gədəbəy rayonundakı **Şəkər dağı** oronimini də həmin şəxsin adı ilə əlaqələndirirlər.

Muğan düzünün cənub-qərbində Araz və Bolqarçay arasında indiki Biləsuvar rayonunun ərazisinin bir hissəsi **Şəhriyar düzü** adlanır. Oradakı qədim şəhər yeri də Şəhriyar adlanır. Bəzi tədqiqatçılara görə Şəhriyar Şirvanşahlardan biri olmuşdur.

İndiyə qədər tədqiq olunmamış oronimlər içərisində **Koroğlu dağı**, **Koroğlu qayası** və ümumiyyətlə, Koroğlunun adı ilə bağlı makro oronimlər xüsusi yer tutur. Keçən əsrə aid məlumatda **Koroğlu dağı** (Qazax qəzası), çöl materialları əsasında isə **Koroğlu zağası**, **Koroğlu dərəsi**, **Koroğlu qayası** (Gədəbəy rayonu), **Koroğlu qalaları** (Gədəbəy, Şəmkir, Tovuz və Ağdam rayonları) və s. oronimlər məlumdur. Maraqlı cəhəti orasındadır ki, inqilabdan əvvəlki mənbələrdə Qars əyalətində və Yerevan quberniyasının Novobayazıt qəzasında Koroğlu adlı kəndlər qeyd olunmuşdur. Bundan başqa, **Koroğlu dağı**, **Koroğlu qalası** dağı adlı oronimlər Qars və Ərdahan qəzalarında da (hazırda Türkiyə ərazisində) vardır. Yevlax rayonu Əxşam kəndi ərazisində **Koroğlu qalası**, Ağdam rayonu Şahbulaq kəndinin ərazisində **Koroğlu kahası**, Laçın rayonu Zeyvə kəndi ərazisində **Koroğlu qayası** adlı toponimlər də məlumdur. Aydın görünür ki, xalq qəhrəmanı

bu qədər qalanın sahibi olmamışdır. Ona görə də Koroğlu adlı kəndlərin və Koroğlu dağı adlı dağların adlarında çox güman ki, Səlcuq oğuz tayfalarından biri olan kariq tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmış və sonralar **kariqlı** toponimləri xalq qəhrəmanı Koroğlu kimi qəbul edilmişdir. Karın tayfasının adı çox güman ki, Qoruqlar (Kariqlardan təhrif) kəndinin adında (Ordubad rayonu) qalmışdır.

Gədəbəy rayonunun Dördlər kəndi yaxınlığında **Koroğluqaya** adlı iri qaya vardır. Xalq rəvayətinə görə Koroğlu əvvəlcə həmin qayanın üstündə gəzib buradan düşmənlərinin gəlib-gəlmədiyinə göz qoyurmuş. Eyni ərazidə **Koroğlu yarğanı** adı da qeydə alınmışdır. Söylənilən rəvayətə görə, Koroğlu qayadan Qıratın belindən sıçrayıb düşdükdən sonra keçdiyi yarğandır. Gədəbəy rayonunda Rüstəm Əliyev kəndi yaxınlığında sıldırım qaya üzərində möhtəşəm qala vardır. Böyük otaqları və yeraltı oyuqları olan bu qalanın orta əsrlərə aid olması güman edilir.

Zəngilan rayonunun Azoyuq düzənliyindəki iri bir daş **Koroğlu daşı** adlanır. Əfsanəyə görə Koroğlu hər hansı bir dəlini itirdikdə bələdçi daşı qoyarmış ki, buradan keçəndə məni gözlə. **Ov daşı** isə Koroğlunun həmin ərazidə ovda olduğunu bildirərmiş.

Laçın rayonunun Cağazur kəndi yaxınlığında bir daş **Qıratın nal daşı** adlanır. Əfsanəyə görə Koroğlu atını bu daşın arxa tərəfindəki dərənin o üzündən bu üzünə hoppandırarmış. Qırat sıçrayanda dal ayağı zərb ilə daşa dəymiş və orada nalın izi qalmışdır.

Ərkivan qala təpəsi. Bu qala Masallı rayonu Ərkivan kəndinin ərazisində yerləşir. Hazırda həmin qalanın xarabalıqları mövcuddur. Ərkivan qalasının adına bir çox mənbələrdə müxtəlif yazılışlarda rast gəlinir: **Ərküvan//Ərkəvan//Ardjuvan//Akon** (arkon) və s. Ərkivan qalasının tikil-

məsi haqqında A.A.Bakıxanov «Gülüstani-İrəm» adlı əsərində yazır: «1812-ci ilin baharında Naibüssəltənə şah tərəfindən göndərilmiş küllü ləvazimat və qoşunla Mişkin qəsəbəsinə varid olur. Əmir xan Qacar sərbaz və topxana ilə bu tərəfdən sair əsgərlər də onun ixtiyarında olaraq Ərkivan, Zuvant və Astara səmtində Taliş Mir Mustafa xanı cəzalandırmaq üçün göndərildi. O, yenə İran dövlətindən üz çevirib rusları öz köməyinə çağırmışdı. Əmir xan avqust ayının dövründə **Ləngərgünana** (indiki Lənkərana – N.M.) çatdı. Ruslar döyüşdən sonra Mir Mustafa xanla bərabər Gamişavana çəkildilər. İranlılar Gamişavanın qarşısında səngər və bürclər düzəldilər. İki aya qədər dənizdən və sahildən atışma davam etdi. Gamişavanı almaq mümkün olmadı. Napbüssəltənətin əmri ilə Ləngərgünanda, Ərkəvanda (indiki Ərkivanda – N.M.) və Astarada üç qala tikildi və bu qalalara mühafizəçilər, topxana və azuqə təyin olundu, qalan qoşun isə geri qayıtdı» (83). Bu məlumatdan aydın olur ki, Ərkivan qalası XIX əsrin əvvəllərində tikilmişdir. Qala xarabalığı Viləş çayının sahilində, təqribən 50–60 metr hündürlüyündə olan geniş bir təpəlik ərazidə yerləşir. Ərkivan qalasının adını əks etdirən oronimlərə **Ərkivan qala təpəsi**, **Ərkivan qala çökəkliyi**, **Ərkivan qala sümbər üstü** (sümbər yerli xalq coğrafiya termini olub hündürlüyü – 4–5 metrə çatan müsbət relyef formasıdır). **Ərkivan qala çuxuru** və s. misal göstərilə bilər. Ərkivan coğrafi adındakı **ərk**, **ark** komponenti fars dilində «məhkəm hasar», «iç qala», «qala divarı», **a** – birləşdirici səs, **nan** isə «yer» deməkdir.

Govurqala dağı. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindədir. **Gavur qalası** Naxçıvan çayının Kiçik Qafqaz dağ silsilələri arasından geniş düzən vadiyə çıxdığı yerdəki dar keçid üzərində tikilmişdir. Həmin dar keçidə yerli əhali **Qızılboğaz yeri** də deyir. Qala Naxçıvan çayı və Cəhri çayı va-

disində məskunlaşan əhalinin yadelli işğalçıların hücumlarından özlərini qorumaq məqsədilə tikilmişdir. Hücumlar zamanı əhali özlərini və mal-qaranı bu qalada qoruyub saxlayırdılar. Məhz bu səbəbdən də belə qalaların tədqiqi xalqımızın qədim məişətinin, tarixinin öyrənilməsi baxımından çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Respublikamızın bir neçə rayonlarında **Govurqala** coğrafi adının arealına təsadüf olunur. Buna Ağdam rayonunun Boyəhmədli kəndi ərazisindəki **Govurqala** şəhər yerini, Qəbələ rayonunun Bum kəndinin şərqində yerləşən **Govurqalanı**, Laçın rayonundakı **Govurqala təpəsi** adlarını və s. misal göstərmək olar. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki **Govurqala dağı** orada tikilmiş qalanın adını tarixi abidə kimi qoruyub saxlamışdır. Azərbaycan Respublikası ərazisində mövcud olan Govurqalaların yaranması tarixinə gəldikdə isə, onların ərəb xilafətindən çox-çox əvvəl tikilməsini söyləmək mümkündür. **Govurqala**. **Govur** (gavur) sözü ərəbcə «müsəlman olmayan, kafir» deməkdir. Yəni müsəlman olmayanlar tərəfindən tikilən qala deməkdir.

Zaqatala rayonunun Yuxarı Çardaqlar kəndinin şimalında bir qala var, adına **Pəri qalası** deyirlər. Qalanın yerləşdiyi dağ isə **Pəri qalası dağı** adlanır. Pəri qalası haqqında əhali belə bir rəvayət danışır: XIV əsrdə Teymurləng İranın bir sıra şəhərlərini tutduqdan sonra Azərbaycana gəlir. O, yüzlərlə kəndləri, şəhərləri yandırır, itaət etməyən müsəlmanların hamısını qılıncdan keçirir, Zaqatala ərazisində isə yerli əhali düşməne təslim olmamaq üçün qəhrəmancasına vuruşur. Vəziyyəti belə gören Teymurləng sərkərdələrindən birini yanına çağıraraq əmr edir ki, qalanı yandıraraq külə döndər, qoşunun qırılmasına bais olan müqəssiri isə hüzuruma gətir. Sabahısı qızgın vuruşma başlayır. Sərkərdə qızı diri tutmaq üçün onun üzərinə atılır. Amma Pərinin qılınıcı dər-

hal onun köksünə sancılır. Sərkərdənin ölüm xəbəri Teymurləngə çatdırılır. Qəzəblənən Teymurləng özü döyüşə atılır. Üç gün davam edən vuruşmada çoxlu insan həlak olur. Cəsur Pəri bir neçə rəfiqəsi ilə qalanın ən uca yerinə qalxıb düşmənlə vuruşurdu. Yaralanmış Pəri taqətdən düşür, düşməne təslim olmamaq üçün özünü çaya atıb məhv edir. Həmin vaxtdan da qala Pərinin adını daşıyır.

Rəvayətdən məlum olur ki, qalanın adı guya Pərinin adından götürülmüşdür. Doğrudur, bəzi coğrafi adların mənşəyinin izahında rəvayətlər müəyyən dərəcədə əhəmiyyət kəsb edə bilər. Amma Qax, Balakən, Masallı, Lerik, Kəlbəcər, Laçın və digər rayonların ərazisində Pəri qalasının olması onların hamısının rəvayətlə əlaqədar yaranmasını şübhə altında qoyur. Bu səbəbdən də eyni adlı qalaların hamısı rəvayətlə bağlı ola bilməz. Bizcə, Pəri qalaları rəvayətlə bağlı deyil, istehkam və müdafiə məqsədilə tikilmişdir. **Pəri qalası** adı güman ki, «toxunulmaz, möhtəşəm, alınmaz qala» mənasındadır. Qalanın yaxınlığında çoxlu oronimlər qeydə alınmışdır. **Pəri qalası dağı, Pəri qalası dərəsi, Pəri qalası zirvəsi, Pəri qalası təpəsi** və s. Adları çəkilən orografik obyektlər Pəri qalasının adını daşıyırlar.

Azərbaycan oykonimiyasından bəziləri qala adlarını əks etdirməsinə görə yaranmışdır. Belə coğrafi adlara aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür: **Qalaboyun kəndi** (Tovuz və Kəlbəcər rayonları), **Qala dərəsi kəndi** (Şamaxı rayonu), **Qaladəhnə kəndi** (Astara rayonu), **Qalakənd kəndi** (Gədəbəy rayonu), **Qalagah kəndi** (İsmayilli, Dəvəçi və Laçın rayonları), **Qalaca kəndi** (Laçın rayonu), **Qalacıq kəndi** (Qusar, İsmayilli və Cəbrayıl rayonları) və s.

VII FƏSİL

AZƏRBAYCANIN TOPONİMİK AREALLARI

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ərazisi doğma Azərbaycan dilində olan coğrafi adlarla zəngindir. Bu coğrafi adların əksəriyyəti mənə və mənşəyi etibarilə aydın, konkret və tarixən formalaşmış dildə özünə möhkəm yer tutmuşdur. Belə adların bir çoxu antik xalqların və dillərin, eləcə də müəyyən tarixi hadisələrin soraqçısı olaraq qalır. Həmin adların müəyyən bir hissəsi ictimai-iqtisadi həyat şəraiti ilə əlaqədar dəyişsə və biri digəri ilə əvəz olunsa da, böyük bir qrupu konkret ərazidə tarixən mövcud olmuş və hazırda orada məskunlaşan xalqların tarixi keçmişini, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını, ictimai və sosial vəziyyətini, adət-ənənəsini, eləcə də dillərini əks etdirən abidələr kimi yaşamaqdadır. Onların bəziləri hətta yad və ölü dillərin də elementlərini özlərində mühafizə edirlər.

Uca dağların gur çayların, sakit göllərin, yaşıl meşələrin, ucu-bucağı görünməyən düzənliklərin, abad yaşayış məskənlərinin – bir sözlə, insanların yaşadığı, gəzdirdiyi, gördüyü yerlərin adları ilk növbədə Azərbaycan dilinə mənsub sözlərlə ifadə edilmişdir.

Qədim salnamələrin ən başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlarda təşəkkül tariximiz, dilimizin formalaşma və inkişafında iştirak edən müxtəlif qəbilə və tayfalar, ulu babalarımızın keçirdiyi yol və s. öz əksini tapmışdır.

Ərazilərimizdə Azərbaycan mənşəli adlarla yanaşı, ən müxtəlif dillərə və xalqlara aid toponimlərə də rast gəlinir. Məsələn, Azərbaycanın şimal ərazisində Qafqaz, şimal-şərq və cənub-şərqində fars, mərkəzi hissəsində ərəb, slavyan və

başqa xalqların sözləri ilə ifadə olunmuş areal toponimləri nəzərə çarpır.

Areal, latın sözü olub sahə, ərazi deməkdir. Daha doğrusu, hər hansı bitki, yaxud heyvan növünün yer səthində yayıldığı sahə mənasındadır. Bəzi heyvan və bitkilər yalnız çox məhdud sahədə (məsələn, ayrıca dağ zirvəsi, ada, təcrid olunmuş göl), digərləri isə bir neçə materikdə yaşayır. Arealı bilməkdən ötri onun xəritəsini tərtib etmək lazımdır.

Arealın müqayisəli öyrənilməsi bitki və heyvanlar aləminin tədqiqində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Areal xəritələrindən bitki və heyvan ehtiyatlarının yerləşməsini kənd təsərrüfatı bitkiləri və meşə ağac cinsləri və s. yayılmasını aydınlaşdırmaq üçün istifadə edilir.

Toponimik areal isə eyni dilli və modelli coğrafi adların yayılmasıdır. Məsələn, Boyat kənd adının arealına Ağcabədi, Neftçala, Ucar və Şamaxı inzibati rayonları ərazilərində; Padar kəndi adının arealına Ağsu, Oğuz, Qubadlı, Dəvəçi, Sabirabad və Xaçmaz rayonlarında; Xələc kəndi adının Abşeron, Qubadlı, Sədərək, Salyan və Ucar inzibati rayonları ərazisində areallarına rast gəlinir.

Tarixi faktlardan məlum olur ki, Azərbaycan Zaqafqaziyanın ən qədim ölkələrindən biridir. Məmmədəli Hüseynovun tədqiq etdiyi Azıx mağaralarında tapılan azıx Adamı (azıxantrop) sübuta yetirir ki, burada (Azərbaycanda – N.M.) insanların məskunlaşması 350-400 min il bundan əvvələ təsadüf edir. Bu faktlar sübut edir ki, qədim insanın məskəni olan bu ərazilərin adları əsasən paleotoponimlərdir.

Azərbaycan ərazisində ən qədim dövrlərdə azərbaycanlılarla yanaşı, müxtəlif xalqlar, etnik qruplar və digər etnoslar yaşamış, onların arasında ünsiyyət vasitəsi kimi müxtəlif dillər fəallıq göstərmişlər.

Ulu babalırımız ayrı-ayrı dillərdə danışsalar da, onla-

rın dillərində yaranmış coğrafi adlar ərazimizin antik varisləri sayılır. Araşdırmalardan məlum olur ki, respublikamızın ərazisində qeydə alınmış toponimlərin bir qismi müxtəlif xalqların dillərindədir.

Azərbaycan çoxmillətli respublikadır. Burada əhalinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edir. Respublikamızda azərbaycanlılardan başqa rus, tat, talış, lahic, gürcü (ingiloy), ləzgi, avar, saxur, xınalıq, qırız, buduq, udin, yəhudi və s. xalqlar da məskunlaşmışdır. Adları sadalanan bu xalqların dillərində yer adlarına rast gəlinir.

Azərbaycan toponimiyası dil mənsubiyyətinə görə və yaranması tarixi və coğrafi yerləşməsi baxımından aşağıdakı toponimik areallara bölünmüşdür.

TÜRK (AZƏRBAYCAN) AREALI. Azərbaycan toponimiyasında ən geniş yayılmış və qədim toponimik areal Azərbaycan arealıdır. Azərbaycan toponimik arealı fondunda digər areallar da mövcuddur. Bu arealın respublikamızın ərazisində çox qədim tarixi vardır. Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak edən bütün türk tayfalarının rolu mühüm olmuşdur. Arealın daha qədim olmasını yer adlarının tarixi qədimliyi də təsdiq edir.

Müasir Azərbaycan dili türk dilləri sisteminə daxildir. Lakin azərbaycanlıların ulu babaları olan midiyalıların və albanların dili haqqında dəqiq məlumatımız azdır. Tarixi mənbələrin göstərdiyinə görə qədim Midiya və Albaniya ərazisində müxtəlif dillərdə danışan etnoslar yaşamışlar.

Qədim Yunan coğrafiyaşünası Strabonun məlumatına görə təkcə Albaniya ərazisində Milad tarixindən əvvəl (V-III əsrlərdə) ayrı-ayrı dillərdə danışan 26 tayfa olmuşdur. Həmin tayfalar nəinki müxtəlif dillərdə, həm də ayrı-ayrı sistemli dillərdə danışan etnoslardan ibarət imiş. Deməli, indiki Azərbaycan ərazisində ən qədim dövrlərdə müxtəlif etnos-

lar yaşamış, onların arasında ünsiyyət vasitəsi kimi bir dildən istifadə edilmişdir. Ölkəmizdə hələ antik dövrlərdə məskunlaşan xalqların bu əraziyə gəlməsi haqda ayrı-ayrı tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri olmuşdur. Bəziləri qeyd edir ki, türk mənşəli Azərbaycan dilinin yaranması VIII əsrdən Orta Asiyadan qərbə hərəkət edən və ümumiyyətlə Qafqaza türkdilli etnosların gəlməsini və yerli ictimai-tarixi şəraitdə onların müdaxiləsini V əsrdən sonrakı dövrlə bağlayırlar. Müxtəlif tarixi mənbələrin göstərilən məsələ ilə əlaqədar faktları bu mülahizəyə uyğundur. Məlum olduğu kimi XI-XII əsrlər Azərbaycan xalqının formalaşması dövrüdür. Azərbaycan ərazisində VI-VII əsrlərdə burada məskən salan türk etnosları: hunlar, suvarlar, xəzərlər, bulqarlar və s. X-XI əsrlərdə oğuz, səlcuq, qıpçaq tayfalarının kütləvi nüfuzu ilə tamamlanır.

Uzun illər apardığımız toponimik araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycandilli toponimlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə və qədim türk dillərinə mənsub sözlər əsasında yaranmaqla toponimik sistemin əsas hissəsini təşkil edir. Bu toponimlər Azərbaycanın toponimik stratiqrafiyasında mühüm yer tutur. Azərbaycandilli (türkdilli) toponimlərin respublika coğrafi adlarında əksəriyyət təşkil etməsi iki amillə izah olunur: birincisi, xalqımızın mənşəyi barədə Q.Ə.Qeybullayevin irəli sürdüyü yeni baxışa uyğun olaraq azərbaycanlıların şimalda ulu əcdadları hesab edilən alban etnosunun türk mənşəli olması və müxtəlif türkdilli tayfaların erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda məskunlaşması; ikincisi, etnik qrupların yaşadığı ərazilərdə toponimlərin yaranmasında sosial-coğrafi iqtisadi faktorların təsiri. Başqa sözlə, köçmə maldarlıqla məşğul olan ellərin mal-qaranı yayda saxladıqları yaylaqlarda ərazilərin relyef formalarına istifadəsinə uyğun olaraq müxtəlif adlar vermiş və onlar nəsildən-

nəslə keçmişdir. Elə bu səbəbdən də Azərbaycan coğrafi adlarının bir qismi yaylaqlarda maldarlıqla məşğul olmuş ellərin adlarını əks etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, eramızın XI-XII əsrlərinə qədər güya Azərbaycan ərazisində Kürdən cənuba əhalinin Dağıstandilli olması və onların orta əsrlərdə türkləşməsi barədə təsdiqini tapmır. Dağıstandilli toponimlər, aşağıda qeyd edildiyi kimi, yalnız hazırda Azərbaycanın şimal-qərb və şimal-şərq bölgələrində yaşayan Dağıstandilli azsaylı xalqların ərazilərindədir.

Azərbaycanın türk mənşəli toponimiyasında eramızın əvvəllərindən XII-XIII əsrlərə qədər Azərbaycana gəlib məskunlaşmış bir sıra tayfaların adları öz əksini tapmışdır: Ağacəri, Boyat, Bolqar, Qanlı, Qapan, Qıpçaq, Qov, Kərki, Kuzan, Küngüt, Maskut, Oğuz, Padar, Peçeneq, Sak, Suvar, Tərtər, Telli, Tirkeş, Tuq, Tulus, Xəzər və s. Bu səbəbdən də Azərbaycandilli toponimlərin xeyli hissəsi tayfaların və onların qollarının və sosial toponimik terminlərdən ibarətdir. Respublikamızın toponimik fondunda, daha doğrusu bu ərazilərdə məskunlaşan əhalinin bir xalq kimi formalaşmasında iştirak etmiş əksər türk tayfalarının adları coğrafi adlarda indi də qalmaqdadır: Qaraqaşlı, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Qaramanlı, Təklə və s.

Türk (Azərbaycan) arealına daxil olan toponimlərə Ağdaq, Bozdaq, Sarıdərə, Sarıdağ, Göygöl, Göytəpə, Ağqaya, Ağdağ, Ağçala, Qaraqayal, Qaradərə, Qarasu, Qaracay, Qaragöl, Qarabulaq və s. misal göstərilə bilər. Adları qeyd edilən bu coğrafi adlar Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış onomastik vahidlərdir.

2. QAFQAZ AREALI. Türk (Azərbaycan) arealı kimi Qafqaz arealı da qədim tarixə malikdir. Əgər türk – Azərbaycan arealı ərazi üzrə geniş yayılmışsa, Qafqaz arealı

konkret ərazi daxilində özünü göstərir. Qafqaz toponimik arealı coğrafi yerləşməsinə görə respublikamızın şimal rayonlarının ərazisini əhatə edir. Bu ərazi özünün çoxmillətli etnik qrup, tayfa və qəbilələrin olması ilə səciyyəlidir. Bura Quba, Qusar, Zaqatala, Şəki, Balakən, Qax, Qəbələ və Oğuz inzibati rayonları daxildir. Regionda Qafqaz arealı dil cəhətdən zəngin olması ilə əlaqədar ləzgi, avar, saxur, haput, qırız, xınalıq, gürcü (yengiloylar) və başqa dillərə məxsus coğrafi adlara rast gəlinir. Azərbaycan toponimiyasında Dağıstandilli azsaylı xalqların dillərinə aid olan toponimlər əsas etibarilə respublikamızın şimal və şimal-şərq bölgələrində Dağıstan və sərhəddə rayonlarında, Dağıstandilli etnik qrupların – avarların, udinlərin, saxurların, ləzgilərin və Şahdağ qrupu xalqlarının (xınalıqların, qırızların və buduqların) yaşadıkları ərazilərdədir. Son illərdə Albaniya əhalisinin türkmənşəli olması haqqında mülahizələr söylənilmişdir (185, s.439).

Oronimlərin tədqiqi nəticəsində belə bir nəticəyə gəlinir ki, Kür-Araz arasındakı regionda və Yuxarı Qarabağda Dağıstandilli oronim yoxdur. Deməli, Alban etnik adını daşıyan Azərbaycanın başqa zonalarında qədimdə yaşamış tayfanın Dağıstandilli olması fikri Kürdən cənubda oronimlərin tədqiqinin nəticələri ilə təsdiq olunmur. Dağıstandilli toponimlər də şübhəsiz ki, qədim və yerli adlardır. Bu xalqların ulu əcdadları silv, epin, leq, uti, her və digər adlarda Albaniyada yaşamışlar. Onlar həmin bölgələrdə avtohton olduqlarına görə müasir Qanıx və İori çaylarının adları Saxur dilindəki xan (su, çay) və avar dilindəki ior (çay, su) sözlərindən düzəlmişdir. Maraqlıdır ki, onların məskunlaşdıqları areallarda da makrooronimlər Azərbaycan, yaxud qədim türk dillərindədir. Bu ondan irəli gəlir ki, avar, ləzgi və saxur dillərində danışan əhalinin əksəriyyəti həmin bölgələr-

də türkdilli tayfalarla qarışıq yaşasa da, türkdilli əhali çoxluq təşkil etmiş, dil baxımından onlardan yüksəkdə durmuşdur. Bu faktı onların yaşadıkları kəndlərin əksəriyyətinin gətirilmə (miqrasion) olması təsdiq edir.

Strabon Albaniyanın qonşuluğunda leq adlı tayfanın məskunlaşdığını qeyd etmişdir. Tədqiqatçılara görə, bu etnonim müasir ləzgi və lakların ulu əcdadlarının qədim adı olmuşdur.

Avarlar respublikamızın şimal-qərb zonasında yaşayan azsaylı Dağıstandilli xalqdır. Avarların müəyyən hissəsinin Qədim Albaniyada ebin və silb adları ilə tanınan tayfa kimi yaşaması fikri məlumdur. Bu zonadakı Salban, Silban və başqa yaşayış məntəqələrində indi də avarlar yaşayırlar.

Saxurlar da Albaniyanın sakinlərindən olmuşlar və Azərbaycanın azsaylı Dağıstandilli etnik qruplarından biridir. Saxur dilində aşağıdakı xalq coğrafiya terminləri qeydə alınmışdır: «çal» – dərə, «qal» – aşırım, «suva» – dağ belı, «kas» (kats) – qaya və s. Adları çəkilən terminlər Azərbaycan toponimiyasında ancaq mikrocoğrafi adlarda öz əksini tapmışdır.

Udinlər Azərbaycanın Dağıstandilli etnik qruplarından biridir. Onlar Qəbələ rayonunun Nic kəndində və Oğuzda məskunlaşmışlar. Respublikanın ərazisində az sayda bu dildə coğrafi ada rast gəlirik. Elə buna görə də Qafqaz areaının yaranması və formalaşmasında müxtəlif topoformantların iştirak etdiyi fikri həqiqətə uyğundur. Həmin toponimik əlamətlər əsasında yaranmış coğrafi adları üç qrupa bölmək mümkündür:

1. ax, -ix, -ux, -rux, -mux topoformantları əsasında yaranan toponimlər: Muxax kəndi, Cımcımax kəndi, Qandax kəndi (Zaqatala rayonu), Pirkax kəndi (Balakən rayonu). Aşağı Malax kəndi (Qax rayonu), Bılıx kəndi, Abrıx kəndi,

Dandix kəndi (Qəbələ rayonu), Bıbıx kəndi (Oğuz rayonu), Qurmux mineral bulağı (Qax rayonu), İlisu kəndi (Qurmux çayının sahilində) Süləhrux təpəsi (Quba rayonu, Zizik kəndi), Mamrux kəndi (Zaqatala rayonu), Qarmux düzü (Qax rayonu, Qaraçay qəsəbəsi) və s.

2. xur, -xür toponimik formantları vasitəsilə düzələn toponimlər. Qafqaz arealı üçün xarakter olan xür, xur topokomponentləri ilə bitən coğrafi adların yaranması və formalaşmasında iştirak edən hissələr kənd anlayışı bildirir. Belə ki, ləzgi dilində xür sözü Azərbaycan dilində kənd anlayışını bildirir. Belə toponimlərə misal olaraq Nəcəfxür - Nəcəfkənd, Ecexür – Hacıkənd oykonimlərini misal göstərmək olar. Bu qəbildən olan toponimləri iki dildə yaranmış (hibrid) coğrafi ad hesab etmək mümkündür. Adları çəkilən topokomponentlərlə bağlı yaranmış toponimlərə aşağıdakı coğrafi adları aid etmək mümkündür: Züxur kəndi (Quba rayonu), Qədəzeyxur kəndi, Aşağı Qələnxur kəndi, Süxur kəndi, Quxuroba kəndi, Yuxarı Zeyxur kəndi, Əsəxür kəndi, Əsəxüroba kəndi (Qusar rayonu) və s.

3. et, -ət, -it, -ut formantları vasitəsilə düzələn yer adları. Qafqaz arealına mənsub bir çox toponimlərin tərkibində yuxarıda adları qeyd olunan sonluqlara rast gəlinir. Qafqaz dillərində danışan qırızlar və haputlar ut sonluğunu «yer» mənasında işlədirlər. Məsələn, Obaxut – Oba yeri, Binəxud – binə yeri, Yaylaqxud – yaylaq yeri və s. Adları qeyd olunan toponimlərdəki ut həm də ud variantında toponim yaradıcılığında iştirak edir. Dilçilik elmində t<d əvəzlənməsi mövcuddur.

Adları çəkilən topoformentlarla yaranmış coğrafi adlar aşağıdakılardır: Künsət kəndi (Qəbələ rayonu), Ləcət kəndi (Xaçmaz rayonu), Ləkit kəndi, Ləkit kötüklü kəndi, Ləkit Malax kəndi (Qax rayonu), Orta Zəyzit kəndi, Köbər

Zəyzit kəndi, Baş Zəyzit kəndi (Şəki rayonu), Hapit kəndi, İbrahimhapit kəndi (Qusar rayonu), Oxut kəndi (Şəki rayonu), Cunut kəndi (Şəki rayonu), Zunut (Şəki), Bunut (Qəbələ) və s.

İRAN AREALI. Respublikamızın ərazisində geniş yayılmış areallardan biri də İran arealıdır. Azərbaycan və Qafqaz arealı kimi İran arealının qədim tarixi vardır. Bəzi İran tarixçiləri bu arealın daha qədimliyini sübut etməyə çalışsalar da, tarixi qaynaqlar belə mülahizələri təkzib edir. Azərbaycan tarixinə aid araşdırmalar göstərir ki, Sasanilər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra bu ərazidə dayaq yaratmaq məqsədilə Qafqaz Albaniyası ərazisinə İran dillərində danışan xeyli əhali köçürmüşdü. Tarixi mənbələrdə tat adlandırılan həmin əhali Azərbaycanın müxtəlif regionlarında məskunlaşdırıldı. Tatların Sasani dövlətinin mövqeyinin möhkəmləndirilməsində çox mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

Tatlar hələ Sasanilər dövründə Azərbaycanın Abşeron, Şamaxı, Quba, Dəvəçi inzibati rayonlarında və digər ərazilərdə məskən salırdılar. Tat İran mənşəli xalqların ümumi adı idi. Tarixi qaynaqlarda və müxtəlif mənbələrdə ona rast gəlinir.

İran arealı dedikdə Hind-Avropa dillərinin Hind-İran qrupuna daxil olan mənşəcə qohum dillərdə yaranmış coğrafi adlar nəzərdə tutulur. İran arealı Azərbaycan ərazilərində mövcud olan kürd, lahıç, talış və tat etnik tərkiblərinə mənsub coğrafi adlarını əhatə edir.

Azərbaycan ərazisində İran dilləri vasitəsilə meydana gələn toponimlər əsasən iki yolla yaranmışdır: 1. Fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş terminlərin toponimlərə keçməsi; 2. İrandilli etnik qrupların (tatların, talışların, kürdlərin və lahıçların) məskunlaşdığı ərazilərdə həmin xalqların dilləri əsasında yaranmış coğrafi adlar.

Birinci yolla düzəlmiş toponimlər xüsusi areal təşkil etmir. Onlar bölgələrdə səpələnmiş vəziyyətdədir. Bu toponimlərə fars dilindən keçmiş sanq (səng) «daş», «qaya» və qırd «yumru», «dairəvi» sözləri ilə düzəlmiş adları misal göstərmək olar: Səngəçal şəhər tipli qəsəbəsi (Bakı şəhəri), Sənqalan qayası (İsmayilli rayonu), Girdəbad dağı (Quba rayonu) və s. Fars dilindəki «çapılmış yer», «yargan» mənasında işlədilən badam sözü Patamdar qəsəbəsi (Bakı şəhəri) adında öz əksini tapmışdır. İran mənşəli «dər» sözü ehtimal ki, Ordubad rayonundakı Dər kəndinin adında və Dərtəpə təpə adında iştirak edir və «iki dağarası», «qapı», «çıxış yolu» mənasını verir.

Azərbaycan ərazisində yaşayan azsaylı xalqlardan biri də İrandilli talışlardır. Talış dili İran dillərinin şimal-qərb yarımqrupuna aiddir. Onları respublikamızın cənub-şərq hissəsində məskunlaşmışdır. Lənkəran şimal-qərb yarımqrupuna aiddir. Talış etnoniminə Taylasan yazılışında ilk dəfə IX-X əsr ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərində rast gəlinir (126, s.169). Antik mənbələrdə bu ərazilərdə kadus adlı tayfaların yaşaması qeyd olunur (185, s.361-362). Talışların məskunlaşdıqları ərazidə də coğrafi adların bəziləri talış dilində coğrafi mövqe və relyef formalarını bildirən sözlərdən yaranmışdır. Həm də respublikamızın digər bölgələrindən fərqli olaraq bu ərazidə türk mənşəli mikrooronimlər üstünlük təşkil edir. Talışlarda tayfa-qəbilə bölgüsü saxlanmamışdır və hər bir kəndi daxilində müəyyən nəsil adlarını nəzərə almasaq, burada talış mənşəli patronimik toponim demək olar ki, yoxdur.

Bu bölgədə məskunlaşan etnik qruplardan biri də tatlardır. Tatdilli coğrafi adlar nisbətən azlıq təşkil edir. Tat mənşəli coğrafi terminlərdən guh «dağ», varafta – «güney», təngə – «dar dərə», xar – «düzən», zələbile «dərə», dahar

«qaya», sər – «zirvə» və s. bir çox toponimlərin formalaşmasında iştirak etmişdir. Məsələn, Varafra – Güney dağ (Abşeron rayonu), Dahardağ – Qayadağ (İsmayilli rayonu), Sərəki gədiyi – Dağ zirvəsi gədiyi (Xızı rayonu), Təngə dərəsi – Dardərə (Quba rayonu) və s.

İran arealına mənsub toponimlər coğrafi yerləşməsinə görə aşağıdakı kimi paylanmışdır. Talış toponimiyasına Astara, Lerik, Lənkəran, Yardımlı, Masallı və Cəlilabadda, kürd toponimiyasına Kəlbəcər, Qubadlı və Laçında, tat mənşəli coğrafi adlarına Abşeron bölgəsi, Quba, Şamaxı və Dəvəçidə, Lahic toponimlərinə İsmayilli və Şamaxı inzibati rayonlarının ərazilərində rast gəlinir.

İran arealına mənsub yer adları an, van, gəh, gah, kəran, ab, xana di və s. toponimlərin köməyiylə yaranmışdır.

Əmələgəlmə xüsusiyyətlərinə görə İran toponimiyası üçün səciyyəvi olan bu toponimik əlamətlər aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

1. -an və -lan toponimləri ilə düzələn coğrafi adlar. Cəngən kəndi (Masallı rayonu), Türkan şəhər tipli qəsəbəsi, Yeni Türkan qəsəbəsi (Bakı şəhəri), Ləzran kəndi, Gəngən kəndi (Cəlilabad rayonu), Kərgəlan kəndi (Lənkəran rayonu), Şüvəlan şəhər tipli qəsəbəsi, Şüvəlan burnu (Şüvəlanın şimal-şərqində, Abşeron yarımadasında – Bakı şəhəri) və s. Adları çəkilən bu toponimlərdə «an» toponimləri İran dillərində cəmlik bildirir. Lan formantı isə məkan bildirən sonluqdur.

2. -di formantı ilə yaranmış toponimlər. Separadi kəndi (Yardımlı rayonu), Kornədi kəndi (Lerik rayonu), Aşağı Nüvədi kəndi, Digah kəndi, Yuxarı Nüvədi kəndi (Lənkəran rayonu), Dübəndi kəndi (Bakı şəhəri) və s. Coğrafi adların tərkibindəki «di» komponenti fars dilində kənd, kənd yeri

anlayışını bildirir.

3. -van topoformantının iştirakı ilə yaranan toponimlər. Bu toponimik formantla bağlı zəngin coğrafi ad sistemi yaranmışdır. Van topoformantı məskən, yaşayış yeri və s. anlayışlarını bildirir. Məsələn, Qəmərvan kəndi (Qəbələ rayonu), Zərnəvan kəndi (İsmayilli rayonu), Tənkivan, Ərçivan kəndi (Lənkəran və Astara rayonları), Ərkivan kəndi, Bəcirəvan kəndi (Masallı, Bərdə rayonları), Bəcirvan kəndi (Cəlilabad rayonu), Şirvan kəndi, Şirvan düzü (Şamaxı rayonu), Şirvankənd (Neftçala rayonu) və s.

4. - gah (gəh) formantı ilə yaranan coğrafi adlar. Gah topoformantı İran mənşəli yer adlarının yaranmasında fəaldır «yer», «məkan», «ərazi» mənalarındadır. Bu qrupa aşağıdakı coğrafi adlar aiddir: Digah kəndi (Lənkəran, Quba və Masallı rayonları), Bilgəh şəhər tipli qəsəbəsi (Bakı şəhəri), Xanəgah kəndi (Masallı, İsmayilli, Cəlilabad rayonları), Qalagah kəndi (İsmayilli, Quba və Dəvəçi rayonları), Namazgah kəndi (İsmayilli rayonu) və s.

5. - xana (xanı) topoformantının iştirakı ilə yaranan toponimlər. - Xana formantı İran dillərində «ev», «bina» və sair mənalarda işlənir. Bu terminlə yaranan coğrafi adların əksəriyyəti Abşeron bölgəsindədir. Xana (Xanı//Xanə) termini ilə bağlı yaranmış toponimlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: Balaxanı şəhər tipli qəsəbələri, Kürdəxanı şəhər tipli qəsəbəsi (Bakı şəhəri Sabunçu rayonu), Suraxanı şəhər tipli qəsəbəsi (Suraxanı rayonu), Novxanı şəhər tipli qəsəbəsi (Bakı şəhəri, Abşeron rayonu), Kələxana kəndi, Yekəxana kəndi (Quba rayonu), Carxana kəndi (Siyəzən və Qəbələ rayonları) və s.

6. Tərkibində honı (onı) topoformantı ilə əlaqədar olaraq çoxlu toponimlər yaranmışdır. - Honı termini talış dilində bulaq anlayışını bildirir. Həmin coğrafi adlar aşağıda-

kılardır: Bibihonu kəndi, Davıdhonu kəndi. Haftonu kəndi, Xəlfəhoni kəndi (Lerik rayonu), Haftonu kəndi (Lənkəran rayonu), Davıdhonu yamacı (Lerik rayonu), Haftonu bulağı (Lənkəran rayonu) və s.

7. - Kəran formantı ilə düzələn coğrafi adlar. «Kəran» komponenti Lənkəran təbii vilayətində geniş yayılmış və toponimlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Həmin toponimlər aşağıdakılardır: Ojakəran kəndi, Siləhəkəran kəndi, Taxtakəran kəndi, Seləkəran kəndi, Siyəkəran kəndi (Astara rayonu), Luləkəran kəndi, Sifəkəran kəndi, Lələkəran kəndi (Lerik rayonu), Osnakəran kəndi, Kucələkəran kəndi, Odu-rarkəran, Ucakəran kəndi (Yardımlı rayonu), Sıxakəran kəndi, Lənkəran şəhəri, Türkekəran kəndi, Seyidəkəran kəndi (Lənkəran rayonu) və s. Kəran komponenti talış dilində «kənd», «ev», «evlər» mənasındadır.

8. Tərkibində «ov» və «dahar» komponentləri iştirak edən coğrafi adlar. «Ov» talış dilində su anlayışını bildirir. «Dahar» isə İran dillərində qaya deməkdir. Ov və dahar terminlərinin iştirakı ilə yaranmış toponimlər aşağıdakılardır: Dıkov kəndi, Kəndov kəndi (Lerik rayonu), Ninəlov kəndi, Dəmbəlov kəndi (Masallı rayonu); Dahar kəndi, Sərdahar kəndi, Köhnədahar kəndi, Cəndahar kəndi (İsmayıllı rayonu), Cəndahar kəndi (Dəvəçi rayonu) və s.

9. Dəhnə formantı ilə yaranan toponimlər. Dəhnə sözü fars mənşəli termin olub «ağız», «başlangıç» mənasındadır: Komurdəhnə kəndi (Quba rayonu), Dəhnəxəlil kəndi (Ağdaş rayonu), Dəhnə çayı (Quba və Şəki rayonları), Dəhnə kəndi (Quba, Şəki və Dəvəçi rayonları), Kələdəhnə kəndi (Astara rayonu), Qırızdəhnə kəndi (Quba rayonu) və s.

ƏRƏB AREALI. Bu areal Azərbaycanın ərəb xilafəti tərəfindən işğalından sonra (VI əsrin ortalarından) meydana gəlmişdir. Ərəblər böyük iqtisadi və strateji əhəmiyyəti olan

Azərbaycanda öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirməkdə islam dinindən bir kəsərli vasitə kimi istifadə edirdilər (15, s.249). Əvvəlki areallardan fərqli olaraq ərəb arealı respublikamızın toponimiyasında məhdud yayılma ərazisinə malik olan kiçik arealdır.

Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, xilafət qoşunları İran məmləkətinin Rey və Qəzvin şəhərlərini işğal etdikdən sonra 639-cu ildə Azərbaycana daxil oldular. ərəb tarixçisi Əl-Bəlazuri Azərbaycanın şimal hissəsində ərəb qoşunlarının əməliyyatları haqqında ətraflı məlumat verir. Düşməni 642-ci ildə Muğanı işğal etdikdən sonra əhali ilə müqavilə bağladı.

Ərəblər Xəzər dənizinin qərb sahili ilə şimala doğru hərəkət edərək Dərbəndə yetişdi. 646-cı ildə Arrana (Kür-Araz ovalığına) hücum edən ərəblər Naxçıvandan çıxaraq Şəki və Gorus istiqamətində hərəkət etdi. Arran ərazisinə Beyləqana soxuldu. Bu barədə ərəb tarixçisi Əl-Kufi belə yazır: «Beyləqan əhalisi onun (ərəb sərkərdəsi Salman ibn Rəbiə) qarşısına aman xahişi ilə çıxaraq, ordusu üçün düşərgə yerləri ayırdı; pul vermək şərti ilə onunla barışıq bağladı... Bundan sonra o, Bərdə qalasına basqın etdi» (15, s.249).

Şəmkiri tutduqdan sonra şərq istiqamətində hərəkətini davam etdirdi. Bir-birinin ardınca Qəbələni, Şəkini, Şirvanı, Şabranı çapıb-taladı, əhalini xərac və cizyə verməyə məcbur etdi. Beləliklə Azərbaycan tamamilə ərəb işğalçıları tərəfindən istila olundu. Onlar islam dinindən istifadə edərək müsəlmanlaşma siyasəti aparırdılar. Azərbaycanda məskən saldıqda buraya əl-müdarı və əm-Şəmi qəbilələrindən olanlar axışib gələrək burada (Azərbaycanda – N.Məmmədov) məskunlaşdılar. Bunlar mümkün olanı zəbt edir və əhali isə onların rəiyyəti olurdu.

Ərəb arealının coğrafi yayılması əsasən Kür-Araz ova-

lığını əhatə edir. Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, ərəblər Azərbaycanda ciddi siyasət aparırdılar. İslam dinindən istifadə edərək bütün bölgələrdə əhaliyə islam dinini qəbul etdirdilər. Lakin bu təbliğat müvəffəqiyyət qazanmadı, əksinə, ərəblər sonralar yerli əhali ilə qarışaraq, onun mədəniyyətini qəbul etməli oldu. Çünki ərəblər mədəni səviyyəsinə görə azərbaycanlılardan çox geri idilər. Azərbaycanın Aran bölgəsində bir çox yaşayış məntəqəsi adlarının indiyə qədər ərəb adını daşması, burada keçmişdə ərəblərin yaşayış yerlərinin olduğunu təsdiqləyir.

Azərbaycan ərazisində xilafətin əsas dayağı ərəb əyanlarından və silahlı qüvvələrdən ibarət idi. Bu dövrdə ərəblər əsasən Kür-Araz ərazisində Aranda çoxlu qəbilə və tayfaları məskunlaşdıraraq həmin kəndlərə ərəb sərkərdələrinin və ərəb qəbilələrinin adlarını verirdilər.

Ərəb toponimik arealı formalaşma və yaranmasına görə bir neçə qrupa bölünür:

1. Ərəb xalq adını (etnonimini) əks etdirməsinə görə yaranan yer adları. Bu qrupa aid olan toponimlərin tərkibində ərəb leksik vahidi ilə bağlı yaranmış toponimlər gah sözün əvvəlində, gah da sonunda iştirak edir.

a) Ərəb sözü əvvəldə iştirak edən coğrafi adlara aşağıdakı toponimləri misal göstərmək olar: Ərəbbəsərə kəndi (Yevlax rayonu), Ərəbqardaşbəyli kəndi (Neftçala rayonu), Ərəbqədim kəndi (Şamaxı rayonu), Ərəbqubalı kəndi (Kürdəmir rayonu), Ərəb Yengicə kəndi (Sədərək rayonu), Ərəb Mehdibəyli kəndi (Ağsu rayonu), Ərəbşalbaş kəndi, Ərəb yatağı sıra dağları (Şamaxı rayonu) və s.

b) Yaranmış toponimin sonunda ərəb leksik vahidi yerləşən toponimlər: Xanərəb kəndi, Xanərəb təpəsi (Bərdə rayonu), Çölərəb düzü, Çölərəb kəndi (Kürdəmir rayonu) və s.

2. Ərəb xalq adını – topoformantını əks etdirən yaşayış

məntəqələri adları: Ərəb kəndi (Ağdaş, Masallı, Laçın və Xaçmaz rayonları) və s.

3. Ərəb arealına daxil olan yer adlarının bir qrupu tərkibində seyid sözü iştirak etməklə yaranmışdır. Məsələn, Seyidlər kəndi (Zəngilan, Zərdab, Kəlbəcər, Laçın, Salyan, Xanlar, Xaçmaz rayonları), Seyidan kəndi (Salyan rayonu), Seyidli kəndi (Ağdam rayonu), Seyidbazar kəndi (Cəlilabad rayonu), Seyidqışlaq kəndi (Qəbələ rayonu), Seyidməhmudlu kəndi (Füzuli rayonu), Seyidsadıqlı kəndi (Salyan rayonu), Seyidimli kəndi (Tərtər rayonu) və s.

Yuxarıda adları çəkilən yaşayış məntəqələri adlarının tərkibindən işlənən «seyid» sözü ərəblərin qureys adlı qədim tayfalarından olan seyidlər etnonimi ilə bağlıdır.

MONQOL AREALI. Respublikamızın toponimiya-sında mövcud olan ən kiçik areallardan biri də monqol arealındır. XIII əsrin başlanğıcında Mərkəzi Asiyada güclü hərbi qüdrətə malik olan Monqol dövləti hərbi yürüşlərinə başladı. 1220-ci ildə Xorasan və İraqi Əcəmi tutan monqollar Azərbaycana yürüş etdilər. Monqol sərkərdələri Cəbə və Subutay Zəncan, Ərdəbil, Sərab və başqa şəhərləri talan etdikdən sonra Muğana hərəkət etdilər. Beləliklə, Azərbaycanda köçəri monqol feodallarının hakimiyyəti başladı. Hülaku xanın yürüşü dövründə Azərbaycana gəlib Urmiya gölü ətrafında məskunlaşmış türk-monqol mənşəli Sulduz qəbiləsinin davamçıları olan Çobanilər hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşulan ən qüdrətli feodal qruplarından idilər. 1387-ci ildə Teymur Təbrizdən Naxçıvana doğru yürüş etdi və bir müddət Əlincə qalası uğrunda vuruşduqdan sonra Qarabağa qışlamağa getdi. Beləliklə bütün Azərbaycan ərazisi monqolların işğalı altında oldu. Bu dövrdən sonra Azərbaycan ərazisi monqolların işğalı altında oldu. Bu dövrdən sonra monqollarla bu yürüşlərdə iştirak edən çoxlu türkdilli

tayfalar Azərbaycanda məskunlaşdı və nəticə də monqol arealı yaranmağa başladı. Belə tayfalardan Sumqayıt, Corat, Küngüt, Bucaq, Çoban, Cəlair və s. tayfalar Azərbaycanda məskunlaşdılar. Beləliklə də, monqol arealının əsası qoyuldu.

Monqol arealına daxil olan coğrafi adlar bir neçə qrupa bölünür.

1. Müxtəlif monqol mənşəli tayfa adlarını əks etdirən etnotoponimlər: Bucaq kəndi (Oğuz rayonu), Qarabucaq kəndi (Kürdəmir rayonu), Kurqarabucaq kəndi (Neftçala rayonu), Zunud kəndi, Cunut kəndi (Şəki rayonu), Corat şəhər tipli qəsəbəsi (Sumqayıt şəhəri), Aşağı Küngüt kəndi, Baş Küngüt kəndi (Şəki rayonu), Kündün düzü (Sədərək rayonu) və s. Zunud və Cunut adları ilə ola bilər ki, eyni bir vahidin müxtəlif formalarda tələffüzü ilə bağlıdır.

Adları qeyd olunan coğrafi adların tərkibində iştirak edən bucaq, zunud, corat, küngüt monqolların yürüşlərində mövcud olan tayfalardır. Hazırda bu etnonimlərin adlarını əks etdirən zəngin mikrotoponimlər respublikamızın müxtəlif ərazilərində təsadüf olunur. Zunud və Cunut adları isə ola bilər ki, eyni bir vahidin müxtəlif formalarda tələffüzü ilə bağlıdır.

2. Qədim monqol sülalələrinin adı ilə əlaqədar olaraq meydana gələn toponimlər. Bu sülalələrdən çoban və cəlair ilə bağlı etnotoponimləri misal göstərmək olar.

Çobanlar qədim türk mənşəli tayfalardan biridir. Onlar Azərbaycanda xançobanı, xoşçobanı və çobanabdallı adları ilə məlumdur. XIII əsrin ortalarında elxanilər dövründə Orta Asiyadan İrana köçürülmüş tayfalar içərisində çobanlar tayfası da vardır. Tarixi mənbələrə görə, çoban tayfasının qədim adı sulduz olmuşdur. XIV əsrin əvvəllərində Elxanilər dövlətində mühüm rol oynamış Əmir Çobanın adı ilə

çobanilər adlanmışdır. XIV əsrin 40-cı illərində çobanilər çox qüvvətlənmiş və faktiki olaraq hakimiyyəti ələ keçirmişdilər (33, s.145-146). Çobanı tayfalarının adlarını əks etdirən çoxlu mikrotoponimlərə rast gəlinir.

Cəlair tayfasının adını əks etdirən müxtəlif növ coğrafi adlar vardır (kənd, dağ, dərə, quzey və s.). Türkdilli tayfalardan biri də Cəlairdir. XIII–XIV əsrlərdə Elxanilər dövründə ölkənin siyasi həyatında mühüm rol oynayan cəlairlər Azərbaycanda, İranda və indiki Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda məskunlaşdılar. Onlar İraqı-Ərəb, İraqı-Əcəm, Kürdüstan, Azərbaycan (Şirvandan başqa), Gürcüstan, Deyləm, Xorasan, Cəzirə, Xusustan və s. əraziləri əhatə edən güclü Cəlairlər dövlətinin (1341-1431-ci illər) əsasını qoymuşdular.

Adları çəkilən tayfa adları ilə bağlı toponimlər aşağıdakılardır: Çobanabdallı kəndi (Samux rayonu), Çobanbaba dağı (Qəbələ rayonu), Çobandağ dağı (Qazax və Tovuz rayonları), Çobankənd kəndi (Gədəbəy rayonu), Çobankərəhməz kəndi (Kəlbəcər rayonu), Çobankol kəndi (Zaqatala rayonu), Çobansıqnaq kəndi (Tovuz rayonu), Çobançeşmə yüksəkliyi (Qobustan rayonu), Çoban Çuxur dağı (Babək rayonu); Cəlair kəndi (Ağsu və Qax rayonları), Cəlair dağı (Quba rayonu), Cəlair kəndi, Cəlair dağı, Cəlair dağı güneyi, Cəlair dərəsi (Cəlilabad rayonu) və s.

3. Monqol arealına daxil olan coğrafi adlardan bir hissəsi qobu termini ilə bağlı meydana gəlmişdir. Qobu Azərbaycanda əsas etibarlı ilə Kür-Araz, Muğan, Mil, Salyan və digər düzənliklərdə, habelə dağətəyinə qovuşan ərazilərdə rast gəlinən coğrafi terminlərdən biridir. Qobu termininin bir çox məna çalarlığı vardır: «dərə», «çökəklik», «həmişə su basan yer», «çay» və ya sel sularının uzun müddət təkrar axması, həmçinin zəlzələ nəticəsində əmələ gələn «çuxur»,

«çuxur yer», «kiçik quru dərə» və s. Müxtəlif inzibati rayonlarda qobu termini ayrı-ayrı anlayışları ifadə edir: Quba rayonunda qobu – «dərin arx», «böyük göl», Şamaxı rayonunda «çökək», Əli Bayramlı şəhərində «susuz çay dərəsi», Yuxarı Qarabağda «böyük arx» və s. (189, s.74).

Respublikamızda qobu termini iştirak edən aşağıdakı coğrafi adlara rast gəlirik: Qobu Dilağarda kəndi (Füzuli rayonu), Qobuqıraq kəndi (Xaçmaz rayonu), Qobustan şəhər tipli qəsəbəsi (Qaradağ rayonu), Qobuüstü kəndi (Ağdaş rayonu), Qobu düzü (Masallı rayonu), Qara qobu (Kürdəmir rayonu), Boz qobu (Xanlar rayonu), Qobu çayı (Qəbələ rayonu), Böyük qobu (Şamaxı rayonu) və s.

4.Nohur terminini əks etdirən monqol mənşəli coğrafi adlar: Nohur monqol dilindən alınma sözlərdən biri olmaqla coğrafi adların tərkibində topokomponent kimi işlənir. Azərbaycan toponimiyasında bir qisim coğrafi adların yaranmasında nohur termini iştirak edir. Güclü yağışdan, seldən sonra su yığılmış çökək, gölməçə yerə nohur deyilir. Bu terminlə bağlı aşağıdakı coğrafi adlar yaranmışdır: Nohurbaşı dağ (Zaqatala rayonu), Nohurqışlaq kəndi (Qəbələ rayonu), Nohurdüzü, Nohurgöl (Quba rayonu), Nohurgöl (Qəbələ, Kəlbəcər, Laçın və s. rayonlarda), Nohurqışlaq kəndi (Qəbələ rayonu), Nohurdüzü (Qəbələ, Kəlbəcər və Laçın rayonları), Nohurqışlaq kəndi (Qəbələ rayonu), Nohurdüzü kəndi (Quba rayonu), Nohurlar kəndi (Lerik rayonu), Nohurgöl (Qəbələ rayonu) və s.

RUS AREALI. Digər areallara nisbətən bu areal cavandır və hələ formalaşmaqda davam edir. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq rus çarizminin milli şovinist siyasəti ilə əlaqədar olaraq rus əhalinin digər regionlara köçürülməsinə başlanıldı. Bu barədə H.Ə.Orucovun xüsusi tədqiqatları vardır (120, s.61-62).

Respublikamızda ilk rus kəndlərinin yaranması tarixi XIX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. Həmin rus kəndləri keçmiş Şamaxı qəzasında Altıağac yaxınlığında və Cəbrayıl qəzasında Qarabulaq kəndi ərazilərində meydana gəlmişdir. Bu əhali Çar Rusiyasının Mərkəzi Rusiya, Voronej, Saratov, Tavric, Tambov, Orenburq, Bessarabiya və Yenisey ərazilərindən Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə kütləvi surətdə köçürülənlər idi və sayca ildən ilə çoxalırdı.

Toponimik araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycana Rusiyadan zorla gətirilən rus əhalinin köçürülməsi üç mərhələdə baş vermişdir.

1) 1839-1891-ci illər ərzində Voronej, Orenburq və Bessarabiya quberniyaları ərazisindən Bakı quberniyasına əhalisi ilə birlikdə köçürülən rus kəndləri: 1838-ci ildə Vel kəndi, 1839-cu ildə Privolnoye kəndi, 1840-cı ildə Prişib, Nikolayevka, İvanovka, Qara Maryam və Hilmili kəndləri, 1843-cü ildə Mərəzə kəndi, 1844-cü ildə Novoqolovka, Çuxuryurd, Çabani kəndləri, 1845-ci ildə Astraxanovka kəndi (Lənkəran qəzasında), 1847-ci ildə Andreyevka kəndi və 1849-cu ildə Astraxanovka kəndi (Şamaxı qəzasında), 1868-ci ildə Novo-İvanovka, Kalyubakino kəndləri (Bakı qubernatorunun adı ilə), 1874-cü ildə Novo-Dmitrovka kəndi, 1888-ci ildə Petropavlovka kəndi, 1891-ci ildə Vladimirovka kəndi.

2) 1842-1875-ci illərdə Mərkəzi Rusiya quberniyasından və Şimali Qafqazdan Yelizavetpol quberniyasına köçürülən kəndlər: 1842-ci ildə Borus, Qolovino kəndləri, 1844-cü ildə Novo-Dilican, Slavyanka kəndləri, 1847-ci ildə Novo Qoreleye, Novo-Troitskoye, Novo-Spasskoye, Mixaylovka kəndləri (Qazax qəzasında), 1850-ci ildə Novo-İvanovka kəndi, 1870-ci ildə Mixaylovka kəndi (Yelizavetpol qəzasında), 1875-ci ildə Ballı qaya (sonrakı adı Bazarçay) kəndləri yaradıldı.

Beləliklə, XIX əsrin sonlarına yaxın Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında rus kəndlərinin sayı 40-a çatdı.

3. 1901-1912-ci illər ərzində Tambov, Saratov, Tavria və Yenisey quberniyalarından Şimali Muğan, Mərkəzi Muğan və Cənubi Muğana köçürülən rus kəndləri: XX əsrin əvvəllərində Muğan düzündə əhalinin məskunlaşması ilə əlaqədar olaraq Rusiyadan əhalisi ilə köçürülmüş rus kəndlərinin sayı daha da artırdı. Azərbaycana köçürülmüş rus kəndləri əhalisinin əksəriyyətinin Muğanda məskunlaşmasına şərait yaradırdı. Yerli üsul idarə çarizmin milli siyasətinin yerinə yetirilməsinə və onların məhz Muğanda məskən salmasına imkan verirdi. 1900-cü ildə Quba qəzasında Kozlyarovka, Yermolayevka kəndi, Sırvan, Radionovka, Nabran və Qasım kənd kəndləri, 1901-ci ildə Yelizavetpol qəzasında Frezevka rus kəndləri yarandı; 1901-1902-ci illərdə Muğanda Nikolayevka, Pokrovka, Alekseyevka, Mixaylovka və Aleksandrovka adlı rus kəndləri salındı; 1904-cü ildə Cavad qəzasında Aleksandrovka, Lənkəran qəzasında Pokrovka, Qriqoryevka kəndləri, Şamaxı qəzasında Qavrilovka, Alekseyevka, Şixnoaur, Gödək-Ambarı, Naxırdərə kəndləri; 1905-ci ildə Cavad qəzasında (Şimali Muğanda) Pokrovka kəndi, Alekseyevka, İllarionovka kəndləri, Şamaxı qəzasında Novo Poltavka kəndi; XX əsrin əvvəllərində Yelizavetpol qəzasında Qolitsino, Rozalinovka, Alekseyevka, Qaşkənd kəndləri, Şuşa qəzasında, 1№-li Xonşen, Niko-Orlovka-Denisovka, Minqrellovskoye kəndləri, Cavanşir qəzasında Tarsaçay kəndi, Nuxa qəzasında Ağacqala, Ərəş qəzasında Pavlovka rus kəndləri meydana gəldi.

1908-ci ildən sonra çarizmin köçürmə siyasətinin güclənməsi ilə əlaqədar Rusiyanın Mərkəzi, Cənub quberniyalarından və Şimali Qafqazdan Azərbaycana köçürülən rus kəndlərinin sayı xeyli artdı. Həmin ildə Şimali Muğanda Ot-

radnoye, Vladimirovka, Novaya Xerson, Nikolayevka, İllarionovka kəndləri, 1909-cu ildə Şatılovka, Suslovka, Şapoşnikovo, həmin ildə Mərkəzi Muğanda Bolşaya Voronsovo-Daşkovka, Qroznoye, Qrafskoye, Qolovino, Krukovskoye, Severskoye, Fadeyevskoye, Lermontovskoye, Fokino, Stolipino, Xoritonova, Yevdokimovskoye, Kozlovskoye, Osinovskoye, Labensevskoye, Vrevskoye və Matveyevskoye rus kəndləri yarandı. 1909-cu ildə Quba qəzasında Deburowska yaşayış məntəqəsinin əsası qoyuldu.

1910-cu ildə Cənubi Muğanda (indiki Biləsuvar rayonunun ərazisində – Bolharçayının sahili boyunca) bir neçə rus kəndləri salındı: Kotlyarovka, Karyagin, Stepanovka, Baryatinskoye, Kulibinovka, Muravyovka, Qriboyedovka və Puşkinskoye kəndləri.

Muğan ərazisində «Yuxarı Voronsov» kanalı ətrafında 1911-ci ildə bir neçə rus kəndləri: Petrovo-pole, Semyonovka və Borodino kəndləri yarandı. 1912-ci ilədək Muğan düzündə qısa bir müddət ərzində rus kəndlərinin sayı 47-yə çatdı.

Beləliklə, Azərbaycana köçürülən rus kəndlərinin sayı 134 olmaqla onun 92-si Bakı, 42-si isə Yelizavetpol quberniyasında idi.

Azərbaycanın toponimik fondunda mövcud olan rus mənşəli toponimləri yaranmasına görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Xüsusi formantı olmayan rus mənşəli coğrafi adlar. Bu qrupa aid olan toponimlərə Yevlax inzibati rayonunda yerləşən Varvara kənd adını, Gədəbəy rayonunun Slavyan-ka kəndinin ərazisindəki Lisoqor dağ adını və Samolit düz adını misal göstərmək olar.

2. Müxtəlif toponimlərin iştirakı ilə yaranan rus mənşəli coğrafi adlar. Yuxarıda qeyd olunan rus toponimləri

«ka», «koye», «noye» və «ov» formantlarının iştirakı ilə meydana gəlmişdir.

a) Adları çəkilən bu formantlardan «ka» sonluğu ilə yaranan toponimlər qrupu geniş yayılmışdır. Məsələn: Nikolayevka, İvanovka, Novoqolovka, Astraxanka, Andreyevka, Novo-İvanovka, Novo-Dmitriyevka, Petropavlovka, Suslovka, Kotlyarovka, Şatılovka və s.

b) «koye», «noye» topoformantlarının iştirakı ilə meydana gələn coğrafi adlar. Qrafskoye, Krukovskoye, Severskoye, Novo-Spasskoye, Fadeyevskoye, Lermontovskoye, Yevdokimovskoye, Kozlovskoye, Osinovskoye, Labinsevskoye, Vrevskoye, Matveyevskoye, Baryatinskoye, Puşkinskoye, Privolnoye, Oroznoye və s.

c) ov formantının iştirakı ilə yaranan toponimlər: Saratov, Tambov və s.

VIII FƏSİL

AZƏRBAYCANIN BƏZİ PALEOTOPONİMLƏRİNİN MƏNŞƏYİ

Azərbaycanın coğrafi adlarının stratiqrafik baxımdan tədqiqi göstərir ki, onlar eramızdan əvvəlki dövrlərdən başlayaraq müasir dövrümüzə qədər meydana gəlmişdir. Görkəmli toponimistlər təsdiq edirlər ki, Zaqafqaziya keçmiş SSRİ-nin ən qədim mədəniyyət, yaşayış məskəni olmaqla yanaşı, həm də paleotoponimlər ölkəsidir. Heç təsadüfi deyildir ki, keçmiş Sovetlər İttifaqı ərazisində Azərbaycan ən qədim coğrafi adların məskənidir. Paleotoponimlər dedikdə Azərbaycan ərazisində antik dövrlərdə – eramızdan əvvəl və eramızın birinci minilliyində yaranmış yer adları nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın toponimlər sistemi ona görə maraqlı və rəngarəngdir ki, o müxtəlif dövrlü coğrafi adlarla zəngin olub yaranma tarixinə görə ən qədim, qədim və ən yeni toponimləri özündə birləşdirir. Xalqımızın qədim salnaməsi olan bu adların müasir elmi səviyyədə araşdırılmasının başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlarda tariximiz, dilimizin formalaşmasında iştirak etmiş komponentlər, bu ərazidə məskunlaşmış bir sıra tayfa və etnik qruplar və s. öz əksini tapmışdır. Azərbaycan xalqının tarixinin öyrənilməsində coğrafi adlar ən dəyərli mənbədir.

Paleotoponimlər etnik prosesləri özündə daha qabarıq və dəqiq əks etdirən, Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak etmiş bir sıra türkdilli tayfaların və tayfa birləşmələrinin adlarını indiyə qədər qoruyub saxlayan ən etibarlı qaynaqlardır. Elə buna görə də Y.B.Yusifov qeyd edir ki,

toponimik adlar Azərbaycan xalqının əmələ gəlməsi probleminin həllinə kömək edən mühüm köməkçi tarixi mənbədir (127).

Azərbaycan ərazisində elə paleotoponimlər var ki, onların yaşı 25-30 əsrdən çoxdur. Bu səbəbdən də Q.Voroşil Azərbaycan toponimlərinin tarixini Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin tarixi adlandırır. Respublikamızın ərazisindəki ən qədim toponimik adlara antik tarixçilərin və coğrafiyaşünasların əsərlərində rast gəlirik. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın bir sıra paleotoponimləri və etnotoponimlərinə antik Yunan və Roma mənbələrində rast gəlinir. Məsələn, bizim eradan əvvəl birinci əsrdə yaşamış Strabon «Coğrafiya» kitabında Qafqaz Albaniyası əhalisinin müxtəlif dilli olmasını göstərmiş və alban tayfalarından alban, kaspi, udi, mard, kel, lek və başqa makrohironimlərin də mövcud olduğunu qeyd etmişdir. Həmin əsrdə yaşamış Roma ensiklopedisti Böyük Plini (23-79-cu illər) Qafqaz Albaniyasının əsas şəhəri Kabalaka (Qəbələ) olduğunu və bu ərazidən Albana, Kas və Kambis çaylarının axdığını qeyd etmişdir.

Yunan-Roma astronomu, coğrafiyaşünası Klavdiy Ptolemeyin «Coğrafiyanın tədrisi» əsərində Albaniyada mövcud olmuş 29 şəhərin adı çəkilmişdir: Albana, Xavalaka, Samaxeya (Kamaxeya) – Şamaxı, Niqə, Xotoba və s.

Suriya mənbələrində respublikamızın ərazisindəki Qarqar, Aran, Azərbaycan, Araz, Gəncə, Beyləqan, Bərdə, Şirvan, Samkur (Şəmkir) və s. paleotoponimlərə rast gəlirik.

Azərbaycanın qədim coğrafi adlarına dair ən qiymətli faktlara VII əsrdə yaşamış Alban tarixçisi Musa Kalankaytıklunun «Alban tarixi» əsərində də təsadüf edilir. Bu əsərdə ondan əvvəlki dövrlərdə yazılmış erməni mənbələrində öz əksini tapmayan və Albaniya ərazisində mövcud olan bir

sıra yer adlarına rast gəlinir: Gəncə, Xaçen, Şamxor (Şəm-
kir), Tərtər, Tavus (Tovuz) və s. Bir sıra qədim Azərbaycan
toponimlərinə V-X əsr gürcü mənbələrində təsadüf olunur.
Məsələn, Q.A.Melikaşvilinin «Nauri Urartu» əsərində Qax,
Qurmux, Şirvan, Baqavan və s. toponimlərin adı çəkilir. XI-
XIII əsrlərə aid ərəb mənbələrində qədim Azərbaycanın de-
mək olar ki, bütün makrotoponimləri öz əksini tapmışdır.
Əgər ayrı-ayrı ərəb coğrafiyaşünası və tarixçilərinin əsərlə-
rində bu ərazinin müəyyən qrup paleotoponimləri xatırla-
nırsa, Yakut əl Həməvinin (XIII əsr) çoxcildlik coğrafi adlar
lüğətində onların sayı yüzlərcədir (301, s.21-29).

N.M.Vəlixanlının «IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas
səyyahları Azərbaycan haqqında» kitabında qeydə alınmış
toponimlərə Beyləqan, Şirvan, Bəcrəvan, Şabran, Bəki, Sa-
mur, Qazax, Xınalıq, Varsan və s. misal göstərilə bilər (126,
s.61). Ərəb müəlliflərinin məlumatlarından belə nəticəyə gəl-
mək olar ki, ərəblər Azərbaycana gəldikdə burada türkdilli
əhali əsas kütləni təşkil etməklə hegemon qüvvəyə malik idi.
Məsələn, IX əsr ərəb müəllifi İbn Xordabeh yazır: «Arran,
Cürqan vilayətləri xəzərlərin ölkəsidir». X əsr ərəb müəlliflə-
rindən Əl-Məsudi qeyd edir ki, alanlardan qərbdə cabni,
civaldar, bacanek (peçenek), carkuluğ adlı dörd türk tayfası
yaşayır (126, s.58). Əlbəttə, belə mənbələrin sayını daha da
artırmaq olar: Məsələn, Ə.R.Bakuvinin «Təlxis-al-Asar»
(142), H.Z.Şirvaninin «Büstanüs səyyahə (Səyahət bastanı)
(66, s.48) və s.

Məlumdur ki, Azərbaycanın ən qədim sakinlərinin et-
nik mənsubiyyətləri barədə tarixi məlumatlar çox azdır.
Xalqımızın mənşəyi barədə müxtəlif baxışların olması da elə
bununla əlaqədardır. Ona görə də etnotoponimlərin mən-
şəyinin izah edilməsi ilə Azərbaycanın qədim əhalisinin et-
nik tərkibi haqqında tarixi əhəmiyyətli məlumatlar alınma bi-

lər. Özlüyündə aydındır ki, obyekt adlarında əksini tapmış həmin etnonimlərin daşıyıcıları hazırda mövcud deyildir. Azərbaycan xalqının formalaşması prosesində həmin tayfalar qaynayıb qarışaraq etnik adlarını itirmişlər. Onların adlarının bir qismi yalnız etnooykonim, etnohidronim və etnooronim formasında maddiləşmişdir. Deməli, etnotoponimlərin, o sıradan etnooykonimlərin tədqiqi ilə Azərbaycan xalqının soykökündə dayanan ellər haqqında müəyyən fikir irəli sürmək mümkündür.

Toponimik araşdırmalar göstərir ki, etnotoponimlər xalqımızın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı olmaq etibarilə müxtəlif tarixi mərhələlərdə yaranmışlar. Yuxarıda deyildiyi kimi, etnotoponimlərin yaranması əsas etibarilə maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlıdır, başqa sözlə, etnonimləri əks etdirən müsbət və mənfi relyef formaları maldar ellər üçün yaylaq və qışlaq yerləri olmuşdur.

Azərbaycan ərazisində qədim türk mənşəli tayfalar haqqında qədim və erkən orta əsr mənbələrində məlumatlar vardır. Lakin bu tayfaların məkan etibarilə lokalizəsi və yayılma arealları, mənşəyi barədə mülahizələr müxtəlifdir. Etnotoponimlər, o cümlədən etnooronimlər bu problemin həllində nəzərə alın biləcək dəqiq informasiya yüklərinə malikdir. Ona görə də etnotoponimlərin tədqiqi Azərbaycan toponimikasının qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir. Lakin qeyd edilməlidir ki, toponimiyamızın digər bölmələrinə nisbətən bu sahə indiyə kimi kifayət qədər araşdırılmamışdır. Doğrudur, Azərbaycan toponimiyasının bir hissəsinin mənşəyinin açılmasında akademik Budaq Budaqovun, N.G.Məmmədovun, Q.A.Qeybullayevin, S.M.Mollazadənin, A.M.Qurbanovun, A.Z.İsmayılovanın və başqalarının böyük xidmətləri vardır. Biz isə həmin fikirlərə öz münasibətimizi bildirməklə yanaşı, yeni mülahizələr irəli

sürməyə çalışmış və mənşələri indiyədək yanlış izah olunmuş bir sıra toponimlərin mənalarını dəqiqləşdirməyə cəhd göstərmişik.

Coğrafi adların bir qisminə dilimizin qədim fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Azərbaycan xalqının etnik proseslərində iştirak etmiş qədim türk tayfalarının dillərinə mənsub sözlər məhz toponimiyada daşlaşıb qalmışdır ki, bu da dilimizin yazıyaqədərki tarixi haqqında qiymətli faktlardır. Deməli, coğrafi adlar Azərbaycan xalqının və onun dilinin formalaşmasında iştirak etmiş ulu əcdadlarımız haqqında mənbə kimi çox qiymətlidir.

Etnotoponimlərin bir hissəsi Alban tayfalarının (Sak, Qarqar, Şirak, Qardman və s.), bir qrupu isə əksəriyyət təşkil edən eramızın əvvəllərindən başlayaraq XI-XII əsrlərə kimi bu əraziyə gəlib məskunlaşmış Hunların, Peçeneqlərin, Bulqarların, Suvarların, Xəzərlərin, Avarların, Qıpçaqların, Oğuzların və onların tərkibində külli miqdarda tayfaların adlarını əks etdirir. Bir qrup toponimlər isə XIII əsrdə Cənubi Qafqazı işğal etmiş monqolların tərkibində türk tayfalarının (Kinqit, Curnat, Ələt, Calair və b.) adları ilə bağlıdır.

Azərbaycan ərazisində qeydə alınan toponimlərdən bir qismi paleotoponimlərdir. Belə adlara Azərbaycan, Bakı, Xəzər, Şəki, Bərdə, Beyləqan, Kür, Araz, Qafqaz, Muğan, Mil, Şirvan, Çıraqqala, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Qəbələ, Aran və s. misal göstərmək olar. Paleotoponimlərin mənşəyini izah etmək çox çətindir. Bu da onunla bağlıdır ki, paleotoponimlərin bəzilərinin ilkin yazılış formaları əldə yoxdur və müxtəlif yazılış variantları mövcuddur.

ABDAL KƏNDİ. Azərbaycanın ən qədim paleoöykonomimlərindən olan Abdal yaşayış məntəqəsi adına respublikamızın bir neçə inzibati rayonlarında rast gəlinir: Abdal kəndi, Naxçıvan MR-ın Ordubad, Oğuz, Tovuz, Xanlar,

Qubadlı və s. Bu oykonimlərin arealına Qazaxıstanda, Türkmənistanda, Qırğızıstanda, Özbəkistanda, Qaradənizin şimal sahillərində, Ukraynanın cənubunda və başqa regionlarda təsadüf olunur.

Qədim türk mənşəli tayfa adları ilə bağlı olan toponimlərdən biri də Abdal kəndinin adıdır. Aparılan araşdırmalara görə, Abdal «Hun» mənşəli türkdilli tayfalardan biridir. Alban tarixçisi Musa Kalankaytuklu (VII əsr) bu tayfanın adını çəkməklə qeyd edir ki, Milad tarixindən əvvəl IV əsrdə Makedoniyalı İskəndərin (e.ə.IV əsr, 356-323-cü illər) dövründə Abdallar buraya (Qafqaz Albaniyasına – N.M.) gəlmişlər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, abdallar eramızdan əvvəl Azərbaycan ərazisinə köçüb gələrək məskunlaşmışlar.

Antik və ilk orta əsr mənbələrində bu paleotoponimin bir neçə yazılış variantları mövcuddur: Abdel, Heftal, Eftal, Heptal və s. Abdal etnotoponimini bəzi tədqiqatçılar «Ağ-hun» da adlandırır.

Abdal adlı tayfanın yaşadığını A.A.Bakıxanov da yazmışdır (157, s.86). Maraqlı burasıdır ki, Abdal adlı tayfa indiyə qədər bir sıra türkdilli xalqlarda Osmanlı türklərində, türkmənlərdə və b. qalmışdır. Abdal tayfasının XVI əsrin II yarısından etibarən sərsəri, fərasətsiz, korafəhm, kütbeyin adam, mənalarında işlənməsi müəyyən tarixi-siyasi hadisələrlə bağlıdır. Abdaldağ oronimi keçən əsrdə Şimali Qafqazda da qeyd olunmuşdur (278, s.1) ki, bu da VI əsrə aid mənbədə orada Abdal tayfasının yaşadığı haqda yuxarıdakı məlumatla təsdiqlənir.

Azərbaycan ərazisində çöl toponimik materialları toplanarkən qeydə alınmış Abdal dərəsi (Tovuz rayonu, Abdal kəndi) Abdallar qışlağı (Xocakənd rayonu Bəhrəmli kəndi), Abdal dağı, Abdal təpəsi (Laçın rayonu) oronimləri də qə-

dim türkdilli tayfa adını əks etdirir.

ADUR KƏNDİ (Quba rayonu). Yerli sakinlər bu kənd adının mənşəyi haqda belə rəvayət söyləyirlər ki, bu kəndin ilk sakini Adur adlı bir şəxs olmuşdur. Həmin şəxs indiki kəndin ərazisində ilk dəfə məskən saldığından kəndə onun şərafinə Adur kəndi deyilmişdir. Amma tarixi qaynaqları və toponimik faktları izlədikdə bu fikirlə razılaşmaq qeyri-mümkündür.

Toponimlər sosial-coğrafi sistem olmaq etibarilə xalqın dilinin dialektik vəhdətinin inkişafının məhsulu və xalq təfəkkürünün məkan-zaman ifadəsidir. Başqa sözlə, toponimlər müəyyən məkan-zaman daxilində xalqın dili əsasında coğrafi obyektlərin adları bütün tarixi dövrlərdə xalqa xidmət etmişdir. Azərbaycan toponimiyasının qədimliyi bununla təsdiqlənir ki, bir sıra dağ və düz adları indi də dilimizdə saxlanılmış qədim türk sözlərindən ibarətdir. Qeyd olunmalıdır ki, maldarlıqla əlaqədar olaraq dağlıq ərazilərdə yaşamış türk tayfalarının toponimiyada əksini tapdığı kimi, o cümlədən ulu əcdadlarımızın dillərində müxtəlif sözlər və terminlər vardır. Həmin coğrafiya terminlərindən biri də Adur sözüdür. Qədim və bəzi müasir türk dillərində adır (284, s.492), adir (284, s.857) yazılış variantlarına rast gəlinir.

Adur termininin müxtəlif çalarlığı vardır: «dağlıq ərazi», «təpəlik», «çılpaq təpəlik yer», «alçaq dağlıqda» və ya «dağətəyi maili düzənliyin başlanğıcında olan yer», «suvarılmayan dağətəyi» və s.

Qədim türk dillərində suvarıla bilməyən yüksək ərazi adur (adır) adlanırdı. Quba rayonundakı Adur kəndi də məhz dağlıq massivdə yerləşir və kənd əhalisi dəmyə şəraitində əkinçiliklə məşğuldur. Deməli, kəndin adı coğrafi relyefin xüsusiyyəti təpəlik yaylaqda yerləşməsi ilə əlaqədardır.

Həqiqətən də türk dillərində adur (adir) «təpəlik», «dağlıq yer», «dağ ətəyi» mənələrindədir (271, s.39-40).

Bir çox türkdilli xalqlarda bu söz işlənir. Uyğur dilində adır – «kiçik təpə», «yüksəklik», qırğız dilində adır «təpəlik yer», «sıldırım», «yamaçlı yer», «qıraq», «kənar dağətəyi» mənələrində işlənir. Ümumiyyətlə, mənbələrdə adur «çılpaq», seyrək otlar bitən təpəliklərə də deyilir (183, s.13). Adur sözü müasir Azərbaycan dilində saxlanılmasa da dağlıq yerdə, alçaq təpəli ərazidə salınan bu kəndin coğrafi mövqeyi də izahın doğruluğunu təsdiq edir.

Adur coğrafi adının yayılma arealı aşağıdakı kimidir: Adur kəndi, Adur çayı, Adur təpəsi, Adur dərəsi, Adur yamaçı (Quba rayonu), Adur düzü (Quba rayonu), Adur güneyi (Xocavənd rayonu) və s.

Azərbaycanda Abdal, Abdallı, Çoban Abdallı və başqa toponimlərdə əksini tapmış bu tayfa erkən orta əsrlərdə Orta Asiyada və Şimali Qafqaz çöllərində yaşamışdır. Suriya dilində olan mənbədə VI əsrdə Şimali Qafqazda «Hun əyalətində yaşayan tayfalardan birinin «Abdel» adlanması qeyd olunur (279, s.165). Yuxarıda qeyd olunan faktlar bir daha sübut edir ki, Abdallılar məmləkətimizin ən qədim sakinlərindən biri olmuşdur.

AĞBİL KƏNDİ (Quba rayonu). Kənd sakinlərinin deməsindən məlum olur ki, bu kənd Quba-Xaçmaz zonası üzrə ən qədim kəndlərdən biridir. Kəndin ərazisində tarixi-memarlıq abidələrin, türbələrin, məscidlərin və başqalarının olması kəndin qədimliyinə dəlalət edir. Keçmiş mənbələri izlədikdə bu kənd adına Ağdil Zeyid yazılışında rast gəlirik. Belə ehtimal edirlər ki, Ağbil kəndinin əhalisi XIX əsrin ortalarında Zeyid kəndindən köçüb gəlmədir. Onlar Ağbil adlı yerdə məskunlaşdıqlarından kənd Ağbil kəndi adlandırılmışdır.

Çox qədim tarixə malik olan Ağbil toponiminin mənşəyi bu vaxta qədər öyrənilməmişdir. Coğrafi adın iki komponentdən «ağ» və «bil» - sözlərindən ibarət olması məlumdur. Oxucuya aydındır ki, «ağ» - rəng, «bil» - isə bilmək fəlindən ibarətdir. İkinci bir tərəfdən isə «ağ»-ın mənə çalarlığı çoxdur: kiçik, kiçicik, xırda, balaca mənasını mühafizə etmişdir. Bundan əlavə, ağın xoşbəxtlik, rəng, içməyə yararlı, keyfiyyətli, böyüklük, hündürlük və başqa mənaları da toponimiyada öz əksini tapmışdır.

Coğrafi adın ikinci komponentinin əksər türk dilləri və onun dialektlərində bir sıra mənaları ilə yanaşı, «nişan», «işarə», «nişanə», «əlamət», «damğa» və digər mənalarda işlənən «bil» (bel) sözü ilə çox yaxın əlaqəsi vardır.

Qədim bulqar dilində bil (bel) «qəbir daşı» deməkdir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, bu kəndin ərazisində ilk dəfə pir olmuş, sonra isə kənd həmin pirin yaxınlığında salınmışdır. Deməli, «Ağbil» sözünün ilk əvvəl qədim pirin adını daşması, həm də, onun «türbə» mənasında işlənməsi, eramızın başlanğıcında xəzərlərin tərkibində savir, barsil, avar və s. ilə yanaşı bulqarların da qədim Albaniya ərazisinə köçmələri və burada daim məskən salmaları tarixi qaynaqlarla təsdiqlənir.

Respublikamızın şimal və şimal-şərq zonası ərazisində məskunlaşan əhalinin dialekt və şivələrində həmin dillərə məxsus çoxlu linqvistik vahidlərin (qıpçaq elementlərinin), indiyə qədər mühafizə olunması da məlumdur. Bütün bu faktları yekunlaşdıraraq qeyd edə bilərik ki, qədim bulqar dilində bil (bel) «qəbir daşı» anlayışını bildirir. Quba inzibati rayonundakı «Ağbil» kənd adının mənəsi «Ağ qəbir daşı» deməkdir.

ALVANDƏRƏ KEÇİDİ (Qəbələ rayonu). Alvandərə keçidi Qəbələ rayonunun ərazisindəki qədim Qəbələ şəhər

xarabalığının cənub-şərq tərəfində, Türyançay və Göyçay dərələri arasında yerləşir. Bu dərə keçidi Göyçay şəhərinin şimalından başlayıb Qaş düzündə başa çatır. Oroqrafik obyektin düzgün adı «Alban dərə»dir. Məlum olduğu kimi, e.ə. IV əsrdən VII əsrə qədər Şimali Azərbaycan ərazisində Alban dövlətinin əsasını qoymuş Alban tayfa adının müxtəlif yazılış variantları olmuşdur: Alvan//Aluan//Alban və s. (185, s.73). Bu yazılış variantları göstərir ki, Alvandərə adı «Alban dərə» adından təhrifdir. Deməli, Alvandərə keçidi qədim Albaniya dövlətinin ərazisində yaşamış ən böyük tayfa sayılan albanların adını əks etdirir. Q.Ə.Qeybullayevin yazdığına görə, Alban etnonimi Albaniyada çoxluq təşkil edən, həm Kürdən şimalda, həm də Kür-Araz çayları arasında yaşamış qədim türk mənşəli bir etnosun adıdır. Belə olduqda mühüm bir nəticəyə gəlmək olar: albanların adı və alban dili ölüb getməmişdir, Albanlar müasir azərbaycanlıların soykökündə iştirak etmişlər (69, s.54-55).

ARAZ ÇAYI. Mənşəyi maraqlı doğuran Azərbaycan paleotoponimlərindən biri də Araz çayı adıdır. Respublikamızda mənşəyi çətin və mübahisəli izah edilən coğrafi adlardan sayılan Araz toponiminin mənşəyinə dair çoxlu mülahizələr vardır.

Araz çayı suyunun çoxluğuna görə Zaqafqaziyanın ikinci çayıdır. Naxçıvan ərazisində bu çayın əsas qolları Şərqi Arpaçay, Naxçıvançay, Əlincəçay, Əylisçay, Ordubadçay, Gilançay və Kilitçaydır.

Antik mənbələrdə bu hidronimin müxtəlif yazılış variantlarına: Eraks, Rass, Araks, Rude-Araks, Aras, Ar-Ras, Ras, Erask, Ərras, Ərəş, Uraz, Oraz, Ərəz, Arras və s. rast gəlinir.

Antik dövrün bir çox müəlliflərinin bu çay adının yaranmasına dair maraqlı fikir və mülahizələri olmuşdur. Əf-

sanələrin birində qeyd olunur ki, Araz çayının əsil adı Baktr olmuş, başqa bir rəvayətdə isə Arazın bitki adı ilə əlaqədar adlandırılması göstərilir.

Yunan tarixçisi Herodot (e.ə. V əsr) Orta Asiyadakı Amudərya və Sırdərya çaylarını Araks adlandırırdı. Antik qaynaqları izlədikdə aydın olur ki, dünyanın bir çox regionlarında Araz adlı çay vardır.

Milad tarixindən əvvəl VIII yüzilliyin sonu VII yüzilliyin əvvəllərində kimmerilər və skiflərin Zaqafqaziyada, Kiçik Asiyada məskən salmış sakların yaşadığı ərazilərdə bir neçə Araz çay adı ilə də rastlaşırıq.

Eramızdan əvvəl VI əsrdə yaşamış Miletli Hekateyin əsərində Araz çayının adı çəkilir (15, s.30). Tarixçi Herodotun «Tarix» əsərində də Araz çayı haqqında ətraflı və maraqlı məlumatlara rast gəlirik. O yazır: «Araz öz mənbəyini Matien dağından alır və Kaspı dənizinə tökülür. Araz çox böyük olub, onda Lebos böyüklükdə adalar vardır. Həmin adalarda yaşayan tayfalar bitki kökü və balıqla qidalanırlar» (194). Əlbəttə, Herodotun bu mülahizəsi ilə razılaşmaq qeyri-mümkündür. Çünki Araz çayının içərisində adanın olması və orada tayfaların yaşaması inandırıcı deyildir. Herodot Arazı başqa nəhəng çaylarla qarışdıraraq səhv salır.

Qədim müəlliflərdən sayılan P.Plutarxın əsərində də Araz barədə maraqlı faktlara rast gəlirik: «Bu çayın sahilində yerli əhəlinin «Araz» adlandırdıqları bir bitki vardır. Həmin sözün mənası «qızsevməz» deməkdir. Bu bitkini qızlar dərən kimi onları yaralayır və solur. Maraqlıdır ki, qədim əcdadlarımızın dilində Araz sözü mövcud imiş. Ulu babalarımızın işlətdikləri araz sözünün mənası ilə çay arasındakı əlaqənin qəribəliyi bizi o qədər də təəccübləndirməməlidir» (282, s.56).>

Eramızdan əvvəl V əsr mənbələrində qeyd olunur ki,

Sak tayfa birləşmələrinin zamanında Volqa çayının adı Araz kimi göstərilmişdir.

Alman səyyahı və diplomatı Adam Oleari yol qeydlərində göstərir ki, İranın Midiya və Şiraz bölgələrində iki Araz çayı vardır.

Yunan alimi Evstatin qeydinə görə, Arazın yunan dilində mənası qazıram deməkdir (33, s.162). Buna da səbəb Arazın iti sürətlə axması və sahillərini dağıtması olmuşdur (136, s.64).

Eramızın I əsərində yaşamış yunan coğrafiyaşünası Strabon Araz çayı adını əfsanə və rəvayətlərlə bağlayaraq onun yunan mənşəli söz olduğunu sübut etməyə cəhd göstərir (238).

Orta əsr ərəb mənbələrində də Araz hidroniminə dair qiymətli məlumatlara: çayın coğrafi mövqeyi, mənbəyi, mənşəyi və hansı ölkələrdən axdığı ərazisi haqda və s. rast gəlirik. Belə coğrafiyaşünaslardan İbn Xordadbeh, İbn Rosta, Əl-Müqəddəsi, Əl-Biruni və başqalarını misal göstərmək olar. Ərəb coğrafiyaşünası Əbu Dülləf yazır: «Meyvə bağlarının yaxınlığından Arras çayı axır ki, bu çayın sahili boyunca çox yaxşı narlar yetişir, belə narları mən başqa ölkələrdə görməmişəm. Orada həmçinin qəribə əncir yetişir, onu təndirdə qurudurlar, çünki tez-tez duman olduğundan burada gün olmur və səma heç vaxt aydınlaşmır» (40, s.26).

IX əsr ərəb coğrafiyaşünası İbn Xordadbehin Araz haqda söylədiyi fikirləri də oxucuda maraq doğurur: «Araz çayı başlanğıcını, Qalıqaldan alır (Yəqin ki, İbn Xordadbeh Türkiyənin Bingöldağ silsiləsini nəzərdə tutur – N.M.), Arrandan keçir, burada ona Arran çayı tökülür.

Arras Əl-Kurrla (Kür çay ilə – N.M.) qovuşur. Beyləqan şəhəri bu iki çayın arasındadır. Birləşdikdən sonra (indiki Sabirabad rayonunun Suqovuşan kəndinin ərazisində –

N.M.) bu çaylar Çürnan (Xəzər dənizinin adlarından biri də Çürnan olmuşdur – N.M.) dənizinə tökülənədək birlikdə axırlar» (126, s.223).

Araz paleohidroniminin mənşəyinə dair bu vaxta qədər müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Yerləşdiyi ərazisi haqqında dolaşmaq-anlaşılmaz bir-birinə zidd fikirlər mövcud olmuşdur. Elə buna görə də antik yunan və latın mənbələrində Zaqafqaziya və Orta Asiya regionlarında bir neçə Araz adlı çayın olması göstərilir. Ona görə də, bu coğrafi adın izahı eramızdan əvvəlki əsrlərdən başlamış tədqiqatçıların marağına səbəb olmuşdur. XII əsr müəlliflərindən biri Homerin «Odisseyə» əsərinə izahat yazarkən qeyd edir ki, Araz iti axdığı üçün bu toponim adını yunan dilindəki araso – «qaçmaq» felindən götürmüşdür.

Araz hidroniminin mənşəyi haqqında antik dövrün alimlərinin baxışları müxtəlifdir. Həmin fikirlərin əksəriyyəti əfsanə və rəvayətlərlə bağlıdır.

Yunan şairi Esxil «Zəncirlənmiş Prometey» əsərində Qafqaz ərazisinin coğrafi təsvirini verərkən belə bir məlumat rast gəlirik: «Buradan çox sulu çaylar axdığından ondan keçmək mümkün deyildir». Esxilin bu qeydlərindən məlum olur ki, onun qeyd etdiyi çay Araz çayıdır.

Strabon isə Araz coğrafi adının yunan sözü olmasını göstərir. Araz sözü Strabonun qeydinə görə, qədim yunan dilində ayırmaq anlayışını ifadə edir. Strabon yazır ki, Fesaliyadakı Peney çayı Oss ilə Olimpi bir-birindən ayırır, Pempey vadisini əmələ gətirdiyindən bəzən həmin çaya «Araz» yəni «Ayıran» da demişlər.

Araz çayının adının əmələ gəlməsi haqqında Psevda Plutarxın verdiyi məlumatlar daha maraqlıdır. Müəllif bu məsələni əsasən iki cür izah edir. Birinci izahatında o Ktezifonun «Farslar haqqında» kitabına əsaslanaraq göstərir ki,

Araz çayının əsil adı Baktr olmuşdur. Güya Araz adlı bir nəfər babası Arbel ilə taxt-tac üstündə müharibə aparmış, onu ox ilə öldürmüş, lakin özü də çox işgəncə çəkdiyindən Baktr çayına atılmışdır. O zamandan da çay, yəni Baktr həmin şəxsin şərəfinə «Araz» adlandırılmışdır... İkinci rəvayətdə qeyd olunur ki, guya yuxarıda adını çəkdiyimiz Araz qonşu farslarla müharibə edirmiş. Qonşular döyüşə hazır vəziyyət aldıkları zaman yozucu kahinlər Araza xəbər verirlər ki, əgər iki nəfər ən ağıllı, ən gözəl qızı allahların yolunda qurban verməsə qalib gəlməyəcəkdir. Arazın özünün iki belə qızı varmış. Lakin o, öz qızlarını çox sevdiyindən onlara qiymir və tabeliyində olan Mnesalek adlı bir nəfərin qızlarını allahlara qurban kəsir. Mnesalek dərindən kədərlənsə də üzde özünü dost kimi göstərir və fürsət düşəndə Arazın qızlarını öldürüb S k i t i y a y a (yəqin ki, Siciliya adasına – N.M.) qaçır. Araz bu hadisədən dəhşətə gələrək özünü Qalmin sularına atır. Çayı onun şərəfinə «Araz» adlandırırlar.

«Aqvan» tarixi kitabında bu çayın adı Atrapatakan yazılışında verilmişdir (15, s.245).

İran tarixçisi Yakut əl-Həməvi bu çayın Azərbaycan ərazisindən axdığını və Ar – Ras yazılışında olmasını göstərir (301, s.25). Azərbaycan ərazisinə gəlmiş bir çox səyyahları da Araz çayı maraqlandırmışdır. Onlar öz əsərlərində Araz çayını müxtəlif yazılışlarda verərək, bu çay haqqında öz fikirlərini qeyd etmişlər. Hollandiya dənizçisi Yan Streys bu çayın adının Araks olduğunu, fransız səyyahı B.Rubruk Arac olduğunu, farslar bu çayı Arras, Soltandiyalı səyyah Bel çayın Eras olduğunu və Xəzər dənizinə töküldüyünü qeyd edirlər (9, s.347).

Ar-Ras toponimi haqda X əsr ərəb coğrafiyaşünası Əbu-Duləfin maraqlı məlumatına rast gəlirik. Bu çay uzun-

luğuna görə Bərzənddən Bərdəyədək sahəni tutub Balasacan düzünə çıxır. Varsan və Əl Beyləqan şəhərləri də bu düzdədir. Bu düzdə 5 min və ya daha çox xaraba kənd vardır. Halbuki, onların divarları və binalarının bəziləri özülü möhkəm və yaxşı olduğundan dağılmamışdır. Deyirlər ki, həmin kəndlər Allah-təalanın «Quran»da zikr etdiyi Ar-Rasın sahibləri olmuşdur (9, s.88).

Azərbaycanın dilçi alimi, professor A.Axundov Araz coğrafi adının mənşəyi haqda yazır: «Araz toponiminə gəlincə, bizcə, o, şəxs adı ilə bağlıdır, yəni antrotoponim mənşəlidir». O, belə nəticəyə gəlir ki, bu söz Ras coğrafi adı ilə bağlıdır və A r r a s toponimi şəxs adını əks etdirir. Bu cəhətdən eramızdan əvvəl yaşamış Urartu padşahları I Rusanın (760-730), II Rusanın (685-645), III Rusanın (605-520) adları diqqəti cəlb edir (9, s.89).

Professor T.M.Əhmədov Araz hidroniminin mənasına toxunaraq coğrafi adın yunan dilində axtarmış araso – gurultulu sözündən əmələ gəldiyini qeyd edərək «gurultu qoparan dağ çayı» kimi izah etmişdir. Məşhur rus toponimisi V.A. Nikonov Azərbaycanın bir neçə paleotoponimi haqda bəzi elmi mülahizələr sürdüyü kimi, Araz çayı adının da etimologiyasına toxunur... Ön Asiyada Araz toponiminin «su» mənasında olmasını qeyd edir. Lakin bu coğrafi adın hansı dildə «su» anlayışın bildirməsini göstərmir (273, s.509).

Bəzi toponimistlər Araz coğrafi adının «su» anlayışını bildirməsini irəli sürürlər. Amma İran dillərində «su» - ab anlayışını bildirdiyindən bu fikirlə qətiyyənlə razılaqmaq olmaz. Doğrudur, Şərqi Avropada bəzi çaylar Dunay, Don və s. çaylar müxtəlif dillərdə su deməkdir. Amma Araz çayı adının komponentlərindən heç biri su anlayışını bildirmir.

Respublikamızın məşhur dilçi alimi, professor Tofiq

Hacıyev də Arazın mənşəyinə toxunaraq yazır: «Bariaks Atropatın müasiridir. Araz çayının Avropa mənbələrində işlənən «Araks» modelinə müvafiq həmin antroponimdə «restavراسiya» aparsaq, belə alınır: Bar(i) az. Birinci hissə barmaq (varmaq) felidir. Yüyürən, qaçan və məcazi mənada «cəngavər» mənalarındadır. İkinci hissə məlum etnonimdir.

Araz adı haqqında Arif Rəhimovun da maraqlı fikri vardır. O yazır: «Araz adının birinci komponenti olan «ar» Ural Altay dillərinin, ilk növbədə isə türk dillərinin materiaları əsasında izah oluna bilər. Aşağıdakı sözləri arx, argı (çay, sel), arğı (çay qolu), arkın (çay növresi), arın (su), arıncıq (kiçik göl, gölməçə), arna (kanal, çay qolu), armaq (bulaq) və s. nəzərdən keçirək. Göründüyü kimi, bu sözlərin hamısında su iştirak edir. Bu anlayışı yaradan isə həmin sözlərin eyni bir kökə (ar) malik olmasıdır. Bu kök də ilk növbədə su ilə bağlıdır və Araz adındakı «ar»-la eynidir.

Coğrafiyaşünas Rəmzi Yüzbaşov Araz coğrafi adı haqqında yazır: «Aras (Araz) adının yaranması tarixi bizim eramızdan əvvəlki III-I əsrlərə aiddir, ədəbiyyatda olan Rass, Rude-Aras, Eraks formalarına da rast gəlirik (136, s.64). Keçmişdə Azərbaycan ədəbiyyatında, atlas və xəritələrdə, həmçinin bir çox coğrafi mənbələrdə bu çayın adı Araz şəklində yazılmışdır. Araz yazılış forması müasir tələffüz əsasında yaranmışdır. R.M.Yüzbaşov Araz paleotoponiminin etimologiyasına toxunaraq yazır ki, uzaq keçmişlərdə insanlar çaya çox zaman sadəcə olaraq «su» demişlər. Misal üçün Kür, Don, Dünya və bir çox başqa böyük çaylar müxtəlif dillərdə «su» deməkdir. Buna görə də Rass, Arras, Eraks sözünün İran mənşəli dillərin birində «su» mənasında olduğunu fərziyyə şəklində söyləmək mümkündür (136, s.65).

Görkəmli dilçi alim, professor A.A.Axundovun Arazın

mənşəyi haqqında irəli sürdüyü mülahizədən tamamilə fərqli olaraq, professor, dilçi Mirzəli Seyidov isə Araz toponimini eramızdan əvvəl Azərbaycan ərazisində məskən salmış türkdilli sak (saq) tayfaları ilə bağlayır. M.Seyidov yazır: «Saqlar, Arsaqlar yaşadıkları yerlərdəki çaylara da öz dillərində ad vermişlər. Elə buna görə də Araqs (Araz) adına Orta Asiyada və Qafqazda tuş gəlmək olur (23, s.47). Müəllif bu tayfa adına «Gültəkin», «tonyuquq» və digər türk mənşəli abidələrdə rast gəldiyini qeyd edir.

Rus toponimisti V.A.Nikonov Rəmzi Yüzbaşovun mülahizəsinə əsaslanaraq Araz toponimini Asiya ölkələrində işlədilən «çay», «su» mənasında olan isimlə bağlı yarandığını qeyd edir. Son tədqiqatlar göstərir ki, Araz çayının adı qədim türk dillərindəki oraz (uraz), ərəz sözlərindən olub, sakit, dinc, xeyirxah, xeyir verən mənasındadır (273, s.138).

N.Ə.Nəbiyev Araz toponiminin mənşəyinə toxunaraq yazır: «Kür çayının sağ qoludur. Türkiyə, Ermənistan və Azərbaycandan axır. Yunan dilində iti çay mənasında olduğu zənn edilir» (114, s.10).

Professor Q.İ.Məşədiyev Araz toponimi haqda olan fikirlərə öz münasibətini bildirərək belə nəticəyə gəlir ki, Araz türk mənşəli söz olub, «su» mənasındadır.

Bu paleotoponimin mənşəyi haqda A.Rəhimov öz münasibətini bildirərək Araz sözünün türk mənşəli «ar» və «az» topokomponentlərindən yaranmasını və hər iki sözün «su» mənasında olduğunu, İ.Cəfərov «az» sözünün mənasının qeyri-müəyyən olmasını, gur suyu və yatağının dərin olduğundan bu hidronimə Araz deyildiyini, Ə.Haqverdiyev coğrafi adın türk mənşəli söz olub «böyük» mənasında olmasını və s. bildirirlər.

Bütün yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ərazisindəki bir qrup coğrafi adlar var-

dır ki, onların komponentlərindən biri «ar», «ar» sözləridir. Türkdilli xalqlar bu komponentlərdən təkcə şəxs, yer adlarında (Arsağ vilayəti, Xəzər dənizi, Biləsuvar şəhəri və b.) deyil, həmçinin çay və şəhər adlarında da istifadə etmişlər (Bolqar çayı, Biləsuvar rayonu) Xəzər liman qəsəbəsi (Lənkeran rayonu), Araz çayı və s. Adları qeyd olunan bu toponimlərin tərkibindəki «ar» komponenti igid, məğrur, qoçaq, cəsur, döyüşkən mənasındadır (217, s.72).

Deməli, Araz hidroniminin tərkibindəki «az» komponenti Azərbaycan ölkə adındakı «az» tayfa adı ilə eynilik təşkil edir. Azərbaycanda etnonimlə ifadə olunmuş çay adlarına aşağıdakı hidronimləri misal göstərmək olar: Qoşqarçay (Daşkəsən və Xanlar rayonları), Tərtər çay (Kəlbəcər, Ağdərə, Tərtər və Bərdə rayonları), Bayandurçay (Laçın rayonu), Zəngiçay (İsmayılı rayonu) və s. Araz çayı da «az» tayfasının adını əks etdirən hidronimlərdən biridir. Deməli, araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, hələ eramızdan təqribən 2 min və ya 1 min əvvəl «Az» tayfası Araz çayının sahillərində məskən salmış, çay da həmin yaşayış məntəqəsinin adını əks etdirir. Araz coğrafi adının mənası «qoçaq azların məskən saldığı ərazi» deməkdir. Bizcə bu fikir daha elmi və inandırıcıdır.

AZƏRBAYCAN. Azərbaycan ölkə adı kimi antik mənbələrdə çox qədim dövrlərdən çəkilir. Bu ölkənin adı geniş fikir və mülahizələrə görə, iki komponentdən ibarətdir. «Azər» və «baycan». Azərbaycan ölkə adının mənşəyinə təşəkkülünə dair çoxlu mülahizələr mövcud olmaqla əsasən coğrafi adı Atropat və Atropatena ilə əlaqələndirirlər. Bir qrup tarixçilər belə qeyd edirlər ki, Atropat sözü qədim Azərbaycanın qəbilələrindən birinin adıdır. Milad tarixindən əvvəl VIII əsrdə bu ölkə adına mixi yazılarında A n t o r p a t i a n u yazılışında rast gəlinir. Sonralar isə yazılıq vari-

antlar Azərbaycan şəklinə gəlib çıxmışdır. Eramızdan əvvəl 8-7-ci əsr mixi yazılarında təxminən Mannanın Midiya ilə sərhəd hissəsində Qızıldüzən çayının axarında yerləşən Andirpatianu yer adı çəkilir. Bu ad Atropatena adının yox, Adərbadqan, Adirbadqan adının başlanğıc forması olmuşdur. Bu toponimin tərkibindəki andır (andar) komponentini adır (adər) sözünün fonetik variantı kimi qəbul etmək olar (97, s.29). Azərbaycan ölkə adının mənşəyinə dair hələ erkən əsrlərdən başlayaraq müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Tarixi sənədlərdən aydın olur ki, Milad tarixindən əvvəl dördüncü əsrdə bir ölkə adı kimi işlənmişdir. Mənbələrdə qeyd olunur ki, hətta bu coğrafi adı e.ə. yaşamış bir çox yunan müəllifləri «Atropatena» şəklində işlətməmiş və coğrafiyaşünas Strabon bu coğrafi adın Midiya canişini, Atropatena hökmdarı Atropatın adı ilə əlaqədar olmasını irəli sürmüşdür. O qeyd edir ki, Kiçik Midiya eyni zamanda Atropatena adlanırdı. Bu vilayətin sakinlərini atropatilər adlandırırlar (288, s.493).

Ölkə adının Odlar diyarı, Azərbaycan xalqının odlar övladı adlanması əslində çox qədim keçmişimizə gedir çıxır. Məşhur yunan tarixçisi (e.ə.V əsr) yazdığına görə, hələ eradan əvvəl VI əsrdə Araz hökmdarı Tomiris ananın övladları massagetlər (iskit tayfa birliklərindən olan qədim türklər) Günəşə və Oda sitayiş edir. Günəşi tanrı sayırdılar. Tomiris ana tanrı Günəşə and içərdi. Ondan dörd əsr sonra yaşayan yunan coğrafiyaşünası Strabon yazır: «Onlar tək-cə bir-cə Günəşi tanrı sayır və ona atdan qurban verərdilər. Məhz qədim diyarımızın Odlar diyarı, sakinlərinin odlar övladı adlanması öz kökünü hələ eramızdan əvvəl bu torpağın sakinlərinin Günəşə inanmasından və oda sitayişindən götürür».

Akademik V.V.Bartold yazır ki, Makedoniyalı İskəndərin Midiyaya hücumlarından sonra bu ad müstəqil mə-

naya malik olmuş və Atrap adlı bir fars valisinin adı ilə bağlı olaraq bu dövlət Atropaten adlandırılmışdır (159).

Atropaten sözünün Azərbaycan şəklinə düşməsi müxtəlif dillərdə və mənbələrdə ayrı-ayrı yazılışlarda transkripsiya edilməsi onun mənşəyi haqqında bir çox fərqli fikirlərin yaranmasına şərait yaratmışdır.

Bu coğrafi adın ilkin yazılış formaları tarixi mənbələrdə Atropatena, yunan mənbələrində Atropatene, antik və pəhləvi qaynaqlarında Aturpatakan, Adarbadağan, Suriya və Bizans mənbələrində Adorbıqan, Adarbıqan, fars mənbələrində Agzarbadagan, gürcü mənbələrində Adrabaqadani, ərəb və rus mənbələrində Addırbaycan, Adırbaycan, Adırbıcan, Azərbıcan, Azərbaycan kimi işlədilmişdir. Elə bu səbəbdən də Azərbaycan adının mənşəyinə dair bir-birinə zidd fikirlər meydana çıxmışdır.

Azərbaycan sözünün qədim az (as) tayfa adı ilə bağlayanlara da rast gəlirik. Azlar tayfasının qədimliyinə dair çoxlu tarixi qaynaqlar vardır. Belə ki, «qədim türk lüğətində» Orxon-Yenisey kitabələrində azlar etnosu xalq mənasında izah edilir: Az, azlar xalqdır. Tarixçi S.İ.Malovda az etnosu haqda belə yazırlar: Az etnik qrup. Kəkmən dağlarında məskən salan xalq və s. Orxon-Yenisey kitabələrində bu etnos, xalq, bir neçə yerdə adı çəkilir. Bu xalqın adı Gültəkin abidələrində də xatırlanır. Azların türkdilli xalq olduğu tarixi qaynaqlarda qeyd olunan və izahı verilən çoxlu regionların adından məlum olur ki, onlar çox geniş ərazidə məskunlaşmışlar. Son üç min ildə Saxalindən tutmuş Qara dənizə qədər olan torpaqlar azların əraziləri olmuşdur. Azər sözünün ikinci hissəsi «ər»dir. Elə bu səbəbdən də «Azəri musiqi», «Azərlər ölkəsi», «Azərlər yurdu» və digər adlar yaranmışdır. Azər sözünün sonra «bay» (varlı, zəngin) və daha sonra isə «kann» komponenti gəlir (belə qeyd edirlər

ki, «xan» sözünün qədim formasıdır). Nəticədə də Azərbaycan sözü yaranmışdır. Deməli, Azərbaycan toponimi dörd komponentdən (az, ər, bay, kan) yaranmışdır.

Bəziləri Azərbaycan ölkə adını tayfa adı ilə bağlayır. Azərbaycan adındakı Az – tayfa adı, ər (ar) – qədim türk dillərin qoçaq, məğrur, cəsur, baycan isə – yer, məskən deməkdir. Mənası Qoçaq Az tayfasının məskən saldığı ərazi anlayışını bildirir.

Fars və ərəb mənbələrində isə Azərbaycan coğrafi adı tamamilə başqa formada izah olunmuşdur. Bu mənbələrdə adzər sözü – od, atəş mənasında göstərilir.

Əl-Xarəzmi toponimin tərkibindəki «adar» sözünü təqvimin 9-cu ayı, «bad»-ı isə külək mənasında izah edərək Azərbaycan coğrafi adını «qış küləkləri əsən yer» kimi izah edir (265, s.11).

Məşhur ərəb coğrafiyaşünası Yaqut əl-Həməvi «Coğrafi lüğət» adlı əsərində toponimin mənşəyini belə izah edir: «Adzər pəhləvicə «od» adıdır, «baykan» isə mühafizəedici, saxlayıcı mənasında olub, «od evi», «od xəzinəsi» deməkdir» (301, s.23).

XII əsrin görkəmli dilçisi Mahmud Kaşğari «Divanü lüğət-it türk» əsərində Azərbaycan toponimini «od yurdu» mənasında izah edir. Bəziləri Azərbaycan paleotoponiminin üç sözdən ibarət olduğunu irəli sürür: «Azər» komponenti odla bağlıdır, «bay» hissəsi bəy deməkdir, «can» isə yüksək, şöhrət sahibi hörmətli mənasındadır.

Bəzi tədqiqatçılar Atropat adını İrandilləri əsasında «odla qorunan» kimi də izah etmişlər. K.P.Patkanov bu fikirlə razılaşmamış və Azərbaycan (Aturnatakan) adını «atəşpərəstlərin ölkəsi» mənasında qeyd etmişdir.

Tarixçi Fəzlullah Rəşidəddin (XIV əsr) xalq etimologiyasına əsaslanaraq bu coğrafi adı türk dilləri əsasında

«azər» - yüksək, və «baycan» komponentini isə varlıların məkanı kimi izah etmişdir.

XVII əsrdə yaşamış Burahın Qate isə bu toponimi türk dillərində izah edərək «azər» sözünü ən uca və «baycan» komponentini böyükələr, bəylər ölkəsi kimi mənalandırmışdır.

Bu ölkə adı barədə XVIII əsr Azərbaycan dilçisi Məhəmməd Hüseyn ibn Xələfin verdiyi məlumat da maraqlıdır: «Guya oğuzlar Azərbaycana tutduqdan sonra bura (Azərbaycana – N.M.) gözəl çölləri, bitkiləri, mənzərəli əraziləri ilə oğuzların başçısının xoşuna gəlir və o, əmr edir ki, hər adam bir ətək torpaq gətirib töksün. Beləliklə, bir təpə yaranır və ona Azərbaycan adı verilir. «Azər» türkcə yüksək, «baycan» isə əzəmətli deməkdir.

Yuxarıdakı bu mülahizələrdən məlum olur ki, hələ orta əsrlərdə Azərbaycan paleotoponimini bir qrup tədqiqatçı irəndillər ənənəyə əsaslanmaqla, digərləri isə türk dilləri əsasında izah etməyə çalışmışlar.

A.A.Bakıxanov «Gülüstani-İrəm» əsərində bu coğrafi adı Azərbəkən kimi izah edir. Belə bir fikir irəli sürür ki, bu məmləkətin adı Ərəb istilasından dövründə Xürrəmilər hərəkatının başçısı, Azərbaycan sərkərdəsi Babəkin adı ilə bağlıdır və «Babəkin odu» mənasındadır. Əlbəttə, bu fikirlə razılışmaq olmaz, çünki IX-X əsr ərəb, fars, türk və s. mənbələrdəki Azərbaycan adının yazılışları bu mülahizəni inkar edir. Belə olmasaydı toponimin Azərbəkən yazılışına rast gələrdik.

Azərbaycan paleotoponiminin mənşəyi haqqında ən geniş tədqiqat aparən Ə.Dəmirçizadə olmuşdur. Onun fikrincə, Azərbaycan adı adallanlı, yaxud atəspərəstlər başçısı mənasında işlədilən Atarbad sözündən törəmişdir (21, s.29).

Azərbaycan paleotoponiminin müxtəlif yazılışlarının

ümumi cəhəti budur ki, onların hamısı oda sitayiş edilən zərdüşt (oda sitayiş) dininin geniş yayıldığı diyar, ölkə mənasını bildirir.

Bizcə, Azərbaycan coğrafi adı Azər və baycan sözlərinin birləşməsindən ibarət olub «Odlar ölkəsi», «Odlar diyarı» mənasındadır.

BAKI ŞƏHƏRİ. Keçmiş əsrlərin yadigarı olan Bakı şəhərinin adının mənası nədir? Bununla bağlı müxtəlif araşdırmalar aparılmış, bir-birinə zidd olan ayrı-ayrı fikirlər söylənilmişdir. Şəhərin yaranması və tarixi inkişafının öyrənilməsi sahəsində uzun müddət çalışan qiymətli kitab və çoxlu məqalələr çap etdirən əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru Sara Aşurbəylinin və eləcə də bir çox tarixçi, coğrafiyaşünas və dilçilərin qənaətinə görə, Bakı sözü X əsrdən etibarən yaşayış sahəsi olmuşdur. Bakı şəhərinin adı mürəkkəb və çətin izah edilən paleotoponimlərdən biridir. Şərq və Avropa mənbələrində müxtəlif variantlarda izahına cəhdlər edilmişdir. Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, Bakı toponiminin bu vaxta qədər müxtəlif yazılış variantları olmuşdur: Xunsar, Baqavan, Atəşi Baguan, Bakuyə, Bakı, Baku, Bakuh, Baka, Badku, Bakıyyə, Baki və s. Uzun illər apardığımız tədqiqatlar hər hansı bir toponimin əmələ gəlməsini izah etmək üçün orada məskunlaşan əhalinin dilini və ərazinin toponimik stratiqrafiyasını öyrənməyin vacibliyini üzə çıxarır. Milad tarixindən əvvəl birinci minilliyin sonunda və eramızın ilk əsrlərində Xəzər dənizinin qərb sahillərində irandilli massaket (maskut) tayfaları məskunlaşmışlar.

Bakının ən qədim adı Xunsar olmuşdur. Oykönimin adına antik mənbələrdə və xəritələrdə, habelə son dövrlərə aid yazılı mənbələrdə xunsar yazılışında rast gəlinir. Bu paleotoponimin tədqiqi onu qədim İran dövrünə aparır, yəni 3 min ildən artıq bir dövr ərzində mövcudluğunu göstərir.

Xunsar toponiminin mənəsi «günəşə doğru çevrilmiş» deməkdir (10, s.17).

Mənbələrdən aydın olur ki, Bakı sözünün ən qədim və geniş yazılmış forması Bakuya//Bakua-dır («ya» və «a» ərəb dilində vilayət, şəhər, yaxud da hər hansı digər yaşayış məntəqəsini bildirmək üçün ismə əlavə edilən şəkilçidir).

X əsr ərəb coğrafiyaşünası Əl-Məsudi ilk dəfə olaraq Bakı toponimini Bakuya yazılışında qeyd edir. O yazır: «Burada (Bakıda – N.M.) ağ neft və başqa mədənlər vardır. Bura Şirvan məmləkətinin sahil şəhəridir (126, s.58). V-VI əsr mənbələrində Abşeron ərazisində Hormüzd odunun yandığı Baqavan və Atəşi Baquan toponiminin olduğu göstərilir. Baqa və Baqu komponentləri bir sıra Hind-Avropa dillərində allah, günəş mənasındadır. VI əsrə aid olan məxəzlərdə Abşeron yarımadasında Bazqun vilayətinin mövcud olması qeyd olunur. VII əsrə aid məxəzlərin birində həmin ərazidə bakanların yaşadığı qeyd edilir. Çox ehtimal ki, bu ərazidəki ən qədim sakinlər oda və günəşə sitayiş etmişlər. Baqavan və Baquan sözlərinin mənəsi od mənbəyi, müqəddəs torpaq, atəşpərəstlər şəhəri, allahların məskəni deməkdir».

Bakı toponiminin Bağavan adından yaranmasını irəli sürən tədqiqatçılar da vardır. Bağavan İran dillərində «Bağa (Allah) yeri» mənasındadır. Bir qrup tədqiqatçı Bakı adını qədim türk dillərində işlənmiş baqu (təpə, yamac) sözləri ilə bağlayırlar.

Toponimik araşdırmalar göstərir ki, «təpə» sözü coğrafi termindir, təklidə toponim kimi işlənmiş. Təpə, məlum olduğu kimi, toponimin yaranmasında və formalaşmasında işlənir.

D.L.Lopatinski Bakı coğrafi adını Bako sözü ilə əlaqələndirərək lak dilində «təpə» anlayışında olmasını qeyd edir.

Əlbəttə, lüğətə əsaslanıb toponimin mənasını vermək çox zaman həmin coğrafi adın mənşəyinin qeyri-elmi izahına gətirib çıxarır. Bu baxımdan D.L.Lopatinskiyin fikri ilə razılaşmaq çətindir. Onun fikrini təkrar edən Əli Hüseynzadə və İzzət Abdullayevin Bakı toponiminin mənşəyi barədə irəli sürdükləri mülahizələr də inandırıcı deyildir. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, Bakı farsca «badukubə» sözündən olub, küləkli yer, küləkdöyən şəhər deməkdir.

Arxeoloji tədqiqatlar indiki Bakının VII-VIII əsrlərdə yaşayış yeri olmasını göstərir. Lakin İçəri şəhərdə və Qız qalasında aparılan son tədqiqatlardan Bakının daha qədim tarixə malik olması üzə çıxır.

Bir qrup tədqiqatçılar, o cümlədən şərqsünas Cen Marten K.P.Patıkov bu coğrafi adın kökünü «Baku» şəklində götürərək onu qədim müəlliflərin işlətdiyi Bakavan – yəni «Allahın olduğu yer» kimi izah etmişlər.

Kəsrəvi Təbrizinin fikrincə, Bakıya qədimdə Bacərvan deyilirmiş, bunun da mənası Allah şəhəri, allah məkanı deməkdir.

Tədqiqatçı Əjdər Fərzəli «Elm və həyat» jurnalında dərc etdirdiyi məqaləsində «Bakı» toponimi guya qədimdə mövcud olmuş bağ (bək) türk qəbiləsinin adından yaranmasını qeyd edərək coğrafi adın «bəklər şəhəri» olduğunu göstərir.

XII əsrin böyük Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqani bu şəhərin adını öz qəsidələrinin birində «Baku» şəklində xatırlatmışdır. Şairin XVII əsrdə köçürülmüş və hazırda Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan «Divan»ının əlyazmasında belə variantda qeyd etmişdir: «Baku Şirvanın qəsəbələrindən biridir və hündür dağın yuxarısında çox böyük bir qələdir».

Maraqlıdır ki, ondan bir əsr sonra yaşamış Həmdullah

Qəzvini «Nüzhət-ül-qülüb əsərində Bakını günün birinci yarısında özündən aşağıdakı eyni adlı qəsəbə üzərinə kölgə salan uca bir dağın qayaları arasında yerləşən qələ kimi təsvir edir.

Avropadan XII əsrə gəlib, Xəzər dənizi ilə Bakının yanından Dərbənd tərəfə hərəkət edən və şəhərə dənizdən baxan Əbu Həmid Əndəlusi əl Qariatı «Səyahətnamə» əsərində şəhərin adını «Bakuh» yazılışında işlətmişdir. Əgər Bakuh sözünə diqqət yetirsək, görürük ki, coğrafi ad iki komponentdən ibarətdir: «Ba» - «kuh». Bu sözü morfoloji cəhətdən təhlil etdikdə məlum olur ki, şəhərin adı «Dağlıq» sözünün farscadan tərcüməsidir. «Ba» isə aydın olur ki, «lıq» şəkilçisi mənasındadır.

F.A.Brakhauz və İ.A.Yefronun 1891-ci ildə çap olunmuş ensiklopedik lüğətində belə bir məlumata rast gəlirik: «Baku və ya Bakuye adının əsl farsca badkubə külək döyən hesab olunur ki, burada keçmişdən güclü şimal küləyi əsirmiş.

XX əsrin 20-ci illərində Flinders Petri «Bakı» paleotoponiminin baxhal sözündən əmələ gəlib «doğan günəş dağı» mənasında olması fikrini irəli sürür.

İslam ensiklopediyasında Bakının türk dilində Baş kənd mənası verdiyi qeyd edilir. V.A.Nikonov Bakı coğrafi adını abadku sözündən olub «abad» - şəhər, «ku» - od, yəni od şəhəri mənasında izah edir. Şübhəsiz ki, V.A.Nikonovun bu mülahizəsi az inandırıcıdır.

Sara Aşurbəyli «Bakı» paleotoponiminin vaxtilə bu ərazidə yaşamış «bagı», yaxud «baki» qəbiləsinin adı ilə əlaqədar olduğunu qeyd edir. Uzun illərin gərgin axtarışlarının nəticəsində müəllifin gəldiyi qənaət daha elmi və ağılabatan olması ilə diqqəti çəkir.

BAZARYURD DÜZÜ (Baş Qafqaz silsiləsinin hündür

zirvəsi). Qədim türk tayfalarından biridir və Azərbaycan toponimiyasında dərin izlər buraxmışdır. Bazar tayfasının adı ilə əlaqədar yaranmış oronimlər xüsusi maraq doğurur. Bunlara Bazar düzü (Baş Qafqaz silsiləsinin şərqində), Bazaryurd (Qusar rayonu), Bazardağ (Goranboy rayonu, Yuxarı Ağcakənd kəndi), Bazar dərəsi (Qubadlı rayonu), Bazar qobu (XIX əsrdə Zaqatala qəzasında) (278, s.28) və digər oronimləri misal göstərmək olar. Bazardüzü dağı Baş Qafqaz silsiləsinin şərq hissəsində üç zirvədən ibarət ən yüksək dağdır. Adından məlumdur ki, dağ onun ətəyində yerləşən düzün adı ilə adlanmışdır. Görünür, bu düz keçmişdə Bazar tayfasının yaylaq yeri olmuşdur. Azərbaycanın şimal-qərb zonasında Bazar adlı kənd vardır. Bu coğrafi ad gürcü mənbələrində XI əsrdən məlumdur (195, s.181). Bazardüzü dağı məhz bu zonada yaşamış Bazar tayfasının adı ilə bağlıdır. Həmin fikri oronimdəki «yurd», yəni yaylaqda müvəqqəti düşərgə düzü də təsdiqləyir. Məsələn, Tuqyurd (Dağlıq Qarabağ), Xəzəryurd (Ordubad rayonu), Kürd-yurd (Goranboy rayonu) və b. toponimlər də məhz qədim türk mənşəli Tug, Xəzər və Kürd etnonimləri ilə əlaqədardır.

BƏRDƏ ŞƏHƏRİ (Bərdə rayonu). Azərbaycanın ən qədim yaşayış məntəqəsi adlarından biri də Bərdədir. Bu şəhərin ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan maddi-mədəniyyət abidələri olmasına dəlalət edir. Həmin tapıntılar bir daha isbat edir ki, Bərdə hələ eramızdan əvvəl V yüzilliklərdə böyük bir ticarət şəhəri olmuşdur. Orta əsrlərdə Bərdə şəhəri mühüm ticarət şəhəri kimi tanınmışdır. Elə bu səbəbdən də IX-X əsr ərəb mənbələrində, habelə adı çəkilir və bu şəhərin coğrafi mövqeyi strateji əhəmiyyəti haqqında qiymətli məlumatlar verilmişdir. Həmin mənbələrdə Bərdə oykonimin müxtəlif yazılışlarına rast gəlinir.

X əsr ərəb səyyahlarının İbn Havqəl Bərdəni Aranın

(Azərbaycanın keçmiş adlarından biridir – N.M.) anası adlandırılıb qeyd edir ki, «bu yerlərin (Azərbaycanın) ən yaxşısıdır. Şəhər çox böyükdür. Onun bir fərsəz uzununu, bir qədər az isə eni vardır. Bura parlaq vəziyyətdə və çox yaxşı haldadır. Bu isə onun say havasından, məhsuldarlığından, əkin, meyvə, ağac və çayların çoxluğundan irəli gəlir. Rey və İsfahandan sonra İraqla Təbəristan arasında Bərdə tək böyük və məhsuldar, tutduğu mövqeyi və xəzinəyə verdiyi gəlirə görə yaxşı yer tutur» (9, s.96).

Qarabağ düzündə yerləşən Bərdə şəhəri Azərbaycanın qədim paleotoponimləridəndir. Qədim şəhərin xarabalığı indiki Bərdə şəhərinin yaxınlığındadır. Arxeoloji materiallar, o cümlədən Makedoniyalı İskəndər, Selevkilər, Arşakilər və Roma imperatoru Avqust dövrünə aid buradan tanınmış numizmatik materiallar Bərdənin hələ eramızdan əvvəl ellin ölkələri ilə əlaqələrini göstərir.

Şəhərin salınması haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Ərəb tarixçisi Bəlazuri (IX əsr) Bərdənin Sasani hökmdarı I Qubadın (488-531), İran tarixçisi Həmdullah Qəzvini (XIV əsr) Makedoniyalı İskəndərin (eramızdan əvvəl IV əsr) dövründə salınması göstərmişlər. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda Bərdə adlı digər bir yaşayış məntəqəsi də mövcud olmuşdur. Urmiya gölündən cənubda yerləşən həmin şəhər haqqında ilk dəfə ərəb coğrafiyaşünası İbn Xordadbeh (IX əsr) məlumat vermişdir. Maraqlıdır ki, qədim kitablərdə həmin ərazidə eramızdan əvvəl VIII əsrdə Manna şəhərləri arasında Parda şəhərinin də adı çəkilir. Məhz buna görə də bəzi tədqiqatçılar hər iki şəhər (Bərdə və Parda) adının eyni mənşəli olduğunu ehtimal edir.

Antik dövrümüzün şahidlərindən biri olan Bərdə paleotoponimin mənşəyi haqda bu vaxta qədər yekdil bir fikir yoxdur. Elə bu səbəbdən də Bərdə coğrafi adının mənşəyinə

dair irəli sürülən mülahizələri nəzərdən keçirək. Görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» poemasında Bərdənin coğrafi təsvirinə rast gəlirik:

Hərüm adlanırdı bu yurd hər yerdə,
İndicə adına deyirlər Bərdə
Bu mərdlər, gözəllər yurdunda inan,
Çox saysız xəzinə gizlənmiş zaman.

A.Məmmədov bu coğrafi adın mənşəyinə toxunaraq yazır: «Şəhər «Bərdə» adının verilməsinə gəldikdə demək lazımdır ki, hələ IV əsrdə r, «Perozapafom» kimi məlum idi. Belə bir ehtimal var ki, şəhər Sasani şahı Firuzun adı ilə əlaqədardır. Sonralar şəhər «Firuz», «Peroz», «Partov», «Barza» şəkillərinə keçərək, nəhayət «Bərdə» olmuşdur» (A.Məmmədov. Coğrafi adların sirri. Bakı, 1969, s.33).

T.Q.Səlimov Bərdə coğrafi adın mənşəyinə toxunaraq qeyd edir ki, «Bər» sözünün isə qədim fars dilində «qadın döşü, yaxud qalınlıq, qadın incəliyi mənalarındadır» (253, s.54).

Bərdə toponiminin mənşəyi haqda coğrafiyaşünas Rəmzi Yüzbaşov yazır: «Bərdə (şəhər, rayon) – dil mənsubiyyəti və mənası məlum deyildir. Bərdə sözünün tayfa və ya tayfa başçısı adı olduğunu ehtimal tərzdə söyləmək mümkündür».

Müəllifin bu mülahizəsi düzgün deyildir. Əgər coğrafi adın dil mənsubiyyəti və mənası məlum deyilsə, onda həmin toponimin etimologiyası haqqında mülahizə irəli sürmək olmaz.

Bəzən toponimin izahını verərkən müəlliflərdən bir qrupu digər dillərdə olan lüğətlərə əsaslanırlar. Lüğətə əsaslanaraq coğrafi adın etimologiyasını vermək çox zaman müəllifi yalnız mülahizə sürməyə sövq edir. Məsələn, Bakı

şəhəri – Baku-kubə sözündən olub küləkli şəhər, lak dilində – təpə mənasında mülahizələri buna parlaq misaldır.

Bu baxımdan da Bərdə toponimi də izah olunmuşdur. «Bərdə yer adına ona oxşar ərəb dilində fonetik cəhətdən oxşar «bard» sözü vardır. Bus öz ərəd dilində iki mənada «soyuq», «sərinlik» və «daş» mənələrindədir. Həmçinin fonetik tərkibinə görə Bərdə coğrafi adına oxşar sözlərə İran dillərində də rast gəlirik: «bərdə», «bərdi», pərtov və s. Çox maraqlıdır ki, bu sözlər bir-birinə oxşar sözlər olsa da mənaca tamamilə bir-birindən fərqlənirlər: bərdə – qul, bərdi – papirus, pərtov isə – işıq, parlaqlıq deməkdir.

N.Ə.Nəbiyev Bərdə toponiminin izahını belə verir: Azərbaycanın Qarabağ düzündə şəhər, eyni adlı inzibati rayon mərkəzi. Əsas eramızdan əvvəl IV əsrdə qoyulmuşdur. Fars dilində «gül yeri» mənasındadır.

Bir-birinə zidd olan müxtəlif fikir və mülahizələrin söylənilməsi bu toponimin ayrı-ayrı mənbələrdə, bir çox yazılış variantlarının olmasına gətirib çıxarır. Aparılan toponimik arealı vardır. XIX əsr rus tədqiqatçılarından Qırım – Qırjımaylo hələ çox qədimlərdə Orta Asiyada yaşamış s a k a tayfalarının Bərdə adlı şəhəri olduğunu göstərmiş və onu türk mənşəli coğrafi ad kimi izah etmişdir. Bundan əlavə bu toponimə Türkmənistanda Bardalıq obası, Dağlıq Altayda Köhnə Bərdə, Böyük Bərdə kənd adları, Kiçik Bərdə çay adı, Rusiya Federasiyası ölkəsində Bərdə adlı üç çay adı və bir yaşayış məntəqəsi (Permdə), Qərbi Sibirdə Bərdə çayı, Gürcü mənbələrində Bardos, Bardavi, ərəb mənbələrində Bərdə`ə, Bərzə`ə yazılışlarında rast gəlirik.

Professor Vilayət Əliyev Bərdə toponimi haqda yazır: Eramızdan əvvəl VIII əsrdə Atropatenada, Urmiya gölü yanında Parda//Parta şəhəri olmuşdur. Bu şəhər eramızdan əvvəl 719-cu ildə Assar padşahı Sarqon II kitabəsində xatır-

lanır. Akademik Q.A.Melikeşvilinin fikrincə həmin Parti oykonimi ilə Albaniyadakı Parta (V) – Barda-Bərdə oykonimləri arasında istər quruluşca, istərsə də semantik cəhətdən bir uyğunluq var (35, s.179).

Bərdə coğrafi adının mənşəyini görkəmli dilçi alim akademik Ağamusa Axundov türk sözü kimi izah edir. Bəs türk dillərində Bərdə nə deməkdir? O hansı mənalarda işlənir? Bərdə sözünün mənşəyi baxımından qədim türk dillərinə mənsub abidələrin dilində «qab, piyalə, Kuzə mənalarında işlənən b a r t sözü diqqəti cəlb edir. Görünür Bərdə sözünün əsasını da həmin söz təşkil edir. «Ə» şəkilçisinə gəldikdə, qeyd etmək olar ki, hələ görkəmli alman türkoloqu ə/a şəkilçisinin mövcud olduğunu göstərmişdi. Deməli, «qab», «piyalə» mənalarını bildirən bart sözünə sifət düzəldən «a» şəkilçisinin artırılması ilə qablı, piyaləli mənalarını ifadə edən Bərdə sözü yaranmışdır. Bizcə bu fikir əvvəlki mülahizələrə nisbətən daha elmidir.

BUM KƏNDİ (Qəbələ rayonu). Bu kəndin ərazisindən axan kiçik çay da Bumçay adlanır. Çay yaxınlığında mövcud olan eyni adlı yaşayış məntəqəsinin adını əks etdirməsinə görə belə adlandırılmışdır. Bum kəndinin yaxınlığında çoxlu obyektlər də: «Bum yamacı», «Bum çökəkliyi», «Bum dərəsi», «Bum təpəsi», «Bum yoxuşu», «Bum yarıqanı» və çoxlu mikrotoponimlər də qeydə alınmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, Qəbələ rayonunda Bum kəndinin adı oradakı «Bum» adlanan qayanın adı ilə eynidir (94, s.40). Toponimik araşdırmalardan məlum olur ki, «Bum» termini iştirak edən coğrafi adların arealına respublikamızın digər bölgələrində də təsadüf edilir: Bum dərəsi, Bum təpəsi (Zaqatala rayonunun Matsex kəndi), Bum qayası (Naxçıvan MR-ın Şərur rayonu), Bum keçidi (Yardımlı rayonunun Qabaqdili kəndi) və digər obyektlərdə də bum sözü iştirak etmişdir.

Hazırda Dağlıq Altayda Kara-Bom, Buam-Pastax, Ağ-Bom, Uzun-Bom, Kok-Bom və s. coğrafi adları da vardır. Bum qədim türk mənşəli coğrafi terminlərdən biridir. Yuxarıda haqqında qeydlər etdiyimiz «adur» kimi, Azərbaycan toponimiyasında əksini tapmış bəzi sözlər müasir Azərbaycan dilində və onun dialektlərində saxlanıldığına görə biz onları şərti olaraq qədim türk mənşəli hesab edirik. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, vaxtilə bu terminlər Azərbaycan dilində mövcud olmuş və sonralar tədricən unudulmuşdur. Deməli, coğrafi adlarda əksini tapmış, daşlaşıb qalmış bu sözlər bir tərəfdən türkdilli toponimlərin qədimliyini göstərirsə, digər tərəfdən isə dilimizin tarixi nöqtəyi-nəzərdən qiymətli mənbələridir.

«Bum» termini ilə yaranmış toponimlərdə bu sözün müxtəlif yazılış variantlarına rast gəlirik: bum, baom, biom, boom, bom və s.

Rus şərqşünası, türkoloq, akademik B.B.Radlov lüğətində yazır ki, türk dillərində bum – «çaylı dərə» deməkdir (284).

Bu terminin məna çalarlığı olduqca müxtəlifdir. Bum Altay və Saxada (Yakutiyada) «bom/buom» - keçilməz yer (dağda meşədə), dar, dərə, ensiz vadi formalarında bir sıra toponimlərin tərkibində və ayrılıqda işlənir.

Bəzi mənbələrdə bu coğrafi ada Qəryə – Bum yazılışında rast gəlinir ki, bunun da mənası ərəb dilində kənd deməkdir (37, s.815).

Digər Altay-türk dillərində isə bum və ya boom formalarında – dar dərədə əmələ gələn sıldırım, dik qayalıq, hündür divar, burun formasında uca, sıldırım qaya (271, s.8-9); «çay ilə dağarası dar dərə» (37, s.805) və digər mənalarda işlənildiyi qeyd olunur.

Bum kəndinin mənşəyinə dair bir-birini təkzib edən və

bir-birinə oxşar olan mənalar mövcuddur.

Bir qrup alimlər Bum kəndinin İran dillərində «ölkə», «torpaq» mənasında olduğunu ehtimal edirlər.

Lakin toponimik araşdırmalar isə bu mülahizəni inkar edir. Çünki bum coğrafi termini türk mənşəli sözdür.

Bum kəndi eyni adlı çayın sahilində və Kümə dağının ətəyində yerləşmişdir. «Bum» termini qədim türk dillərində «çaylı dərə» çətin keçilən yer mənasındadır. Bum kəndi yerləşdiyi ərazinin coğrafi mövqeyini əks etdirir. Belə ki, yaşayış məntəqəsinin Kümə dağının ətəyində iki dağın arasında Bum çayının düzənliyinə çıxdığı ərazidə yerləşməsi, daha doğrusu, onun salındığı ərazinin xarakter xüsusiyyətini əks etdirməsi bizim bu mülahizəmizi təsdiqləyir.

ÇAĞARLI DAĞI (Şuşa rayonu). D.D.Pagirev XIX əsrin II yarısında Şuşa qəzasında Çağarlı adlı dağın adını qeyd edir (278, s.227). Tədqiqatlar göstərir ki, bir çox inzibati rayonlarımızda Çaxırlı kəndi (İmişli, Göyçay və Masallı rayonları) adlarında olduğu kimi (160), bu etnonimik oronim Cənub Şərqi Avropada yaşamış qədim türkdilli bolqarların Çakar (Çakir) tayfasının adını əks etdirir (185, s.36). Azərbaycan oykonimiyasında bu tayfanın adı Çaxırlı yazılışında əksini tapmışdır. Respublikamızda Çaxırlı kənd adları hazırda atlas və xəritələrdə təhrif şəklində verilmişdir. Həmin kəndlərin yaxınlığında yüzlərlə mikroobyekt adları çakarlı tayfasının adını qoruyub saxlamışdır. Bu etnonimik oronimlərə Çaxırlı təpəsi, Çaxırlı qobusu, Çaxırlı örüşü (Masallı rayonu), Çaxırlı düzü, Çaxırlı məhəlləsi (İmişli rayonu) və s. misal göstərmək olar. Diqqəti cəlb edən odur ki, Çagarlı dağ adı da çox cüzi fonetik dəyişikliklə («k» - «g») çakar enonimini olduğu kimi saxlamışdır.

ÇIRAQQALA QALASI (Dəvəvi rayonu). Azərbaycanın qədim maddi-mədəniyyət abidələrindən biri də Çıraqqala

ladır. Antik dövr tarixçilərindən bir qrupu bu qalanın yaranmasını eramızdan əvvəl IV əsrdə yaşamış Makedoniyalı İskəndərin (e.ə.356-323-cü illər) dövrü ilə əlaqələndirirlər. Bu haqda bəzi xalq rəvayətləri də vardır. Bu qalanın guya Xəzər dənizinə – Dəvəvi yaşayış məntəqəsinə qədər davam etməsini söyləyirlər. Tarixi qaynaqları izlədikdə məlum olur ki, Azərbaycanda Sasanilər dövründən (III-VII əsrlərdə) 1931-1932-ci il və 1963-64-cü illərdə aparılan arxeoloji araşdırmalar həmin ərazinin Çıraqqalayadək olan hissəsi (təqribən 60 kilometr) öyrənilmişdir. Gilgilçay hövzəsindən dağın düşünədək 5 kilometr məsafədə divar ağ kərpicdən tikilmişdir. Kolanı kəndində divarların hündürlüyü 5-7 metr, bəzi yerlərdə isə 7-11 metrə çatmış. Hər 20-30 metr məsafədə bürc və qüllə ucaldılmışdır. Səddin 3-cü hissəsi Çıraqqalanın 600 metrliyindən başlayır və Təkyə kəndinədək uzanır. Bürc və divarlar əsasən yonulmamış dağlardan tikilmişdir.

Çıraqqala okean səviyyəsindən 1232 metr hündürlüyündə Dəvəçi rayonunda ən hündür dağ zirvəsində çılpaq qayanın üzərində tikilmişdir. Silindrvari bürclərlə möhkəmləndirilmiş qala divarları qapalı forma yaratmışdır. Çıraqqala 12 yarım dairəvi bürcdən ibarət olmaqla yonulmamış sal daşlardan hörülmüşdür. Təkcə baş bürcə kərpicdən üzlük çəkilmişdir. Vaxtilə qədim Azərbaycanın şimal sərhədlərinin müdafiə olunmasında Çıraqqala xüsusilə onun baş bürcü xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Yerli yaşlı sakinlər belə rəvayət edirlər ki, düşmənin yaxınlaşmasını ətrafda yaşayan əhaliyə xəbər vermək məqsədilə qalanın baş bürcündə tonqal yandırarmışlar. Güya bu səbəbdən də qala Çıraqqala adlandırılmışdır.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan ərazisindəki bir qrup qalalar vardır ki, onlar Milad tarixindən xeyli əvvəllər tikilmişdir. Məsələn, Govurqala islamiyyətdən çox-çox əvvəl tikil-

diyindən ona Gavurlar (müsəlman olmayanlar) qalası deyilməmişdir. Bizcə belə qalalardan biri də Çıraqqaladır.

XIX əsrə aid mənbələrin birində Yelizavetpol (Gəncə) qəzasının ərazisində «Çıraqlı başı» dağ adı qeyd olunmuşdur (147, s.335). Əlbəttə, Çıraqlı başı dağı ilə Çıraqqala qalası eyni mənşəli deyildir. Çıraqlı başı oronimi Çıraqda 62 ailədən, 80-ci illərdə isə 79 ailədən ibarət Çırqalı adlı tayfanın yaşaması məlumdur. Çıraqlı orta əsrlərdə Qızılbaş tayfalarından birinin adı olmuşdur. Bu tayfanın adı Azərbaycanda Cırağuz (Xocavənd rayonu), Çıraqdərə (Xanlar rayonu), Çıraqdərə (Kəlbəcər rayonu), Çıraqlı yoxuşu (Daşkəsən və Laçın rayonları) toponimlərində də öz əksini tapmışdır. Bərdə rayonunun Soğanverdiklər kəndi yaxınlığında «Çıraq düzü», Ağdam rayonunun Əhmədalılar kəndi ərazisində «Çıraqlı yeri», Şamaxı rayonu ərazisində «Çıraqlı təpə» və b. toponimlər də bu tayfanın adını qoruyub saxlamışdır.

Çıraqlı tayfasının mənşəyi məlum deyildir. Strabonun «Coğrafiya» əsərində Şimali Qafqaz çöllərində Sirak adlı tayfanın adı çəkilir (288, s.480). Çox güman ki, eramızın əvvəllərində Şimali Qafqazda yaşamış Sirak tayfasının əsl adı məhz «Çıraq»dır. Lakin qədim yunan dilində «Ç» səsi olmadığına görə Strabon onu «S» səsi ilə «Sıraq» kimi yazmışdır. Sıraq tayfasının eramızın II əsrindən sonra Qafqaz ərazisində yaşaması qeyd olunur (179, s.119). Deməli, «çıraq» sözü ilə bağlı oroqrafik obyekt adları Sıraq (Çıraq) tayfasının adını əks etdirir.

Çıraqqalının yaranması tarixini Makedoniyalı İskəndərin dövrü ilə əlaqələndirilməsi heç də təsadüfi deyildir. İkinci birtərəfdən isə də Strabonun «Coğrafiya» kitabında Şimali Qafqaz çöllərində Çıraq adlı tayfanın adının çəkilməsi də bizə imkan verir ki, qalanın həmin tayfa adı ilə bağlı olaraq yaranmasını söyləyək (288, s.480).

Lakin Dəvəçi rayonun ərazisindəki Çıraqqaya dağ adı Çıraq tayfası adı ilə bağlı deyil. Q.Ə.Qeybullayev tarixi mənbələr əsasında indi Çıraqqala adlanan qalanın erkən orta əsrlərdə «Xursanqala» və qayanın «Səngi Xurs» (Xurs qayası) adlandığını müəyyənləşdirmişdir.

Bizcə çıraq sözü ilə yaranmış zəngin sayda olan toponimlər bu tayfanın adını tarixi bir abidə kimi qoruyub saxlamışdır.

Çıraqqala qalasının yaxınlığındakı «Qalaaltı» müalicə əhəmiyyətli sanatoriyasının adı «Çıraqqala altı» sanatoriyası adlandırılmalıdır. Çıraqqalanın ətəyində «Qalaaltı» adı ilə tanınan mineral bulağı da vardır. Qədim türk dillərində isə «çerak» - mineral su mənasındadır. Deməli, Çıraqqaya – mineral su qayası deməkdir.

ÇULLU KƏNDİ (Cəbrayıl və Ağdam rayonları). Respublikamızın bəzi coğrafi adlarının mənşəyinin izahında rəvayət və əfsanələrdən də istifadə olunur. Məsələn Astara şəhəri (Astara rayonu), Sumqayıt şəhəri, Ceyranbatan gölü (Bakı şəhəri, Abşeron rayonu), Masallı şəhəri, Ərkivan kəndi (Masallı rayonu) Qax şəhəri (Qax rayonu) və s. Belə toponimlərdən biri də Çullu yaşayış məntəqəsi adıdır. Yerli sakinlərdən bəziləri bu kənd adını «çul» sözü ilə əlaqədar olaraq yaranmasını söyləyir. Güya bu kəndin qədim sakinləri çul toxumaqla, hazırlamaqla məşğul olduqlarından yaşayış məntəqəsi «çullu kəndi» adlandırılmışdır. Çul sözü çox mənalı sözlərdən biri olub geyim, paltar, üstündə belini örtmək üçün salınan qıldan və ya yundan toxunan qalın örtük və s. deməkdir. Xalq arasında «Çul kimi yerə sərilmək», «Çulunu sudan çıxarmaq» və s. məsələlər də çəkilir.

İkinci bir rəvayətdə qeyd olunur ki, kənd sakinlərinin peşəsi at, qatır və eşşəklə digər kəndlərə yük daşımalarına görə digər kənd sakinləri onlara Çullular demişlər. Əlbəttə

belə rəvayətlərin elmi əsası olmadığından oykonimin mənşəyini bu mülahizələrlə bağlamaq qeyri-elmidir. Azərbaycan məmləkətindən Çullu coğrafi adının çoxsaylı arealına bir neçə ərazilərdə rast gəlirik. Çullu kəndi, Çullu təpəsi, Çullu yamacı, Çullu çayı, Çullu dərəsi, Çullu çökəyi, Çullu düzənliyi (Cəbrayıl rayonu), Çullu (Çola) şəhəri (Dağıstan regionunun Dərbənd rayonunda), Qədim Qafqaz Albaniyası dövlətinin on bir vilayətindən biri Çola olmuşdur.

Çullu kəndi (Ağdam rayonunun Quzanlı ərazi vahidliyində), Çullu kəndi (Ağdam rayonunun Maqsudlu inzibati ərazi vahidliyində), Çullu dağı, Çoladağ dağı, Çullu çuxuru, Çullu düzü, Çullu yarğanı (Ağdam rayonu), Bakı şəhərinin Abşeron rayonu ərazisində Çullu dərə, Lerik rayonunun Andurma kəndində Çullu yamac, Çulludağ, Çullu güney, Çullu quzey, Ordubad rayonundakı Çullu dərə, Çullu təpə, Çullu yarğan adlarının olması Çullu adının tayfa olmasını bir daha təsdiq edir və s.

Çullu coğrafi adının XIV-XV əsr mənbələrində iki formada yazılış variantına rast gəlinir: Çollu kəndi, Çullu kəndi. Milad tarixinin əvvəllərində Çola şəhərinin mövcud olması (Dağıstan ərazisində) tarixi mənbələrdə qeyd olunmuşdur. Toponimin tərkibində iştirak edən «çul», «çöl» sözünə milad tarixinin V əsrindən rast gəlirik.

Aparılan toponimik araşdırmalar göstərir ki, geniş areala malik olan çullu oykonimi hun mənşəli türkdilli tayfasının adı əks etdirir (97, s.575). Bu coğrafi adın guya çul istehsalı ilə bağlı olması fikri ilə razılaşmaq olmaz.

Ağdam rayonunun Qiyaslı kəndinin ərazisində mövcud olan Çoladağ oronimi eramızın ikinci əsrində hunların tərkibində Qafqazda məskunlaşmış türkmənşəli çol tayfasının adı ilə bağlıdır. Eramızın əvvəllərində Maskut hökmdarlığının Çola (Çol, Cor, Cud, Cur variantlarda vardır) şəhə-

rinin adı da çol etnonimi ilə bağlıdır (97, s.543).

DİLAĞARDA DAĞI (Füzuli rayonu). Dilağarda tayfasının adı ilə əlaqədar olan toponim «Qobu Dilağarda»dır. Sonralar bu oronim yaşayış məntəqəsi adına çevrilmişdir. Qobu Dilağarda oronimi Azərbaycan dilindəki qobu «çuxur yer», «kiçik dərə», «çökəklik» mənasında və Dilağarda etnonimindən ibarətdir.

Füzuli rayonunun ərazisində Dilağardatəpə oronimi də qeydə alınmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, Dilağarda mənşə etibarilə Qaraqoyunlu tayfa ittifaqına daxil olmuş tayfalardan birinin adıdır. Bu tayfa orta əsrlərdə Cənubi Azərbaycanda yaşamışdır. 1820-ci ildə onların bir hissəsi Şimali Azərbaycana köçmüş və indiki Füzuli rayonunun ərazisində məskunlaşmışdır (272, s.231). Bu tayfanın adını əks etdirən çoxlu mikrotoponimlər də mövcuddur.

DONDARDAĞ (Qazax rayonu). Azərbaycan oronimiyasında iz qoymuş ən qədim tayfalardan biri də Dondardır. Şimali Qafqazda dondarlar haqqında məlumatı ilk dəfə antik yunan müəllifi Miletli Hekatey (e.ə. VI-V əsr) vermişdir (222, s.455). Ondan sonra antik müəlliflərdən Strabon, Pliniy, Tatsit və başqaları dondarları Şimali Qafqaz çöllərində və Azov dənizinin sahillərində məskən salmış bir tayfa kimi qeyd etmişlər. V.V.Latışevin dondarlar haqqında məlumatından aydınlaşır ki, onlar indiki Kuban çöllərində də yaşayırdılar (224, s.63).

Azərbaycan ərazisində Dondardağ, Dondarlı kəndi, Dondar Quşçu kəndi (Tovuz rayonu), Dondarlı kəndi, Dondarlı təpəsi, Dondarlı düzü (Qubadlı rayonu), Dondardərə (Qazax rayonu) və s. coğrafi adlar vardır. Bu toponimlər Dondar tayfasının vaxtilə Azərbaycanda, o cümlədən Dağlıq Qarabağda yaşadıklarını göstərir. Dondar etnoniminin türk mənşəli olması fikri vardır. Ehtimal ki, eramızın

əvvəllərində məhz hunların tərkibində dondarların müəyyən hissəsi Albaniyaya gəlib məskunlaşmışdır (185, s.136-137).

ƏLİNCƏ DAĞI (Naxçıvan MR Culfa rayonu). Dağ Əlincə çayının sağ sahilində sıldırım qayadan ibarətdir. Əlincə adlı qala da bu sıldırım qayanın zirvəsində yerləşir. Antik dövrlərə aid mənbələrdə bu dağın adı çəkilmir. Tədqiqatçılara görə, Əlincə qalasının yaranma tarixi VI-VII əsrlərə təsadüf edir. Bu faktlardan çıxış edərək Əlincə dağ adı eramızın ilk əsrlərindən mövcud olmasına şübhə yeri qoymur. İspan səyyahı Ryui Qonsales Klavixo Azərbaycan haqqında yol qeydlərində yazır: «Əlincə qalası uca dağda idi. Divar və bürclərlə əhatə olunmuşdur. Qala dağın lap zirvəsində ucalırdı» (222, s.162). Maraqlısı burasıdır ki, mənbələrdə dağın «Alancik» yazılış variantına da rast gəlinir və onu qədim türk sözü olan alan «düzən» sözündən yaranmasını izah edənlər də vardır. Bu mülahizəyə görə, coğrafi ad qədim türk dillərində alan sözü «hamar», «düz», «açıq yer» mənasındadır (217, s.33). Deməli, toponim alan «düz» və Azərbaycan dilində kiçiltmə mənalı – **cik** şəkilçisindən ibarətdir.

ƏRKİVAN KƏNDİ (Masallı rayonu). Viləş çayının sağ sahilində yerləşən, ulu keçmişimizi özündə sirr kimi saxlayan, uzun əsrləri, minillikləri arxada qoymuş, antik dövrlərdən keçmişimizdən xəbər verən, paleooykonimlərimizdən biri də Ərkivan kənd adıdır. 1985-ci ildə Azərbaycan Elmlər akademiyası Tarix İnstitutunun Paleolit arxeoloji ekspedisiyası professor Əsədulla Cəfərovun rəhbərliyi altında ilk dəfə Viləş çayının sağ sahilində yerləşən Ərkivan kəndi ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmışdır. Bu tədqiqat zamanı Ərkivan kəndi ərazisində üst paleolit dövrünə aid daş məmulatı tapılmışdır. Bu tapıntı bizə Ərkivan ərazisində qədim insanların məskən salmasını söyləməyə imkan verir.

Aparılan arxeoloji qazıntılara və ulu babaların deməsinə görə 2000 il bundan qabaq Ərkivan yaşayış məntəqəsi və Ərkivan qalası mövcud olmuşdur.

Ərkivan qalası məmləkətimizin çoxəsrlik mədəniyyətinin ulu yurdunun qüdrətini hazırda dünyada təsdiqləyən antik dövr mədəniyyətinin bir yadigarıdır. Ərkivan qalasının yaxınlığında qeyd etdiyimiz kimi antik şəhər yerinin xarabalıqları mövcuddur. Ərazidən aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət abidələri qalıqları və qalanın müdafiə məqsədi daşması burada qədim şəhərlərdən birinin ərazisində olmasına dəlalət edir (çox güman ki, həmin şəhər xarabalığı yerində Ərkivan şəhəri olmuşdur – N.M.). Antik şəhər xarabalığı ərazisi təqribən Ərkivan kəndinin qərb hissəsindəki relyef xüsusiyyətlərinə görə hündürükləri əhatə edir. Çox ehtimal ki, bu şəhər xarabalığı keçmişdə mövcud olmuş Ərkivan şəhəri adlanırmış. Ərkivan şəhərinin maddi-mədəniyyət nümunələri torpağın altında qalmışdır. Bizə elə gəlir ki, şəhər xarabalığı ərazisində gələcəkdə xüsusi arxeoloji tədqiqatlar aparılacaq, bu şəhər yerində tapılan maddi mədəniyyət abidələrinə dair zəngin məlumatlar əldə etməyə imkan verəcəkdir.

Bu faxta qədər Ərkivan paleotoponiminin mənşəyinə dair müxtəlif mülahizələr, rəvayətlər və xalqetimologiyası mövcuddur.

Rəvayətlərin birində söylənilir ki, guya bu kəndin ilkin sakinləri çox ərkyana danışdıqlarına görə kəndə də Ərkivan deyilmişdir. «Ərkivan» - ərkyana, ərklilər, ərkedib söz danışanlar mənasındadır. Ərkivan – ərkedib danışanların əkredənlərinin məkanı deməkdir.

Bir qrup dilçi alimlər Ərkivan toponimini «ağac», «kol bitkisi» adı ilə əlaqədar yaranmasını qeyd edirlər. Guya bu kəndin ərazisində «ərki» adlı ağac növü bityindən, kənd hə-

min ərazidə salınmasına görə Ərkivan adlandırılmışdır. Ərkivan coğrafi adı – «ərki» adlı ağac adından, «van» isə yer deməkdir.

Bəziləri isə Ərkivan kəndinin ərazisində çoxlu təpənin olmasına Böyük təpə, Kiçik təpə, Bona üstü təpə, Həpiştəpəsi, Şeytan quyu təpəsi, Şirməmməd təpəsi və s. görə toponimitəpəli yer kimi izah edir. Maraqlıdır ki, adları çəkilən bu təpələrin hamısı təbii yolla yaranmamış – kurqanlardır. Əlbəttə hər iki mülahizə ilə razılaşmaq qeyri mümkündür.

XVIII əsrin ortalarından etibarən Ərkivan kəndi və tərəfindəki ərazilər Talış mahalına qatıldı. Bu dövrdə Talış xanlığının salnaməçisi M.Ə.Mirzə Xudaverdi oğlu qeyd edirdi ki, Ərkivan kəndinin qədim adlarından biri də Daştvənd (Dəştvənd) olmuşdur (Hazırda Ərkivan kəndinin ərazisində Dəştvənd turizm obyektı vardır). O, hətta izah edir ki, Ərkivan kəndi Dəştvənd mahalında yerləşir. «Dəştvənd» coğrafi adı colluk ərazi, yer mənasındadır.

S.A.Kazımbəy oğlu isə Cavahirnameyi «Lənkəran» əsərində Dəştrənd mahalı ilə Ərkivanın eyni yer (ərazi) olduğunu söyləyir. Tədqiqatçının fikrincə «Talış xanlığının mahallarından ən böyüyü olan Ərkivan kəndi xanlığın şimalında yerləşib, qərb hissəsi dağlıq, şərq hissəsi isə düzənlik olan bir mahal olmuşdur (görünür ki, Ərkivan mahalının tərkibinə indiki dairə inzibati bölgüyə əsasən Qogənan, Hişqədərə İsi (İsa oba), Qəriblər, Tatyanoğa, Şıxlar və digər yaşayış məntəqələri daxil imiş). Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, vaxtilə Ərkivan talış mahallarından biri olmuş və bu mahalın tərkibinə yuxarıda adları çəkilən kəndlər də aid olmuşdur.

Bir qrup dilçi tədqiqatçılar Ərkivan coğrafi adını talış dilində izah etməyə cəhd çalışırlar. Onlar bu toponimi talışlaşdıraraq Akon yazılışında transkripsiya edərək bu yazılış-

da da tələffüz edirlər. Bu faktı da onların nəzərinə çatdır-
malıyıq ki, hər bir toponim ilk növbədə həmin ölkənin,
məmləkətin rəsmi dövlət dilində yazılmalı və dil qanunları
əsasında tələffüz olunmalıdır. Bu məsələ toponimikanın
prinsiplərində öz əksini tapmışdır. Lakin, onu da bildirmə-
liyik ki, bəzi coğrafi adlarımız vardır ki, onlar bəzən dialekt
və şivələrin təsirinə məruz qalırlar (məsələn, Tərtər ray-
onundakı Dügərli kənd adı qədim türk dilli tayfa adı olduğu
halda – Dürəli «iki ərli», Cəlilabad rayonundakı Dərəli kənd
– yerləşdiyi dərəni əks etdirməsinə baxmayaraq səhvən Də-
ləli – «dələ heyvan adı» kimi izah olunur). Belə ki, toponi-
min tərkibindəki «ə» - «o», «kə» - ev, «on» isə cəm şəkilçisi-
dir. Əlbəttə Ərkivan coğrafi adının belə şəkildə mənalandı-
rılması ilə razılaşmaq olmaz.

Bəziləri isə Ərkivan coğrafi adının Əkuon sözündən
olub, «təpələr» mənasında izah edir. Bir qrup tədqiqatçılar
bu toponimin düzgün yazılışının Arkon olub mənasının Ər-
keilər olmasını iddia edirlər (Musarza Mirzəyev, Şahrza
Ağayev. Masallı toponimləri. Bakı, 1992, s.22).

Doğrudur, respublikamızda elə coğrafi adlar vardır ki,
onun mənşəyi haqqında onlara bir-birinə zidd olan izahat-
larla rastlaşırıq. Ona görə də toponimin daha elmi izahatını
verməkdən ötəri həmin coğrafi adın ilkin düzgün yazılışını
tapmaq lazımdır. Dialekt və şivələrin təsirinə məruz qalmış
toponimin elmi izahını vermək çox çətindir.

Dilçi alim, akademik Ağamusa Axundov Ərkivan
coğrafi adının mənşəyini aşağıdakı variantda verir: «Ərki-
van toponimi «qalalı yer» qala yeri» deməkdir. «Ərk» qala,
«van» isə yer mənasındadır (9, s.16).

Ərkivan kənd adı N.G.Məmmədovun araşdırmalarından
da kənarda qalmamışdır. O, Ərkivan kəndi və Ərkivan
qalası adı haqqında yazır: Respublikamızın ərazisində olan

paleotoponimlərdən biri də Ərkivan coğrafi adıdır. Bu toponimin mənşəyi haqqında bir çox tədqiqatçıların araşdırmaları olsa da, coğrafi adın mənşəyinə dair bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Coğrafi adın mənşəyinə dair yekdil bir fikir yoxdur. Tarixi mənbələri izlədikdə Ərkivan coğrafi adının yaranması, tarixi təqribən eramızın I-II əsrlərinə gedib çıxır. Çünki, VII-IX əsrlərdə ərəb xilafətinə qarşı atəşpərəstliyin bir qolu olan xürrəmilik bu ərazidə mövcud olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, Babək hərəkatı (816-836) Azərbaycanın bir çox diyarlarını əhatə etdiyi kimi Talış-Muğan təbii ərazisində də yayılmışdır. Ərkivanın Babəkin istehkamlarından biri olmasını tarixçilər də təsdiq edir. Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində Babək hərəkatı ilə bağlı olaraq çoxlu toponimlərə təsadüf edilməsi də bu fikrimizi tamamlayır. Cavidan dağı (Astara rayonu), Xürrəmilər dərəsi (Lerik rayonu), Bəzz qalası (Lənkəran rayonu), Babək təpəsi (Masallı rayonu) və s.

Maraqlı burasındadır ki, adları qeyd olunan bu paleotoponimlərin əksəriyyətinin müxtəlif yazılışları ilə rastlaşırıq. Bu da ondan irəli gəlir ki, həmin coğrafi adların uzun ömürlü olması ilə yanaşı, bu toponimin müxtəlif əlifbalarla bağlı olaraq yazılışlarının olmasıdır: ərəb əlifbası, kiril əlifbası, fars dili, latın qraifkası və s. Adları qeyd olunan bu əlifbalarda Ərkivan coğrafi adının ondan artıq yazılışlarına rast gəlirik. Bu qəbildən olan yer adlarından biri də Ərkivan coğrafi adıdır. Ərkivan toponiminin antik dövr mənbələrindən tutmuş, müasir dövrümüzdə qədər olan ədəbiyyatlarda çoxlu yazılışları vardır: Ərkəvan, Arküvan, Ardjivan, Dastvend, Dəstvend, Ərküvan, Dəstüvənd, Artavan, Arkon, Akon, Arkevan, Arkivan, Arkuvan və s. Bu yazılış varinatlarına əsaslanaraq bir çox tədqiqatçılar «ərk», «ark» topokomponentlərini fars dilində qala, istinadgah, qala divarı,

«i» birləşdirici səs «van» isə yer mənasında izah etmişlər.

Lakin, aparılan uzun müddətli toponimik araşdırmalar isə Ərkivan coğrafi adının mənşəyinə dair başqa bir elmi mülahizə sürməyimizə imkan verir. Bizcə Ərkivan toponiminin birinci komponenti olan «Ər» qədim türk dillərində qoçaq, məğrur, cəsur «kivan» topokomponenti isə mühafizə edən, qoruyan, istinadgah yeri mənasındadır.

Nominativ baxımdan – yəni ad verilməsinə görə müəyyənləşdirildikdə aydın olur ki, Ərkivan yaşayış məntəqəsi ilk dəfə salınmışdır. Eyni adlı qala isə yaşayış məntəqəsinin adını əks etdirir. Deməli, Ərkivan qalası ulu keçmişimizin yadigarı olan Ərkivan kəndinin yaxınlığında salınmasına görə belə adlandırılmışdır.

Yuxarıda qeyd olunan tarixi mənbələr bir daha göstərir ki, Ərkivan kəndinin yaranması tarixi bilavasitə antik dövrlə bağlıdır.

GƏNCƏ ŞƏHƏRİ. Bu şəhər Azərbaycanın qədim paleotoponimlərindən biri sayılır. Gəncənin salındığı tarix dəqiq məlum deyildir. Şəhərin adı ilk dəfə 712/713-cü ildə kəsilmiş sikkə üzərində zərb edilmişdir. Müəlliflərdən bəziləri Gəncənin Makedoniyalı İskəndərin dövründə (e.ə.356-323), digərləri isə eramızdan əvvəl II, eramızın IV əsrləri arasında salındığını qeyd edirlər. İran salnaməçisi – Mirxond (XV əsr) Gəncənin Sasani hökmdarı I Qubadın zamanında (489-531) Həmdullah Qəzvini (XIV əsr) isə VII əsrin ortalarında salındığını göstərir. Azərbaycanın görkəmli arxeoloq alimi İsaq Cəfərzadənin araşdırmalarına görə Gəncə şəhəri V əsrdə mühüm ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Tarixi qaynaqları izlədikdə məlum olur ki, mühüm ticarət mərkəzi kimi formalaşan Gəncə ticarət karvanı yolu üzərində yerləşdiyindən Bərdədən sonra Arranın ikinci şəhəri sayılırdı X əsrin ortalarında rusların Azərbaycana hücu-

mundan sonra Bərdə tənəzzülə uğradığından sonra Arranın paytxatı Bərdədən Gəncəyə köçürüldü. XI əsrin başlanğıcında baş vermiş zərzələ nəticəsində Gəncə şəhəri xarabazara çevrilir. Şəhər tamamilə dağıdıldığından şəhər indiki yerindən 5 kilometr aralıda salınır.

Yazılı abidələrin əksəriyyətində Gəncə şəhərinin yaranması VII əsrə aid edilir. Aparılan arxeoloji qazıntılar da bu fikrin doğruluğuna dəlalət edir. Gəncənin sakinlərindən yaşı yüzü addamış pıranı qocalar belə bir rəvayət söyləyirlər: İndiki Gəncənin yaxınlığında qədim bir kənd mövcud olmuşdur. Sonra kənd böyüyür, genişlənir, beləliklə də burada böyük bir şəhər yaranır. Bu şəhər sakinləri varlı olduğuna görə ona Gəncə adı verilir.

Gəncə pəhləvi dialektində «xəzinə» deməkdir. XI əsrin məşhur Şərq tarixçisi Həmdullah Qəzvini yazır ki, şəhər hicri tarixi ilə 39-cu ildə (yeni tarixlə 659-660-cı illərdə) salınmışdır. Mərhum İ.A.Poxomovun rəyincə, Gəncə şəhəri daha sonrakı dövrlərdə yaranmışdır.

Gəncə şəhərinin salınması haqqında ayrı-ayrı mənbələrdə müxtəlif mülahizələrə rast gəlirik. Bəzi ərəb mənbələrində Gəncənin 850-cu ildə Yəzdid sülaləsindən olan Məhəmməd bərpa etdirmişdir. Çox maraqlıdır ki, ərəb mənbələrinin bəzilərində şəhərin Məhəmməd tərəfindən bina olunmasına da təsadüf olunur. XI əsrdə aid «Dərbəndnamə»də (tarix Bab al-avvab) qeyd edilir ki, Aranda hicri 245-ci (859-cu ildə) Məmməd Cənzə (indiki Gəncə) şəhərini tikdirmişdir. Amma IX-X əsr ərəb coğrafiyaşünas və tarixçiləri şəhərin ərəb işğalından çox-çox əvvəllər mövcud olmasını qeyd edirdilər.

Ərəb müəllifləri və digər tədqiqatçıların əsərlərində Gəncə şəhər adının müxtəlif yazılışlarına təsadüf olunur: Gənzə, Qandzov, Kaznaka, Gəncək, Gəncəbert, Gəncək və

s. Bu yazıları nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, coğrafi adın mənşeyini gah türk, gah da fars mənşəli izah edirlər.

Gəncə coğrafi adının toponimik arelları da zəngindir. Gəncə (Xanlar rayonunda qəsəbə) Gəncəvü (Lerik rayonunda çay), Gəncəli (Salyan və Xaçmaz rayonlarında kənd), Gəncəçay şəhəri, Gəncəlu çayı, Cəncə çayı, Gəncə şəhəri; Şimali Qafqazda Gəncə aul, Gürcüstanda Gənceti, Kabarda-Balkarda Gəncə çayı, Gəncə kəndi, habelə Qazaxıstanda Kenje arxı, Gəncə kəndi, Türkmənistanda Gəncə, Qarabağ və başqa toponimlər mövcuddur.

Coğrafi adın yaranmasının müxtəlif əsrlərdə yazılması olan Gəncənin mənşəyinə dair bir-birinə zidd olan fikirlərlə tanış oluruq. Bir qrup tədqiqatlar Gəncənin mənşəyini pəhləvi dilində xəzinə, məhsul saxlanılan yer mənasında olması ilə əlaqələndirir. Toponimi kaznaka sözü ilə bağlayırlar. Lakin son toponimik tədqiqatlar bu mülahizəni tərkib edir.

Gəncə coğrafi adının mənşəyinə dair C.İ.Cəfərov bu toponimin mənşəyini türk dilində izah edir.

Mahmud Kaşğari Talas yaxınlığında da Kençək adlı şəhərin olduğunu qeyd edir (Divani luğat-it türk, I cild, Ankara, 1939).

Yuxarıda adları qeyd olunan zəngin toponimik arealı olan Gəncə coğrafi adı çox ehtimal ki, Gəncək türk tayfasının adını çək etdirməsi daha elmidir. Gəncək tayfası haqqında ilk dəfə XII əsrdə məşhur dilçi Mahmud Kaşğari məlumat vermişdir. Qırğızlarda xenje, türkmənlərdə gəncik, qazaxlarda gəncə adlı tayfalar indi də mövcuddur.

Gəncə paleotoponiminin mənşəyinə dair professor Vişayət Əliyev yazır: «Məsələ burasındadır ki, fars dilində Xəzinə «gənc» deməkdir. Ona görə də bus öz fonetik cəhətdən Azərbaycan dilindəki Gəncə oykoniminə yaxındır. Hər halda Gəncə oykoniminin gəncək etnonimindən, yaxud Gəncə

coğrafi nomenindən yarandığının xüsusi tədqiqata ehtiyacı vardır (35, s.186).

N.Ə.Nəbiyev Gəncə toponimi barədə aşağıdakı məlumatı verir: «Tarixi məlumatlara əsasən V əsrdən məlumdur. 1824-cü ildən şəhərdir. S.M.Kirovun adını daşıyır. Müəllif Gəncə coğrafi adının etimologiyası haqqında heç bir izahat vermir.

Dilçi alim, professor Tofiq Əhmədov Gəncə haqqında yazır: Bu qədim yaşayış məskəninin gəncək (keçcək) türk tayfa adından ibarə olması daha düzgündür (26, s.60). Bəziləri isə Gəncə toponimini geniş ərazi, düzənlik mənasında izah edir.

Yuxarıda qeyd olunan bu fikirləri müqayisəli surətdə nəzərdən keçirdikdə mənə elə gəlir ki, Gəncə toponimini tayfa adı ilə bağlamaq daha elmi və inandırıcı olar.

Qədim Gəncə şəhərinin adı orta əsrlərdə olan əksəriyyət mənbələrdə çəkilir. Bu yaşayış məntəqəsinin adı 1804-cü ildə dəyişərək, çar Birinci Aleksandrın həyat yoldaşı Yelizavetanın şərəfinə Yelizavetpol adlandırılmışdır. 1918-ci ildə 28 mayda ilk müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra şəhərin adı yenidən dəyişdirilərək Gəncə adlandı. 1920-ci ili naprel ayının 28-də Azərbaycan ölkəsi ruslar tərəfindən zəbt olunduqdan sonra 1935-ci ildən Gəncə şəhəri S.M.Kirovun şərəfinə Kirovabad adlandırıldı. 1991-ci ildən Azərbaycan müstəqilliyini qazandırıldıqdan sonra şəhərə keçmiş adı qaytarılaraq Gəncə adı verildi.

Respublikamızın paleotoponimlərindən olan G ə n c ə yaşayış məntəqəsi qədim türk dilli g ə n c ə k tayfasının adını tarixi bir abidə kimi qoruyub saxlamışdır.

GƏRGƏR KƏNDİ (Gədəbəy rayonu). İlk baxışda coğrafi adın ifadə etdiyi anlayış məlum deyildir. Yerli sakinlərlə aparılan sorğular da mübahisəlidir. Maraqlıdır ki,

Azərbaycan ərazisində Gərgər yaşayış məntəqəsinə təkcə Gədəbəy rayonunda rast gəlinir. Toponimin mənşəyinə dair əhalinin müxtəlif variantlarda rəvayət və əfsanələr danışsalar da, bu mülahizələrin coğrafi adın ilə etimologiyası heç bir əlaqəsi yoxdur.

Azərbaycan ərazisində aparılan toponimik tədqiqatlar göstərir ki, əlifbanın tez-tez dəyişməsi Gərgər yaşayış məntəqəsi adının təhrifə uğramasına səbəb olmuşdur. Toponimik araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, Xocavənd rayonundakı Qarqar kənd adına X əsr mənbələrində G ə r g ə r yazılış formasında rast gəlirik. Bu fakt bir daha sübut edir ki, Gədəbəy rayonundakı Gərgər yaşayış məntəqəsi adı da Qarqar tayfa adı ilə eynilik təşkil edir. Deməli, Gədəbəy rayonundakı Gərgər kənd adı Azərbaycanın antik dövlətlərində mövcud olan Qafqaz Albaniyası ərazisində məskunlaşan qədim «qarqar» tayfası adını əks etdirir (175).

Yunan coğrafiyaşünası Strabon (e.ə. I əsr – y.e.-in I əsri) qarqar tayfasının adını çəkmiş və onların Şimali Qafqazda yaşamalarını qeyd etmişdir (288, s.477). K.B.Trever III əsrdə Albaniyada Qarqar düzü adlı yerin mövcud olduğunu göstərmişdir (291, s.48).

V əsr mənbələrində Albaniyada qarqarların III əsrdən yaşadıkları qeyd olunur. Mil və Qarabağ düzlərində məskunlaşdıqlarına görə həmin düzlər erkən orta əsrlərdən (10-cu əsrədək) Qarqar düzü adlanmışdır (291, s.145), Yakut Əl Həməvi (XIII əsr) Mil düzündə Karkar adlı şəhərin adını çəkir (301, s.23).

Mənbələrin birində qarqar tayfasının qədimdə Qarabağ düzündə də yaşaması və bununla əlaqədar həmin düzün Qarqar ölkəsi adlanması fikri də qeyd edilməmişdir (191, s.73).

Qarqar adlı coğrafi adların arealına Azərbaycanda

Qarqar kəndi, Qarqarçay, Qarqar dağı, Qarqar təpəsi, Qarqar yamacı, Qarqar düzü, Qarqar dərəsi; Orta əsrlərdə Qazaxıstanda (159, s.77), keçən əsrdə Gürcüstanda və Dağıstanda (278, s.56), Türkmənistanda və başqa ərazilərdə rast gəlinir. Qarqar adlı toponimlər şübhəsiz ki, eyni adlı qədim türk tayfa adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır.

Deməli, Gədəbəy rayonundakı Gərgər kənd adı «qarqar» tayfa adının təhrif formasıdır və yaşayış məntəqəsi adının düzgün yazılışı Qarqar kəndi olmalıdır. Kənd ulu keçmişimizdən xəbər verən Qarqar tayfasının adını əks etdirir.

GÖYƏRÇİN DAĞI (Cəbrayıl rayonu). Azərbaycan toponimiyasında digər tayfalar kimi qədim türk tayfalarından biri olan peçeneqlərin və onların tərkibinə daxil olmuş tayfaların da adları qalmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, VIII-IX əsrlərdə Cənubi rus çöllərində yaşamış peçeneq tayfalarından biri Kuarçı adlanmışdır (156, s.155). Lakin görünür, göyərçin quşunun adına görə, danışıqda sonuna «n» səsi əlavə olunması nəticəsində bu etnonim bir sıra toponimlərdə «Göyərçin» formasında iz qoymuşdur. Keçən əsrə aid məlumata görə, Türkiyəyə aid olan Qars əyalətinin Kaqızman dairəsində Göyərçin adlı iki kənd və bir dağ, Azərbaycanın Cavad qəzasında Göyərçin adlı qışlaq, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Göyərçin adlı xarabalıq qeyd olunmuşdur (278, s.58). Cəbrayıl rayonunun ərazisindəki Göyərçin dağının adı da şübhəsiz ki, Kuarçı tayfasının adını əks etdirir. Ona görə də dağın düzgün adı Küyərçin dağı olmalıdır.

Çöl materialları toplandıqda Qazax rayonu ərazisində də bir dağın Göyərçin dağı adlandığı məlum olub. Xalq içərisində dağın adı göyərçin quşu ilə əlaqələndirilir. Lakin aydındır ki, göyərçin quşu dağ yerində yox, adətən yaşayış

məskənlərində yaşayır. Əslində isə bu oronim peçeneqlərin yuxarıda adını çəkdiyimiz Kuyərçi tayfasının adının təhrif formasıdır. Bu etnonimlə bağlı başqa oronimlər də vardır: Göyərçin təpəsi (Ordubad rayonu Ağdərə qəsəbəsi), Göyərçin qayası (Goranboy rayonu Kürzalılar kəndi) və Göyərçin qayası (Laçın rayonu Minkənd kəndi), Göyərçin zirvəsi (Lerik rayonu) və s. Ola bilər bu oronimlərin bəziləri həqiqətdə də Göyərçin quşu ilə əlaqədardır (məsələn, Göyərçin qayası) (94, s.205).

GÜZDƏK YALI və GÜZDƏK YAYLAĞI (Kəlbəcər rayonu). Kəlbəcər rayonu ərazisində «Güzdək yalı» və «Güzdək yaylağı» coğrafi adları qeydə alınmışdır. Həmin rayonun Başlıbel kəndi yaxınlığında olan bu oronimlər Abşeron rayonunun Güzdək kəndinin ərazisindəki Güzdək təpəsi, Güzdək dağı, Güzdək dərəsi və s. oronimləri ilə identikdir.

Güzdək coğrafi adı «güz» sözündən və yer bildirən «dək» şəkilçisindən ibarətdir. Abşerondakı Güzdək kəndinin adı haqqında müxtəlif mülahizələr vardır. Bəziləri Güzdək toponiminin «güz» hissəsini «oğuz» («quz») etnonimindən və fars dilində «deh» kənd sözlərindən ibarət olduğunu, beləliklə, onun «Oğuz kəndi» mənasında olmasını yazırlar (154, s.44). Digər tədqiqatçılar (129, s.40) isə coğrafi adın ikinci hissəsini taq (dağ) mənasında verərək toponimi dağın kölgə tərəfi kimi qeyd edirlər. M.Şirəliyevin Güzdək sözünü «payız yurdu» mənasında izah etməsi, bircə tamamilə doğrudur (125, s.335). Güzdək və Güzlək toponimlərində türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində məkan bildirən – **dək**, - **lək** şəkilçisi iştirak edir. Güzdək oronimlərindəki «dək» Azərbaycan dilinin dialektlərində «d» səsinin «l» səsi ilə əvəzlənməsi nəticəsində məhz «lək» şəkilçisinin fonetik formasıdır. Oronimin «küz» komponentinə gəldikdə qədim türk dillərində «güz» sözü «payız», «payız otu» anlayı-

şını ifadə edir (227, s.61). Deməli, Güzdək coğrafi adının mənası «payız otağı», «payız yurdu» deməkdir. Nəzərə alınmalıdır ki, Güzdək toponimləri əsas etibarilə maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı olan bölgələrdə yayılmışdır.

HƏMƏŞƏRƏ TƏPƏSİ (Cəlilabad rayonu). Təpə adına müxtəlif ədəbiyyat, atlas və xəritələrdə ayrı-ayrı yazılış formalarında rast gəlinir: Qarışıratepe, Şamşiretapa, Qaşıretapa, Qameşiretepa, Həməşəretəpə və s. Lakin oronimin düzgün adı Həməşərədir. Araşdırmalar göstərir ki, Həməşərə toponimi çox qədim əsrlərin yadigarıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, Həməşərə təpəsi Eneolit dövrünə aid yaşayış yerlərindən biridir (45, s.18-19). Təpənin adı erkən orta əsrlərdə yaranmışdır (44, s.21).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi çöl materiallarına görə, bu təpənin əsl adı «Həməşəhrə»dir. Təhrif olunmuş formada bu ad oradan axan Mişarçayın adında saxlanmışdır. Başqa sözlə, Mişarçay hidronimi «Həməşəhrəçay» adından təhrifdir. Bu adın mənasına gəldikdə, güman etmək olar ki, atəşpərəstlərin üzündən və adı məlum olmayan bir bitkidən düzəldikləri və «Avesta»da haoma adlanan şirənin adından və qədim fars dilində şəhr «yer, şəhər» sözündən ibarətdir. Belə nəticəyə gəlinir ki, bu şəhərdə maqlar haoma şirəsi hazırlayırdılar ki, bu da təpənin adında «həmə» formasında qalmışdır. Lakin nə vaxtsa şəhər tərk edilmiş və onun əhalisi də «həməşərə» adı ilə indiki Lənkəran bölgəsinə köçüb məskunlaşmışdır.

XIX əsrin əvvəllərində Lənkəran qəzasının Sabidağ nahiyəsində «həməşərə»lərin yaşadığı məlumdur. İcma halında yaşayan bu tayfanın nəslə 7 kənddən, 366 evdən ibarət olmuşdur (137, s.18). Əhalisi azərbaycanlılardan ibarət tayfanın bir qolu Cəlilabad rayonundakı Hasılı kəndinin bir məhəlləsində mövcuddur.

HUNAN DÜZÜ (Tovuz rayonu). Respublikamızın ən qədim coğrafi adlarından biri də Hunan düzü toponimidir. Bəzi ədəbiyyatlarda bu coğrafi adı Xunan düzü yazılışda da verirlər. Hunan düzündə vaxtilə Hunan şəhəri, Hunan təpəsi, Hunan arxı və digər coğrafi adlar mövcuddur.

Filoloq alim Zirəddin Xasıyev yazır: Bu gün Tovuz ərazisində toponimik adlarda daşlaşmış qalmış Xunanyurd, Xunanarx, Xunangöl, Xunan qalası, Xunan təpəsi, Xunan dərəsi, Xunan düzü, Ulu Xunan düzü və s. kimi coğrafi obyektlərin mövcudluğu xunanların məhz bu ərazidə yaşadıklarını sübut edir (Bax: Xasıyev Z.Ə., Tovuzun toponim dünyası. Bakı, 1997, s.26).

Hunan düzündə yerləşən Torpaqqalın tovuzlular Torpaqqala da adlandırırlar (bəziləri isə Hunan qala kimi işlədir). Əjdər Fərzəli qeyd edir ki, Tovuzdakı Torpaqqala ərəb mənbələrində Xunan adı yazılışında verilir (Bax: Hunan düzündə Hunan şəhəri. Azərbaycan gəncləri, 21 iyul, 1984-cü il).

IX-X əsrlərdə yaşamış ərəb müəlliflərin əsərlərində Hunan şəhərinin Bərdə-Gəncə-Tiflis karvan yolunun üstündə yerləşdiyini göstərilir. Hətta Əl İdrisinin tərtib etdiyi xəritədə Hunan şəhərinin coğrafi mövqeyi dəqiq müəyyənləşdirilir.

Qədim Hunan şəhərinin xarabalıqları indi də Tovuz rayonunun Hunan şəhərinin tarixinə toxunaraq bildirir ki, bu şəhərin bünövrəsi 2200 ildən əvvəl qoyulmuşdur. Hunan şəhəri VIII əsrdə monqol istilaları dövründə (1221-ci ildə) dağıdılmışdır. Şəhərin dağılmasından sonra sağ qalan sakinlər ətraf ərazilərdə məskunlaşmışlar. Hunan adı ilə bağlı olaraq yaranmış coğrafi obyekt adlarının hamısı qədim türk dilli tayfanın hunların adını əks etdirir. Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, Hun tayfa İttifaqı eramızdan əvvəl III əsrdə

təşəkkül tapmışdır. Hunların yaratdığı dövlət geniş bir ərazini Baykaldan Tibetə Orta Asiyadan Xuanxeyə qədəri əhatə edirdi.

Qədim tarixə malik olan elmi araşdırmalar sübut edilmişdir. Mənbələr Zaqafqaziyada, xüsusilə Azərbaycan məmləkətində türkdilli hunların eradan əvvəl IV əsrdə gəlməsini təsdiqləyir. Hunların bir hissəsi Cənub Şərqi Avropaya, oradan Cənubi Qafqaza gəlişi IV əsrin sonlarına təsadüf edir (162, s.242).

Hunlar Albaniyada yerli türk qəbilə birləşmələrinə qovuşaraq Azərbaycan xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynamışlar (46, s.3). Həmin dövrdə həmin qəbilə birləşmələrinin əsas yaşayış məskənləri Aran ərazisi (Kür çayının sahilləri) olmuşdur. Burada hunların geniş torpaq əraziləri, mühüm şəhər və kəndləri olmuş, onlar da digər xalqlar kimi yurdumuzu yadelli işğallardan mərdliklə qoruyarmış.

A.A.Bakıxanov Gülistani-İrəm əsərində yazır: «Hələ eramızın ilk əsrlərində Hun şairləri məclislərdə igidlərin hünərlərini tərənnüm edən şeirlər oxuyarmışlar» (16, s.119).

Akademik Z.M.Bünyadov Azərbaycan xalqının mənsəyi probleminə toxunaraq yazır: İndiki Azərbaycan ərazisində V əsrdə türk qəbilə birləşmələri – hunlar yerləşmişdilər (170, s.183).

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, Azərbaycan xalqının soykökündə iştirak edən türkdilli qəbilə birləşmələrinin adlarının əksəriyyəti yurdumuzun dağlarında, çaylarında, yaşayış məntəqələrində, adlarında və başqa obyektlərdə öz əksini tapmışdır. Həmin türkdilli tayfa birləşmələrindən biri də hun tayfa ittifaqı olmuşdur (99, s.162-163).

Hunlar və digər Azərbaycandilli qəbilə birləşmələri bir-birinə qovuşaraq tarixi-sosial inkişaf mərhələsində xalq kimi formalaşmağa başlamış və ulu yurdumuzu yadelli işğalçı-

lardan birlikdə qorumuşdur.

Yuxarıda qeyd olunan coğrafi adların hamısı hun tayfa ittifaqının adını tarixi abidə kimi qoruyub bu günədək saxlamışdır.

XƏZƏR DƏNİZİ. Dünyada ən böyük, qapalı su hövzəsi olan Xəzər çox qədim tarixə malikdir. O, Asiya ilə Avropa qitələri arasında yerləşərək, antik dövrdən bəri dünyanın bir çox alim və səyyahlarının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Tarixi mənbələrdə və ədəbiyyatlarda Xəzər dənizinin 100-ə qədər adına rast gəlinir: Alban, Abşeron, Ag, Bakı, Dərbənd, İran, Kaspi, Kel, Gülsüm, Gilan, Gürkan, Göy, Magan, Pəhləvi, Salyan, Saray, Türkün, Təbəristan, Xvalin, Xəzər, Xorasan, Həştərxan, Coşgun, Şirvan və s. (32, s.25). Planetimizdə elə bir dəniz və okean yoxdur ki, bu qədər çox ada malik olsun. Bu da dənizin tutduğu coğrafi mövqeyindən, siyasi-iqtisadi əhəmiyyətindən, təbiətindən və dənizin sahillərində müxtəlif xalqların və etnik qrupların məskunlaşmasından irəli gəlir. Onu da qeyd etməliyik ki, zaman keçdikcə yuxarıda qeyd etdiyimiz adlar öz əhəmiyyətini itirmiş və hazırda müasir ədəbiyyat və xəritələrdə bu adlardan yalnız ikisi - Kaspi və Xəzər qalmışdır.

Mənşəyi izah edilən istənilən coğrafi ada dair yerli sakinlər müxtəlif xalq rəvayətləri və əfsanələr söyləyirlər. Doğrudur, həmin rəvayətlərin özündə də müəyyən bir həqiqət vardır. Xalq arasında yaşayan bir əfsanə də dənizin adı Xəzər adlı bir gəncin adından götürüldüyü söylənilir. Guya altıncı gündür ki, hava sakitdir. Külək əsmir, balıqçıların yelkənli qayıqları dənizə çıxma bilmir... Ac adamlar dua oxumaq üçün bir-birinin ardınca məbədə gedirlər... Xəzər adlı gəncdən başqa hamı məbəddədir. Balıqçıların taleyi Xəzəri bərk narahat etmişdir. O, sahiləki qayada oturub fikrə gedir. Çıxış yolu axtarır, düşünür... Adamlar məbəddən çı-

xandan sonra Xəzəri tanımırlar. Onun qara saçları ağappaq ağarıbdır. Qəbilənin ağsaqqalı bildirir ki, məbədə getmədiyinə görə gəncə Allahın qəzəbi keçmişdir. Xəzər göylə mübahisəyə girir və balıqçıları aclıq təhlükəsindən qurtarmaq üçün özünü dənizə atır. Dəniz insan qurbanını qəbul edir, coşur təlatimə gəlir. Bütün insanlar bu gəncin fədakarlığını əbədləşdirmək üçün dənizin adını Xəzər qoyurlar. Əlbəttə, bu bir xalq rəvayətidir... Xəzər dənizinin adlarının qədim bir tarixi vardır. Bu adlar haqqında antik yunan və latın dillərində müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur.

Kaspi dənizin qədim və ən çox yayılmış adlarından biridir. Coğrafi ad öznüdə Qafqaz Albaniyasında yaşamış kaspi tayfasının adını əks etdirir. Onların adı ilk dəfə eramızdan əvvəl V əsrdə yaşamış Herodotun «Tarix» əsərində çəkilir. Xəzər isə orta əsrlərdən başlayaraq Şərqi Mənbələrində dənizin ən çox işlədilən adlarından biridir. Herodotdan başlayaraq müxtəlif ixtisaslı antik müəlliflər Kaspi barəsində maraqlı məlumatlar vermişlər. Herodot yazır ki, bu heç bir başqa dənizlə əlaqəsi olmayan qapalı bir göldür (194, s.75). Herodot Xəzər gölünün ətrafında məskunlaşan xalqlardan kaspilərin, sakların, muğların, utilərin və digər etnik qruplarının adını çəkir.

Qədim dillər üzərində aparılmış tədqiqatdan belə məlum olur ki, bu sözün sonuncu hecası «pi» Bisütun qayalarındakı mixi yazıların ikinci qolunun dilindən – Elam dilindən göründüyü kimi, cəm bildirən şəkilçidir (21, s.29). Toponimin tərkibindəki - pi sonluğu tayfa və ölkə bildirən adların sonuna bitişdirilərək işlənmişdir. Bu tayfanın məskunlaşdığı ərazi Xəzər dənizinin qərb hissəsi olmuşdur. Herodot qeyd edir ki, Kaspilər ox, kaman və qılıncla silahlanıb piyada vuruşurlar, əyinlərinə dəridən paltar geyinirlər. Onların yaşadığı ərazi Kaspiani adlanırdı.

Yunan coğrafiyaşünası Strabon «Coğrafiya» əsərində yazır: «Kaspiana Albaniyaya daxildir, xalq məhv olub getmiş adını dənizə vermişdir. Toponimik mənbələrə əsaslanaraq kaspi – atlılar ölkəsi mənasında olduğunu qeyd etmək mümkündür. Tarixi mənbələrə görə, Kaspi tayfaları skiflərdən, köçərilərdən və dəniz sahilində yaşayanlardan ibarət olmuşdur» (288).

Coğrafiyaşünas Böyük Plini yazır: «Kür çayından etibarən dəniz Kaspi adlanır. Burada Kaspilər yaşayır». Bizcə B.Plini Qafqaz regionunu bilmədiyindən belə mülahizə irəli sürmüşdür.

Xəzər dənizinin adına ilk dəfə 2500 il bundan əvvəl mövcud olan mənbələrdə rast gəlinir. Qədim yunan coğrafiyaşünası və tarixçisi Miletli Hekatey eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdə xəbər verirdi ki, Gürgan adlandırılan bu dənizin sahillərində hündür dağların sıx meşələri var. Bu dağlarda itburnu bitir. Eramızdan əvvəl V əsrdə yaşamış Herodot yazır ki, Xəzər dənizi ayrıca göldür və başqa dənizlərin heç biri ilə əlaqədar deyil.

Xəzər coğrafi adı dənizin şimal və şimal qərb sahillərinə qədər olan ərazilərdə yaşamış Xəzərlərin adı ilə əlaqədarır. Bu tayfanın yaşadığı ərazilərinin paytaxtı İtil (indiki Həştərxan) şəhəri olmuşdur. Xəzər sözünün mənası şimal küləyi deməkdir. Çox güman ki, şimal küləyi Xəzri də elə bu sözlə əlaqədardır. Dəniz öz adını qüdrətli Xəzər xanlığı yaratmış türkdilli Xəzər tayfasının adından almışdır. Xəzərlər başqa türkdilli suvar, bulqar, hun və s. tayfalarla birlikdə Azərbaycan xalqının etnogenezində mühüm rol oynamışdır.

Kaspi və Xəzər adları arasında bizcə, məzmun etibarilə və dil baxımından heç bir fərq yoxdur. Hər iki adın, birinci komponenti Xəz (Xaz) və Qas (Kass) tayfanın adını, ikinci hissəsi isə «ər» və «pi» cəm mənasını bildirir. Həm Xəzərlər,

həm də kaspilər eyni bir tayfadır. Bir çox tədqiqatçılar həm kaspilərin, həm də Xəzərlərin dilindən bəhs edərkən bunların türk dillərinə oxşar bir dildə danışdıqlarını da söyləyirlər.

KƏNGƏRLİ KƏNDİ (Ağdam və Tərtər rayonları). Tarixi mənbələri izlədikdə Kəngərli oykonimin aşağıdakı yazılış variantlarına rast gəlirik: Kəngərli, Kanqarlı, Kanqar, Kenqer, Xanqar, Kenqerli və s. Toponimik araşdırmalardan məlum olur ki, bu kəndin adı qədim türk tayfalarından birinin adı olan «kəngər» etnonimi ilə bağlıdır. Q.Ə.Qeybullayevin qeydinə görə kəngərlərin Azərbaycan ərazisinə gəlişi milad tarixinin ilk əsrlərinə təsadüf edir (185, s.178). Kəngərlər peçeneqlərin bir hissəsi hesab edilir. Mənbələrə əsasən qeyd etmək olar ki, eramızın əvvəllərində kəngərlilər hunların tərkibində Cənubi Qafqaz ərazisinə gəlmiş, əsasən iki zonada Naxçıvanda və Azərbaycanın qərbində məskunlaşmışlar. Bu fakt eramızın ilk əsrlərində hunların tərkibində Kəngər adlı tayfanın olması mülahizəsi ilə təsdiqlənir.

Şərqi Avropada Kəngər tayfa birləşməsinin adı ilk orta əsrlərə aid bizans mənbələrində çəkilir (150, s.140). Q.L.Voroşilin yazdığına görə, Kəngər tayfasının adı Cənubi Qafqaz ərazisində 484-cü il hadisələri ilə əlaqədar V əsr erməni tarixçiləri tərəfindən çəkilmişdir (198, s.37). Tarixçi M.İ.Artamonov bunun mənbələrdə xatırlandığını qeyd etmişdir.

V əsr mənbəsində kəngərlərin Qafqaz Albaniyası dövləti ərazisində Ermənistanla sərhəddə yaşamaları göstərilir. Tarixi qaynaqlara görə, kəngərlər oradan Kür vadisinə Kəngər əyalətinə gəlmişlər. Erkən orta əsrlərdə həmin zonada yaşayan qazaxların tayfa birliyinə kəngərli tirəsi də daxil idi. Kəngərlilərin digər hissəsi isə hələ qədimdən Naxçıvan zonasında məskunlaşmışdır. VII əsr erməni coğrafiyasında isə Albaniya-İberiya sərhədlərində onların yaşamaları göstəri-

lır. Sonrakı əsrlərə aid mənbələrdə də bu tayfa haqqında məlumatlara tez-tez rast gəlinir. Aral dənizi sahilləri də kəngərliyərin qədim ərazisi hesab olunur.

Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, onlar Qafqaza I-IV əsrlərdə hunların tərkibində gəlmişlər. Keçən əsrdə verilən məlumata görə, kəngərliyələ həmin əsrdə müxtəlif tayfa və tirələrdən ibarət idi: sofulu, qaradolaq, qaraxanbəyli, çağatay, salahi, kəlfir, bolqarlı, əliyanlı, kürdmahmudlu, bərgüşadlı, ağabəyli, qaracallı, mehrablı, şabanlı, girdəxanlı, rəmazanlı, cəmşidli, xoruzlu, keçili və s. Adları çəkilən bu tayfa və nəsil adlarının əksəriyyəti onlar tərəfindən salınmış məntəqələrin adlarında öz əksini tapmışdır.

KURIKAN DAĞI (Quba r-nu). Maraqlı oronimlərdən biri də Quba inzibati rayonunun ərazisində «Kurikan» dağı» coğrafi adıdır. Bu dağ adının yaranmasına dair xalq rəvayətində onun vaxtilə Kür çayı sahilində məskən salmış bir qrup ailənin çayın daşması və kəndi basmasından sonra kəndlərini tərk edərək indiki Quba rayonunun ərazisinə köçüb gələrək indi Kurikan adlanan dağın yaxınlığında məskən salması ilə əlaqələndirilir. Həqiqətdə də dağın ətəyində kənd xarabalıqları qalmaqdadır. Bir fikrə görə guya Kurikan coğrafi adındakı «Kur» sözü elə Kür çayının adından ibarətdir. Lakin oronimin belə izahı yalnız xalq etimologiyası hesab edilməlidir. Mənbələrdən məlum olur ki, qədim türkdilli Kurikan adlı tayfa da mövcud olmuşdur. VI-VII əsrlərdə Altaydan Şimali Qafqaza qədər böyük bir ərazini əhatə etmiş Türk xaqanlığı dövlətinin bir tayfası Kurikan adlanırdı (188, s.58). Çox ehtimal ki, erkən orta əsrlərdə şimaldan gəlmiş Kurikan tayfası həmin dağın yaxınlığında məskunlaşmış və sonralar dağa onun adı verilmişdir.

KÜR ÇAYI. Zaqafqaziyanın ən böyük çayı olan Kür adına eramızdan əvvəl yaşamış antik müəlliflərin əsərlərində

raст gəlinir. Eramızdan 2 min il əvvəl yazılmış asori mixi abidələrində kimmerilərin və skiflərin Azərbaycana gəldikləri, burada 10 illərlə yaşadıkları, hətta onların müəyyən qisminin Azərbaycanın daimi əhalisi olaraq qaldığı məlumdur. Bu sənədə əsaslanaraq kimmerilərin və skiflərin «Kür» ü sözlərindən biri ilə adlandırdığı və yerli xalqlar tərəfindən onun qəbul edildiyini də ehtimal etmək olar.

Kür haqqında bir çox antik və orta əsr müəlliflərinin əsərlərində də bəzi məlumatlar vardır. Qədim yunan, latın, ərəb, fars, türk, gürcü mənbələrində bu toponimə Kor, Kir, Kür, Kuru, Əl-Kürr, Əl-Kurri, Kurmu, Mtkvari və s. yazılışlarda təsadüf olunur. Müxtəlif yazılışlarda olan bu hidronimin mənşəyinə dair çoxlu mülahizələr söylənilmişdir.

Kür toponiminin Kuruşun adı ilə əlaqədar olaraq yaranmış «İrane bastani əs» əsərində göstərilir. Eramızdan əvvəl 580-550-ci illərdə hakimiyyətdə olan yunanların Kuruş adlandırdığı Kuruş–Bozark qədim İranın görkəmli padşahlarından biri olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İranın ən qədim tarixi dövrlərə aid xəritəsində Kur coğrafi adına Kuruş yazılışında rast gəlinir.

Strabon Kür çayı haqqında yazır: «İndi Kür adlanan (Strabon Kür çayını Kir yazılışında verir – N.M.) bu çay əvvəllər Kor adlanırdı (288, s.474). Kür toponiminin adını yunan coğrafiyaşünası Ptolemey (eramızın II əsri) «Coğrafiya» kitabında Kor yazılışında vermiş, lakin adın mənşəyinə toxunmamışdır.

Bəzi tədqiqatçılar Kür coğrafi adının Kor yazılışındakı variantına əsaslanaraq «Kor»un Zevsin Demetradan olan qızı Koranın adı ilə əlaqədar olaraq yaranmasını ehtimal edir. Antik yunan müəlliflərindən bəziləri Kirkanı Kolxida ovalığındakı hökmdar Eetin bacısı olmasını qeyd edir. Roma tarixçisi Plutarx Kur adını Kiri şəklində işlədir.

Kür çayı hidroniminə Əl-Kürri yazılışında X əsr ərəb tarixçilərindən Əl-Müqəddəsinin, Məsudinin, Əbulqasım ibn Xaykalın əsərlərində rast gəlinir. Adları çəkilən ərəb tarixçiləri Kür toponiminin hansı dilə aid olması haqqında heç bir söz demir (adını çəkir, çayın keçdiyi əraziləri sadalayır-lar). Bu coğrafi adın Əl-Kürri şəklində yazılışı isə ərəb dilinin qanunlarına uyğunlaşdırılması ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, Kür çayı Gürcüstanın ərazisindən də keçir. Gürcü dilində Kürün Mtkvari adlandırılması onun gürcü dilində olmamasına dəlalət edir. Toponimik qanunauyğunluqlardan biri də budur ki, çay, dağ, dəniz və s. coğrafi adlar ərazisində yerləşən ayrı-ayrı xalqlar tərəfindən müxtəlif dillərdə və ayrı-ayrı formada adlandırıla bilər.

Orta əsr coğrafiyaşünası Əbdürrəşid Bakuvinin Kür toponimi haqqındakı fikirləri bir növ ərəb tarixçi və coğrafiyaşünaslarının fikirlərini təsdiqləyir (142, s.85). XVII əsrin alman səyyahı Adam Oleari öz yol qeydlərində Kür çayının adını çəkir.

Gürcü mənbələrindən Surb-Sarqısın mövqeyi haqqında «hekayət» də albanların yaşadığı Aran ərazisi «Kurmuz» adlandırılır. «Kur»un alban sözü olduğunu sübut etmək yazılı alban abidələrinin olmaması üzündən xeyli çətinidir.

Bütün bu faktlar adın mənşəyi barədə yekdil fikir söyləməyə imkan vermir.

Kür paleotoponimin mənşəyi barədə söylənilən fikirlərdən hansı doğrudur? sualını aşağıdakı mülahizələr əsasında aydınlaşdırmaq mümkündür.

K.F.Qan 1909-cu ildə yazdığı «Qafqaz coğrafi adlarının izahlı təcrübəsi» əsərində Kür çayı adını Əhəmi şahlarından olan Kirin adı ilə bağlayır. K.H.Əliyev «Kür» toponiminin alban tayfalarından olan xınalıq və qızılların dillərində çay, su mənasında olmasını fərziyyə kimi irəli sürür.

A.A.Axundov bu hidronim barədə yazır: «Arranın Kurmux adlandırılması alban dilində Kür sözünün olmasını və onun çayın adı olan Kür ilə əlaqədar olduğunu təsdiq edərək «Kür» coğrafi adının alban dilində – quyu, «mux»un isə ölkə, vilayət mənasında olduğunu qeyd edir (5, s.51-56). O qeyd edir ki, müasir Azərbaycan dilində Kür çayının adı alban dilindəki Kur sözüdür. Bu söz Azərbaycan dilinə öz qədim əcdadları olan albanların dilindən keçmişdir. Çox maraqlıdır ki, Azərbaycan Respublikasında yaşayan qırızların və buduqların dillərində indi də «Kür» sözü su, çay mənasında işlədilir.

N.Ə.Nəbiyev bu çay adının Azərbaycan dilində gur axan, itiaxan mənasında olmasını güman edir.

N.G.Məmmədov Kür toponiminin Qafqaz dillərinin birində məcrasına sığmayan, aşıb daşan, gur və iti axan və s. su mənası verdiyini qeyd etmişdir. Kür çayı sahilində məskən salan bir çox kəndlərin sakinləri sözü təmizlik, paka çıxaran mənasında dərk edirlər (paltarı kürə çək misalı da belə yaranmışdır). Kür, dəcəl uşaq, anlayışları da bu məqsədlə xalq arasında işlədilir (uşaq yaman kürdür - ifadəsi də belə yaranmışdır).

Kür paleotoponimi rus dilində Kura yazılışında verilir. Çox təəssüflər olsun ki, rus dilində olan atlas, xəritələr və müxtəlif ədəbiyyatda səhv olaraq Kürə yazılış formasında rast gəlirik. Bizcə, bu coğrafi adın rus dilində Kur yazılışında verilməlidir.

QANLIDAĞ (Kəlbəcər rayonu). Bu inzibati rayonunun ərazisində Qanlıkənd yaşayış məntəqəsi də mövcuddur. Qanlı dağ (Kəlbəcər rayonu), Qandağ (Naxçıvan MR-ın, Şərur rayonu), Qanlı gədik (Quba, Qəbələ və Laçın rayonları), Qanlı yamac (Naxçıvan MR-ın Culfa rayonu), Qanlı dərə (Lerik rayonu), Qanlıca dağı (Zəngilan rayonu), Qanlı göl

(Tərtər, Şamaxı, Masallı, Bakı şəhəri Yasamal rayonu, Naxçıvan MR-ın Şahbuz rayonu) və s. coğrafi adlarının bəziləri – əsasən göl adları orada baş vermiş bədbəxt – ölüm hadisələrini əks etdirsə də kənd, dağ, yamac və başqa coğrafi obyektlər isə tamamilə başqa səbəblərdən adını almışdır.

Kəlbəcər inzibati rayonundakı Qanlıdağ oroniminə XIX əsrin sonlarına aid olan mənbələrdə Kanqlıdağ kimi rast gəlinir (10, s.113). Eyni mənanı kəsb edən coğrafi adın kanqlı yazılışda verilməsi bu toponimi qanlı sözündən fərqləndirir.

Qanlıdağ oronimi Şahdağ silsiləsindən ayrılan çöl üzərindəki zirvə XIX əsrə aid ədəbiyyatda və yerli əhali arasında Qanqlı dağı formasında işlənir. Ətraf kəndlərin maldar əhalisi bu ərazidən yaylaq yurdu kimi geniş istifadə edir. Toponimik araşdırmalar göstərir ki, Qanlıdağ oronimi türk mənşəli **kanqlı** tayfasının adından və **dağ** komponentindən ibarətdir.

Kanqlı tayfasının adına eramızın III əsrindən sonrakı mənbələrdə rast gəlinir. Tarixçi Ç.Vəlixanovun fikrincə, qanqlı tayfası bizim eradan əvvəl III əsrdən məlumdur (15, s.627–628).

Tarixi mənbələrə görə, VIII əsrin ortalarında Sırdəryanın orta axarının hövzəsində (sahilində – N.M.) yaşayan qanqlılar Oğuz və Karlukların basqınından sonra iki yerə parçalanmışdı. Onların müəyyən hissəsi Aral dənizinin şimal çöllərinə köçərək peçeneqlərə qarışmış, daha sonra xəzərlərin ərazisində məskunlaşmışdı (13, s.4–11). Digər hissəsi isə Xarəzmə getmiş və 1218-ci ildə monqolların tərkibinə daxil olmuşdur (5, s.294).

Azərbaycanın işğalında monqolların tərkibində uyğur və xələclərlə yanaşı, qanlı tayfası da iştirak etmiş (12, s.83–84) və müəyyən hissəsi bu ərazidə məskunlaşmışdı.

XIV əsr tarixçisi Rəşidəddin qədim türkdilli tayfalar-
dan birinin Kanqlı olduğunu göstərmişdir (12, s.83–85). Öz-
bək, qaraqalpaq və qazax xalqlarının etnogenezisində fəal
iştirak etmiş bu tayfa erkən orta əsrdə müəyyən hissəsi oğuz-
lara, daha sonra 1218-ci ildə Çingizxan tərəfindən monqol-
lara qatılmışdır. Oğuz və qıpçaqlarla yanaşı, Azərbaycanın
monqollar tərəfindən işğal edilməsindən Uyğur, Xələc və
başqa tayfalarla yanaşı, Kanqlı tayfası da iştirak etmişdir.
Lakin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində qanlı sözü ilə
düzəlmiş çoxlu miqdarda dərə, çöl, təpə, göl adları da var-
dır. Onlar əlbəttə, bədbəxt hadisələri əks etdirir.

Bakı şəhəri ərazisində də Qanlı təpə adlı yer vardır. Bu
təpə Füzuli, Bakıxanov, Səməd Vurğun küçələrinin və Azad-
lıq prospektinin əhatə etdiyi ərazinin qədim adıdır (3,
s.132). Hələ XVIII əsrin iyirminci illərində bakılılar bu yeri
Qanlıtəpə adlandırmışlar. Məlumdur ki, 1859–1860-cı illər-
də quberniya mərkəzi Şamaxıdan Bakıya köçürülmüşdür və
bununla əlaqədar olaraq şəhərdə əhali artmışdır. Şəhərdə
vaxtilə küçələrdən biri «Qanlı təpə küçəsi» adlanırdı. Gör-
kəmli aktyor Hüseynqulu Sarabski «Köhnə Bakı» adlı kita-
bında Qanlıtəpə haqqında xatirələrini yazmışdır. H.Sarab-
ski göstərir ki, bu təpə Bakı xanlarının babası hesab edilən
Dərgahqulu xanla bağlı olaraq Qanlıtəpə adlandırılmışdır
(3, s.132). A.A.Bakıxanov (3, s.297) da Qanlıtəpə adlarının
yaranması tarixinə toxunmuşdur. Dərgahqulu xan ləzgi qo-
şununu şəhərin yarım ağaqlığında (bir ağac 7 kilometr məsa-
fədir), o zamandan bəri Qanlıtəpə adlanan bir təpə yaxın-
lığında məğlub etdiyinə görə həmin döyüşdən sonra yerli
Bakı sakinləri təpəyə **Qanlıtəpə** demişlər.

QAPANLI DÜZÜ (Tərtər rayonu). Tərtər rayonu əra-
zisindəki «Qapanlı düzü» oronimi şübhəsiz ki, erkən orta
əsrlərdə Cənub-Şərqi Avropada yaşamış peçeneqlərin Ko-

pon tayfasının (156, s.190) adını əks etdirir (195, s.256). Həmin rayonda Qapanlı adlı kəndlər də vardır. Keçən əsrdə Şəmkir rayonunun Qaracəmirli kənd icmasında da Qapanlı adlı kənd olmuşdur. Çöl tədqiqatları zamanı Şəmkir çayının sağ sahililə Kür çayı arasında Qapanlı adlı xarabalıq adı və həmin rayonun Morul kəndinin ərazisində «Qapanlı yeri» mikrotoponimi qeydə alınmışdır. Bütün bunlar göstərir ki, «Qapanlı düzü» oronimində Qapan (Kapan) tayfasının adı saxlanmışdır. Keçən əsrdə Gəncə qəzasında köçəri həyat keçirən bir tayfa Qapanlı adlanırdı (295, s.48).

QARQAR SIRA DAĞLARI və QARQAR DÜZÜ
(Ağdam, Ağcabədi, Xankəndi və Şuşa rayonları). Azərbaycanca bir sıra dağlar və düzlər vardır ki, onlar vaxtilə həmin ərazilərdə yaşamış qədim Alban tayfalarının adlarını əks etdirir. Belə dağ adlarından biri də Qarabağda Qarqar sıra dağları və Qarqar düzü oronimləridir. Hər iki oronim Azərbaycan ərazisində qədim dövrdə yaşamış türkdilli Qarqar tayfasının adını əks etdirir. Eramızın birinci əsrində yaşamış yunan coğrafiyaşünası Strabon Qarqar tayfasının adını çəkmiş və onların Şimali Qafqazda məskən salmasını göstərmişdir (288, s.941). Lakin VII əsr alban tarixçisi Musa Kalankaytuklu Albaniyada eramızın I əsrinə aid hadisələrdən bəhs etdikdə Qarqar tayfasının yaşadığını yazmışdır (64, s.117). Bu etnonim Qarabağda Qarqarçay hidroniminin tərkibində indiyədək qalmışdır. Qarqar tayfası erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın Mil-Qarabağ düzənliklərində yaşamışdır. Mil düzü qədim mənbələrdə «Qarqar düzü» kimi də adlandırılmışdır. Qarqar tayfası indiki Qarqar çayı sahillərində məskən saldığına görə çay da həmin tayfanın adını daşıyır (146, s.88). Qafqaz Albaniyası dövlətinin tədqiqatçılarından olan K.V.Trever eramızın III əsrində Albaniyada «Qarqar düzü» adlı yerin mövcud olduğunu yazmışdır (291,

s.178). Məşhur şərqşünas V.V.Bartold XVIII-XIX əsrə aid mənbələrdən Orta Asiyada, Qazaxstanda, Tyan-Şanda Qarqar adlı toponimlərin olmasını qeyd edir (159, s.77). X əsrə aid olan «Hüdüd Əl-Aləm» adlı farsca bir anonim mənbədə də Orta Asiyada Qarqar əyalətinin adı çəkilir (296).

Keçən əsrə aid məlumata görə, Qarqar adlı çay və Qarqaris adlı dağ Tiflis quberniyasının Tioneti və Axalsix qəzalarında, Qarqar adlı dağ Dağıstanda Kürə nahiyəsində, «Karkar meydan» adlı kənd Dağıstanın Teymur-xanşura dairəsində, Karkartəpə və Karkardağ oronimləri Şimali Qafqazda vardı (278, s.56).

Bəzi tədqiqatçılar qarqarları etnik mənsubiyyətə müasir çeçen inqışların, digərləri isə rutul - saxurların ulu babaları hesab edirlər. Lakin Q.Ə.Qeybullayev və K.H.Əliyev qarqarların türkdilli olduğunu yazmışlar. Qarqar tayfasının türkdilli olması ən əvvəl Qarqar etnonimi ilə əlaqədar toponimlərin başqa türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə rast gəlinməsi və həmin kəndlərdə türkdilli əhalinin yaşaması ilə təsdiq olunur.

QILINCYURD DAĞI (Naxçıvan MR-ın Culfa rayonu). Bu coğrafi adın tərkibindəki topokomponentlərdən «yurd» hissəsi qədim türk mənşəli söz olub – yaylaq yerində müvəqqəti məskən, yer mənasındadır. Qılinc isə orta əsrlərdə müharibələrdə işlədilən silahdır. Dağın adındakı qılinc hansı mənada işlədilmişdir? Bu sual oxucunu düşündürməyə vadar edir. Bu səbəbdən də məlum olur ki, bu oronim adı təhrifə məruz qalmışdır. Toponimik araşdırmalardan məlum olur ki, bu coğrafi adın tərkibindəki qılinc sözü silah mənasında deyil, etnonimdir.

«Qılinc» sözünün silah, dağ tirəsi, tayfa məna çalarlığı vardır. Əgər tədqiqata cəlb etdiyimiz Qılincyurd oronimində qılinc tayfa adıdırsa, Dəvəçi rayonu ərazisindəki Qılinc dağı

adında «qılınc» sözü yerli coğrafi termin olub, dağ tirəsi anlayışını bildirir (5, s.159).

Çox maraqlıdır ki, Culfa rayonunun ərazisində Qılıç dağı da vardır (Teyvaz kəndinin cənub şərqində yerləşir). Bu dağın etioloji baxımdan tədqiqində qeyd olunur ki, dağın adı Qılıç şəxs adı ilə bağlıdır. Oronim – Qılıncın yurdu olan dağ deməkdir. Bizə elə gəlir ki, istər Qılıç, istərsə də Qılınc-yurd dağı eyni dağdır və hər ikisi də eyni anlayışı ifadə edir.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Qılıncyurd adının birinci komponenti Qılınc (əslə – Kılıç) etnonimini əks etdirir. Qılınclar keçmişdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaşamış tayfalardan biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qılınclı adlı tayfa keçən əsrə aid məlumata görə Türkmənistan ərazisində də yaşayırdı (1, s.957).

Orta əsrlərdə bu tayfa Qılınclı yazılış formasında Türkiyə ərazisində də qeyd olunmuşdur (18).

Azərbaycan ərazisində qılınclıların rus mənbələrində Cənubi Şərqi Avropada ilk dəfə Kulikova döyüşü ilə əlaqədar olaraq «Kilir» kimi çəkilmiş qıpçaqlarla (rus mənbələrində noloveslərlə) bağlı olması fikri vardır (15). Ehtimal olunur ki, qılınclılar əvvəlcə Şirvanda yaşamış və Şirvan xanı Mustafa xanın rəiyyəti olmuşdur. Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra erməni generalı V.S.Mədətov qılınclıları Qarabağa özünəməxsus mülkünə köçürmüşdür (3, s.338).

XIX əsrin I yarısında qılınclılar qışı Mil-Qarabağ düzlərində, yazı Kəlbəcər dağlarında keçirirdilər. XIX əsrin II yarısında qılınclılar daima oturaq həyata keçdikdən sonra bir sıra kəndlərin əsasını qoymuşlar (4).

Qılıncyurd coğrafi adından görüldüyü kimi mənsubiyyət bildirən «li» şəkilçisi düşmüşdür. Bu hal toponimlərin bəziləri üçün xarakterikdir. Məsələn, Bağırlı-Dağ Bağır; Cə-

yirli-Dağ Cəyir və s.

QUSER ŞƏHƏRİ (Qusar rayonu). Mənşəyi mürək-kəb və çətin izah edilən toponimlərdən biri də Qusar yaşayış məntəqəsi adıdır. Elə bu səbəbdən də bu coğrafi ad gah fars dilində, gah macar dilində, gah da türk dillərində müxtəlif mənalarda izah olunur. Bəziləri də, toponimin mənası və dil mənsubiyyətinin məlum olmadığını irəli sürür.

Qusar rayonundakı bəzi yaşayış məskən yerləri Azərbaycanın ən qədim ərazilərindən sayılır. Bunu rayondakı Ənic kəndinin ərazisindəki XIII əsr qala divarlarının xarabalıqları və bir neçə qədim tarixə malik olan tarixi-memarlıq abidələrinin məscid, qala və türbələrin olması təsdiq edir. Çox maraqlıdır ki, Qusar inzibati rayonundakı yer-yurd adları bu vaxta qədər tədqiq olunmamışdır (dilçi alim Tofiq Əhmədov istisna olmaqla). Tofiq Əhmədovun Qusar adının mənşəyinə dair yazdığı məqalədə bu toponimin mənşəyi haqda qiymətli izahatlar vermişdir (Azərbaycan gəncləri qəzeti, 3 mart, 1988-ci il).

Tədqiqatçı M.M.İxilov Qusar şəhər adını ləzgi dilində qğutsar sözündən olub allah mənasında olmasını qeyd edir.

Qusar toponimi M.F.Axundovun diqqətindən də kənara qaçmamışdır. O, Qusar toponiminin ilk dəfə olaraq elmi izahını 1859–1864-cü illərdə toplanmış materiallar əsasında verə bilmişdir. M.F.Axundov Qusar coğrafi adı haqda belə yazır: «Kusar – xəzərlərin tez-tez Kaspi sahilləri ilə Zaqafqaziyaya öz hücumlarını təşkil edən xalqı yada salır. 1140-cı ildə (hicri tarixlə) ispan yəhudisi İudoyu Xa-Levi tərəfindən ərəb dilində yazılmış fəlsəfi əsər Kusari adlanır. Bu əsərdə xəzərlərin padşahı Kusarı adlandırılırdı».

Bizcə qeyd olunan bu fikir daha inandırıcıdır. Ona görə ki, xəzərlərin və xəzər tayfa birləşmələrinin Milad tarixindən başlayaraq Dərbənd-Qusar və Quba ərazilərinə hücum

etmələri, onların bir hissəsinin burada məskən salmaları, xalqımızın etnogenezində mühüm rol oynamaları tarixi qaynaqlardan aydındır.

Qusar toponiminin mənşəyinə dair aşağıdakı mülahizələr vardır. Aydın Məmmə Qusar toponiminin mənşəyinə toxunaraq yazır: Bəzilərinin rəyincə bura ona görə belə adlanır ki, vaxtı ilə Qusar əsgərləri orada hərbi düşərgə salmışlar. Qusarlılar istiyə çətinliklə dözdüklərinə görə bu mənşərəli guşədə yaşadıqlarına sevinirdilər. Düşərgə əvvəl kiçik qəsəbəyə, daha sonra şəhəriyə çevrilmişdir (A.Məmmədov. Coğrafi adların sirri. Bakı, 1969, s.36).

Coğrafiyaçı Rəmzi Mizbaşov Qusar coğrafi adının dil mənsubiyyəti və mənasının məlum olmadığını qeyd edir. Sonra isə yazır ki, Qusar (Qüssar, Qissar) sözünün tayfa və ya tayfa başçısı adı olduğunu ehtimal tərzində söyləmək mümkündür. Adın Kusarı sözündən əmələ gəlməsi fikri düzgün deyildir (136, s.67). Əgər coğrafi adın dil mənsubiyyəti tədqiqatçıya məlum deyilsə onun mənşəyini izah etmək qeyri-mümkündür.

Nəbi Nəbiyev Qusar coğrafi adının mənşəyi barədə yazır: «Azərbaycan SSR-də şəhər, eyni adlı inzibati rayon mərkəzi. Qusar çayının sol sahilində yerləşir. «Qusar» sözü macar qoşun növü deməkdir. Əlbəttə, lüğətə müraciət edib coğrafi adın mənşəyini izah etmək düzgün deyildir. Bu toponimin macar dilində izah olunması qeyri-elmidir və bu fikirlə qətiyyənlə razılaşımaq olmaz.

Dilçi alim Tofiq Əhmədov Qusar toponiminin izahını belə verir. Qusar adının struktur linqvistik təhlili də onun etnonim mənşəli olduğunu sübut edir. Bu oykonim «qus» və «ar» komponentlərindən ibarət olduğunu sübut edir. «Ar» elementi qədim türk dillərində «adam, kişi, ər» mənalı ar (er, ir, ər) sözü ilə (D.E.Yeremeyev, N.A.Baskakov bağlı

olub həmin dillərdə və o cümlədən, qədim Azərbaycan dilində etnonim düzəldən formant kimi çıxış etmişdir). Müəllif daha sonra qeyd edərək yazır ki, nəticə olaraq deyə bilərik ki, toponim qusar (quz+ər, quza+ər, quss+ar/qus+ar) etnonimindən törənərək (quz, quzz, kişisi, qus (quz), əri, qus (quz)/quzz) tayfasından olan adam (lar) qus quz/quza) lu» deməkdir (Bax: T.Əhmədov. Göstərilən qəzet məqaləsi).

N.G.Məmmədov isə göstərir ki, bu toponimə XVII əsr mənbələrində Qusarqala yazılışında rast gəlinir. «Dərbəndnamə» əsərində bu coğrafi ada Kusayr yazılışında təsadüf olunur. Toponim türk mənşəli kosar və ya kumar tayfasının adı ilə bağlıdır. Şəhərin yaxınlığından axan eyni adlı Qusar çay adı da yaşayış məntəqəsinin adını əks etdirir (97, s.177).

LƏZGİ DAĞI (Kəlbəcər rayonu). Ləzgilər qismən Azərbaycanda yaşayan Qafqazdilli azsaylı xalqlardan biridir. Onlar əsasən Azərbaycanın Dağıstanla həmsərhəd şimal-şərq və şimal-qərb bölgələrində məskundurlar. Respublika oronimiyasında ləzgi etnoniminin adını əks etdirən orografik obyekt adları aşağıdakılardır: Ləzgi qayası (Şəki rayonu), Ləzgi dağı (Göyçay rayonu), Ləzgi dərəsi və Ləzgi yaylağı (Daşkəsən rayonu), Ləzgi dağı (Şəmkir rayonu), Ləzgi qayası (Daşkəsən rayonu, Əmirvar kəndi), Ləzgi dərəsi (Daşkəsən rayonu, Xoşbulaq kəndi), Ləzgi dərəsi (Kəlbəcər rayonu, Hayad kəndi), Ləzgiuçan dərə (Laçın rayonu, Sadırlar kəndi) və s. Lakin qeyd edilməlidir ki, bəzi hallarda azərbaycanlılar Dağıstanda və Azərbaycanda yaşayan avarları və saxurları da «ləzgi» adlandırırlar.

MASALLI ŞƏHƏRİ (Masallı rayonu). Mənşəyi çətin və mübahisəli izah olunan toponimlərdən biri də Masallı şəhər adıdır. Bir qrup yaşı yüzü adlanmış pirani qocalar toponimin buranın ilkin sakinlərinin güya çoxlu məsəl çəkdiyələrinə görə belə adlandırdığını söyləyirlər. Yəni Masallı –

məsəl çəkilən yer mənasından götürülüb.

Filologiya elmləri doktoru, professor Şəmsəddin Sədiyev «Dil haqqında hekayələr» kitabında yer adlarının yaranmasını müxtəlif qruplara bölərək yazır: «Bəzi coğrafi adlar yerlilərə məxsus sənəti peşəsini və ya məşğuliyyəti özündə əks etdirir. Məsələn, Qax (qurudulmuş meyvə), Dəvəçi (dəvə saxlayan), Masallı (məsəl çəkənlər) (123, s.41) və s».

Bəziləri buranın sakinlərinin İraq Respublikasının «Mosul» şəhərlərindən görüb-gəlmə olduğunu zənn edirlər. Guya Masallı – Mosullu sözünün təhrif edilmiş formasıdır. Tədqiqatçıların bəzi hissəsi ilə izah etməyə çalışır ki, onlar İran İslam Respublikasının Masal əyalətindən köçüb gəlmişlər.

Coğrafiyaşünas Rəmzi Yüzbaşov Masallı toponiminin Masal nəslinə mənsub olması ilə əlaqədar yarandığını qeyd edir (136, s.68). Onun bu fikri əvvəlki mülahizəçilərə nisbətən inandırıcıdır.

Masallı şəhər adına dair mənbələrdən birində belə bir izahata rast gəlinir: Yaşayış məntəqəsinin Cənubi Azərbaycanın Masal mahalından gəlmiş ailələr salmışdır. Toponim «Masaldan olanlar, Masaldan gələnlər masallılar mənasındadır (97, s.346).

Bu izahatla razılaşmaq qeyri-mümkündür. Çünki Cənubi Azərbaycanda (İranda) Masallı mahalı yoxdur. Mosul mahalı, Mosul şəhəri, Mosul düzü və s. vardır. Masallının Mosul vilayətindən köçüb gəlməsi təsdiq edilmir. Elə buna görə də Masallı coğrafi adının mənşəyini digər faktlarda axtarmaq lazımdır.

Masallı coğrafi adının elmi izahı necədir? Elə bu məqsədlə də, arxiv sənədlərinə müraciət etməli olduq. Son illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yaxılmış sə-

nədləri nəşr etdirməyə başlamışdır (89, s.48). Tarixçi alim T.M.Musəvinin tərcüməsi və şərhilə çap olunmuş həmin sənədlər toponimika ilə məşğul olan coğrafiyaşünaslar, tarixçilər və dilçilər üçün çox qiymətlidir. Bu sənədlərdə çoxlu coğrafi adlara, terminlərə, qəbilə, tayfa, nəsil və şəxs adlarına rast gəlinir. Sənədlərdən birində belə bir fərmanla rastlaşırıq: XVII əsrinə əvvəllərində şah Sultan Hüseynin verdiyi fərmanlardan birində «fəxri» adlanan yerin adı çəkilir və göstərilir ki, həmin yerin keçmiş hakimi Masal bəydir.

Buradan aydın olur ki, Masallı şəxs adıdır və toponim ilk variantda Masal bəyin adından yaranmışdır. Masallının antroponim (şəxs adı) olması, sonra isə etnonim (tayfa adı daşması) kimi formalaşması toponimik qanuna uyğunluqdur. Azərbaycan toponimiyasında sonu «lı», «li», «lu», «lü» şəkilçiləri ilə qurtaran bir sıra yer adlarında oykonimlərdə müxtəlif «tayfa və nəsil» adları öz əksini tapmışdır. Məsələn, Astanlı (Salyan rayonu), Bəydili (Yevlax və Salyan rayonları), Vəlixanlı (Yardımlı rayonu), Əhmədli (Masallı rayonu), Gülməmmədli (Goranboy və Cəlilabad rayonları), Əmiraslanlı (Gədəbəy rayonu), Novruzlu (Ağdam, Laçın və Saatlı rayonları), Rəsullu (Daşkəsən, İmişli və Ucar rayonları), Cümşüdlü (Xanlar rayonu) və s. Masallı coğrafi adı da həmin qəbildən əmələ gələn etnotoponimlərdən biridir.

Coğrafi adlar zaman keçdikcə müxtəlif səbəblərdən müəyyən təhrifə məruz qalır. Bu baxımdan onları dəqiq öyrənmək toponimik prinsiplərdən biri olmaqla ən vacibdir. Təhrif aşkar edilməyincə adın mənasını da açmaq mümkün deyildir. Məhz buna görə də coğrafi adın etimologiyasını verməzdən əvvəl onu mütləq təhrifdən azad etməli və düzgün yazılışını tapmaq lazımdır.

MİNKƏND KƏNDİ (Laçın rayonu). Mənşəyi maraqlı doğuran coğrafi adlardan biri də Minkənd kənd adıdır. Ra-

yon ərazisində Minkənd adı ilə çoxlu coğrafi obyekt adları vardır: Minkənd dağı, Minkənd yamacı, Minkənd quzeyi, Minkənd mineral bulağı, Minkənd dərəsi, Minkənd çayı və s.

Bu yaşayış məntəqəsi haqqında yerli kənd sakinləri müxtəlif rəvayətlər söyləyirlər. Bəziləri bu kəndin yaranmasını kənd əhalisinin sayı ilə əlaqələndirərək qeyd edirlər ki, kənd salınan zaman əhalinin sayı 1000 nəfər olduğundan kənd də Minkənd adlandırılmışdır.

İkinci rəvayətdə belə qeyd olunur ki, guya Monqol işğalı zamanı Teymurləng Azərbaycanı zəbt edərkən 999 kənd, şəhəri zəbt edərək dağıtmış, əhalisini qılıncdan keçirmişdir. Bu kənd isə Teymurləngin dağıtdığı mininci kənd olduğundan bu kəndə Minkənd deyilmişdir.

Məlumdur ki, söylənilən bu mülahizələr xalq rəvayətidir. Yaşayış məntəqəsinin adını xalq rəvayəti ilə bağlamaq düzgün olmaz.

Minkənd toponiminin təşkil olunduğu topokomponentlərə nəzər salaq «min» və «kənd». Qədim türk dillərində bu oykonimin birinci komponentini nəzərdən keçirdikdə onun aşağıdakı yazılış variantları ilə razılaşıırıq: «min», «minq», «mun», «min». Çox maraqlıdır ki, min (minq) topokomponentinin iştirakı ilə əlaqədar yaranmış toponimlərin yayılma arealı çox genişdir. Azərbaycan Respublikası Füzuli rayonunun ərazisində Mingələn dağı, Zəngilan rayonunda Mincivan qəsəbəsi, İsmayılı rayonunda Mingə kəndi, Mingəçevir şəhəri, Yevlax rayonunda Mingəçevir qəsəbəsi, Ordubad şəhərində Mingiz məhəlləsi (giz türk abidələrində rast gəlinir və cəmlik bildirir), Özbəkistanda Minqışlak kəndi, Minqlər kəndi, Kattaminq kəndi, Tacikistanda Minqıştan kəndi, Qazaxıstanda Manışlaq körfəzi, Manqışlaq kəndi, Manqışlaq vilayəti və s. Görünür ki, türk dünyası ölkələrində adı çəkilən komponentlə çoxlu toponimlər ya-

ranmışdır.

Türkdilli xalqların tarixən məskən saldığı ərazilərdə geniş yayılan bu toponimlərin mənşəyinin min (mınc) etnonimi ilə əlaqələndirilməsi daha güzgün olar. Mınc tayfasını bəzi tədqiqatçılar monqol mənşəli tayfa olduğunu irəli sürsələr də araşdırmalar sübut edir ki, min tayfası türk mənşəlidir. Tarixi məxəzləri izlədikdə məlum olur ki, min (mina) həqiqətən də türkdilli tayfalardan biri olmuşdur. Çox maraqlıdır ki, toponimlərdə əksini tapan bu tayfanın adına həm min və həm də mınc yazılışında rast gəlirik.

Qədim vətəni Altay, yaxın Monqolustan hesab edilən minlər VII–VIII əsrlərdə tokuz-oğuz tayfa birliyinə daxil olmuşlar. VIII–IX bu tayfa adına başqırdların XII–XIII əsrlərdə qıpçaqların, XIII–XIV əsrlərdə isə Qızıl Ordunun tərkibində olmuşlar. Mingər Teymurləngin apardığı müharibələrdə və baş vermiş siyasi hadisələrdə fəal iştirak etmişlər, beləliklə də, müxtəlif bölgələrdə məskunlaşmışlar.

Aparılan araşdırmalar bir daha təsdiq edir ki, Minkənd öz adında qədim türkdilli min (min) (bəzi mənbələrdə minqat yazılışda qeyd olunur) tayfasının adını əks etdirir.

Minkənd kəndi, Minkənd dağı və yuxarıda adı çəkilən bir çox makro və mikroobyekt adlarının hamısı vaxtilə orada məskən salmış «min», «mınc» türkdilli tayfasının adını tarixi bir abidə kimi qoruyub saxlamışdır.

MUĞAN DÜZÜ (Kür-Araz ovalığının mərkəzi hissəsində). Azərbaycan xalqının qədim tarixi ilə bağlı coğrafi adlardan biri də «Muğan düzü» oronimidir. Muğan düzünün adı haqqında tədqiqatçıların müxtəlif baxışları vardır. Hələ eramızdan əvvəl VI əsrdə yaşamış yunan tarixçisi Miletli Hekatey Araz çayı yaxınlığında Muk adlı tayfanın yaşadığını (145, s.13) qeyd etmişdir. Eramızdan əvvəl V əsrdə yaşamış qədim yunan tarixçisi Herodot isə Cənubi Azər-

baycan ərazisində mövcud olmuş midiyalılarda bir tayfanın Maq adlandığını yazır (194, I, 001). Tədqiqatçılara görə «Muğan» toponimi də məhz Maq (Muq) coğrafları Əl-Kufi, Əl-Müqəddəsi, İbn Hövqal, Əl-Məsudi, XIII əsrin ərəb coğrafiyaşünası Yaqut Həməvi və başqalarının əsərlərində «Muğan» düzünün adı çəkilir və göstərilir ki, Muğan vaxtilə həmin ərazidə yaşamış muğlarla əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. XIV–XV əsrin görkəmli alimi Əbdürəşid Bakuvi də bu fikirdədir (142, s.99).

Muğan coğrafi adına antik müəlliflərin əsərlərində «Moxena» (Ammian Marselin), erməni mənbələrində «Muxang» (V əsr müəllifi Moisey Xorenski), ərəb mənbələrində «Muqan», gürcü mənbələrində «Mokavan» yazılış formalarında rast gəlinir (10, c.20–21).

XVII–XIX əsr Azərbaycan səyyahı və coğrafiyaşünası Hacı Zeynalabdin Şirvani «Büstanüs səyyahə» adlı əsərində Muğan adının mənşəyinə toxunaraq yazır: «Elə deyirlər ki, oranı Muğan adlı bir adam bina etmişdir. Bəziləri deyirlər ki, oranı Muğlar və möbüdlər abad eləmişdir, bəziləri isə bu fikirdədir ki, Gəncə, Qarabağ, Bərdə, Muğan şəhəridir». R.M.Yüzbaşov Hacı Zeynalabdin Şirvaninin bu fikri ilə qismən razılaşaraq qeyd edir ki, Muğan şəhərinin ilk sakinləri «Muğ» qəbiləsinə mənsub əhalidən ibarət olmuşdur. Toponimin sonundakı «an» hissəsi məkan, yurd bildirir.

Bir sıra tədqiqatçılar Muğan coğrafi adını Midiya tayfalarından biri olmuş «maq» tayfasının adı ilə əlaqələndirirlər (21, s.38). Tarixi alim Kamal Əliyev Muğan adını «muk» tayfasının adı ilə (31. s.175) bağlı olduğunu yazmışdır.

Muğan düzü qədim zamanlardan türk tayfalarının qışlaq yerləri olmuşdur. Akademik Ziya Bünyadov göstərir ki, hazırda tarixçilərin türk adlandırdıqları və böyük türk qəbilə birləşmələrindən olan hunlar V əsrdə Azərbaycanın Muğan

ərazisində köçüb orada məskunlaşmışlar (170, s.180). İlk orta əsrlərdə hunlardan məlumdur. Muğan düzündə salınmış Muğan şəhəri də sonra yaranmışdır (101, s.256). Muğan şəhərinin VII əsrdən sonra Muğan düzündə salınması onun türk tayfalarının məskəni kimi təşəkkül tapdığını göstərir.

NAXÇIVAN ŞƏHƏRİ. Azərbaycanın ən qədim paleotoponimlərinin biri də, Naxçıvan şəhər adıdır. Bu şəhərin salındığı tarix bu vaxta qədər dəqiqləşdirilməmişdir. Naxçıvan şəhərində arxeoloji tədqiqatlar aparılmış, antik dövrə aid bir neçə küp qəbir tapılmışdır. Həmin faktlar təsdiq edir ki, şəhər eramızdan əvvəl mövcud olmuşdur.

Naxçıvan şəhərinin qədim və antik dövr tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün böyük elmi əhəmiyyət daşıyan bu arxeoloji tapıntılar eramızdan əvvəl VI–IV əsrlərə aiddir. Araşdırmalar göstərir ki, hələ eramızdan əvvəl VI–IV əsrlərə aiddir. Araşdırmalar göstərir ki, hələ 3500 il bundan əvvəl əsaslı qoyulmuş Naxçıvan eramızdan əvvəl VIII–VI əsrlərdə artıq iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş iri bir şəhər kimi tanınmışdır.

Maraqlıdır ki, bu arxeoloji materiallar əsasında söylənilən elmi mülahizələr qədim maraqlı mənbələrdə Naxçıvan şəhəri haqqında verilən məlumatlarla bir növ təsdiq olunur. Naxçıvan şəhəri haqqında ilk məlumatlarla bir növ təsdiq olunur. Naxçıvan şəhəri haqqında ilk yazılı məlumata qədim yunan və antik məxəzlərində rast gəlmək olar. Roma klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Kinit Horatsi Flakk, yəhudi tarixçisi Flani İosif və məşhur yunan coğrafiyaşünası Klavdiy Ftolomeyin əsərlərində Naxçıvan coğrafi adına Naqsuana kimi qeyd olunur.

Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, Əhəmənilər imperiyası süqut etdikdən sonra Naxçıvan Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyəti altına keçmişdir. Təəssüflə bildirməliyə

ki, qayğısızlıq üzündən həmin materialların əksəriyyəti vaxtında Naxçıvan muzeyi tərəfindən alınmamış və Gürcüstan Dövlət Tarix muzeyinə satılmışdır (Bax: Vəli Əliyev. Naxçıvanda antik dövrün izləri. Ədəbiyyat və İncəsənət, oktyabr, 1972).

Şəhər adının ən qədim yazılışı «Nakusana» ilə yanaşı, bir çox fars mənbələrində isə «Naqşə cahan» variantı da olmuşdur.

Naxçıvan şəhərinin belə qədim və zəngin tarixə malik olması onun adının mənşəyi barəsində müxtəlif rəvayət və əfsanələr doğurmuşdur. Onlardan birinə görə Naxçıvanın Naqşə-Cahan yazılışında olmasıdır. Bu yazılış variantında müxtəlif ədəbiyyatlarda Həqşə cahan söz birləşməsi ilə bağlı olub, dünyanın bəzəyi dünyanın gözəlliyi mənasını ifadə edir. Bu rəvayət tarixi mənbələrdə də öz əksini tapmışdır. Məsələn, Türkiyə səyyahı Övliya Çələbi şəhərin adının Naqşivan olduğunu və bunun naqşi-cahan sözündən əmələ gəldiyini qeyd edir.

Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən olan Naxçıvanın 3500 illik tarixi vardır. Tarixçi və coğrafiyaşünaslardan Lazar Çarginski, Həmdullah Kaspinski, Stefan Orbeliani göstərir ki, Naxçıvan eramızdan əvvəl 1539-cu ildə bina edilmişdir. Arxeoloji axtarışlar eramızdan əvvəl II–I minilliklərə aid maddi mədəniyyət nümunələri aşkar etmişdir. Bu yaşayış məntəqəsi Naksuana adı ilə yunanlara və romalılara da tanışdır. Şəhərin qədim olması onun müxtəlif yazılış variantının olmasına və mənşəyi haqqında fərqli rəvayət və mülahizələrin söylənilməsinə gətirib çıxarmışdır. Elə bu səbəbdən də coğrafi adın Naksuana, Nəqşicahan, Naxşivan, Naxucavan, Nəşavə, Nakcəvan, Nahhunte, Nahhuntevan və başqa yazı variantlarına rast gəlinir.

Naxçıvan paleotoponimin mənşəyinə dair aşağıdakı

mülahizələr vardır. Eramızın II əsrində yaşamış Klavdi Ptolomey özünün məşhur «Coğrafiya» kitabında yazmışdır ki, Araz çayının yaxınlığında Naksuvana adlı yaşayış məntəqəsi vardır. Tarixçi İosif Flaviyə yazır ki, Naxçıvan toponiminin meydana gəlməsi və etimologiyası Nuhun əfsanəsi ilə əlaqədardır. Guya Nuh peyğəmbər allahın əmri ilə düzəltdiyi gəmidə öz ailəsi və götürdüyü canlılarla birlikdə xilas olmuş və indiki Naxçıvan ərazisində məskən salmışdır. Rəvayətlə bağlı toponimin izahı aşağıdakı kimi verilir: Coğrafi ad 3 komponentə ayrılaraq «Nax», «çi» və «van» kimi mənalandırılır. «Nax» Nuh peyğəmbərin adı - «çi» türk dillərində isim düzəldən şəkilçi, «van» - isə İran dillərində məskən, yer anlayışı bildirən sonluq. Paleotoponimin mənası «Nuh peyğəmbərin tərəfdarlarının məskəni» deməkdir. Bu mülahizə həqiqətə az uyğundur.

A.A.Axundov coğrafi adın mənşəyinə toxunaraq yazır: «Naxçıvan sözünün mənşəyini ilk mənasını aydınlaşdırmağa cəhd etməzdən əvvəl bir məsələni qeyd etməyə ehtiyac var. Məlum olduğu kimi, ərəb coğrafiyaşünas səyyahları, məsələn, İbn Xordadbeh (IX əsr), Qudama ibn Cəfər (X əsr), Əl-Biruni (XI əsr) Naxçıvan şəhərinin adını Nəşavə kimi işlətməmişlər» (9, s.93).

Orta əsr müəlliflərindən bəziləri bu paleotoponimi Nəşavə, digərləri isə Naksuana yazılışında işlədirlər. Bizcə bu yazılışlar eyni obyektin adıdır.

XI əsr ərəb səyyahlarından olan Əl-Biruni «Astronomiya və ulduzlara aid Məsud cədvəli» əsərində verdiyi ölkənin koordinatlarına (meridian və paralellərə(uzunluq dairələri və ekvator xəttindən (sayılan) en dairələri cədvəlində dördüncü iqlimə daxil olanlar hissəsində Naxçıvan coğrafi adı haqda yazır: Nəşavə, bura həmçinin Naxçıvandır (126, s.145). Görünür Nəşavə sözü Naxçıvan yazılışının ərəb tə-

ləffüz formasıdır. Bütün bu faktlar sübut edir ki, Nəşavə və Naxçıvan toponimlərinin eyni bir şəhərin müxtəlif adları olduğunu təsdiq edir. Nəşavə sözü ərəb dilində «sərxoş», «kefli» mənasındadır.

Naxçıvan paleooykonimi ərəb mənbələrində Nəşava, Naxşicahan və digər yazılışlarda qeyd olunmuşdur. Yaquq Həməvi qeyd edir ki, Nəşavə Azərbaycan şəhəridir. Həmçinin onu Arran şəhəri də adlandırırlar (301, s.32).

Naxçıvan paleotoponimin mənşəyinə dair müxtəlif mülahizələr vardır. Toponimin Nəqşicahan yazılışının mənası fars dilində «dünyanın bəzəyi» deməkdir.

Türkiyə səyyahı Övliya Çələbi şəhər adının Naxçıvan olduğunu deyir. Bunun nəqşi cahən sözündən əmələ gəldiyini qeyd edərək yazır ki, şəhər doğrudan da gözəldir. Bu şəhər XIII əsrin əvvəllərində monqolların Azərbaycana hücumundan əvvəl daha da gözəl olmuşdur. Antik dövr tədqiqatçısı Z.O.Yampolski Naxçıvan coğrafi adının ikinci komponenti olan «van» - ın yaşayış yeri, insan məskəni mənasında olmasını göstərir. Naxçıvan toponiminin birinci hissəsinin ifadə etdiyi anlayış hələlik məlum deyildir.

V.A.Nikonova görə Naxçıvan adının fərziyyə şəklində «avan» yer, qəsəbə və «Naxuç» şəxs adından əmələ gəldiyini güman etmək olar.

R.M.Yüzbaşov bu paleotoponim barədə yazır: «Bizə elə gəlir ki, eramızdan 2-3 min il əvvəl, sonralar midiyalıların məskunlaşdığı ərazidə yaranan şəhərin qədim elamlara mənsub olan adı ilə adlandırılmışdır. «Van» toponimik formantının qədimliyini nəzərə alaraq şəhərin ilk adının Nahuntevan (elamlarda allah adı) olunduğunu zənn etmək olar. Bu coğrafi adın sonralar yerli türk əhalisi tərəfindən Naxçıvan şəklinə düşməsi mümkündür».

ŞƏKİ ŞƏHƏRİ (Şəki rayonu). Respublikamızın ərazi-

sində mövcud olan oykonimlərdən biri də Şəki coğrafi adıdır. Şəki Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri olmuşdur. Şəhərin salındığı tarix dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Bu yaşayış məntəqəsi adını əks etdirən çoxlu toponimik arealları vardır: Ərəbşəki (Ağdaş rayonu), Şəki kəndi, Şəki yaylası (Şəki rayonu), Şəki yaşayış yeri (Qars əyaləti, Ərdahan mahalı) və s. Şəhər adının müxtəlif yazılış variantlarına da rast gəlinir: Şakaşen, Şake, Şaki, Şəki, Şakkı və s.

Toponimik araşdırmalar sübut edir ki, tayfa adı ilə əlaqədar olaraq yaranmış coğrafi adlardan biri də Şəki yaşayış məntəqəsidir. Şəki coğrafi adının geniş paralelinin yayılmasını nəzərə alsaq bu coğrafi obyektin tayfa adını daşmasını qeyd etmək olar. Həmin tayfa Saklardır.

Tarixi qaynaqları izlədikdə aydın olur ki, hələ miladdan əvvəl IX–VIII əsrlərdə İskit tayfalarının güclü dalğası olan saklar qədim Qafqazın, Azərbaycan ərazisinin sakinləri idilər. Mixi yazılarda verilən məlumatlara görə eramızdan əvvəl VIII əsrin sonu VII əsrin əvvəllərində kimmer, skif, sak adlanan tayfalar Qafqaz dağlarından keçərək Ön Asiyaya gəlmişlər. Onların bir hissəsi Mannanın ərazisində məskunlaşmış Assuriyaya qarşı mübarizəyə başlayır. Bu tayfalar Azərbaycan ərazisində Skif dövləti yaratdılar. Strabon, Ptolomey və başqa antik müəlliflərin məlumatlarını təhlil edərək bu qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanın qərb ərazisində sakasen (sakasin) adlı tayfa da yaşamışdır. Deməli, tarixi faktlardan məlum olur ki, toponim eramızdan əvvəl Azərbaycana gəlib burada məskunlaşmış sak (şak), saki (Şaka) tayfasının adı ilə bağlıdır. Sak tayfasının müasir Gəncə-Qazax zonasında məskunlaşması qeyd olunur. Azərbaycanda apardığımız son toponimik araşdırmalar sakların türkdilli olduğunu sübut edir. Bunu türkdilli qazaxların şaqa, özbəklərdə şaka qırğızlarda sake (saka), türkmənlərdə şak-

lar tayfalarının mövcudluğu da isbat edir.

Şəki toponiminin mənşəyinə dair bir çox tədqiqatçıların fikirləri vardır. A.Məmmədov yazır ki, Şəki toponiminin mənşəyi elmi surətdə hələ də izah edilməmişdir. Əli Hüseynzadə Şəki coğrafi adının mənşəyini izah edərək yazır ki, tayfa adı ilə bağlı olan coğrafi adlardan biri də respublikamızda eyni adlı şəhərin və rayonun adı olan Şəki oykonimidir.

Rəmzi Yüzbaşov Şəki toponiminin mənşəyinə dair belə yazır: «Dil mənsubiyyəti və mənası məlum deyildir. Şəki sözünün tayfa və tayfa başçısı adı olduğunu ehtimal tərzdə söyləmək mümkündür (136, s.71).

Nəbi Nəbiyev Şəki coğrafi adının izahını aşağıdakı kimi verir: «Azərbaycan SSR-də şəhər, eyni adlı inzibati rayon mərkəzidir. Böyük Qafqazın cənub ətəklərində yerləşir. Keçmişdə ərazisində yaşayan Saki və ya Şaki türk tayfasının adını daşıyır.

Toponimist N.G.Məmmədov Şəki toponiminin mənası barədə yazır: Müasir Şəki, Şəki mahalı, Şəkilioba dərəsi, Şəkilioba təpəsi (Şəki rayonunda), Sakan dərə (Qax rayonu, Qaxingiloy kəndi) bu qədim şak tayfalarının nişanəsi olduğuna heç bir şübhə yoxdur (99, s.10).

Bizcə Şəki paleotoponimini sak tayfasının adını əks etdirən bir abidə kimi qeyd etmək mümkündür.

İndiki Qarabağ ərazisinin keçmiş adı olan Ərsak, Arsak (Ərsak, Arsak toponiminin mənası «Sakların torpağı» ərsakların qoçaq sakların məskəni, yurdu deməkdir). Habelə, Herodotun əsərində hazırki Kür-Araz düzənliyinin qədim adı kimi xatırlanan Sakasen, Sakasena (Sakasen, Sakasena – sakların ərazisi, Saka torpağı mənasındadır) və başqa toponimlər bu ərazilərin (Azərbaycanın – N.M.) qədim sakinləri olan türkdilli sakların canlı şahidləridir.

ŞİNDAN QALASI, DAĞI. Astara inzibati rayonunun

qərbində Şindan dağı üzərində, Şindan qalası yerləşir. Şindan dağı haqqında xalq arasında çoxlu əfsanələr vardır. Həmin əfsanələrdən birində belə bir rəvayət söylənilir ki, indiki Şindan dağının yaxınlığındakı Şim kəndində Tahirə adlı gözəl bir qız yaşayırmış. Bu qızı Şindan və Cəmil adlı iki oğlan istəyirmiş. Qız isə oğlanların qarşısında belə bir şərt qoyur: kim mənə qısa bir müddət ərzində qala tiksə ona ərə gedəcəyəm. Şindan və Cəmil öz arasında razılaşırlar ki, qalanı kim tez tikib qurtarsa, ocaq qalayıb tüstü qaldırsın, əgər ləngiyibse özünü öldürsün. Şindan kəndin qünçixanında, Cəmil isə günbatanında qala tikməyə başlayır. Tahirəni ürəkdən sevən Şindan qısa bir müddətdə qalanı tikir. Cəmil görür ki, Şindan qalanı qurtarmaq üzrədir. O, hiyləyə əl atır, bütün gecəni yatmır. Dan ulduzu doğanda tonqal qalayıb tüstü qaldırır və dostları ilə şənlik edir. Vəziyyəti belə görən Şindan özünü qaladan atıb öldürür. Cəmil onun meyidini götürüb öz qalasının yanına gətirir. Özü isə Şindanın tikdiyi qalanın başına çıxıb Tahirəni gözləyir. Qız vəziyyətin nə yerdə olduğunu öyrənir. Cəmilə lənət yağdırır.

Bu rəvayət olsa da, onda bir həqiqət vardır. Hazırda Şindan dağının üzərində Şindan qalasının xarabalıqları antik dövrdən xəbər verir. Azərbaycanın bir çox istehkam qalaları kimi bu qalanın çox qədim tarixi vardır.

Tarixi mənbələir izlədikdə məlum olur ki, Şindan qalasının bünövrəsi eramızın III əsrində Sasanilər dövründə qoyulmuşdur (99, s.168).

Şindan dağı üzərində yerləşən Şindan qalasının xarabalıqları onun min beş yüz ildən artıq tarixi olduğundan xəbər verir. Azərbaycanın bir sıra istehkam qalaları kimi bu qala da antik dövrlərə aiddir. Çox təəssüflər olsun ki, bu qala indiyə qədər tədqiqatçılarımızın diqqət mərkəzində olmamışdır.

Şair Qətran Təbrizi «Divan-ında Əbu Nəsr Məməlan ibn Bəhsudanın şərəfinə yazdığı qəsidə də onun Muğana qoşun çəkərkən Şindan qalasının necə müqavimət göstərməsini göstərir».

Şindan qalasının adına XIII əsrin başlanğıcında yazılmış və anonim müəllifli Əcaib Əl-dünya əsərində də rast gəlinir. Əsərdə Şindan qalası belə təsvir olunur: Şindan elə möhkəm bir qaladır ki, heç bir düşmən həmin qala üzərində qələbə çala bilməz. Əhalisi çətinliklə məşğul olur.

Ərəb müəllifi Həmdullah Qəzvini «Nüzhət əl rulub» adlı əsərində bu qala haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Bəzz qalası kimi əhəmiyyət kəsb edən Şindan qalası Ərdəbil dağının cənub şərqindədir.

H. Qəzviniyə görə Bəzz qalası Ərdəbilin şimal qərbində, Şindan qalası isə Ərdəbilin cənub şərqindədir. Hazırda Hacı Əmir gəldiyindən 500 metr şimala sarı Bindan qalasının xarabalıqları mövcuddur. Bəzz qalası kimi Şindan qalasından da bir çox hökmdarlar sığınacaq, istehkam və hərbi strateji baza kimi istifadə edirlər.

Birinci Şah Abbasın əmrilə Şindan qalasını ələ keçirmək üçün oraya qoşun göndərilir. Cavuşlu Həsən xan bu hərbi əməliyyata rəhbərlik edir. Əmir Həməzə xan isə Cavuşlu Həsən xanın qalanı təhvil vermək haqqındakı tələbini rədd edir. Qalanın yerləşdiyi coğrafi mövqeyi, həm də Əmir Həməzə xanın oranı daha da möhkəmləndirməsi nəticəsində Şindan qalası alınmaz bir qalaya çevrilmişdi. İsgəndər bəy Münşi (XVI əsr) Şindan qalasının yüksək bir dağın zirvəsində yerləşdiyini, onun çox hündür bürcləri olduğunu qeyd edərək yazır: Dağın ətəyi meşələrdən ibarətdir. Qalanın yalnız bir çıxış yolu var idi. Bu yol o qədər darısqaldır ki, bir nəfər piyada oradan çətinliklə keçə bilərdi.

Şindan qalası adının mənşəyinə dair ayrı-ayrı müəllif-

lərin müxtəlif fikirləri vardır. Şindan adlı yaşayış məntəqələrinin Cənubi Azərbaycanda, Dağıstanda, Xorasanın Bircənd mahalında, Orta Asiya ölkələri ərazisində və digər bölgələrdə olması göstərilir.

Şindan qalasını talışlar «Şindani qala» (yəni pilləkənlı qala) demək olduğunu bildirirlər. Onlar bu qalanın yeganə qarışqal yolu həm də yalnız pilləkənlə oraya getmək mümkün olduğunu əsas tutaraq Şindan sözünü pilləkən mənasında izah edirlər. Şindan coğrafi adının paralelləri geniş yayılmışdır. Məsələn: Şindan adlı şəhər-qala hələ Sasanilər dövründə Şimali Qafqazda – Dağıstanda olmuşdur. Bundan əlavə İrənanın Xorasan əyalətində Bircənd mahalında Şindan adlı kəndə, Cənubi Azərbaycanın Şəbustər mahalında Sınabağ yaşayış məntəqəsi, Zahudan regionunda Şend adlı kəndə, Herat yaxınlığında Şindand adlı qəsəbəyə təsadüf olunur. Belə böyük coğrafi areala mənsub olan bu coğrafi adının mənşəyini talış dilində «pilləkən» mənası ilə bağlanması şübhə doğurur.

Şindan coğrafi adına (Herat yaxınlığında Sindand) yazılışında rast gəlinir və püştü dilində yaşıl yer mənasında olması göstərilir (şin – püştü dilində yaşıl, dand (dan) isə yer deməkdir).

V.F.Minorski «Şindan» sözünü «Şind» tayfasının adı ilə bağlayır (261, s.168). V.F.Minorski antik mənbələrə əsaslanaraq 909 və 912-ci illərdə Şirvan əmiri Əli İbn Heysəmin Dağıstanda Şindan əhalisi tərəfindən məğlub edildiyini qeyd edir. 1037-ci ildə Şindan əhalisi Dərbəndə hücum edir, amma məğlub olurlar. V.F.Minorskinin fikrincə «Şind» və Şend tayfa adıdır (bu toponimə sonralar İrənan dillərində olan «an» şəkilçisi əlavə olunmuşdur).

Müəlliflərdən bəziləri isə «şindan» sözünün kökünü «şind» deyil, «şin» sözü ilə bağlayır, «dan» komponentini isə

yer mənasında izah edir. Coğrafi adın «yaşıl yer» mənasında olduğunu göstərir. Əlbəttə, onların bu fikirləri ilə razılaşmaq çətindir.

Bizim apardığımız uzun illər ərzindəki toponimik araşdırmalarımız sübut edir ki, Şindan coğrafi adı Şind tayfası adı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Şindan dağı orada məskən salmış eyni adlı tayfanın adını tarixi bir abidə kimi qoruyub saxlamışdır. Şindan dağı – Şind tayfasının məskən saldığı dağ deməkdir.

Tarixi mənbələr və məxəzlər də Şind tayfasının vaxtilə – uzaq keçmişlərdə Astara ərazisində yaşamasını təsdiq edir.

Antik dövrlərdən, uzaq keçmişimizdən xəbər verən keçmişimizin yadigarı olan Şindan qalasının bərpa işlərinin aparılmasının vaxtı çatmışdır.

ŞİRVAN DÜZÜ. Şirvan düzü Azərbaycanın qədim tarixi ilə bağlı yer adıdır. Məlumdur ki, VI–XVI əsrlərdə Kürdən şimalda Şirvanşahlar dövləti mövcud olmuşdur.

Şirvan coğrafi adının mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Gürcü tarixçisi İ.A.Cavaxişvili Şirvan toponimi haqqında yazır ki, bu ad **Şar** adlı tayfanın adı ilə bağlıdır. Müəllif bu tayfanın erkən orta əsrlərdə Cənub Şərqi Avropada yaşamış Sarmat tayfası ilə əlaqələndirmişdir. Həqiqətəndə Şirvanın qədim adı Şarvan olmuşdur. Şirvan coğrafi adı haqqında söylənilən rəvayətlərin birində deyilir ki, Makedoniyalı İsgəndər (eramızdan əvvəl 356–323) bütün dünyanı zəbt etdikdən sonra qərara gəlir ki, Şirvan ərazisini də özünə tabe etdirsin. Bu dövrdə Şirvan hökmdarı bir qadın imiş və saray xidmətçiləri də ancaq qadınlardan ibarət olmuş. Döyüşlərdə həmin qadınlar kişilərdən heç də geri qalmazlarmış. İskəndər qoşunla gəlib Şirvanın yaxınlığında dayanır və qadın hökmdara namə yazıb bildirir ki, qan tökülmədən bac-xərac versin. Yoxsa hər şeyi qılınc həll

edəcəkdir. Naməni hökmdara verdikdən sonra o, çox əsəbləşir və İsgəndərə cavab yazaraq bildirir ki, ey hökmdar, sən kişisən, mən isə qadın, mənə hədə-qorxu gəlmə və bac-xərac verməkdən də imtina edirəm. Xoşluqla çıx get, getmək fikrin yoxsa, bu meydan bu da qılinc. İsgəndərə cavab naməsinə verdikdə o, dil-dodağını gəmirməyə başlayır və dərhal qoşununu Şirvana yeridir. Bu döyüşlərdə İsgəndər dalbadal məğlub olur.

Vəziyyəti belə gören İsgəndər qadın hökmdara xəbər göndərir ki, nahaq qanlar tökməmək üçün kimi məsləhət görürsə qoy meydana çıxsın. Müharibəni iki nəfərlik döyüş həll etsin. Hökmdar qadın özü İsgəndərlə döyüşmək qərarına gəlir. Hər iki hökmdar arasında ölüm-dirim döyüşü başlanır. Qadının güclü zərbəsi İskəndərin dəbilqəsini yerə salır. O, İsgəndərin 2 buynuzundan tutaraq onu göyə qaldırır, var gücü ilə yerə cırpır. İskəndər vəziyyəti belə gördükdə təslim olur. Hökmdar qadın İsgəndəri öldürmür, öz xoşu ilə Şirvandan çıxıb getməyi tələb edir.

Belə rəvayət edirlər ki, həmin hökmdar qadının şir kimi döyüşməsinə, şucaətinə görə o vaxtdan əraziyə Şirvan deyilmişdir. Şirvan toponiminin mənası «Şir» cəsür, qoçaq, «yan» isə yer mənasındadır. «Şir kimi döyüşənlər məskəni» deməkdir.

Antik müəlliflərin əsərlərində Şirvan coğrafi adına müxtəlif yazılışlarda rast gəlmirik. Ancaq Sasanilər dövründən başlayaraq Şirvan adına bir neçə yazılış variantlarında təsadüf edirik. Ərəb mənbələrində «Şirvan», Suriya mənbələrində «Silvan» fars mənbələrində «Şervan», «Şelvan» Parfiya dövrünə aid Zərdüşt məbədinin kitabəsində «Şirvan», «Sauran», IX–XIII əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində «Şabran», bəzi qaynaqlarda «Şarvan» və «Şaran» yazılış variantı da vardır. Orta əsr mənbələrində Şirvan şəhəri Şirvan ölkəsi

də adlanmışdır.

İlk dəfə VII əsr mənbələrində Qafqaz Albaniyasında Sasani mərzbanlarının idarə etdiyi 11 əyalətdən birinin Şirvan olması qeyd olunur. Şirvanşahlar dövləti də Şirvan bölgəsində təşəkkül tapmışdır. Şirvan Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik zonalarından birini təşkil edir.

Məlumdur ki, VI–XVI əsrlərdən Kür çayından şimalda 1000 illik bir dövr ərzində Şirvanşahlar dövləti mövcud olmuşdur (94, s.221).

IX–XIII əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində Şabran və Şamaxı şəhərlərinin arasında Şirvan şəhərinin adı da çəkilir (97, s.575).

Toponimik araşdırmalardan məlum olur ki, antik müəlliflərin əsərlərində Şirvan adına rast gəlinmir. Yalnız Sasanilər dövründən başlayaraq bu toponimin adı çəkilir.

Şirvan coğrafi adının arealına dünyanın bir neçə ölkələrində və Azərbaycanın bir neçə regionunda təsadüf olunur: Azərbaycanda Şirvan kəndi (Şamaxı rayonu), Axtacı Şirvan kəndi (Sabirabad rayonu), Şirvanşahlar şəhər yeri (Bakı), Şirvanlı kəndi (Oğuz, Ağdam və Bərdə inzibati rayonları), Şirvanmeşə qəsəbəsi (İsmayilli rayonu), Şirvan düzü (Kür-Araz ovalığının bir hissəsi), Şirvan kəndi (Neftçala rayonu), Şirvanovka kəndi (Qusar rayonu), Şirvanlıq ərazisi (Sabirabad rayonu), Şirvan meşəsi (İsmayilli rayonu), XIX əsrdə Quba qəzasında Şirvanşah ərazisi, Zəngəzur qəzasında Şirvanşahlar yaylası, Şirvanadeh, Şirvanşahlı, Şirvan ərazisi, Şirvan kəndi, Şirvanşahlı Əliya toponimləri (Cənubi Azərbaycanda), Şirvan şəhəri, Şirvanqala (Türkmənistanda); Şirvan, Şirvan-Mazın yaşayış məntəqələri (Türkiyədə) və s.

Şirvan coğrafi adının mənşəyi haqqında ərəb səyyahı və alimlərinin müxtəlif fikirləri vardır. Ərəb səyyahı, coğrafiyaşünaslı Əl-Məsudi qeyd edir ki, Ənuşirəvanın Bərdə öl-

kəsində, islam torpaqları ilə həmsərhəd olan ərazilərdə hökmdarlardan birinin adı Şirvan adlanır (126, s.61).

Şirvan coğrafi adının etimologiyasına dair müxtəlif fikir və mülahizələr vardır. Akademik İ.A.Cavaxişvili Şirvan toponimi haqqında yazır: «Şirvanın qədim adı qeyd edildiyi kimi Şarvan olmuşdur. Bu coğrafi ad «şar» tayfa adı və «Van» komponentlərindən ibarət olub bunun da mənası Şar tayfasının məskəni, yeri» deməkdir. Şarvan Şar adlı tayfanın məskən saldığı yer anlayışı bildirir. Müəllif bu tayfanın erkən orta əsrlərdə Cənub Şərqi Avropada yaşamış Şarmat tayfası ilə əlaqələndirir. Həqiqətən də Şirvanın qədim adı Şarvan olmuşdur.

N.Ə.Nəbiyev Şirvan düzünün mənşəyi barədə göstərir ki, bu yer Şirvan adlı tayfa və ya şəxsin adını daşıyır. Şirvan sözünün «südlü inək» mənasında olmasını söyləyənlər də vardır (115, s.107). Çox maraqlıdır ki, Türkmənistan ərazisində də Şirvan adlı yer vardır. Türkmən toponimisti S.Ataniyazov Şirvan toponiminin mənasını bəlli olmadığını göstərir.

Dilçi alim İzzət Abdullayev Şirvan toponiminin mənşəyini «şir çovdarı», «şirə bənzər» kimi izah edir.

Şirvan coğrafi adını «şir» və «van» hissələrindən ibarət olaraq Azərbaycan dilində «müxtəlif meyvə suları» mənasında olmasını qeyd edənlər də vardır.

Professor Ağamusa Axundov bu toponim haqda yazır: «Fikrimizcə Şirvan yer adını qədim toponim kimi sanskrit dilindəki ş r a v a n a» sözü ilə bağlamaq düzgün olar (9, s.56). Bizə görə toponimin belə mənalandırılması ilə razılaşmaq çətindir.

Yuxarıda qeyd olunan mülahizə və faktları nəzərə alaraq qərara gəlirik ki, bizcə Şirvan coğrafi adı eramızdan əvvəl qədim türk mənşəli tayfalardan olan s a k l a r ı n tərki-

bində Azərbaycan məmləkətinə gəlmiş Şarvan tayfasının adını tarixi bir abidə kimi qoruyub bu günümüzə qədər saxlamışdır. Antik dövrlərdən tutmuş son dövrlərə qədər burada məskən salmış bu xalqın yadellilərin hücumlarına qarşı apardığı mübarizəsi bizim bu mülahizəmizi təsdiq edir.

TALIŞ DAĞLARI (Azərbaycan Respublikasının cənub-şərqində). Bu dağlıq massiv şimali-qərbdən cənub-şərqə doğru bir-birinə paralel istiqamətdə uzanan Talış, Peştəsər və Burovar silsilələrindən ibarətdir. «Talış dağları» oronimi Azərbaycanda yaşayan İran mənşəli xalqlar qrupuna aid olan və Talış adlanan azsaylı xalqın adını əks etdirir. Talış etnonimi haqda məlumat ilk dəfə IX–X əsrlərə aid ərəb mənbələrində verilmişdir.

İ.P.Petruşevski qeyd edir ki, talışlar Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə XV əsrin ikinci yarısında qızılbaşların hakimiyyət uğrunda mübarizəsi ilə əlaqələr olaraq yayılmışlar ki, bu da Talış ölkəsinin nəslə hakimlərinin Səfəvilərə hərbi qüvvə ilə kömək etməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Talışların bir hissəsi İran İslam Respublikasının şimalında yaşayırlar.

Hazırda Talış adlı kəndlərə Quba, İsmayilli, Sabirabad, Tərtər, Şəmkir və digər inzibati rayonların ərazisində, Talışlar adlı kənd Ağdaş rayonunda, Talış Nuru adlı kənd isə Şamaxı rayonunda vardır. 1988-ci ilə qədər Talış adlı kənd Ermənistanda mövcud idi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Abbasova M.Ə., Bəndəliyev N.S., Məmmədov X.H. Böyük Qafqazın Cənub-Şərq hissəsinin toponimiyası. Bakı, 1993.
2. Abbasova M.Ə., Əliyev Ə.İ. Qədim Bakının məhəllə adları. «Elm və həyat», 1979, №12.
3. Abbasova M.Ə. 26 Bakı Komissarı rayonunun bəzi bağ və meydan adları haqqında. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986.
4. Axundov A.A. Araz və Ar – raz. «Elm və həyat», 1976, №7.
5. Axundov A.A. «Kür» sözünün etimologiyası haqqında. ADU-nun elmi əsərləri. 1956, №10.
6. Axundov A.A. Naşava, yoxsa Naxçıvan. «Elm və həyat», 1979, №10.
7. Axundov A.A. Piyaləli, qədəhli, kuzəli şəhər: Bərdə toponimi haqqında. «Elm və həyat», 1979, №4.
8. Axundov A.A. Toponimik etimologiyanın əsas prinsipləri və mənbələri. Aspirantların elmi konfransı. Məruzələrin tezisləri. ADU-nun nəşri. Bakı, 1956.
9. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, «Gənclik» nəşriyyatı, 1983.
10. Aşurbəyli S.B. Bakı toponimi. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1973.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild. Bakı, 1980.
12. Azərbaycan faunası (quşlar). VI cild. Bakı, 1977.
13. Azərbaycan faunası (məməlilər). X cild. Bakı, 1979.

14. Azərbaycan SSR-in izahlı coğrafi adlar lüğəti. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1960.
15. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994.
16. Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1951.
17. Budaqov B.Ə. Azərbaycan coğrafiya terminlərinin bəzi məsələlərinə dair. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Geologiya-coğrafiya elmləri seriyası. Bakı, 1959, №1.
18. Budaqov B.Ə. Azərbaycan toponimləri tədqiqinin problemləri. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1987.
19. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, «Oğuz eli» nəşriyyatı, 1998.
20. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, İsmayıl nəşriyyatı poliqrafiya müəssisəsi, 2002.
21. Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz. Bakı, «Gənclik» nəşriyyatı, 1968.
22. Əhmədov T.M. Azərbaycan ərazisində tat mənşəli və tat tərkibli bəzi mikrotoponimlər haqqında. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1973.
23. Əhmədov T.M. Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1985.
24. Əhmədov T.M. Azərbaycan paleotoponimiyasında qədim leksik-semantik elementlər. Azərbaycan filologiyası məsələləri – II, Bakı, 1984.
25. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991.

26. Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı, 1984.
27. Əliyev Ə.İ. Azıx və Düyərli toponimləri haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1973, №3.
28. Əliyev Ə.İ. Qazax rayonu ərazisində bəzi etnonimlər haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1974, №3.
29. Əliyev Ə.İ. Qurdulu, Emir və Xunus toponimləri. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1974, №1.
30. Əliyev Ə.İ. Uzaq keçmişimizin şahidləri. «Elm və həyat», 1978, №6.
31. Əliyev K.H. Qədim Alban əhalisi. Azərbaycan SSR EA-nın Məruzələri. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1959, №2.
32. Əliyev Ş.C. Xəzər dənizi tarixi xəritələrdə. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1973.
33. Əliyev V.H. Azərbaycanda monqol köklü toponimlər. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986.
34. Əliyev V.H. Azərbaycan toponimiyası. Bakı, 1999.
35. Əliyev V.H. Toponimika. Bakı, API-nin nəşriyyatı. Bakı, 1994.
36. Əliyev V.H. Zəngi dərəsinin bir neçə toponimi haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri – VII. Bakı, 1999.
37. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967.
38. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1985.
39. Əskərov N.Ə. Azərbaycan dilində hidronimlər. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1986.

40. Əskərov N.Ə. Azərbaycan hidronimləri. Bakı, AB-DU nəşriyyatı, 2002.
41. Əskərov N.Ə. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2005.
42. Əskərov N.Ə. Hidronim yaradıcılığında nomenklatur terminlərin rolu. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, 1988.
43. Əskərov N.Ə. Mişarçay hidronimi haqqında. Azərbaycanın onomastik problemlərinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 1992.
44. Əskərov R. Bir daha Həməşərə haqqında. «Elm və həyat». Bakı, «Kommunist» nəşriyyatı, 1985, №3.
45. Əskərov R. Həməşərə şəhəri və Qazah köşkü haqqında. «Elm və həyat», Bakı, «Kommunist», nəşriyyatı, 1972, №2.
46. Fərzəli Ə. Hunan düzündə Hunan şəhəri (Dədə Qorqud yurdu) «Azərbaycan gəncləri» qəzeti, Bakı, 21 iyul, 1984, №87 (10095).
47. Göyüşov R. Xotavənd məbədi və onun yazılarına dair. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. Bakı, 1972, №3.
48. Hacıyev A.Ş. Azərbaycan dilinin onomastik sistemi. Bakı, 1989.
49. Hacıyev A.Ş. Azərbaycan dili onomastik leksikasının bəzi problemləri. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1987; Hacıyev A.Ş. Azərbaycan dilinin onomalogiyasında terminlər sistemi. Azərbaycan terminologiyası problemləri, Bakı, 1988.
50. Hacıyev A.Ş. Monogen nüvə semantikasından kök morfomindən törəyən zoonimlər. Azərbaycan onomastik problemlərinə həsr olunmuş IV elmi-nəzəri

- konfransın materialları. Bakı, 1992.
51. Həbibli R.Y. Hidronimlər lüğəti və onun tərtibi prinsipləri. Aspirantların və gənc tədqiqatçıların IV Respublika elmi konfransın materialları. II cild. Bakı, 2000.
 52. Həbibli R.Y. Tətbiqi toponimikada kartoqrafik metod. Tədqiqlər – IV. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2004.
 53. Həbibli R.Y. Toponimik lüğətlər. Cənc tədqiqatçıların əsərləri. Bakı, 1996.
 54. Həbibli R.Y. Toponimik lüğətlər və onların tipləri - Loqos 2. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1997.
 55. Xalıqov F.K. Azərbaycan mikrotoponimiyası (Arx və Kəhriz adları). Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986.
 56. Xalıqov F.K. Onomastik terminlərin bəzi dübletləri haqqında. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, 1988.
 57. İbn-Əl-Əsir. Əl-Kamil fit tarix (Tərcümə edən M.Əfəndizadə). Bakı, 1959.
 58. İsmayılov A.Z. Dağlıq Qarabağ coğrafi adlarının tədqiqi. Azərbaycan SSR EA Coğrafiya İnstitutu gənc alimlərinin XII elmi konfransının materialları. Bakı, 1981.
 59. İsmayılova A.Z. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin mikrotoponimləri. API-nin Onomastika konfransının materialları. Bakı, 1991.
 60. İsmayılova A.Z. DQMV-nin bəzi oronimlərinin genezisinə dair. V.İ.Lenin adına API-nin 40-cı tələbə elmi konfransının materialları. Bakı, 1985.
 61. İsmayılova A.Z. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti oykonimlərinin mənşəyinə dair. V.İ.Lenin adına API-nin 60 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın ma-

- terialları. Bakı, 1982.
62. İsmayılov A.Z. Dağlıq Qarabağ toponimlərinin tədqiqi (Azərbaycan Respublikası) Coğrafiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi adına almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1995.
 63. İsrailova R.D., Məşədiyev Q.İ., Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin onomastikası (oçerklər). Bakı, 1987.
 64. Kalankaytuklu M. Alban tarixi. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1993.
 65. Kərəmov N.K. Qırx il səyahətdə. Bakı, 1977.
 66. Kərəmov N.K. Səyyah və coğrafiyaşünas Zeynalabdin Şirvani. Bakı, Azərnəşr, 1958.
 67. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1978.
 68. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan toponimiyasında ərəb təbəqəsi haqqında. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1976, №1.
 69. Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1990.
 70. Qətran Təbrizi. Divan. Bakı, 1967.
 71. Quliyev V. Azərbaycanın bitki aləmi və onun qorunması. Bakı, 1984.
 72. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1998.
 73. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiya məsələləri. Bakı, 1986.
 74. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986.
 75. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomastikasının müasir vəzifələri. Azərbaycan onomastikası problemləri – II, Bakı, 1988.
 76. Qurbanov A.M. Onomastikaya dair elmi-metodik göstərişlər. Bakı, 1987.

77. Qurbanov A.M. Poetik onomastika. Bakı, 1988.
78. Mehmedov Nadir Gülmehmetoğlu. Azərbaycan ülkesinin oronimlərinin toponimik strukturu. «Folklor edebiyat» məcmuəsi, Sтамbul, 2006, №3.
79. Mehrəliyev E.Q. Azərbaycan SSR-də coğrafi adları öyrənməyin bəzi məsələləri haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Geologiya-coğrafiya elmləri seiyası. 1958, №1.
80. Mehrəliyev E.Q. Tərkibində «qara» «ağ» (ak, ax) terminləri olan coğrafi adların mahiyyəti və lokal dəyişilməsi. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1973.
81. Məmmədov N.G. Azərbaycan Respublikası oronimlərinin yaranmasının linqvistik faktorları. Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş konfransın materialları – XI, Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2003.
82. Məmmədov N.G. Bəzi coğrafi adların mənşəyi haqqında. «Kənd həyatı», Bakı, 1977, №7.
83. Məmmədov N.G. Bir neçə qala adları haqqında. «Qobustan» incəsənət toplusu, 1979, №3.
84. Məmmədov N.G. Coğrafiya və tarix dərslərində toponimlərdən istifadə məsələləri. Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi. Bakı, 1970, №1(31).
85. Məmmədov N.G. Coğrafi adlardan istifadə. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 6 avqust, 1978, №65 (3055).
86. Məmmədov N.G. Çay adlarının mənşəyi haqqında. Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi. Bakı, 1980, №2.
87. Məmmədov N.G. İran İslam Respublikasının coğrafi adları. M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti gənc tarixçi tədqiqatçılarının elmi konfransının

- məruzələri. Bakı, «BDU» nəşriyyatı, 1991.
88. Məmmədov N.G., İsmayılova A.Z. Coğrafi adların öyrənilməsində müəllimlərin xidməti. Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi. Bakı, 1977, №1.
 89. Məmmədov N.G. Masallı, Dələli və Ərkivan coğrafi adları haqqında. Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi. Bakı, 1977, №5.
 90. Məmmədov N.G. Masallı rayonunun oykonimlərinin mənşəyi. Bax: Ə.Əliyev, İ.Əhmədqızı. «Masallı dünən, bu gün». Bakı, «Gənclik» nəşriyyatı, 2002.
 91. Məmmədov N.G. Azərbaycanın bəzi hidronimlərinin nominasiyası haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Yer elmləri seriyası. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1981, №3. Rus və ingilis dillərində xülasə ilə.
 92. Məmmədov N.G. Azərbaycan oronimlər strukturunda qədim türk mənşəli coğrafi terminlərin rolu. «Türksoy» jurnalı, Tehran, 2003.
 93. Məmmədov N.G. Azərbaycan oronimlərinin türk dünyası ölkələrində paralelləri. İnsan və təbiət elmi praktiki konfransın materialları. Bakı, «Viktoriya» nəşriyyatı, 2002.
 94. Məmmədov N.G. Azərbaycan Respublikasının oronimləri. Bakı, «Bakı Universiteti Nəşriyyatı», 1999.
 95. Məmmədov N.G. Azərbaycan Respublikası oronimlərinin təsnifatı və formalaşmasının əsas qanunauyğunluqları. Coğrafiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi iddiası üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2003.
 96. Məmmədov N.G. Azərbaycan SSR-in coğrafiyasında toponimlərin öyrənilməsi məsələsi. Azərbaycan SSR Coğrafiya Cəmiyyətinin altıncı qurultayının materialları. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1990.

97. Məmmədov N.G. Azərbaycan toponimləri (Ensiklopedik lüğət). Bakı, Azərbaycan Respublikası. Nəşriyyatı-Poliqrafiya Birilyi, 2000 (həmmüəlliflərlə).
98. Məmmədov N.G. Azərbaycan toponimiyası ixtisas kursunun proqramı. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı. 1987, s.4.
99. Məmmədov N.G. Azərbaycanın yer adları. Bakı, Azər nəşr, 1993.
100. Məmmədov N.G. Balakən rayonunun bəzi oykonimlərinin mənşəyi haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın Məruzələri. 34-cü cild, 1978, №6.
101. Məmmədov N.G. Muğan coğrafi adının mənşəyi haqqında. Azərbaycan SSR EA Coğrafiya İnstitutunun gənc alimlərinin XII elmi-konfransının materialları. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1981.
102. Məmmədov N.G. Lənkəran təbii vilayətinin bəzi toponimlərinin mənşəyinə dair. Azərbaycanda səhralaşma problemləri. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2003.
103. Məmmədov N.G. Toponimikanın coğrafiya elmi ilə əlaqəsi. Coğrafiya fakültəsinin 60 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2005.
104. Məşədiyev Q.İ. Azərbaycanın bəzi paleotoponimlərinin etimoloji təhlili. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1982, №4.
105. Məşədiyev Q.İ. Gəncə toponimi haqqında. «Elm və həyat», 1979, №9.
106. Məşədiyev Q.İ. Goran, Goranboy, Gorus. «Elm və həyat», 1979, №9.
107. Məşədiyev Q.İ. Qafqaz arealındakı oronimlər haqqında bəzi qeydlər. Azərbaycan onomastikası pro-

- blemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986.
108. Məşədiyev Q.İ., Zülfüqarov P.P. Ümumtürk area-lında toponimik terminlər. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, 1988.
 109. Mollazadə S.M. Azərbaycan dilinin yazılı abidələri və Azərbaycan toponimiyası. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986.
 110. Mollazadə S.M. Azərbaycanın toponimləri. Bakı, «Bilik» nəşriyyatı, 1985.
 111. Mollazadə S.M. Coğrafi adlar və Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1973. Mollazadə S.M. Azərbaycan dilində coğrafi adlar neçə yaranmışdır. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1974.
 112. Musa Kalankaytuclu. Alban tarixi. Bakı, 1983.
 113. Nəbiyev N.Ə. Coğrafi adlar. Bakı, «Azərnəşr», 1982.
 114. Nəbiyev N.Ə. Coğrafi adların mənşəyi. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1965.
 115. Nəbiyev N.Ə. Coğrafi adların mənşəyi (qısa toponimik lüğət). Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1969.
 116. Nuriyev E.B. Azərbaycan toponimiyasında bitki və heyvan adları. Azərbaycan onomastikasına dair konfransın materialları. Bakı, 1986.
 117. Nuriyev E.B. Qax rayonunun toponimiyası. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Yer Elmləri seriyası, 1978, №3.
 118. Nuriyev E.B. Oğuz və Qəbələ adlarının mənşəyinə dair. Azərbaycan SSR EA-nın Məruzələri. XII cild, 1987, №2.
 119. Nuriyev E.B. Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1989.

120. Orucov H.Ə. Azərbaycanca rus toponimlərinin əmələ gəlməsi haqqında (XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində). Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1973.
121. Rəhimov Ə., Sadiqov C. Şair Bədr Şirvani haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1972, №1.
122. Sədiyev Ş.M. Azərbaycan ərazisində oykonimlərarası əlaqələr. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1973.
123. Sədiyev Ş.M. Dil haqqında hekayələr. Bakı, 1959.
124. Sədiyev Ş.M. Qarabağın mənası. «Elm və həyat», Bakı, 1963.
125. Şirəliyev M.S. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1967.
126. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas və səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.
127. Yusifov Y.B., Kərimov S.K. Toponimikanın əsasları. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1987.
128. Yusifov Y.B. Quba və Xaçmaz. «Elm və həyat» jurnalı, 1965, №9.
129. Yusifov Y.B. Toponimiya tarixi mənbə kimi. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1973.
130. Yusifov Y.B. Yer adları necə əmələ gəlmişdir. «Elm və həyat», 1963.
131. Yüzbaşov R.M. Azərbaycan coğrafiya terminləri (tədqiqlər). Bakı, 1966.
132. Yüzbaşov R.M. Azərbaycan coğrafiya terminləri-

nin bəzi məsələləri haqqında. Müzakirə yolu ilə «Azərbaycan məktəbi», 1956, №12.

133. Yüzbaşov R.M. Azərbaycan dilində coğrafiya terminləri sistemi haqqında. Müzakirə təriqi ilə. Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, 10-cu cild. 1957. Rus dilində xülasə ilə.
134. Yüzbaşov R.M. Azərbaycanda külək adları. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Geologiya-coğrafiya elmləri seriyası. 1959, №6.
135. Yüzbaşov R.M, Atmosfer yağıntılarına aid Azərbaycan xalq coğrafiya terminləri. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, Geologiya-coğrafiya elmləri seriyası, 1960, №12.
136. Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları. «Maarif» nəşriyyatı, 1972.
137. Yüzbaşov R.B., Məmmədov N.G. Muğanın təhrif olunmuş yer adları. Tarix, ictimaiyyat, coğrafiya tədrisi. Bakı, «Kommunist», nəşriyyatı, 1972.
138. Yüzbaşov R.M. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin toponimikası. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası. 1969, №2. Rus dilində xülasə ilə.

RUS DİLİNDƏ

139. Аббасова М.А. Об урбанизации города Баку (на примере Октябрьского района). «Coğrafiya və elmi tərəqqi». Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1986.
140. Аббасова М.А. О некоторых названиях гор. Мало-го Кавказа Азербайджанской ССР. «Ономастика Узбекистана», Ташкент, 1980.
141. Аббасова М.А. О некоторых ойконимах Азербай-

- джанской ССР. «Материалы докладов II научной конференции посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР». Баку, Издательство Элм, 1981.
142. Абдар-Рашид ал Бакуви. Китаб Талхис ал-асар. «джаджаи аб» ал-малик ал-каххар (Сокращение I [книги о] «Памятниках» и чудесах царя могучего). Издание текста, перевод, предисловие, примечания и приложения З.М.Бунятова. Москва, Издательство «Наука», 1971.
 143. Акты Кавказской Археологической Комиссии. Том II, часть I, Тифлис, 1868.
 144. Алиев А.И. Топонимия западных районов Азербайджана. Автореферат кандидатской диссертации. Баку, Издательство «Элм», 1975.
 145. Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, Издательство «Элм», 1986.
 146. Алиев К.Г. К вопросы о гаргарах и территории их расселения. Доклады АН Азербайджанской ССР. Баку, Издательство «Элм», 1981, №1.
 147. Алифин С.К. Экономический быт государственных крестьян Джаватского уезда Бакинской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Том VII, Тифлис, 1887.
 148. Ахмедов Т.М. Система Азербайджанских топонимов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологической наук. Баку, 1987.
 149. Ахундов А.А., Гейбуллаев Г.А. Опыт классификации ойконимов Азербайджана. Научные труды

- Министерства высшего и среднего специального образования Азербайджанской ССР. Серия истории и философии, 1978, №2.
150. Ахундов А.А. Об однородных (чистых) омонимах в топонимии Азербайджана. «Советская тюркология». 1982, №1.
 151. Ашурбейли Сара. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку, Издательство «Элм», 1983.
 152. Ашурбейли С.Б. О датировке и названии города Баку. См.: Очерк истории средневекового Баку (VIII-XIX вв.). Баку, 1965.
 153. Ашурбейли С.Б. О названии города Баку. «Доклады АН Азербайджанской ССР». Том 14, 1958, №3.
 154. Ашурбейли С.Б. Очерки истории средневекового Баку (VIII-начало XIX вв.). Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1964.
 155. Ашурбейли С.Б. Топонимика Апшерона в связи с вопросом этногенеза азербайджанцев. Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права. 1967, №2.
 156. Багрянородный Константин. О фемах и о народах. Москва, Издательство «Наука», 1969.
 157. Бакиханов А.А. Гюлистан-Ирам. Издательство «Элм», 1991.
 158. Баранский Н.Н. Избранные труды. Становление экономической географии. Москва, 1980.
 159. Бартольд В.В. Сочинение в 9 томах (10 книгах). Том II, часть I, Москва, Издательство «Восточная литература», 1963.
 160. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, Издательство «Высшая школа», 1969.

161. Баскаков Н.А. Географическая номенклатура топонимии Горного Алтая. «Топонимика Востока», Москва, 1969.
162. Бернштам А.Н. Очерки истории Гуннов. Ленинград, Издательство Ленинградского Государственного Университета им. А.А.Жданова, 1951.
163. Будагов В.А., Ворошил Г.Л. Принципы исследования топонимии Азербайджанской ССР. Материалы докладов II научной конференции посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР, Баку, Издательство «Элм», 1981.
164. Будагов Б.А., Мамедов Н.Г. Научные исследования по изучению топонимии Азербайджана. Баку, «Советская тюркология», 1982, №3.
165. Будагов Б.А., Микаилов А.А. О некоторых географических названиях грязевых вулканов Азербайджана. Известия АН Азербайджанской ССР. Серия наук о Земле, 1973, №2.
166. Будагов Б.А. Об изучении топонимии Азербайджана и ее задачах. Материалы научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджана, Баку, 1973.
167. Будагов Б.А. О природных предпосылках образования топонимов Азербайджанской ССР. Материалы докладов II научной конференции посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР. Баку, Издательство «Элм», 1981.
168. Будагов Б.А. Физико-географические основы топонимов. В кн.: «Топонимика в региональных географических исследованиях». М.: 1984.
169. Буниятов Дж.З. Материалы из сочинения Закарии-

- ал Казвини об Азербайджане. Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права. Баку, Издательство «Элм», 1976, №3.
170. Буниятов З.М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1965.
171. Буниятов З.М. Новые данные о нахождении крепости Шаки. Доклады АН Азербайджанской ССР. Том XV, 1959, №9.
172. Буниятов З.М. О местонахождении городов-крепостей Базз и Шаки. Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР. Том XI-XII, М.: 1961.
173. Буниятов З.М. О названии Мингечаур. Доклады АН Азербайджанской ССР. Том XI, 1959, №2.
174. Велиев М.Г. (Бахарлы). Азербайджан: физико-географический, этнографический и экономический очерк. Баку, 1921.
175. Велиев М.Г. Население Азербайджана. Музей этнографических сокровищ. Азербайджанский настольный календарь. Часть II (Азербайджановедение). Баку, 1925.
176. Верина В.Н. Некоторые географические названия и ландшафты Молдавии. «Проблемы географии Молдавии», Вып. 3, Кишинев, 1969.
177. Веселовский С.Б. Топонимика на службу у истории. «Исторические записки», вып. 17, М.: 1945.
178. Вестник древней истории. М.: 1949, №2.
179. Виноградов Б.Б. Сирийский союз племен на Северном Кавказе. «Монетская Археология», М.: Издательство «Наука», 1961, №1.
180. Гаджиев А.Ш. Лингвистический анализ топонимов

- мов восточной зоны районов (Сабирабадский, Сатлинский и Имишлинский) Азербайджанской ССР. Автореферат кандидатской диссертации. Баку, 1983.
181. Ган К.Ф. Опыт объяснения Кавказских географических названий. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 40, Тифлис, 1909, отдел III.
 182. Гарпинур В.А. Причины морфологического варьирования названий жителей в древне-русском языке. Киев, Издательство «Наукова думка», 1966.
 183. Гасанов Г.А., Гейбуллаев Г.А. О некоторых древнетюркских словах в топонимии в Азербайджане. Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова серия языка и литературы, 1971, №1.
 184. Гейбуллаев Г.А. К выяснению некоторых топонимов в поэме «Хосров и Ширин» Низами Гянджеви. Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР. 1986, №4.
 185. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Том I, Баку, 1991.
 186. Гейбуллаев Г.А. К происхождению двух топонимов в Азербайджане (Бармак и Санар). Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР. Том 39, 1983, №3.
 187. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев (по данным топонимии). К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку, Издательство «Элм», 1984.
 188. Гейбуллаев Г.А. К происхождению некоторых этнопонимов Азербайджана (Сумгаит, Кюнгют,

- Джорат, Зунуд, Орият, Таргит, Чиркин). Доклады АН Азербайджанской ССР, 1975, №2.
189. Гейбуллаев Г.А. Монгольские топонимы в Азербайджане. Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права. 1981, №3.
190. Гейбуллаев Г.А. О происхождении некоторых этнопонимов Азербайджана (Галагаин, Гаялы, Гаргалык, Даначы, Дуванны, Улашлы). Доклады АН Азербайджанской ССР. Том 34, 1973, №11.
191. Гейбуллаев Г.А. О происхождении некоторых этнопонимов Азербайджана. Доклады АН Азербайджанской ССР. том 37, 1981, №2.
192. Гейбуллаев Г.А. О топонимах иберийско-кавказского происхождения в Азербайджане. Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права. 1978, №1.
193. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку, Издательство «Элм», 1986.
194. Геродот. История. В девяти книгах. Перевод и примечания Г.А.Стратоновского. Ленинград, Издательство «Наука», 1972.
195. Грузинские документы XI-XV вв. Перевод С.С.Какавадзе. Москва, Издательство «Наука», 1982.
196. Губаева С.С. Патронимы и топонимы на территории Ферганкой долины. «Ономастика Средней Азии», М.: 1978.
197. Гукасян В.Л. Азербайджанские палеотопонимы в Завкавказских источниках. «Azərbaycan filologiyası məsələləri». II buraxılış. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1987.

198. Гукасян В., Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Баку, Издательство «Элм», 1986.
199. Гукасян В.Л. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языка. Автореферат докторской диссертации. Баку, 1973.
200. Гукасян В.Л. Значение закавказских источников в изучении истории азербайджанского языка дописьменного периода. «Советская тюркология», 1978, №2.
201. Гукасян В.Л. Об одной древнетюркской письменности. «Советская тюркология», 1981, №5.
202. Гулиева Л.Г. Роль источников в формировании русской топонимии Азербайджанской ССР. Материалы докладов II научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР. Баку, Издательство «Элм», 1981.
203. Гулиева Л.Г. Русская топонимия Азербайджана. Баку, 1984.
204. Гулиева Л.Г. Русская топонимия Азербайджана. Ученые записи Азербайджанского Педагогического Института русского языка и литературы. Серия 12, 1977, №4.
205. Гулиева Л.Г. Термин Нохур в топонимии Азербайджана. Материалы научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджана. Баку, Издательство «Элм», 1973.
206. Гусейнзаде А.А. Доогузские этнопонимы Кавказа. «Вопросы географии», Сб. 110-ий «Топонимика на службе географии. М.: «Мысль», 1979.
207. Гусейнзаде А.А. К этимологии топонимии Билад-

- жари. «Советская тюркология», 1972, №5.
208. Гусейнзаде А.А. Об одном древнем этнопониме Азербайджана «Биласувар». «Советская тюркология». 1979, №5.
209. Гусейнзаде А.А. Об этимологии и топонима «Куба». «Советская тюркология», 1971, №2.
210. Гусейнзаде А.А. Об этнонимах Апшеронского полуострова: Джорат, Сарай, Сумгаит. «Советская тюркология», 1973, №3.
211. Гусейнзаде А.А. Ойкоиномы Закавказья включающие этноним «Биченек». «Советская тюркология». 1982, №5.
212. Гусейнзаде А.А. О происхождении топонима «Апшерон». «Советская тюркология», 1974, №3.
213. Гусейнзаде А.А. О происхождении топонима «Баку». «Советская тюркология», 1970, №3.
214. Гусейнзаде А.А. О происхождении топонима «Зугульба». «Ономастика Кавказа». Махачкала, 1976.
215. Гусейнзаде А.А. О происхождении топонима «Кушчу». «Советская тюркология», 1971, №6.
216. Гусейнзаде А.А. Параллели огузских этнонимов современной топонимии Азербайджанской ССР. «Советская тюркология», 1977, №4.
217. Древнетюркский словарь. Ленинград, Издательство «Наука», 1969.
218. Жучкевич В.А, Общая топонимика. Минск, 1980.
219. Жучкевич В.А, Топонимический ландшафт. Известия Всесоюзного географического общества. Том 100, вып.4, М.: 1968.
220. История Агван Моисея Каганкатваци. Перевод с древнеармянского К.Патканова. СПб., 1893.

221. Киракос Гандзакечи. История. Перевод с древнеармянского Т. Тер-Григоряна. 1946.
222. Клавихо Де Рюи Гонзалес. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. (Перевод и примечание ред. И.И. Серезневского). СПб.: Типография императорской АН (Сборник Отделения Русского языка и словесности Императорской АН. т. XXVIII, №1 (Жизнь и деяния великого Тамерлана).
223. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том IV, М.,-Л., 1957.
224. Латышев В.В. Гонтика. Сборник научно-критических статей истории археологии, географии и эпиграфики о скифии Кавказа и греческих колонии на побережьях Черного моря. СПб.: Издательство «Русское Археологическое Общество», 1909.
225. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. том II, СПб., 1904.
226. Магидович И.П. Очерки по истории географических открытий. М.: 1967.
227. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.,-Л., «Издательство» АН СССР, 1959.
228. Мамаев Г.М. Азербайджанские служебные слова и вспомогательные обозначения в сложных названиях географических объектов. Известия Всесоюзного общества. том 79, 1947, вып.3.
229. Мамаев Г.М. Правильная транскрипция названий районов, городов, поселений городского типа, сельских советов и населенных пунктов Азербай-

- джанской ССР. В порядке обсуждения. Баку, 1950.
230. Мамаев Г.М. О правильной транскрипции названий географических объектов Азербайджанской ССР. Доклады АН Азербайджанской ССР. Том 5, 1949, №12.
 231. Мамедов М.А. Географические термины в смешанных ареалах Азербайджана. «Azərbaycan terminologiyası məsələləri». Bakı, 1988.
 232. Мамедов М.А. Лингвистический анализ географических названий в смещенных ареалах. Ташкент, 1984.
 233. Мамедов М.А. Об этнониме канлы. Ономастика Узбекистана. Ташкент, 1987.
 234. Мамедов М.А. О географическом названии Тебриз (в порядке обсуждения). Известия АН Азербайджанской ССР. Серия наук о Земле. 1974, №4.
 235. Мамедов М.А. О некоторых топоформантах компонентах топонимии Ленкоранской зоны Азербайджана. Известия АН Азербайджанской ССР. Серия наук о Земле. 1974, №6.
 236. Мамедов М.А. О некоторых топоформантах географических названий Азербайджана (по материалам Ленкоранской низменности). Известия АН Азербайджанской ССР. Баку, 1983, №2.
 237. Мамедов М.А. О некоторых топоформантах компонентах топонимии Ленкоранской природной области Азербайджанской ССР. Материалы докладов II научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР. Баку, Издательство «Элм», 1981.
 238. Мамедов Н.Г., Аббасова М.А. Топонимия Кутка-

- шенского района Азербайджанской ССР. «Ономастика Кавказа», Орджоникидзе, 1980.
239. Мамедов Н.Г. Древнетюркские слова в оронимии Азербайджана. «Azərbaycan onomatiskası problemləri». Bakı, 1988.
240. Мамедов Н.Г., Исмаилова А.З. О названиях населенных мест Нагорного Карабаха. «Ономастика Кавказа», Орджоникидзе, 1980.
241. Мамедов Н.Г. Исследование географических названий Муганской и Сальянской равнин Азербайджанской ССР. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата географических наук. Баку, 1975.
242. Мамедов Н.Г. К вопросу изучения географических названий Куткашенского района. Известия Академии наук Азербайджанской ССР. Серия наук о Земле. 1977, №6.
243. Мамедов Н.Г. К номинации водохранилищ Азербайджанской ССР. Топонимика в региональных географических исследованиях. М.: 1984.
244. Мамедов Н.Г. Муганская топонимистическая экспедиция «Ономастика Кавказа», Махачкала, Дагестанское учебно-педагогическое издательство, 1976.
245. Мамедов Н.Г. Ойокнимы, отражение некоторые черты природы Азербайджанской ССР. Материалы докладов II научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР. Баку, 1981.
246. Мамедов Н.Г. О некоторых этнотопонимах Малого Кавказа. «История топонимических исследова-

- ний». Баку, 1992.
247. Мамедов Н.Г. О номинации орографических объектов. «Ономастика Узбекистана». Ташкент, 1967.
248. Мамедов Н.Г. Отражение некоторых этнонимов в оронимии Азербайджана. Материалы конференции о проблемах Азербайджанской ономастики. Баку, 1988.
249. Мамедов Н.Г. Роль Азербайджанских терминов в образовании топонимов Азербайджана. «Azərbaycan terminologiyası problemləri». Bakı, 1988.
250. Мамедов Н.Г., Ханмагомедов Х.Л. Сборники материалов для описания местностей и племен Кавказа – ценный источник для изучения топонимии Южного Дагестана. I конференция молодых ученых Дагестанского филиала АН СССР. Махачкала, 1978.
251. Маракуев А.В. Краткий очерк топонимики как географической дисциплины. Ученые записки Казахского государственного университета. Алма-Ата, том 18, вып.2, 1954.
252. Матвеев А.К. Географические названия Урала. Свердловск, 1980.
253. Материалы научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджана. Баку, Издательство «Элм», 1973; Материалы докладов II научной конференции, посвященной изучению топонимики Азербайджанской ССР. Баку, Издательство «Элм», 1981.
254. Машадиев Г.И., Ахундова Г.И. О некоторых общих особенностях тюркского топонимастика Дагестана и Азербайджана. Материалы Азербай-

- джанской ономастики. Баку, 1993.
255. Меликишвили Г.М. Урартские клинообразные надписи. М.: 1960.
 256. Меликсетбеков Л.М. Источники грузинский. Обзор источников по истории Азербайджана. Вып II, Издательство Аз ФАН, 1939.
 257. Меликсетбеков Л.М. К истории появления гуннов в Восточном Закавказье. Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР. Том XIII, 1957, №6.
 258. Меликсетбеков Л.М. Обзор источников по истории Азербайджана. Вып. II, Источники грузинские. Баку, 1939.
 259. Мехралиев Э.К. Топонимы как источник географических терминов. Материалы докладов II научной конференции посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР. Баку, Издательство «Элм», 1981.
 260. Мильков Ф.Н. Топонимистический ландшафт. Известняковский Север Среднерусской возвышенности. Воронеж, 1978.
 261. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI вв. М.: 1963.
 262. Мирзаде Ч.Х. Арабские лексические элементы в Азербайджанской топонимии. Сборник «Вопросы арабской филологии», вып. III, Баку, Издательство «Элм», 1979.
 263. Мирзаде Ч.Х. Топоним «Азербайджан» в разноязычных источниках. «Ученые Записки АГУ», Серия язык и литература, 1973, №1.
 264. Мирзаде Ч.Х. Топонимы Азербайджана в средневековых арабских географических источниках.

- Баку, Издательство «Элм», 1988.
265. Мирзаде Ч.Х. Топонимические названия Азербайджана в средневековых арабских географических источниках. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку, 1981.
 266. Моллазаде С.М. Топонимия северных районов Азербайджана. Баку, «Маариф», 1979.
 267. Муравьев С.Н. Птоломеева карта Кавказской Албании и уровень Каспийского моря. «Вестник древней истории». М.: 1983.
 268. Мурзаев Э.М. География в названиях. М.: 1982.
 269. Мурзаев Э.М. Происхождение географических названий. «Советская география». М.: 1960.
 270. Мурзаев Э.М. Словарь местных географических терминов. М.: 1959.
 271. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М.: 1984.
 272. Никифиров Н.К. Экономический быт государственных крестьян в Западной части Нахичеванского уезда Эриванской губернии. МИЭБГКЗК, том I, Тифлис, 1887.
 273. Никонов В.А. Введение в топонимику. М.: Издательство «Наука», 1965.
 274. Никонов В.А. Вопросы топонимики Востока. «Сообщение по топонимике Востока». М.: 1964.
 275. Никонов В.А. Заметки по оронимии Киргизии. «Ономастика Средней Азии». М.: 1978.
 276. Нуриев Э.Б. Об оронимическом фоне Шеки-Закатальской зоны Азербайджанской ССР. Известия АН Азербайджанской ССР. Серия наук о Зем-

- ле. 1977, №6.
277. Пагирев Б.В. Работа по топонимике Румыния. Известия АН СССР. Серия географическая. М.: 1955, №3.
278. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Закавказского края. Тифлис, Типография К.П.Козловского, 1913.
279. Пигулевская Н.Б. Сирийские источники по истории народов СССР. М.,-Л., Издательство «АН СССР», 1941.
280. Пирейко Л.А. Тальшско-русский словарь. М.: Издательство «Русский язык», 1976.
281. Повести о Куликовской битве. Москва, Издательство АН СССР, 1959.
282. Поспелов Е.М. Топонимика и историческая география. В книге: «Топонимика и историческая география», М.: 1976.
283. Поспелов Е.М. Топонимика и картография. М.: 1971.
284. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. тт. I-IX, часть I, СПб.; 1893-1911.
285. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Том I, Книга первая, М.,-Л., Издательство «АН СССР», 1952.
286. Сборник статистических сведений о Кавказе. Том I, Тифлис, 1869.
287. Серебренников Б.А. О методах изучения топонимических названий. «Вопросы языкознания». М.: 1959.
288. Страбон. География. В 17-ти книгах. Перевод с греческого. Статьи и комментарии Г.А.Страновского. Ленинград, 1964.

289. Суперанская А.В. Что такое топонимика? М.: 1985.
290. Тагунова В.И. Топонимика Муромской земли в памятниках письменности. Тезисы Всесоюзной конференции по топонимике СССР. Ленинград, 1965.
291. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. VII в. н.э. М.,-Л., Издательство «АН СССР», 1969.
292. Халыгов Ф.К. Классификация названия орографических объектов. Azərbaycan SSR EA Coğrafiya İnstitutunun gənc alimlərinin Böyük Vətən müharibəsində Sovet xalqının qələbəsinin 40 illiyinə həsr olunmuş XIII elmi konfransının materialları. Bakı, 1985.
293. Халыгов Ф.К. Микротопонимы с этнической основой. «Ономастика Узбекистана», Ташкент, 1987.
294. Халыгов Ф.К. Топонимия районов Мильско-Карабахской равнины (на основе материалов Агдамского, Агджебединского и Бардинского районов). Автореферат кандидатской диссертации. Баку, 1984.
295. Хамдуллах Казвини. Нузхат ал кулиб (материалы по Азербайджанку). Перевод с английского З.М.Буниятова, перевод с персидского И.П.Петрушевского. Баку, Издательство «Элм», 1983.
296. Худут-Ал-Алам. Рукопись Туманского. Введение и указатель В.В.Бартольда. Ленинград, 1930.
297. Шихаб ад-Дин Мухаммед ан-Насави. Жизнеописание Султана Джалад-ад Дина Макнбурны. Перевод с арабского предисловия. комментарии, при-

- мечания и указатели З.М.Буниятова. Баку, Издательство, «Элм», 1973.
298. Юсифов Ю.Б. О наименованиях «Албания» и «Арран». Известия АН Азербайджанской ССР. Серия общественных наук. 1961, №10.
299. Юсифов Ю.Б. О некоторых языковых элементов тюркского происхождения в сочинении албанского историка. «Советская тюркология», 1974, №2.
300. Юсифов Ю.Б. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона). «Вестник древней истории», 1987, №1.
301. Якут ал-Хамави. Миджам ал-Булдан (Сведения об Азербайджане). Перевод с арабского З.М.Буниятова и К.Жузе. Баку, Издательство «Элм», 1983.

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən.....	3
I FƏSİL	
Toponimikanın predmeti, məqsədi, vəzifələri, yaranması qanunauyğunluqları və mənbələri	10
II FƏSİL	
Azərbaycan toponimiyasının tədqiqat tarixi	31
III FƏSİL	
Toponimik termin və anlayışların mahiyyəti	80
IV FƏSİL	
Toponimikanın digər elmlərlə əlaqəsi	103
§4.1. Toponimika və coğrafiya.	106
§4.2. Toponimika və tarix.	117
§4.3. Toponimika və dilçilik.	131
V FƏSİL	
Azərbaycan xalq coğrafiya terminləri və onların mənşəyinə görə təsnifatı	148
VI FƏSİL	
Toponimlərin nominasiyası	194
VII FƏSİL	
Azərbaycanın toponimik arealları	267
VIII FƏSİL	
Azərbaycanın bəzi paleotoponimlərinin mənşəyi	290
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	378

Nəşriyyat redaktoru: Quliyeva Ş.
Korrektorları: İbrahimova R.
Kərimova K.
Cəfərova Ş.

Мамедов Надир Гюльмамед оглы

ТОПОНИМИКА
(на азербайджанском языке)

БАКУ – 2007

Çapa imzalanmışdır: 08.10.2007.
Formatı 60x84 1/16. Sifariş 148.
Həcmi 25,5 ç.v. Sayı 350.

Bakı Universiteti nəşriyyatı,
Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.